

БАДИЙ МАТН
ТАҲЛИЛИ ВА ТАЛҚИН
МУАММОЛАРИ

Илм ва таълим фидойиларининг салмоғи ва
иқтидорини ҳимоя қилайлик...

Н. Маллаев

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети

**БАДИИЙ МАТН ТАҲЛИЛИ ВА ТАЛҚИН
МУАММОЛАРИ**

Н.М.Маллаев таваллудининг 90 йиллигига бағишланган
илмий-назарий конференция материаллари

2449

33883

Тошкент – 2012 йил

Ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси ривожига улкан ҳисса қўшган атоқли олим, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Натан Маллаев таваллудининг 90 йиллигига бағишланган ушбу тўплам Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида ўтказилган илмий-назарий конференция материаллари асосида юзага келган. Унда ўзбек мумтоз ва замонавий адабиёти, ҳозирги адабий жараён, халқ оғзаки ижоди, адабий таълим ва бадиий матн таржимачилиги масалаларига оид мақолалар жамланган.

Тўплам адабиётшунос олимлар, адабиёт муаммолари бўйича изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар, ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчилари, магистрантлар ҳамда талабаларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари номзоди, доцент **Каромат Муллаҳўжаева**

Муҳаррирлар:

филология фанлари номзоди, доцент **Тоҳир Шермуродов**
филология фанлари номзоди, доцент **Шаҳноза Эргашева**

Тақризчилар:

филология фанлари номзоди, доцент **Моҳира Холиқова**
педагогика фанлари номзоди, доцент **Эргаш Абдувалитов**

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Илмий кенгашининг 2012 йил 20 декабрдаги қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

ЗАЛВОРЛИ ОЛИМ

*Ҳамиджон ҲОМИДИЙ, ТДПУ профессори
Хуснигул ЖЎРАЕВА, ТДПУ ўқитувчиси*

Замонамиз алломалари орасида шундай инсонлар борки, улар бир умр ўзлари танлаган йўлда, фан йўналишида муттасил изланишлар олиб бориб, янги-янги ютуқларни ўз халқига эҳсон этиб боради. Бундай закийлар мансаб-мартаба, хою хавас, амал, бойлик – сарватмандликка бефарқ қарайдилар, хирс қўймайдилар. Шу бугунларда агар тирик бўлсалар 90 ёшни қоралайдиган филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби Натан Муродович Маллаев ана шундай зотлар сирасидандир.

Бўлажак нуктадон мунаққид, Шарқ адабиётининг донишманди, мутаржим, забардаст навоийшунос Натан Муродович Маллаев 1922 йили 22 январда Тошкент шаҳрида зиёли оиласида таваллуд топди. Ўрта мактабни тугатгач, Натан Маллаев дастлаб педагогика билим юртида, сўнгра Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетида таҳсил кўрди. Ўқиш жараёнида у Олим Шарафиддинов, Мақсуд Шайхзода, Абдурахмон Алимӯхамедов сингари замонамиз донишмандлари назарига тушди. Олий таҳсилдан сўнг институт аспирантурасида ўқишга қолдирилган Натан Маллаев 1948 йили машҳур адиб Мақсуд Шайхзода раҳбарлигида “Мунис Хоразмийнинг ҳаёти ва ижодий мероси” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Шундан сўнг олим Хоразм давлат педагогика институти, ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги ЎЗМУ ҳамда умрининг охири (1996, 20 май) гача Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудири сифатида дарс берди, ёш тадқиқотчилар, аспирантлару докторантга раҳнамолик қилди.

Ўтган асрнинг 60-йиллари бошларида Натан Маллаев бугун диққат эътиборини Шарқ халқлари адабиёти тарихини, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётини янада чуқур ўрганишга қаратди: адабиёт тарихи бўйича дастурлар ва мажмуалар тузди. 1953 йили ўрта мактаблар учун “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигини яратди, “X–XII асрлар адабиёти” (1958) рисоласини ёзди. Ундан кейинги йилларда Маллаев ўзбек классик адабиётининг кам ўрганилган манбалари бўйича бир қанча мақолалар ёзди, қадимий, бой адабиётимизга оид кўплаб қўлёзма нусхаларни кўздан кечирди, манокиб ва тазкираларни ўрганиб чикди. Натижада университетларнинг филология факультетлари ҳамда педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабалари учун “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги (биринчи китоб) юзага келди. Яқин 30 йил давомида олий ўқув юртларимизда барқарор дарслик сифатида хизмат қилган бу китобнинг бошқа шу хилдаги дарсликлардан туб фарқи бор эди. Зероки, дарсликни ёзишда, муаллиф бир томондан, ҳамкасбларининг тадқиқотларидаги фикр, мулоҳазаларини ягона тизимга солиб, изчил ва оммабоп тарзда баён қилган бўлса, иккинчи томондан, “Қутадғу билиг”, “Ҳибат ул-хақойиқ”, “Мифтоҳ ул- адл”, Навоийнинг насрий асарлари, “Девони Фоний”сидан намуналарни илк бор истеъмолга киритди, кенг ўқувчилар оmmasига тақдим қилди. Яқин

50 босма табоқ ҳажмидаги бу китобда “Қутадғу билиг”, Кутбнинг “Хусрав ва Ширин”, Хожа ҳикоялари, Навоий лирикаси ҳамда насрий асарлари, “Қиссаи Сайф ул-мулк” сингари асарлар илк бор илмда сюжет, композицион қурилиши, образлар тизими нуктаи назардан изчил таҳлил қилиниб, теран илмий хулосалар чиқарилган эди. Энг муҳими, муаллиф у ёки бу асар таҳлили жараёнида адиб ижодий нияти ҳақида мулоҳаза юритар экан, унинг қай даражада бадий ифодаланганлигини аниқлашга алоҳида эътибор берган. Натижада лирик ва эпик асарларнинг илмий ва адабий-эстетик таҳлиллари катта маънавий – маърифий, таълимий – тарбиявий хулосалар чиқариш имкониятини берган. Профессор Н.М.Маллаевдан сўнг ўзбек классик адабиёти ҳақида бир неча қўлланма ва дарсликлар яратилди. Лекин уларнинг бирортаси ҳажми жиҳатидан ҳам, далилларнинг тозалиги, дастлабки истемолга олиб кирилгани, матнни кенг қамровли илмий таҳлили нуктаи назаридан ҳам Маллаев дарслиги билан рақобатлаша олмади. Ушбу китобнинг илмий, назарий ҳамда амалий қиммати жуда юқори эди. Шу боис, бу китоб фундаментал тадқиқот моҳиятига ҳам эга эди. Дарсликнинг ана шу жиҳатини қадрлаган баъзи ҳамкасблари олимга уни докторлик диссертацияси сифатида расмийлаштириш ва ҳимояга қўйишни таклиф этишди. Шундай қилинди ҳам. Ўзбекистон Фанлар Академияси хузуридаги гуманитар фанлар бўйича фан доктори илмий даражасини берадиган Ихтисосланган илмий кенгаш йиғилишида Ойбек, Ҳамид Орасли, Ҳамид Сулаймон, Иззат Султон, Воҳид Зоҳидов сингари забардаст олимлар китобнинг илмий қимматига юқори баҳо беришди. Кенгаш аъзолари Натан Маллаевга мазкур “дарслиги учун филология фанлари доктори” деган илмий даражани бериш лозим деган қарор қабул қилди. Аммо муаллифнинг айрим норавобин ҳамкасблари, рақиблари китобнинг жиддий илмий қимматини тан олгиси келмади. Нопок ва бадбин кимсаларнинг “юмалоқ хати”га қўра ўша вақтдаги Москва кенгаш қарорини оқибатсиз қолдирди. Аммо бу ногаҳоний зарба метиндек ирода соҳиби Натан Маллаев қаддини буқолмади, руҳини сўндира олмади. У илмда нимага қодир эканлигини намойиш этиш учун муттасил қўлёзмалар заҳираларида ишлади, бадий ижодда типология, оғзаки ижод билан ёзув адабиётининг ўзаро таъсири сингари назарий масалаларни жиддий ўрганиш билан банд бўлди.

60-йилларнинг ўрталаридан эътиборан Натан Маллаев буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодини ўрганиш ва шу йўлда шоғирдлар тайёрлашга ҳам жиддий эътибор берди: олим Навоий асарларининг 15 жилдлик ўзбекча, 10 жилдлик русча нашрларини тайёрлаш ва чоп этиришда қатнашди, айримларига сўзбоши ёзди. Ўзбекистон Давлат адабиёт музейини ташкил қилишда устоз Ҳамид Сулаймонга яқиндан қўмаклашди. Ана шу йиллар давомида Н.Маллаев “Навоий ижодининг халқчил негизи”, дунё навоийшунослиги тарихи ҳақида “Асарлар эътирофи ва таъзими”, “Навоий ва халқ оғзаки ижоди”(ўзбек ва рус тилларида), “Буюк ўзбек шоири” (ўзбек, қорақалпоқ ва рус тилларида) каби рисола ва монографияларини эълон қилдирди; “Навоий лирикаси” китобини нашрга ҳозирлади.

1978 йили у “Навоий ва халқ оғзаки ижоди” тадқиқоти учун филология фанлари доктори илмий даражасини олишга мушарраф бўлди. Мазкур кенг қамровли монография икки жиҳатдан ғоятда қимматлидир:

Биринчидан, олим ушбу фундаментал илмий асари билан ўзбек адабиётшунослигида классик адабиёт ва халқ оғзаки ижоди деган янги илмий йўналишни бошлаб берди, ёзув адабиётининг оғзаки ижодга. оғзаки ижоднинг ёзув адабиётига таъсири масаласининг назарий муаммоларини ҳал қилиб берди.

Иккинчи томондан эса, олим халқ оғзаки ижоди бисотидан баракали файз топган даҳо санъаткоримиз Навоий “Хамса”си таркибидаги дostonлар сюжетининг оғзаки ижоддаги илдизларини аниқлашга муваффақ бўлди, асарларининг кенг халқ оммаси орасига нечоғли сингиб кетганини илк бор илмий нуқтаи назардан таҳлил қилди. “Хамса” дostonларининг бахшилар қайта яратган вариантлари, XVI аср ёзувчиси Умар Боқий томонидан қайта ижод этган насрий нусхалари анча батафсил, бадий маҳорат жиҳатидан, анъана ва ўзига хослик нуқтаи назаридан текширилиб, назарий умумлаштирилди. Олим Умар Боқий қиссаларининг Навоий дostonлари сюжетига қай даражада яқинлигини, айна пайтда фарқли жиҳатларини зукколик билан аниқлай олган. Ана шу асариде муаллиф ношир ва адиб Маҳсун томонидан яратилган “Насри Хамсаи беназир” ҳақида маълумот берди. Кейинчалик ёш тадқиқотчиларимиз бу анъанани давом эттириб, “Лутфий ва халқ оғзаки ижоди”, “Бобур ва халқ оғзаки ижоди”, “Оғахийнинг фольклорга муносабати” масалаларини тадқиқ этдилар. Ўзбекистон Фан арбоби Н.Маллаевнинг Навоий ижодига бағишланган сўнгги асари “Сўз санъатининг гултожи” (1992) монографияси бўлиб, у кенг илм-адаб аҳлига “Хамса”нинг беш дostonи ҳақида яхлит, лўнда илм-маърифат берадиган асар сифатида ўзига хос қимматга эгадир.

Профессор Н.М.Маллаев қардош халқлар адабиётининг толмас тадқиқотчи ва тарғиботчиларидан бири эди. Унинг Рудакий, Фузулий, Фирдавсий, Жомий, Махтумқули, Абай каби буюк мутафаккирлар ҳақидаги илмий мақолалари ўтган асрнинг 70-йилларидаёқ илм аҳли томонидан эътироф этилган эди. Олимнинг Озарбайжон, форс-тожик, уйғур адабиётига доир кўплаб мақолалари турли тўпламлар, энциклопедиялардан ўрин олган. Гарчи “X–XII асрлар адабиёти” монографиясида озар ва форс-тожик классик адабиёти намояндалари ижодига анча кенг ўрин берилган бўлса ҳам, лекин унинг бу соҳадаги дастлабки алоҳида монографияси “Абулқосим Фирдавсий” (1962) бўлди.

Китобда муаллиф туркий халқлар адабиётшунослигида биринчи бўлиб қўлёзма таъкиралардаги маълумотлар асосида Фирдавсийнинг ҳаёти ва ўлмас “Шоҳнома”сини кенг қамровда таҳлил қилган. Айниқса, “Рустам ва Сухроб”, “Сиёвуш”, “Исфандиёр”, “Бежон ва Манижа” дostonлари таҳлили жараёнида зуллисонайи олим уларда бадий юксак даражада ифодаланган инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, таълим ва тарбия, ватанпарварлик ғояларига, талқинига алоҳида эътибор берган. Мазкур монографиясида муаллиф илм-фанда биринчи бўлиб Фирдавсий ва ўзбек адабиёти муаммосини кўзгади. “Шоҳнома”нинг XVI асрдан бошлаб Ҳасан Муҳаммад Хоразмий, Шоҳ Ҳижрон, Муҳаммад Яъқуб Ёрқандий, Нодир Муҳаммад Бухорий, Хомуший, Очилди Мурод Мирий каби шоир ва ёзувчилар томонидан наср ва назмда ўзбек ва уйғур тилларига таржима қилингани,

уларда Хомуший таржимаси 1903-1909 йилларда тошбосма усулида уч мартаба нашр этилгани ҳақида маълумот берган.

Ўрта мактаб ҳамда Олий ўқув юртлар учун ёзилган дарсликларидан Н.Маллаев Низомий Ганжавий ва Фузулий ҳақида фикр юритган. Кейинчалик эса озарбойжон адабиётига бўлган бу қизиқиш олимни “Низомий ижодининг илмий-маърифий қиммати” деган қўлланмаси билан яқун топди. Бу китоб илмий-оммабоп йўналишида битилган. Олим асосий эътиборни Низомий “Панж ганж”и таркибидаги дostonларда таълим-тарбия, илм ўрганиш, касб эгаллаш, комил инсонни тарбиялаш борасидаги қарашларни чуқурроқ таҳлил қилишга эътибор берган. Шунинг учун бу асарда профессор Н.Маллаев бир неча йиллик илмий педагогик фаолиятини умумлаштиригандек кўринади. Бундан ташқари, муаллиф рисолада “Маҳзан ул-асрор”, “Хусрав ва Ширин”, “Ҳафт пайкар” дostonларининг классик таржималари талқинига ҳам батафсилроқ тўхтаган. Хусусан, Кутб ва Низомий масаласини анча тeран ва изчил таҳлил қилган. Зеро, унда олим ўқувчини Низомий ҳаёт йўли билан лўнда ошно этган, “Панж ганж” дostonлари моҳиятини мухтасар тарзда етказишга муваффақ бўлган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Натан Маллаев классик адабиётимизнинг, қардош халқлар адабиётининг толмас тарғиботчиси ва таржимони ҳамдир. Унинг бевосита раҳбарлигида қардош халқлар адабиётининг, адабий алоқаларнинг муҳим муаммоларига бағишланган бир неча илмий тўпламлар чоп этирилган эди. У ҳозирги ўзбек ва тожик адабиётининг асосчиларидан бири бўлган Садриддин Айнийнинг “Қисқача таржимаи ҳолим” асарини Тожикистон Халқ ёзувчиси Сотим Улуғзоданинг “Рудакий” драмасини ўзбекчалаштирган. Бу ўғирмаларда мутаржим ҳар икки ёзувчи услубининг ўзига хос жиҳатларини, бадий тасвирдаги маҳоратларини сақлашга муваффақ бўлган. Шу боис “Қисқача таржимаи ҳолим” бир неча марта қайта нашр этилган. Шунингдек, олим Жомий “Баҳористон”идан бир неча бобини ҳам ўзбек тилига таржима қилган ва мажмуаларга киритган эди.

Профессор Н.М.Маллаев адабиётимиз тарихининг сермахсул тадқиқотчиси, манбашунос, назарийтчиси, маорифимиз даргаларидан бири сифатида соҳа ходимлари, шогирдлари сафида ҳамон тирикдир. Унинг қалбида фақат эзгу ният бўлган: у халққа илм тарқатган, китоб инъом этган, солиҳ шогирдлар тайёрлаган беназир инсон эди.

УСТОЗГА ЭҲТИРОМ

*Наримон ҲОТАМОВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими*

Яхшилар кетидан агар чопарсан,
Истагинг, бахтингни шунда топарсан.
Саъдий Шерозий

Бу кўхна дунёда ўз умрини эзгуликка бахшида этган, эл-юрт равнаки йўлида ёниб-куйиб яшаган яхши одамлар мамлакат тарихида, инсонлар қалбида доим яшайди, асло унутилмайди. Доим яхши одам сифатида эсланади. Бундай одамлар билан ҳамсухбат, ҳаммаслак бўлган кишилар, айниқса, шогирдлари, дўсту биродорлари, қариндош-уруғлари уларни бурчдорлик, қарздорлик ва самимий ҳурмат туйғуси билан ёдга оладилар.

Менинг ҳаётим ва фаолиятимда ана шундай ёрқин из қолдирган улуғ донишманд инсонлардан бири йирик адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, Ўзбекистонда Республикаси фан арбоби, мухтарам профессор Натан Муродович Маллаевдир. У ибрат ва файзли ҳаёт йўлини босиб ўтган, умрининг ҳар бир онини, куни ва йилини мазмунли ўтказган. Бутун онгли меҳнат фаолиятини фидойилик билан савобли ишларга, илмга, ёш авлодга таълим-тарбия беришга, республикада таълим тизимини такомиллаштиришга бахшида этган. Илм-адаб аҳлининг самимий ва меҳрибон дўсти, бегараз ва хайрихоҳ устози, Шарқ филологиясининг зукко билимдони сифатида тан олинган.

Н. Маллаев билан 1957 йили ҳозирги “Ўқитувчи” нашриётининг ўзбек тили ва адабиёти бўлимида муҳаррир бўлиб ишлаётган пайтимда танишганман. Ўшандан бошлаб мен домланинг 1953 йилдан буён ўрта мактаблар учун қайта-қайта нашр этиб келинаётган “Ўзбек адабиёт тарихи” ва “Ўзбек адабиёт тарихидан хрестоматия”сининг қайта ишланган ва ўзгартиришлар киритилган нашрига муҳаррир бўлганман ва домланинг ишончини қозонганман. Кейинчалик, мени Самарқанд Давлат университетига ўша даврнинг стук олими устоз Воҳид Абдулладан таҳсил олганимни, у кишининг энг суюкли шогирдларидан бири эканлигимни билгач, Натан Муродович менга катта меҳр қўйдилар. Менинг нашриёт соҳасидаги кўпйиллик ҳаётий-ижодий фаолиятим ҳам домла билан кадрдонлашиб, дўстлашиб, ҳамфикр, ҳамнафас бўлишимга имкон яратди. Чунончи, мен домланинг нашриётда чоп этиладиган деярли барча дарслик ва қўлланмаларига муҳаррирлик қилганман, у киши билан доим мулоқатда бўлганман. 1962 йилдан бошлаб, “Ўқитувчи” нашриётида олий ўқув юртлари учун “Ўзбекистон адабиёт тарихи” номи билан уч йирик китобдан иборат дарслик нашр этила бошланди. Бу дарсликларнинг муаллифлари таниқли адабиётшунос ва педагоглар эди. Чунончи, биринчи китоб (46,0 н.т.) профессор Натан Маллаев қаламига мансуб бўлиб, у мумтоз адабиётнинг энг қадимги даврларидан то XVII асргача бўлган даврни камраб олган эди. Дарслик 1963 йили нашр этилиб, домла ҳаётлиги даврида яна икки марта

(1965, 1976) қайта нашр этилган. Дарсликнинг иккинчи китоби (24,0 н. т) академик Воҳид Абдулла қаламига мансуб бўлиб, у XVII асрнинг иккинчи ярмидан XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврни ўз ичига олган. Бу дарслик биринчи марта 1964 йили эълон қилинди, уч марта қайта нашр этилди. Дарсликнинг учинчи китобини профессор Фулом Каримов ёзган. Унда XIX асрнинг иккинчи ярмидан Октябрь воқеаларигача бўлган давр қамраб олинган. Бу дарслик 1967 йили нашрдан чиқди ва кейинчалик уч марта қайта чоп этилди. Мен учун қувончли томони шундаки, ҳар уч дарсликка ҳам ўзим муҳаррирлик қилганман. Ижодий мулоқот жараёнида бу олимларнинг инсоний сифатларини, маънавий оламини янада теранроқ билиб олдим, улар билан дўстлигим мустаҳкамланди, мумтоз адабиёт тарихига доир маълумотим анча кенгайди, касбий малакам ошди. Энг муҳими, бу уч дарсликнинг ўзбек адабиётшунослигида кашф этилган янги олам бўлганига, адабий ва илмий жамоатчилик томонидан ғоятда эъзозланиб, юқори баҳо олганига гувоҳ бўлдим.

Домла Н.Маллаев билан менинг ака-укалик, дўсту қадрдонлик муносабатларимиз йиллар ўтган сайин ғоятда чуқур илдиз отиб борди. Аввало, домла менинг номзодлик диссертациямга илмий раҳбар бўлганлар. Мен нашриётда ишлаб туриб, 1965 йилда сиртқи аспирантурага ўқишга кирганман ва домла бош бўлган кафедрада илмий тадқиқот ишини давом эттирганман. 1971 йил 6 июнда филология фанлари номзоди унвонига сазовор бўлганман. Диссертация ёзиш жараёнида устознинг яна кўп инсоний фазилатларини кашф этганман. Ўзларига ғоят талабчан бўлган домла шогирдларидан ҳам шуни талаб этар, кўп манбалардан фойдаланишга, ўз тадқиқотини машаққат билан синчиклаб ўрганишга даъват этар эди. Устознинг шогирдлари орасида ўша вақтлардаёқ 20дан ортиқ номзодлик ва бир нечта докторлик унвонига сазовар бўлганлар бор эди. Домла барча шогирдларига бирдек – оталарча ғамхўр, меҳрибон ва жонкуяр эдилар, айниқса, ёш истеъдодли, билимга чанқоқ ёшларни кўз қорачигидай асрар, юрак ардоғида эъзозлар, лекин ҳар қандай шароитда ҳам шогирдлар тадқиқотида талабчанликни бўшаштирмас эдилар.

Кўп йиллик қадрдонлигимиз давомида устознинг фозил, баркамол инсонга хос олижаноб фазилатлар соҳиби бўлганига гувоҳман. Аввало, устознинг ғоят камтар, камсуқум, оддий, ишонувчан, дилкаш, очиқ қўл, سخоватли бўлганликларини таъкидламаслик мумкин эмас. Чунки бунини биз шогирдлар жуда яхши билардик. Ҳамма вақт шогирдларининг ҳолидан, иши ва ҳаётидан, уй-жойидан, юриш-туришидан хабар олиб турар, ютуқларидан хурсанд бўлар, отачаларча меҳрибонлик кўрсатардилар. Байрамлар, туғилган кунлар ёки бошқа бир тадбирлар муносабати билан баҳоли қудрат совға-салом қилиб борсак, албатта, икки-уч баравар ортиғи билан қайтарар, ортиқча чиқимларни ёқтирмас эдилар. Устознинг турмуш ўртоғи Саломатхон Иброҳимова етуқ адабиётшунос олима, истеъдодли, педагог, кўплаб дарслик, қўлланма ва рисоаларнинг муаллифи бўлишлари баробарида мунис ва мулойим уй бекаси, меҳрибон она, меҳмондўст ва пазанда, хуштақаллуф аёл эдилар. Хонадонларида меҳмон бўлганимизда Саломатхон опанинг қўли-қўлига тегмас эди: пазандалик, меҳмоннавозлик маҳоратини кўрсатиб, ҳаммага бирдек меҳр қўрини улашардилар. Бундай давраларда камина

қосагул бўлиб, жўшиб сайрар, кимдир шеърхонлик, бадиҳайғўйлик қилар. Натан домла билан у кишининг кичик шогирди Файзулла Набиев жўровоз бўлиб мумтоз қўшиқлардан қуйлашарди.

Устоз Натан Муродович бутун ҳаётини давомида ҳалоллик, поклик ва адолатпарварлик тимсоли бўлган. Домланинг бу олижаноб фазилатини унинг шогирди – филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидов жуда ишонарли ва чиройли таърифлаган: “Натан Муродович Маллаев илмий-тадқиқот ишларида жўнликдан, олимлигу мураббийликда нопокликдан, дўстлару ҳамкасблар билан ҳамкорлик ва муносабатда таъмағирликдан йироқ, поксийнат инсонлардан эди” (“Устозлар сабоғи – ақл чироғи” рисоласидан, 2011). Дарҳақиқат, устоз ҳар қандай шароитда ҳам холис, инсофли, диёнатли, хокисор, беминнат заҳматкаш олим, бировга ёмонликни раво кўрмайдиган беозор инсон бўлганлар. Ҳою ҳавасга, енгил ҳаёт кечиришга берилмаганлар. Илмда, муаллимлик тажрибасида, оз бўлса-да, адолатсизликка, келишмовчиликка бормаганлар, ўзига зиён қилаётганини билса ҳам тўғрилиқдан, ҳақғўйликдан қайтмаганлар. Шунинг учун булса керак, домланинг илмий муҳолифлари юзма-юз туриб очиқ қаршилик қилишга юрак ютолмай, зимдан иш қилишарди. Масалан, 1963 йили Н.Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги жуда катта илмий, назарий ва амалий моҳиятга молик тадқиқот деб эътироф этилиб, докторлик диссертацияси сифатида ҳимояга чиқарилди. Расмий оппонентлар – филология фанлари докторлари Ҳамид Ораслий, Эсамағамбет Исмоилов, фалсафа фанлари доктори Воҳид Зоҳидов ва кўпчилик Илмий кенгаш аъзолари бу илмий ишни юксак баҳоладилар. У фан доктори илмий даражасини беришга арзийдиган тадқиқот эканлиги бир овоздан эътироф этилди. Бироқ илмий тадқиқот юзасидан кўрсатилган бахиллик, ҳасад, кўролмаслик ва ғаламислик туфайли ёпиқ-яширин овоз иш етарли овозга етарли бўлмади. Бу домла учун канчалик оғир зарба бўлмасин, химоя шарафига тайёрланган зиёфат дастурхонига меҳмонларни қақаришга, тантанани кўнгилли ўтказишга сабр-бардошлари етди. Устоз бундай ғаразғўйликлардан изтироб чекиб, ҳаётдан, ижоддан кўнгли совимади, иродаси букилмади, соғлиғи заифлашди, асаблар таранглашди, лекин сабр-матонат билан, келажакка ишонч билан янги-янги илмий изланишларга шўнғиб кетди, янги мавзуларда тадқиқотлар олиб борди, монографиялар, китоблар, дарслик ва қўлланмалар яратди. Унинг бу ишлари илмий жамоатчилик орасида холисона баҳоланиб, адабиётшуносликда муҳим ҳодиса сифатида баҳоланди. Айниқса, “Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди” (1974) номли салмоқли монографияси ўзбек, рус ва қорақалпоқ тилларида нашр этилгач, заҳматкаш олимнинг адабиётшуносликда ҳали ўрганилмаган бир муаммони – ўзбек мумтоз адабиёти ва халқ оғзаки ижодининг таъсири муаммосини ечишга муваффақ бўлганлиги илм-адаб аҳли, жамоатчилик томонидан эътироф этилди. Натижада домла 1978 йили шу монографияни химояга қўйиб, филология фанлари доктори илмий даражасини олишга муваффақ бўлди.

Муҳтарам устозинг Натан Маллаев ҳаётининг сўнгги йиллари бир оз армонли, аламли, ғамли, оғирроқ бўлди. Аввало, домла жонкуяр, вафодор, меҳру садокатли жўфти ҳалоли Саломатхон опа вафотидан кейин ғоят

ёлғизланиб, ғарибу бенаво бўлиб қолди. Чунки бир умрлик маслакдоши, сирдоши, бахти, гурури, ғамхўр йўлдошидан айрилиш домла учун катта йўқотиш бўлди, жудолик азобидан ғоят қийналдилар. Бу бир сабаб бўлса, иккинчидан, ҳаётда кўрган озорликлар, адолатсизликлар, мунофиқликлар домлани анча букиб кўйди, оғир дардга чалингирди, ниҳоят, 1996 йил 20 май куни оламдан ўтди.

Халқимизда доно нақл бор: “Дарахтнинг буй-басти йиқилганда, одамнинг кимлиги ўлганда билинади”. Бу ачиқ ҳақиқатнинг мухтарам устозимиз Натан Маллаев пок руҳларини эслаётган дамларда дилимга келишига сабаб шуки, домла ҳаёт бўлганда бутун 90 ёшга кирарди. Лекин бу улуг зотнинг умрлари бесамар бўлмади, чунки домла бутун умрини Республикамизда халқ таълимини, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришга, адабиётшуносликда беқиёс кашфиётлар қилиб, ўз мактабини яратишга бахшида этди. Ўзидан нурли из қолдирди. Устоздан кўплаб китоблар, дарсликлар, тадқиқоти ниҳоясига етган қўлёзмалар қолди. Домла рахномалигида етишиб, ҳозир илм-фан равнақиға хизмат қилаётган кўплаб шогирдлар қолди. Солиҳ фарзандлар –ўқимишли, илмли Любомир ва Нарғизахонлар қолди. Демак, устозимизнинг номи ҳеч қачон ўчмайди. Йиллар ўтган сайин маорифда, илм-фанда, ҳаётда, шогирдлар қалбида мухтарам илм донишманди бўлиб яшаб қоладилар.

УСТОЗ НАТАН МАЛЛАЕВ ҲАҚИДА

Мухаббат АХМАДБОВА,

доцент, филология фанлари номзоди

Домла ҳақида сўз бошлар эканман, аввало, устоздаги одамларга, ҳамкасбларга, шогирдлари, кариндош-уруғларига меҳр-муҳаббат билан муносабатда бўлганликларини алоҳида таъкидламоқчиман.

Домла ҳақида фикр юритганда, дастлаб етук адабиётшунос олимликларини таъкидлаш муҳим. У кишининг маърузаларини тинглаган талабаларда адабиёт фанига бўлган ҳавас жўш уриб кетар эди. Чунончи, менинг ўзим Кўкон ўқитувчилар институтининг филология факультетини тамомлаб, 1948 йили ўқишни давом этгириш учун Тошкентга келиб, Низомий номидаги педагогика институти филология факультетига ҳужжат топшириб, иккинчи курсдан ўқишни давом эттирдим. Лекин менда аниқ фанларга нисбатан иқтидор ва ҳавас кучли эди. Устознинг маърузаларини тинглагач, менда бу фанга нисбатан ҳавас, қизиқиш уйғонди, шу ерда ўқишни давом эттирдим, кейинчалик шу институтда филолог бўлиб ишладим.

Устоз маълум муддат ТошДУда ўриндош бўлиб ишлаб, талабаларга маъруза ўқиганлар. Кейин нима сабаб биландир у ерга ишга бормай кўйдилар. Натан Муродовичдан лекция тинглаган университетнинг иқтидорли талабалари инситутга келиб устоз маърузаларини тинглашни давом эттиришгани ёдимда. Домла фақат адабиётшунос, мохир педагог бўлиб қолмай, иқтидорли ёшларга алоҳида эътибор берувчи муаллим – олим эдилар. Чунончи, мен, Анвар Қодиров, сиртки бўлимнинг бешинчи курсига

Ўтганимизда бизни институт ректори профессор Исломов олдига олиб кириб, кундузги бўлимнинг тўртинчи курсида ўқишимизга рухсат беришларини сўрадилар, лекин ректор ижозат бермади. Шунда домла бизга бешинчи курсни тугатгандан кейин албатта аспирантурага тайёргарлик қўриб, ўқишга келинлар, деб таъкидладилар. Мен келдим, Анвар Қодиров келмади. Шунингдек, факультетда ўқиган Ҳамиджон Ҳомидовни аспирантурада олиб қолиб, у кишига ўзи раҳбарлик қилди, домла раҳбарлигида у дастлаб фан номзоди, кейин фан доктори бўлиб етишди, домла вафотидан кейин кафедранинг бошқарди. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин.

Натан Муродович қийинчиликларни енгишга интилувчи мустақкам иродали инсон, олим ҳам эди. У ўзбек адабиёти тарихидан ўрта мактабларнинг кундузги ва кечки бўлимларига дарслик ёзиш билан бирга, олий ўқув юртлари учун ҳам “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг биринчи қисмини яратдилар. Домла бу дарсликни ёзганда кафедрада Шарифа опа Абдуллаева раҳбарлик қилар эдилар. Кафедрани академик Воҳид Зоҳидов ишга келдилар ва Натан Муродовичнинг дарслигини ўқиб, уни докторлик диссертацияси сифатида ҳимояга қўйишни маслаҳат бердилар ва дарслик ҳимояга қўйилди, ўтди. ОАКга юборилди. Лекин баъзи бир ғаламисларнинг “ юмалоқ хат”и боис иш тасдиқланмади. Ўзининг номзодлик ишида ҳам шундай ҳодиса учраган домла, ўз ўрнига Қобилжон Ориповни қўйиб, илмий отпускаи олмай, лекция ўқишни давом эттиргани ҳолда “Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти” деб номланган монографиясини ёзиб муваффақиятли-ҳимоя қилди.

Натан Муродович ёзган “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги ҳақидаги ёз-ёзлар қарийб умрининг охиригача давом этди. Юқори ташкилотларга бир гуруҳ ёз-ёзчилардан яна “юмалоқ хат” ташкил қилиб юборилади. Аёвсиз, тухматона муҳокамалардан бирида устоз: “ ... дарслик ёзмай ўлайин”, деб алам билан нидо қилдилар ва кўз ёшлари дон-дон бўлиб томиб турди.

Устоз умрининг деярли ярмида қайта-қайта муҳокамага сабаб бўлган бу дарслик устоз ҳаётлиги давридаёқ пушту тилига таржима қилиниб, Афғонистон олий ўқув юртларидан бирида ўқитилаётган бўлса, кейинроқ, домла вафотидан сўнг хитой тилига таржима қилиниб, бир нусхаси Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтига юборилди, улар бу дарсликни домла бошқарган кафедрага беришди. Ҳа, олижаноб инсонлар, олимлар, устозлар абадий барҳаёт бўлганларидек, бугун ҳам Натан Муродович Маллаев номи дўстлари, ҳамкасблари, шогирдлари дилида, республикамиздаги ўқитувчилар тилида.

Аллоҳ, илоҳим, устознинг аламли кўз ёшларини мағфират ёмғири қилсин ва охиратларини обод айласин.

**МУМТОЗ БАДИИЙ МАТН:
ТУРФА ТАЛҚИНЛАР**

БАДИЙ МАТН ВА ТАҲЛИЛ МУАММОЛАРИ

Иброҳим ҲАККУЛОВ,

филология фанлари доктори, ЎзРФА

Шоирлик – шеърни шеърятга алоқаси йўқ нарсалардан тозалай билишдир. Чунки шеърнинг гўзаллиги, аввало, ана шу мусаффоликда акс этади. Шеърдаги софлик – туйғу ва тушунчадаги софлик демак. Шеър билан шеърхон орасидаги давомли ички алоқа шундан бошланади. Тўғри, бевосита матнга диққатни қаратиш, уни тадқиқ ва таҳлил қилиш адабиётнинг барча муҳим жиҳати, ўзига хос ҳолатларини ёритишга тўла-тўқис имкон беролмайди. Аммо у адабиёт илмини умумий, бир ёқлама, гоҳо фаросатсизларча тўқилган фикр-мулоҳазалардан ҳимоялаши шак-шубҳасиз. Зеро, ҳақиқий адабиёт – санъаткорлик завқи ила яратилган асардан бошқа бир нарса эмас. Унинг билан тўғридан-тўғри муносабат ўрнатишгина шахсий таассурот ва тасаввурни юзага келтиради. Бироқ ҳеч қандай адабий матн, муайян бир усул, тушунча ва ҳақиқатга таянилиб ўқилмагунча, ўз-ўзидан туйғу ва фикр уйғотолмайди.

Мукамал асар матнини табиатга қиёслаш мумкин. У ҳам ўзига хусусий саволлар билан муурожаат қилинганда, фақат ва фақат ана шундай ҳолатда ўқувчига сир-асорини кенг очади. Шунда матн таҳлили аталмиш усулнинг афзалликлари, кўп нарсани юза ва чала билишдан ниҳоятда фойдали экани ҳам равшанлашади. Бундан ташқари, энг гўзал, энг оригинал адабиёт намуналарини ўжарлик ва ўзбошимчалик чангалидан кутқазилиши бир чораси ҳам матн таҳлилдир. Тарихий-қиёсий ё биографик методда бажарилган илмий ишларнинг афзалликларини қадрлаш яхши жиҳатларини албатта ривожлантириш керак. Қуруқ инкорчилик, ёқимсиз бир чечанлик билан илмда ҳеч нимага эришиб бўлмайди. Шу билан бирга илм-фанда очиклик, янги изланишлар заруриликка бепарво қолмаслик жоиз. Бизда поэтик матн тадқиқи дейилганда, асосан ғоя ва мазмундан баҳс юритиш, вазн, қофия, бадий санъатлар хусусида сўзлаш тушунилади. Ростига гап, бу бир қадар жўн қаноат ва қолиплаган тажриба. Қолбуки, чинакам таҳлил ва талқин матнда мавжуд ҳамма нарсани, ҳаттоки, ҳарф товушлари, оханг, ранг товланишларини ҳам маънолаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолат, кайфият, руҳоний сезимлари билан алоқадорликда ёритишни талаб қилади. Ахир, давр руҳи, замон нафаси, жамият дарди ҳам дастлаб ижодкор шахсига таъсирини ўтказиб, ундан сўнг асарларига кўчади. Шарқлик буюк шоир ва адиб борки, деярли ҳаммаси ўзининг нафс ва характериға бир санъат асари янглиг сайқал бериб, уни бутун шахсият ҳолиға кўтарган. Мутасаввуф санъаткорлар учун бундай шахсият орзуси инсоннинг башарий иродасини илохий ирода мақомига юксалтириб, уларни ўзаро бирлаштира олишдир.

Ажабланирми жойи шундаки, ханузгача бизда кенгрок ўйлаб ҳам кўрилмаган бу мураккаб муаммо Ғарб шарқшунослигида ўтган асрнинг биринчи ярмидаёқ ўрганила бошланган. Диққатга молик сифатида улкан инглиз олими ва румийшуноси Рональд Никольсоннинг “Тасаввуфда илохий шахсият тушунчаси” номли тадқиқотини эслатиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу асар ҳақиқатда қатта меҳнат ва билимдонлик билан ёзилган. Унинг Мансур Халлоҷ, Имом Ғаззолий ва Жалолiddин Румийға бағишланган

фасллари кишида кўп мулоҳаза, мушоҳада уйғотади. Аммо араб алломаси, Никольсоннинг содиқ шоғирди Абул Аъло Афийий устозининг китобларидан бирига ёзган мазмундор сўзбошида ўша тадқиқотнинг асосий камчилиги тўғрисида, “Муаллиф, бутун куч-куватини, христиан илоҳиётидан олинган шахсият тушунчасини умумлаштириш ва унинг муқобилини тасаввуддан топишга сарф қилган. Ҳолбуки, христиан нуктаи назари билан, ислом нуктаи назари ўртасида жуда катта фарқ бор”, дейди. Айнан шу фарқ билан ҳисоблашмагани туфайли Алишер Навоий лирик қаҳрамонлари дунёқараш ва шахсияти ёритилган айрим тадқиқотларда шеърининг матндаги асл моҳият ва ҳақиқатга ҳеч мувофиқ келмайдиган фикр-қарашлар илгари сурилган. Бунинг бош сабаби эса матннинг ғоявий-бадий таркибининг тўғри ва теран мушоҳада этмасдан рус адабиётшунослигидаги илмий-назарий тушунча ва хулосаларни унга татбиқ қилинганлигидир. Бунақа тажриба эҳтимол ўша замонларда зарур бўлгандир. Ҳозир эса унга ҳеч зарурият йўқ. Шаҳс ва шахсият комиллигини Навоий қандай англаб, қанақа миқёсларда талқин қилган бўлса, илмда худди шундай тарзда кўрсатиш лозим, вассалом.

Модомики, гап шахсият ҳақида экан, ижодий шахсиятга дахлдор бир ҳақиқатга ҳам тўхталиб ўтиш ортиқчалик қилмайди. Чунки, хусусий услубга соҳиб бўлиш – бу, хусусий бир шахсиятга соҳиб бўлиш демак. Масалага кенгрок ёндашилса, ижодий шахсиятни ёрқин намоён айлайдиган аломат, туйғу ва тушунча эмас, балки услубдир, деган хулосага келинади. Ижодкор мавзу, завқ, гоҳо ҳаёлларнинг маълум бир қисмини бошқалардан олмоғи мумкин. Бу унинг улуғлигига асло монелик этмайди. Улкан санъаткорлар кўп мавзуларни ўзгалардан ўзлаштиргани адабиёт тарихидан яхши аён. Ҳамма гап, у ёки бу ғояни қандай шаклда англатиш, қандай ҳарорат ва моҳирлик билан тасвирлаш, яъни услубдир. Шунинг учун ижодиётида қатор ўхшашликлар мавжудлигига қарамасдан, Алишер Навоийнинг буюк ва қудратли шахсияти, услуби барча салафлари, замондош қаламкашлардан ажралиб туради. Унинг руҳий ҳаёти, шеърни рухнинг тили, мусиқаси ҳолига етказиш маҳорати бутунлай ўзгача. Навоий шеърлари таҳлилида шуларни ёритишга уриниш зарур. Афсуски, кўпинча бунга яқин ҳам борилмайди. Бунинг сабаблари кўп. Биз улардан фақат айримларига эътиборни қаратмоқчимиз.

Мавлоно Жалолиддин Румийга кўра, “тадқиқ” бир ноқисликнинг тазаҳури саналади. Шу боисдан гўзаллик текширилмайди, куруқ ва совуқ бир мантиқ билан чайналмайди, балки кашф этилади. Бу алоҳида диққатга лойиқ фикр.

Ғарб психологлари “эстетик туйғу” деб номлаган туйғунини Шарк шоирлари одамнинг ўзида бўлмаган ёки унинг табиатига бегона гўзаллик туйғусини йўқдан бор қилишмас, аксинча, инсонда мавжуд гўзаллик ҳиссиётини уйғотиш, онг ва идрок остидаги латифликларни ҳаракатлантириш деб билишган. Ва ёзилган ҳар бир асар шунга мўлжалланган. Демак, хулоса аниқ: инсон моҳиятида гўзаллик туйғусига молик бўлмаса, санъат асари қаршисида у ҳеч ким. Адабиёт ва дин, фалсафа ва бадий ижод, санъаткорлик ва тарихнавислик алоқаларини беҳато фарқлашга ҳатто илм ҳам унга қўмак беролмайди. Мукамал бадий матн йўқ жойда – адабиёт йўқ. Адабиёт ва санъаткорлик йўқми, демак у бошқа бир

нарсa. Уни ўз номи билан аташ, ўз характер хусусиятларига мувофиқ усулларда тадқиқ қилиш керак. Жуда кўп соҳа вакиллари хусусий мақсадлари йўлида адабиётдан фойдаланишга уринишган. Жумладан, дин ва тасаввуф арбобларининг ҳам вази ва қофиядан бўлак шеърятга асло алоқаси бўлмаган диний-тасавуфий асарлари бадиий матн мезонлари бўйича баҳоланмаса, мумтоз адабиётимизни хас-хошокдан асраш яқин йилларда жуда қийинлашиб қолади. Чунки бир хато ҳеч қутилмаган ўзга бир хатога ҳаммиша замин ҳозирлаб, йўл очади. Биз истаймизми, истамаймизми, Шарқ адабиётида инсонни дунёга таҳқир ва нафрат кўзи билан қарашга чорлаган, банданинг ожизу нотавонлигидан баҳс этиб, тафаккур ва ҳурлик шуурини сўндиришдан ором топган қаламкашлар бўлган. Диний бир бадбинлик ва махдудлик излари ўзбек адабиёти тарихида ҳам назарга ташланади. Бундан ташқари, ботинийлик тушунчалари суқулиб кирган тасаввуф тармоқлари ва фалсафий тасаввуф ошуфтаси бўлиб қолганлар хабибийлик, воқифийлик, иллийийлик, ҳолия, илҳомия каби тариқатлар тарғиб этган мақсад ва ҳаракатлар инсон ахлоқи, маънавий мақсадларига нечоғлиқ мувофиқ келишини албатта ўйлай олишлари керак. Акс ҳолда, бир найрангдан қутулиб, ғайриихтиёрий равишда бошқасига тутилиш ҳеч гапмас.

Шўро давлатининг қитмирлик ўйинларидан бири Шарқ мумтоз адабиёти, санъати ва муסיқаси маъно-моҳиятини тарихий руҳи ва иафасига мувофиқ тарзда англашга тўсиқ қўйгани эди. Шу маънода иккита мисол келтирмоқчимиз. Дунёвий адабиёт деган тушунча ўзбек адабиётшунослигига қандай ва нима мақсадда олиб кирилган, деган саволга, бизнингча, бутун ҳеч қим аниқ жавоб беролмаса керак. Дунёвий адабиёт тушунчаси ҳам, атамаси ҳам дастлаб олмонлар орасида пайдо бўлиб, кейин бошқа ғарб ўлкаларига тарқалган. Дунёвий адабиёт, завқ ва ҳузур манбаи бўлмиш моддий ва зоҳирий оламни идеаллаштириб, ҳаётнинг дин билан, илоҳиёт билан алоқасини бутунлай узиш ғоясини илгари сурган. Шу нуқтаи назардан қаралганда, дунёвий адабиёт дегани – бу, мумтоз шоирларимизнинг моддий дунёга муносабати. Ундан туғилган қалб ҳақиқатлари ва энг эътиборли ирфоний, ишқий ҳиссиётларини инкор этиш дегани. Модомики, шундай экан, Навоий ғазалиёти билан туркий тилда қалам тебратган устозлари шеърятини ғоявий-бадиий вобасталикда тўғри талқин қилиш мумкинми? Бунинг иложи йўқ. Шунинг учун илоҳий ишқ завқи ва ҳолатлари тасвирланган ғазаллар таҳлили хатолар билан тўлиб-тошгандир. Аммо адолат юзасидан баҳоланадиган бўлса, бошқа жойлардаги аҳвол янада ёмон. Масалан, тасаввуфий маслақ ва илоҳий ишқ сирларини ёритишга уринган бир китоб муаллифи Жон Белдек, “Илоҳий ишқ мавзусидаги шеърларни хато англаш ва нотўғри шарҳлаш юз йиллардан буён давом этиб келади. Ҳозирги кунда ҳам аҳвол аввалгидан фарқланган эмас”, дейди. Бу гапга ишонмоқ лозим. Алишер Навоийда шундай бир байт бор:

*Фигонки, ишқ ҳадиси дақиқ эрур андоқ,
Ки, қосир ўлмиш ани англамоқдин идроким.*

Кўнгли муҳаббат оташида ловиллаб ёнган Навоийки, ишқ асрорини англашда қосирликни тан олган экан, ишқнинг моҳиятини ёриштириб

берувчи ҳол илмини четлаб, нима учун биз ҳаёлга келган гапларни ёзаверишимиз керак? Мустақиллик даври навоийшунослиги ўзини-ўзи муҳофаза қиладиган даражада билим, ўзини-ўзи хато ва камчиликлардан кутказадиган савияда ўткир дид ва мушоҳадага эришмоғи шартдир. Бу куруқ даъват эмас, албатта.

Йигирманчи аср бошларида мумтоз шеърят олтин тахтидан қулатилган, асрий ҳақ-ҳуқуқини ҳам у бой берган эди. Унга қандай муносабатда бўлишни эса сиёсат белгилаб бергани ҳеч кимга сирмас. Партиявийлик, синфийлик, дунёвийлик каби ғоялар шундан яралган. Даҳрийлик маслағи адабиётни дин ва тасаввуфдан йироқлаштирувчи хоҳлаган фикр-мулоҳазани айтишга изн берган. Бугун бизда мафкуравий қўрқув ёки таъйиқ йўқ. Классик адабий меросимизни энди шонилмасдан, эркин, теран ўрганишга йўл очилган. Лекин имконият ва имтиёзлардан тўла-тўқис фойдаланиш учун гоҳ талант ва илм чуқурлиги, гоҳ қиляётган ишимизга танқидий қараш етишмаётганга ўхшайди. Ваҳолонки, Навоийнинг биргина байтини ҳар жиҳатдан ўрганиб, зоҳирий ва богиний маъноларини, санъатини қойиллатиб талқин этиш, ўнлаб ғазалларга битилган саёз таҳлиллардан афзалдир.

Машхур француз адиби ва мунаққиди Поль Валерининг эътирофи бўйича, “бадий матннинг қиймати, ҳар шахсга кўра алоҳида бир тафсирга имкон бера олишидадир”. Дарҳақиқат, асосан шахсий бир фаолият ва ифода тарзининг ҳосили бўлган адабий асар ҳар бир ўқувчига айри-айри таъсир ўтказиши табиий. Айни бир матннинг ўзга муҳитда, ўзгача бир усулларда амалга оширилган талқинлари, айтишлик, бизникидан фарқланмайди деёлмаймиз. Аммо бир ҳақиқат аниқ: шеърда туйғу ва маъно фақат тил, шакл ва услуб орқали таъсирли бир мақомга келтирилади. Шу боис таҳлилда биринчи ғалда тил руҳи ва сўз ҳаётига диққат-эътибор доимо ўзини оқлайди. Оқлагани шуки, рамз, мажоз, тимсоллар ҳам тил измидан четга чиқиб кетолмайди. Донишманд Хоразмий “Зоҳиру богин хабари сўздадир” деганда тўла ҳақ эди. Тасаввуф ва тасаввуф шеърлятидаги ўзига хос янгиликлар ҳам аввало тил кўмағида жорий қилинган. Хуллас, тасаввуф тарих майдонида қад ростлаб, ўз тилини шаклантиргач, юзлаб истилоҳ ва калималар қатори ғам, алам, ғариб, ғурбат, васл, хижрон, дард, бало, сир каби кўпдан кўп сўзлар ҳам олдингисидан тамоман бошқа мақсад ва маъноларда ишлатилган. Навоийда шундай ғазаллар ва

*Кўнғил ичра ғам камлиги асру ғамдир,
Алам йўқлиги дағи қаттиқ аламдир*

каби юзлаб байтлар борки, уларнинг тўғри таҳлил ва талқини учун ҳатто тасаввуф луғатлари ҳам ёрдам беролмайди. Бошқа чора, бошқа йўл топишни

Навоийнинг ўзи кўрсатади. Биз эса Навоийнинг ўзига қаттиқ суяниб Навоий шеърларини талқин қилишга ҳамиша ҳам амал этолмаймиз.

Баъзан шеър таҳлили ва талқинини мураккаблаштиришга не ҳожат бор, деган савол аралаш эътирозлар эшитилиб қолади. Талқинни атайлаб мураккаблаштириш, таҳлилда ўтлаб кетиш, албатта, сунъийлик, албатта, бемаънилик. Бундай иш гоҳ ақл косирлиги ёки қалб хасталигидан ҳам далолат беради. Лекин аслида, таҳлилнинг мақбул ё нонамақбул эканлигида шеърнинг ҳам роли бор. Ҳар қандай тадқиқотчи яроқсиз шеърни яхши ва фазилатли этиб кўрсатишга нечоғлик уринмасин, барибир, ҳеч натижага

қилинмайди. Бунинг акси бўлса-чи? Жаҳондаги бир қанча шеършуносларнинг таътирпрофилари бўйича, шеър камида икки маъно қатламга эга бўлмоғи керак. Туркиялик олим Хилмий Ёвуз ёзади: “Асосий масала бир шеърнинг бир эмас, бир неча бора кизикиб ўқиш, бирдан зиёд шарҳ ва тафсилга имкон бера олишидир. Агар шеър ўқиганингизда бир газета хабари каби биргина маъно чегарини билан тўхтасангиз ва у бошқаларга ҳам айнан шу маънони аңлатса, билин்கи, у шеър эмасдир”. Биз газета хабаридан фарқланмайдиган шеърларни ўқийвериб, классикларимиз тажрибаларидаги кўп маънолилиқ асарларини очишга умуман уринмай қўйганмиз. Ваҳоланки, оғзаки тилга келишганда юксак, оҳангдор ва сербўёқ бўлган шеър тили сўзларнинг асосий маъноларидан кўпроқ ён маъносига суяниши, шу тарзда калима илк маъмунидан узокдаги бир маъно қийматига ҳам эриша олишини улар амалда қайта-қайта исботлаб кетишган. Маънонинг бешиги ҳам, эшиги ҳам илм-маърифат. Муҳаммад Фузулий туркий девонининг дебчасида: “Илмсиз шеър асоссиз девордир. Асоси йўқ девор безътибордир”, деб ёзган. Панжийнинг олимлигини шоирлигидан, шоирлигини мутафаккирлигидан, мутафаккирлигини буюк ва бетимсол шахсиятидан ажратиб кўринг. Кўз ўнгингизда тамоман бошқа шоир пайдо бўлади. Ҳазрат Навойнинг ижод олами, хусусан, санъатхонасига эркин ва ишонч билан интилишнинг бош йўли ҳам илмдир, ирфондир.

ЎЗБЕК АДАБИЁТ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

*Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
ЎзМУ профессори, филология
фанлари доктори*

Адабиёт тарихи инсоният тарихининг бир қисми сифатида тушунилади. Инсоният тарихи эса бир неча турларга: фуқаролик тарихи, давлатчилик тарихи, маданий тарих ва бошқаларга ажралади. Сўнггиси, яъни маданият тарихи санъат тарихи, шахарсозлик тарихи каби қисмларга бўлинади. Маданият тарихининг энг унумли соҳаларидан бири – санъат тарихидир. Бу тарих, ўз навбатида, санъатнинг турларидан келиб чиқиб: мусика тарихи, рассомчилик тарихи, ҳайкалтарошлик тарихи, рақс тарихи... қаторида *Бадий адабиёт* (санъатнинг тури сифатида), яъни Адабиёт тарихига алоҳида эътибор берилади. Демак, у халқ маданий тарихининг ҳаракатдаги муайян бир қисми сифатида аңлашилади. Адабиёт тарихи илк бадий асарлар(дастлабки оғзаки шаклда мифик тафаккур асосида яратилган)дан тортиб ҳозирга қадар ўтган адабий-бадий асарларга, яъни адабий (кенгроқ маънода) маънавий меросга нисбатан қўлланилади.

Адабий асарлар яқка шахслар томонидан яратилган бўлса ҳам ёзув ҳали шаклланмаган дастлабки даврда жамоавий характерга эга бўлган. Яъни бир истеъдод томонидан яратилган бадийят намуналари оғиздан-оғизга ўтиши билан бойинган, сайқалланган ва анонимлашган, натижада жамоавий характер касб этган. Шундай экан, адабий асарнинг яратувчиси бир шахс бўлиши мумкин, лекин бадий адабиётнинг яратувчиси бир киши бўлолмайди. Адабиёт халқ томонидан яратилади. Қайси халқ вақиллари истеъдодирок

2429

17

AXBORDRESURS

338 93

бўлса, улар ўз истеъдодига яраша кучлироқ (бадий жиҳатдан) асарларни эртароқ яратганлар. Адабиёт тарихи, демак, жамият тарихи таркибида тушунилади.

Адабиёт тарихини ўрганишни енгиллаштириш, ҳар бир тарихий даврнинг моҳиятига чуқурроқ кириб бориш ва ўша замонда яшаган адиблар ижодини тўлароқ англаш мақсадида даврлаштириш тушунчасига мурожаат этилади, унинг истилоҳлари ва тамойиллари ишлаб чиқилади.

“Даврлаштириш” тушунчаси ёки бу тушунчани ташиган истилох умумий тарихнинг бошқа соҳаларига нисбатан қўлланилгани каби адабиёт тарихига нисбатан ҳам кўпроқ қўлланилади. Шунинг учун “даврлаштириш” дейилганда, унинг предикати сифатида (нимани?) миллий адабиёт тарихини (умуман, бадий адабиётни эмас) *даврлаштириш* деб ишлатилади. Адабиёт тарихини даврлаштириш учун дастлаб адабий истилоҳларни белгилаб олиш, сўнгра эса даврлаштириш тамойилларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқроқдир.

Маълумки, “даврлаштириш” тушунчаси асосида “давр” истилоҳи ётади. Биз “давр” деб атаган сўз “замон”, “вақт”, “муддат”, “фурсат”, “давомлилик” каби маъноларни англатади. Бироқ биз адабиётшунослар даврлаштиришга муносабатда “давр” атамасини фаол қўллаймиз, гўёки бошқа сўзлар атама даражасида илмий таомилга кириб келмаган. Хориждан ўзлашган сўзлар асосида рус тилида давр тушунчаси “период”, “эпоха”, “стадия” сўзлари орқали ифодаланибгина қолмай, бу ҳар бир сўз муайян маъно камровидан келиб чиқиб, алоҳида атамага айланган. Мас., “период” нисбатан “кичикроқ даврлар”га нисбатан қўлланилиб, у кўпроқ йиллар, ўн йилликлар ва асрларга нисбатан ишлатилади. “Эпоха” ундан кенгроқ тушунча бўлиб, ўз таркибига бир неча асрларни (мас., эпоха средних веков – ўрта асрлар (яъни, бир неча аср маъносида) бирлаштирган. Ўзбек тилида эса бу тушунчани, яъни бир неча асрларни қамраб олувчи “эпоха”ни ҳам “давр” сўзи орқали англатамиз. Адабиётшуносликда «стадия» (айрим илмий асарларда «стадиальная общность») тушунчаси бор. Умумжаҳон адабиёти тарихининг муайян “даври”га нисбатан қўлланилиб, унинг доирасига античность (қадимги давр), средневековье (ўрта асрлар), Ренессанс– Возрождение –Уйғониш (айрим тарихий манбаларда Интибоҳ) ва бошқа тушунчаларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Биз ўзбек тилида уни ҳам “давр” деб атаймиз: *антик давр, ўрта асрлар, Уйғониш (ёки интибоҳ) даври* каби. Демак, биз ўзбек тилидаги адабиётшунослик масалаларига муносабатда ҳар уч тушунчани бир сўз, яъни “давр” сўзи орқали англатамиз ва юқоридаги каби йилларга нисбатан ҳам (20-йиллар адабиёти), асрларга нисбатан ҳам (XX аср давр адабиёти) ҳамда “даврий умумлашма” (“стадиальная общность»)ни мен шундай таржима қилдим, агар қабул қилинса, адабий истилоҳга айланар, қабул қилинмаса, ундан-да ишончлироқ бошқа калима топила)га нисбатан ҳам биргина “давр” сўзидан фойдаланамиз.

Адабиёт тарихи даврлаштирилаётганда “давр” сўзи зиммасидаги ана шу истилоҳий “юк”ларнинг айирмасини белгилаб олмай туриб, даврлаштириш тамойилларини излаганда хатоликларга ёки камида чалкашликларга дуч келаверамиз. Албатта, ўзбек (кенгроқ маънода турк) тили бой тил, ҳар бир тушунчани аниқ ифодалай оладиган ўз сўзларимиз бор.

Бирок адабиётшунослигимизда хозирча *давр* фаолроқ қўлланилиб турибди. Натижа келиб, юқоридаги уч маънодан бири “замон” орқали, бошқаси “мулдат” (ёки фурсат, он в.б.) орқали ўз ечимини топиши мумкин. Бирок мен, умуман, адабиёт тарихини, хусусан, ўзбек адабиёти тарихини диврлаштириш тамойиллари ишлаб чиқилаётганда юқоридаги уч жиҳат ҳисобга олинишининг тарафдориман. Чунки ўзбек адабиёти тарихи ўзининг бой мероси билан нафақат туркий халқлар ёки Осиё, балки умумжаҳон адабиётининг ажралмас қисми ҳисобланади. Шундай экан, умумжаҳон адабиёти тарихини даврлаштиришдаги сўнгги тамойилларга суяниб иш тутасак, ҳар ҳолда жаҳон адабиётшунослигидан кетда (ҳатто четда ҳам) қолиб кетмаган бўламиз. Демак, даврлаштириш тамойилларига ўтишдан аввал “давр” тушунчаси зиммасидаги бир неча маънолар (эпоха, стадия)ни ҳам ўзбек адабиёти тарихига нисбатан фаол қўллаш мумкин бўлишига ишонч ҳосил қилишимиз керак. Чунки адабиётимиз тарихи қадимийлиги жиҳатидан ҳам, бойлиги ва истиқболи жиҳатидан ҳам бошқа халқлар адабиётидан қолишмайди.

Давр (вақт жиҳатидан) чегараланиши. Ўзбек адабиёти тарихининг даврий чегараларини аниқлашда бирор сиёсий воқеа ёки машхур ҳукмдорнинг давлат тепасига келиши, инқилобий ҳодисалар асос килиб олиниши мақсадга мувофиқ эмас (бу борада ўнлаб тажрибалар қилинган, бу ўринда уларнинг барчасини келтириб, танқидий муносабат билдириб, сўнгра ўз қарашларимни ифода қилишдан тийиламан).

Ўзбек (турк) адабиёти тарихини даврлаштириш борасида Фуод Кўпрулу, Абдурауф Фитрат, Миёнбузрук Солихов, Воҳид Зоҳидов, Натан Маллаев, Халик Кўрўғли, Азиз Қаюмов, Бегали Қосимов ва бошқа устозларнинг бу борадаги таснифларини инобатга олган ҳолда, менимча, бадиий адабиёт тарихий даврларининг чегаралари ҳам *адабий ҳодисалар* асосига қурилади. Адабий ҳодисани юзага чиқарувчи объект адабий асар бўлса, унинг яратувчиси адабий сиймо ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай адабий давр мана шу икки тушунча билан боғлиқ ҳолда истифода этилишини назарда туриб, айрим *адабий асар* (мас., “Авесто” ёки “Қутадғу билиг”) ёки *адабий сиймо* (мас., Алишер Навоий даври илмий истилоҳда бор) давр тушунчасини белгилашда муайян рол ўйнайди.

Шуларни инобатга олган ҳолда, адабиётимиз тарихининг дастлабки қатта даврий умумлашмаси (европача айтганда, стадияльная общность) мумтоз адабиёт шаклланишига қадар (Ф.Кўпрулуга кўра, исломга қадар) кечган адабий ҳодисалар алоҳида ўрганилиши керак. Бунда энг қадимги даврлардан тортиб Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарига кирган улўғ туркшунос олимга замондош бўлган адибларнинг асарларигача қамраб олиниш лозим.

Иккинчи даврий умумлашма сифатида *мумтоз адабиётнинг шаклланиши ва тараққиёти* олинади, бу “Қутадғу билиг”нинг яратилиш давридан XX аср бошларигача, тўғрироғи, “Падарқуш” драмасынинг сахнага чиқишига қадар давом этади.

Учинчи даврий умумлашма жадид (янги) адабиёти билан бошланиб (бошлангич асар номи юқорида тилга олинди) XX аср адабиётини тўла қамраб олган ҳолда, Истиқлол даври адабиётини ҳам ўз таркибига олиб

ҳозирги кунга қадар давом этади. Бу *Янги адабиёт* умумий истилоҳи билан ўрғинади. Бу ўринда ҳар бир даврий умумлашма адабий-тарихий даврларга бўлиниши мумкин ва лозимлигини унутмаслик керак. Постсовет ҳудудларида марксча ижтимоий-иқтисодий формациялар назариясидан узоқлашишни кўзда тулган “Адабий даврлар ўзгаришида поэтика категориялари” («Категории поэтики в смене литературных эпох»)(1) жамоа тадқиқотида “Европа ҳудудига кирмаган адабий “майдонлар”ни ҳисобга олиш лозимлиги ҳақида гап боради. Унга кўра, фолклор аънаналари ҳукмрон бўлган, мифопоэтик адабий тафаккур асосига қурилган, адабий “канон”лар ҳали яратилмаган даврларни алоҳида ўрганиш лозимлиги қайд этилган. Бу ҳолат турк (ўзбек) адабиётининг бошланғичига ҳам тааллуқли бўлиб, қатъий поэтик категориялар шакллангунга қадар кечган жараёнларни алоҳида ўрганиш назарда тутилди.

Барча туркий тилдаги манбалар ва жаҳон тилларидаги илмий адабиётларнинг тан олишича, ўзбек (туркий) мумтоз адабиётининг нисбатан шаклланган, эътироф этилган машҳур намунаси – “Қутадғу билиг”дир. Шунга кўра *мумтоз ёзма* адабиётнинг бевосита шаклланиш даврини Юсуф Хос Ҳожиб Болосоғуний асарининг туғилишидан белгилаш лозим бўлади. Унинг умрини, тараққиёт даври эса *янги адабиёт*нинг бошланиши ҳисобланган “Падарқуш” (Бехбудий) драмасигача кечган даврга тўғри келади. Чунки “Қутадғу билиг”дан “Падарқуш”гача яратилган барча адабий-бадий асарларда юқорида тилга олганимиз белги-хусусиятлар мужассам этилган. Улар мумтоз адабий қонуниятлар ва категориялар асосида яратилган. Бу ораликдаги асарларда тил бирлиги, ёзув бирлиги, адабий шакллар (наsr ва назм) ва жанрлар бирлиги, ҳатто шеърый асарларда вазн бирлиги (аруз) ва ягона қофия тизими (араб ёзувидаги ҳарфлар ва ҳаракатлар асосига қурилган) мавжуд. Шунинг учун даврлаштириш учун муҳим омиллар излаганда, *Тил бирлиги (давлат тили масаласи)*. *Ёзув бирлиги (араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзуви)*. *Эътиқод бирлиги (ислом)*. *Ифода шакллари (наsr, назм) бирлиги*. *Ёзма адабиётда (аруз – назм, наҳв - наsr) мавжуд жанрлар бирлиги*. *Қофия тизими бирлиги*. *Поэтик воситалар бирлиги* каби жиҳатларни алоҳида ўрганиш асосида даврлаштириш хусусида қатъий бир фикрга келиш мумкин (бу жиҳатдан биргина *ҳудуд бирлиги* доирасида тўхталаман).

Худуд бирлиги (миллий адабиётнинг тарқалиш географияси). Милоднинг V–VI асрларига келиб, туркий халқлар яшайдиган худуд ягона Турк хоқонлиги сифатида бирлашди. Бу худуд жанубда Ўрхун дарёсидан (Мўғулистон) то шимолий денгизларгача, ғарбда Идил (дарёси) бўйлари ва Ёйиқ (тоғи) этакларидан тортиб Узоқ Шарқдаги Сахалин (саха-сақа-сак-шақлар яшайдиган худуд)га қадар чўзилган макон экани эътироф этилган. Мана шу ягона маконнинг туб аҳолиси сифатида туркийлар тан олинган ва уларнинг тили ўзаро муомалада тушунилиши мумкин бўлган, бир оилага мансуб бўлган туркий тил эканлиги алломалар томонидан исбот этилган (гарчи уни Маҳмуд Қошғарийга кўра, *хоқоний* туркчаси, ғарбликларга кўра *чигатой тили*, XVI асрдан кейин давлат тепасига ўзбек қабилаларининг келиши билан *ўзбек тили* деб юритилган бўлса-да) айнитдир. Тўғри, ташқи урушлар, ички низолар, миграция в.б. таъсирида унинг чегаралари ўзгариб

туриши мумкин. Лекин милодий VIII асрдан бошлаб туркий халкларнинг ота юрти сифатида Марказий Осиёнинг эътироф этилиши ва мана шу ҳудуд туб аҳолисининг туркийлар эканлиги унинг тил бирлигини ҳам эътироф этишга олиб келади.

Юқорида айтилган фикрлар асосида **ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ**нинг тарихий давларини қуйидагича белгилаш мумкин деб ҳисоблайман:

ИСЛОМГАЧА БЎЛГАН АДАБИЁТ (*мумтоз адабиётнинг шаклланишига қадар кечган даврда яратилган манбалар, гарб истилоҳи билан айтганда, докклассик давр*).

Қадимги миф ва афсоналар. Халқ қўшиқлари.

"Авесто"

Ўрхун-Энасой обидалари.

Монийлик ва Буддавийлик руҳидаги адабиёт

МУМТОЗ АДАБИЁТ

Исломий руҳдаги маърифий-таълимий адабиёт.

Сомонийлар даври адабиёти

Чағонийн адабиёти

Қорахонлилар даври адабиёти

Салжуқлилар (хоразмиҳоҳийлар) даври адабиёти

Ғазнавийлар даври адабиёти

Адабиётга соф санъат, санъаткорлик нуқтаи назаридан қараш.

Чингизхон истилоси даври

Олтин Ўрда адабий муҳити

Темурийлар даври адабиёти (бу ўринда Ҳиндистон ва Афғонистонда бобурийлар қурган марказлашган давлат ҳудудида ўзбек адабиёти ривож топганини ва бобурийлар салтанати бевосита темурийлар сулоласининг давоми экани назарда тутилади).

Хонлиқлар даври адабиёти (адабий муҳитлараро адабиёт)

Бухоро хонлиги (амирлиги)

Хива хонлиги

Қўқон хонлиги

Мустамлака даври адабиёти

Туркистон ҳудуди

Бухоро хонлиги (вассаллиги)

Хива хонлиги (вассаллиги)

ЯНГИ АДАБИЁТ (*постклассик давр*).

Ҳадид (айрим манбаларда Миллий уйғонши даври) адабиёти

Шуро адабиёти

Истиқлол адабиёти

Табиийки, ушбу таснифда ҳам етарлича асосланмаган ёки тугал талқинини топмаган жиҳатлар бўлиши мумкин. Бироқ ўзбек олимлари энди "қутиб туриш позицияси"дан бироз олдинга силжиб, аини мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилишларига умид қиламан.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ

1. Аверинцев С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох. – М., 1994.

“МАЖОЛИС УН-НАФОИС” ТАЪСИРИДАГИ ЗАМИМА ТАЗКИРАЛАР

Сўйима ҒАНИЕВА,
ТДШИ профессори

Натан Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида “Мажолис ун-нафоис” алоҳида бобда таҳлил қилинади: асарнинг яратилиш тарихи ва сабаблари, шоирнинг адабий-танқидий қарашлари ва илмий-танқидий матн асосида ёритилади. Кейинги тазкираларнинг яратилишида “Мажолис” янги анъанани бошлаб бергани таъкидланади, улардан баъзилари ёдга олинади.

Устознинг таваллуд кунларида ўтказилаётган илмий анжуманда тазкирачилик анъанасидаги ўзига хос бир йўналишга оид маълумотларга тўхталишни жоиз деб билдик.

Шарқ мумтоз адабиётида асар яратишнинг устувор қондаси бор: Оллоҳ номи билан бошлаш, Оллоҳга ҳамду сано айтиш, Пайғамбарга наът ва таъриф бериш, кейин асарнинг кимга бағишланиши айтилиши керак. Агар буларга риоя қилинмаса, асар мустақил саналмайди. Тазкирачиликда бошқа асарлар таркибида илова, қўшимча қилинганлари замима тазкира ҳисобланади.

1. Аввалги замима тазкира Низомий Арузий Самарқандийнинг “Чаҳор мақола” номи билан машҳур “Мажмаъ ун-наводир” таркибидаги шоирлар ҳақидаги фасл замима тазкирадир. У ҳижрий 551-552 (мил. 1156-1158) йиллари ёзилган. Жамиятдаги 4 табақа – дабир (котиб – С.Ғ.), шоир, мунажжим ва табибларга оиддир. Муаллиф Самарқандда туғилган, ёшлигидан касбу ҳунар ўрганган, кейин Хуросонга сафар қилган, катта шоир ва уламолар билан учрашган.

Низомий Арузий шоирлар (9 нафар) ҳақидаги маълумотларини 10та ҳикоятда беради. Охирги ҳикоят муаллифнинг ўзи ҳақидадир.

(“Мажмаъ ун-наводир” рус тилига таржима қилинган. “Собрание редкостей или четыре беседы”, М. 1963)

2. Абдураҳмон Жомийнинг “Баҳористон” асари ўгли Зиёвуддин Юсуф учун, Саъдийнинг “Гулистон” асарига пайравлик усулида ёзилган. Унинг таркибидаги саккиз қисм – равзадан еттинчиси замима тазкира бўлиб, унда 30 шоирнинг ҳар бири ҳақида мухтасар маълумотлар ва 119та байт келтирилади.

3. “Мажолис ун-нафоис”ни биринчи марта форсийга таржима қилган Фаҳрий Ҳиротий (унинг асарини “Латоифнома” деб аташган) ўзидан тўққизинчи мажлисни илова қилган. Бу замима тазкира 9 қисмдан иборат: Алишер Навоий, улуғ саййидларга ислом уламоси, фозиллар, ҳунар эгалари, оддий кишилар, вазирлар, амирлар ва султонлар – жамъи 188 нафар шеър ёзган кишилар ҳақида.

Фаҳрий Самарқанд, Бухоро, Тошқанд, Рум, Нишопур, Балх, Ширвон ва Турбатда яшаган турли табақага мансуб шеър битган кишилар ва ёш ижодкорлар ҳақида маълумот бериш билан Исмоил Сафавий мухитини таништиради.

Бу замима тазкиранинг охирги қисмида темурийлар – Султон Муҳаммад мирзо, Султон Масъуд мирзо, Бойсунғур мирзо, Бобур, Ҳумоюн мирзо ҳақидаги фикрлари, Муҳаммад Мўмин мирзонинг охирги дамлари, қатл этилиши баён этилади.

Хотимада Хусайин Бойқаро ҳақида маълумотлар, Фаҳрийнинг бир қисми, бир рубойси ва Осаф(Сулаймон а.с.нинг вазири, ҳиммат ва адолат раиси – С.Г.)насаб вазирига, яъни Алишер Навоийга 34 байтли қасидаси берилган.

4. “Мажлис ун-нафоис”нинг форсийга иккинчи таржимони Муҳаммад Қасбийнинг таржима сўнгида (у “мажлис”ларни “беҳишт” деб берган – С.Г.) саккизинчи беҳишт – замима тазкира берилади ва 8 равзада (қисм, фасллар шундай номланган – С.Г.) 152 шоир ҳақида маълумотлар бор. Султон Яъқуб Окқуюнли давридаги шоирлар ҳақидаги маълумотлар шароқли, лекин шоирлар ҳақида чалқаш фикрлар, шеърларда матний ноаниқликлар, хатолар мавжуд. Ҳар қалай Қазвинийда форсий шеърятда дош таратган шоирларни Рум адабий муҳитига таништириш мақсади бўлган.

Бу замима тазкирада Бухоро, Самарқанддан келиб Султон Салимхон мулозиматида бўлган шоирлар, шунингдек, Гилон, Шероз, Марв, Кирмон, Техрон, Табриздан келиб Румда ижод қилган шоирлар ҳақида ҳам маълумотлар берганки, улар бошқа тазкираларда учрамайди.

5. Жаҳонгиршоҳнинг замима тазкираси.

Мутрибий Самарқандий ўзининг “Нусхан зебони Жаҳонгир” тазкираси охирида, унга Жаҳонгиршоҳ (Жалолуддин Муҳаммад Акбаршоҳнинг катта ўғли Нуруддин Муҳаммад Салим, Жаҳонгир номини тахтга ўтиргач олган – С.Г.) отаси давридаги шоирлар ҳақида йиғиб юрган маълумотларни тазкиранинг кўшини, деганида Мутрибий тазкира охирида алоҳида “Ҳиндустон подшоҳи Жалолуддин Муҳаммад Акбаршоҳ даврида шуҳрат қозонган шоирлар” сарлавҳасида боб илова қилади. Бу ҳам замима тазкира бўлиб, унда 81 нафар шоир ҳақида маълумотлар бор.

Мазкур замима тазкиралар ўзбек тилига таржима қилинди. Сўзбошилар билан нашр қилинди. Шунинг учун улардаги шоирлар ҳақида тўхталмадик.

Ушбу тўплам Натан Маллаев хотирасига бағишланади, дейиш мумкин. Мен шу ўринда олимнинг ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида 1957 йили бошланган, Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланиб, шоир туғилган куни ўтказилиб келинаётган илмий-анъанавий анжуманларнинг иштирокчисман. Устоз биринчи анжумандан бошлаб маъруза қилган, жамъи 12 мажлисда Навоий ижодининг турли масалаларига танқид қилган эдилар. Менда олим қайси йили, қайси анжуманда, қандай мавзуда маъруза қилганликлари ҳақидаги маълумотлар сақланган.

Натан Маллаев 1957 йили I конференцияда “Навоий туюқлари”, 1960 йили IV конференцияда “Ўзбек адабиётида ғазал жанри ва унинг ривожиди Навоийнинг роли”, 1961 йили V конференцияда “Ҳайрат ул-аброр”нинг бадиий хусусиятларига доир (композиция ва образлар таснифи), 1973 йили XVII конференцияда “Навоий ва Шарқ анъаналари”, 1975 йили “Лайли ва Мажнуннинг халқ достони варианты”, 1978 йили XXII конференцияда “Навоий ижодиди мангулик мифлари”, 1979 йили XXIII конференцияда “Навоий ижодини педагогик институтларда ўрганишга доир”, 1980 йили XXIV конференциясида “Фусули арбаа”нинг ғоявий-эстетик асослари”, 1981 йили XXV конференциясида “Навоий қофияларининг муҳим бир хусусияти”, 1983 йили XXVII конференция “Навоий ва Носир Хусрав, 1985 йили XXIX конференцияда “Навоий дostonларининг жанр хусусиятлари”, 1987 йили XXXI конференцияда “Навоий лирикасининг жаҳоншумул аҳамияти” мавзуларида маърузалар ўқиганлар.

НАВОИЙ ИЛМИЙ ТАФАККУРИНИНГ БАДИИЙ ТАСВИРИ

*Дилором САЛОҲИЙ,
Сам ДУ профессори,
филология фанлари доктори*

Навоий даври ҳам йирик ихтиролар даври эди. Ихтироларнинг энг йириги бадий тафаккур соҳасида юз берди. Ҳирот Ренессанси маданият ва санъат, бадий адабиётнинг барча соҳаларига таъсир қилди. Зеро, Ренессанс – бадий тафаккур демакдир.

Шарқ шоирлари ижодидаги умумийлик, уларнинг асарларини яхлит қолипга солиб турувчи хусусиятлардан бири– инсонпарварлик, гуманизмдир. Бу ғояни улар бир байтда ҳам, йирик монументал асарларда ҳам маҳорат билан ифода этганлар. Алишер Навоий:

*Одамий эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ замидин зами, –*

дейиш билан Шарқ ўйғониши моҳияти ҳақида теран фикр юритди.

Навоий даврида, хусусан, Ҳиротда, ренессанс Ғарб бадий тафаккурининг йирик вакиллари Рафаэл, Леонардо до Винчи, Микеланжело кабилар қаторида Шарқ Рафаэли – Камолиддин Бехзодни майдонга келтирди. Бсҳзод ва унинг мактаби дунёга келишида Шарқда замин бор эдими? Ҳа, ренессансга қадар Шарқда бадий санъатнинг миниатюра жанрида ажойиб асарлар яратилганди. Биргина мисол: «Меъроҷнома» номи билан яратилган миниатюралар туркумида Муҳаммад (с.а.в.) нинг кўкка парвозлари ва ўша даврдаги ҳодисалар ўз аксини топган. Бу даврда рассомчиликда реалистик қарашлар юзага кела бошлаган.

Тасвирий санъатнинг ривожини бадий адабиётга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Масалан, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида кичкина шахзоданинг касал бўлганлиги сабабли тўрт қаср қурилади ва бу қасрларда йилнинг тўрт фасли таровати ўз аксини топади. Фарҳод «Баҳр ул-ҳаёт» ва «Наҳр ун-нажот» деб номланган ариқ ва ҳовуз қошида яхлит тоғ тошидан қаср қуради ва унинг ичига Шириннинг сиймосини чизади.

Алишер Навоий бой кутубхонага эга эди. Навоий Мирхондни мукаммал тарих ҳақида асар ёзишга даъват этади. Олим «Равзат ус-сафо»ни яратишда Навоийнинг Унсиядаги уйига келиб, кутубхонасидан фойдаланади. Кутубхонадаги китоблар теридан ясалган сандиқларда сақланарди.

Мирхонднинг набираси (қизининг ўғли) Хондамир Навоий кутубхонасини ипидан игнасиғача билган. Кутубхонанинг биринчи мудирини Султонмурод Наққош шахзода Бадиуззамон Мирзо томонидан тайинланган, ундан кейин Хондамир мудир бўлган ва барча асарларини шу кутубхонада яратган.

Ана шу тарихчиларнинг ўз асарларида маълумот беришларича, темурий шахзодалардан бири учун чинни идиш – гулдон тайёрланган. Уни яратишда Хожа Али Кулол раҳбарлигида 32 ҳунар эгаси жалб этилган. Бу ҳодиса ўша даврда ҳунармандчиликнинг ҳам ниҳоятда ривожланганлигидан далолатдир.

«Макорим ул-ахлоқ»да Фарангистон – Ғарбий Европадаги бир шаҳардан сандиқ-соат келтирилганлиги ҳикоя қилинади. Султонмурод Наққош шунга

Ўқиниб сандиқ-соат ясаган. Сандиқ устида одам, унинг кўлида ноғора, поғора юзида соат, одамнинг кўллариди эса ясалган чўп. Соат бир бўлса, одам поғора чўпларини бир марта, икки бўлса икки марта уради. Бу соат Навоий кутубхонасида сақланган. Шоир кутубхонасида ҳатто чиннидан ясалган сандиқлар бўлган.

Амалий санъат йўналишининг бундай ривожини ҳам албатта, бадиий адабиётга ўз таъсирини кўрсатди. Бунга мисол сифатида Навоийнинг «Сабъи сайёр» достонидаги иккинчи хикоятни келтириш мумкин. Унда Падид Заҳҳобнинг подшоҳга яхши кўриниш учун саккиз зинадан иборат ўзи юрар тахт (эскалатор) ихтиро қилганлиги хикоя қилинади. Бу ўша даврдаги илмий санъат тараққиёти даражасини ва унинг бадиий сўз санъати билан ушбу боғлиқлигини кўрсатади. Маданият, санъат ва адабиётнинг барча соҳаларидаги ҳар томонлама бир-бири билан маҳкам алоқада ривожланиши юксак бир маданий жараённинг пайдо бўлишига олиб келган.

Ана шу яхлит маданий жараёнда биз буюк мутафаккир шоирни ҳам рисоом, ҳам меъмор, ҳам мусикачи, ҳам ўзининг чуқур илмий фантазиясига эришган олим сифатида кўрамыз. Хусусан, «Садди Искандарий» достонида Навоий ихтирочи-кимёгар олим сифатида намоён бўлади. Шоирнинг илмий фантазияси эса ривоятгина эмас, балки реал ҳаётини асосларга эга эканлигини билишимиз.

Фотих Искандар жаҳонга машҳур Самарқанди фирдавсмонандни биноттач, Кашмир ўлкаси томон юриш қилади:

*Чу Кашмир ҳаддига қўйди аёғ,
Падид ўлди бир чархпайванд тоғ(2, 239).*

Бу тоғнинг тошлари ҳайбатидан Ой кўкимтир тусда кўринар эди. Ҳаётини фалакка қадар тарошлаб ясалгандек, икки томони шундай йироқ эдики, ундан ўтиш учун йўлга чиқмаган яхшироқ. Аммо:

*Бу янглиг бийик тоғ, анингдекки Қоф,
Бўлуб чархдин ерга тегру шигоф.*

Шигоф – ёриқ орасида йўл бор эди. Бу тоғдан ўтадиган йўлнинг киравериш жойида кашмирликлар ниҳоятда қатта темир дарвоза ясаган эдилар. Аммо, бу дарвозани яшириш учун унинг тўғрисида хирсангтошлардан душманни қайтариш ниётида бир қалъа ясалган эди. Бу қалъани кўрган киши ваҳимага тушар, уни жоду деб тасаввур қилар эди. Қалъа ичида икки мингта сеҳргар афсунчи жойлашганди. Уларнинг ниёти ҳеч кимни бу ерга яқин келтирмаслик эди. Агар ноҳост бирор киши қалъа томонга қадам қўйса, оёғи сустлашиб, ҳаракатдан қолар, ўз жонини ҳалокатда кўрарди. Агар от бу томонга қараб чопса, оёқларининг кучи йўқолар эди.

Искандар навкарлари бу ерга келиб ҳайрон бўладилар ва воқеадан шохни хабардор этадилар. Шох устози Арасту билан биргаликда айтилган гапларга ишонмай, қалъага яқинроқ келади ва:

*Дедиким: «Бу найранги Кашмирдур,
Фусунгар иши макру тазвирдур.*

*Керак қилмоқ андоқ анинг чороси
Ки бўлгай нигун бурж ила борас(2, 241).*

Шоҳ эҳтиёт учун черигини қалъадан узокроқда туширади ва ўзи билан доим, бирга юрган ўн беш ҳакимга мурожаат қилиб, Кашмир афсунини дафъ этиш учун нима тадбир этмоқ лозим? – деб сўрайди.

Ҳаким – олимлар шохга ҳеч ғам чекмасликни, икки кун ўйлашиб, учинчи кун бу афсун ечимини айтишларини баён этадилар.

Достоннинг шу ўрнидан Навоийнинг илмий фантазияси, олимона тадқиқоти бошланади. У Искандар ёнидаги олимлар аввал юлдузлар аҳволини ва уларнинг табиатларини қиёслаб ўрганганликларини баён этади. Сўнг улар темирчиларнинг металл эритадиган ва ҳаво берадиган асбобларини, анча металлни ҳозир қиладилар. Симоб, қалай ва биринж (бронза)ни аралаштириб, бир ўқ ҳозирлайдилар. Бу ўқ худди фалак каби юмалоқ шаклда бўлиб, ичи ҳам фалакнинг ичи каби бўш эди. Ичини порох билан тўлдирдилар. Икки тешигига фатила (пилик) ўрнатадилар. Худди душман бошидек ўқнинг пилигига ўт боғлаб, уни тўпга жойлаб, душман қалъаси томон отишни ният қиладилар. Ўқ ичидаги пилик ҳавода учиб борishi асносида ёниб, ичида яширилган ашёга ҳам ўтади. Бу тилсимли ўқ ерга қаттиқ тегиб тушгач, пора-пора бўлиб йўқ бўлиб кетади. Шу онда ундан ғаройиб садо чиқади, атрофга ажиб бир шуъла, шамол ва тутун тарқалади. Садо сеҳрни бузади, шуъла эса қалъа эшикларини очиб юборади. Тутун сеҳргарлар юзини қоп-қора қилади. Шамоли, яъни хидини ким хидласа, сеҳр илмини бутунлай унутади.

Ҳакимлар Искандарга: *Тилсми нихонни аён қилдилар,
Нихон барча рамзин баён қилдилар(2, 245).*

Шундан сўнг, Искандар кашмирийлар тилсимига қарши ясалган бу қуроли билан сеҳрли қалъани забт этади ва нихоят, Маллу зулмидан безор бўлган мамлакатга эғалик қилади.

Шу биргина парчанинг ўзидаёқ Навоий ўз даври илмида ҳам анча илгарилаб кетганлиги кўзга ташланади. У бадий конфликт яратар экан, ўзининг чуқур билимини намоиш қилади. Симобнинг ҳавода йўқ бўлиб, ер остига кириб кетиш хусусиятини, қалайнинг тез эрувчанлигини, биринжнинг бириктирувчи хоссасини билганлиги учун айнан шу моддалардан металл ясайди. Ўқнинг шаклига эса фалаклардан андоза олади. Сеҳр, бу – бир маромда овга қарата юбориладиган фикрлар тўлқини. Қаттиқ садо ҳаводаги ҳар қандай тўлқинни синдириб юборади. «Афан ис», яъни бадбўй хид, замонавий тиббиётда ҳам таъкидланганидек, мия фаолиятини ишдан чиқаради. Шу боис, афсунгарлар барча ўрганган илмларини бутунлай унутадилар. Шамол билан эшикларни очиш ҳодисасига эса техникавий тараққиётга эришган бутунги кунимиздан қўплаб мисол келтириш мумкин.

Шу биргина мисол барча фанларда нодир замон Навоий даҳосининг яна бир ёрқин киррасини намоён этади. Шоир шу муносабат билан ҳам илмни улуғлайди, олимни жаҳонларга тенглаштиради:

*Биликдин эрур ҳар бири бир жаҳон,
Жаҳон ҳикмати ҳар бирида нихон (2, 243).*

Демак, фақат илм ва ҳикматгина ҳар қандай мушкулотни ҳал этиб, ҳатто бағдатлик сеҳрни ҳам чил-чил синдирар экан:

*Қилиб ҳикмат ойинига илтижо,
Бузоли алар сеҳрини жобажо (2, 243).*

Хуллас, давр маданий тараққиёти ва ўзининг беқиёс илғор тафаккури ривож донишманд Алишер Навоийнинг шоҳ асари туркий тилдаги «Хамса» яратилиши учун муҳим омил бўлди ва шоир инсоният, ҳайвоноту набототни туғфон балосидан ўз кemasида асраб, омон олиб чиққан Нуҳ алайҳиссалом ошнари Шарқ Уйғониши ютуқларини ўзининг бебаҳо асарлари орқали келажак авлодга етказиб берди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. 20 томлик. 7-том. – Т.: Фан, 1991.
2. Алишер Навоий. Сади Искандарий. 20 томлик. 11-том. – Т.: Фан, 1993.

“МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ”ДАГИ ШЕЪРИЙ ПАРЧАЛАР

*Рустам ТОЖИБОЕВ,
ҚўқонДПИ доценти,
филология фанлари номзоди*

Гарчи “Маҳбуб ул-қулуб” ўзбек мумтоз насрининг гўзал намунаси бўлса ҳам, ундаги шеърий парчаларнинг мавжудлиги эътирофга молик. Улуғ мутафаккир асардаги фасллар ва ташбеҳлар, ўғит-пандлар таркибида ёки оқирда насрда билдираётган фикрини қувватлаш учун шеърий парча келтиради.

Бу асарни синчиклаб ўқиб чиқиш жараёнида унда жами 172та шеърий парча келтирилганига гувоҳ бўлдик(1). Улуғ шоир бу шеърий парчаларни билим билан атайди. Улар қуйидагилар:

1. Қитъа – жами 29та (120 мисра).
2. Маснавий – жами 22та (104 мисра).
3. Рубоий – жами 19та (76 мисра).
4. Байт – жами 95та (190 мисра).
5. Назм – жами 6та (24 мисра).
6. Таърих – жами 1та (4 мисра).

Жами: 172та шеър (498 мисра).

Бу ўринда шеърий парчалар номини Навоий асарида аталганидек келтирдик. Қитъа, маснавий, рубоий, таърих жанрлари тушунарли, аммо “байт” билан “назм” нимани англатади? Мумтоз шеъриятимиз жанрлари ичида бундай номланган шеърий шакллар йўқ. “Байт” деганда икки мисра шеър тушунилади. Мумтоз шеъриятимизда икки мисрадан иборат бўлган шеърга эса “фард” дейилади. Балки, “Маҳбуб ул-қулуб”даги “байт”ларни “фард” деб номлаганимиз маъқулдир? Асардаги барча “байт”лар икки мисрадан ташкил толган. Қофияланиш тартиби эса *a-a* шаклидадир.

“Назм” эса “шеър” демақдир. “Маҳбуб ул-қулуб”даги назм номи остида келган шеърий парчаларининг бири тўрт мисрадан иборат; қофияланиш

тартиби эса ҳар хил. Асардаги бта “назм” номи остида берилган тўртликларнинг қофияланиш тартиби қуйидагича: 1 назм : *a-a, б-б* (1, 31); 2 назм: *a-a-б-a* (1, 40); 3 назм: *a-a-б-a* (1, 45); 4 назм: *a-б-в-б* (1, 86); 5 назм: *a-a, б-б* (1, 87); 6 назм: *a-a, б-б* (1, 102).

Демак, “назм” номи остида келтирилган тўртликларнинг учтаси маснавий шаклида (*a-a, б-б*), иккитаси рубоий шаклида (*a-a-б-a*), биттаси эса қитъа шаклида (*a-б-в-б*) қофияланган.

Рубоий шаклида қофияланган тўртликларнинг асарда “назм” номи билан берилишининг сабаби, бизнингча, уларнинг рубоий вазнида эмас, балки бошқа вазнларда ёзилганида бўлса керак. 40 бетдаги “назм” хафир баҳрида, 45 бетдаги “назм” эса рамал баҳрида ёзилган. Маълумки, рубоий мумтоз шеърятимизда қатъий равишда ҳажаж баҳрида ёзилади.

Асардаги 29та қитъадан 27таси 2 байт (4 мисра)дан иборат; 2таси эса 3 байт (6 мисра)дан ташкил топган.

“Маҳбуб ул-қулуб”да маснавий шаклида келтирилган 22 та шеърӣй парчалар эса 2 байтдан 7 байтгачадир. Байтлар сони бўйича асардаги маснавийларни қуйидагича гуруҳларга бўлиш мумкин: 2 байтли маснавийлар – 19та; 3 байтли маснавий – 1та; 4 байтли маснавий – 1та; 7 байтли маснавий– 1та.

Асардаги 19та рубоийнинг барчаси мазкур жанр талабларига жавоб беради, яъни тўрт мисрадан иборат, ҳажаж баҳри вазнида ёзилган.

Мисол тариқасида бир рубоийни келтирәмиз:

*Муқрийки, эрур покру ва зоҳидваи,
Алхони хуш ва хусни адоси дилкаш.
Жон анга фидоки, руҳ этар андин гаи,
Агар булса мунунг акси нафас урмаса хаш (1, 29).*

Ушбу рубоийнинг биринчи ва тўртинчи мисралари ҳажажи мусаммани аҳраби макфуфи ажабб, иккинчи мисраси ҳажажи мусаммани аҳраби макфуфи солим абтар, учинчи мисраси ҳажажи мусаммани аҳраби макбузи солими абтар вазнларида яратилган. Қофияланиш тартиби эса *a-a-a-a* бўлиб, таронаий рубоийга мансубдир. Асарнинг охирида таърих жанрида ёзилган бир шеър келтирилган. Унда улуг шоир таърих жанри қоидаларига асосланган ҳолда асарнинг ёзилган йили ҳақида маълумот беради:

*Бу номағаким, лисоним ўлдаи қойил,
Килким тили ҳар навъ эл ишига ноқил.
Таърихи чу “хуш” лафзидин ўлди ҳосил,
Ҳар ким ўқуса, Илоҳо, ўлгай хуидил(1, 130).*

Ушбу шеърдаги таърих моддаси “хуш” сўзида берилган. “Хуш” сўзи абжад ҳисобида 906га тенг. Ҳижрий 906 йил эса милодий 1500-1501 йилга тўғри келади.

“Маҳбуб ул-қулуб” асарида шеърӣй парчалар асосан икки мақсадда келтирилади:

1. Насрий баёнда билдирилган фикрни хулосалаш, яқунлаш учун.

Масалан, асарнинг учинчи қисмида “Эранлар”, яъни ҳимматли инсонлар хизматида бўлишлик, улар билан бирга яхши ишлар қилишининг нақадар

снодатли эканлиги ҳақида 28 “танбех” бор, фикр-даъват шундай шеър билан ижунпланади: *Эранлар хизматидин чекмагил бош,
Агар бошингга гардундин ёгар тош.*

*Ки гар ул тош билан бошинг ушулғай,
Саодат хаттидур, гар захми қолғай*(1, 87).

Навоий танбехда шундай дейди: “Эранлар хизматига улки умрни сарф этар, агарчи умри кетар, аммо жовид умрига етар. Ўзингни бу зумрадин йироқ тутма, бошинг борса бу муддаони унутма. Умр фонийдир бевафо, ул боқий ҳаёт мужиби баҳо”(1, 86-87).

Асардаги айрим шеърий парчалар фаслларнинг охирида эмас, балки билдирилаётган фикрга қўшимча сифатида ўртасида ҳам келтирилади. Фикримиз исботи сифатида асарнинг “Муқаддима” қисмига назар солайлик. Муқаддимада бта шеърий парча келтирилган:

1. **Қитъа** (уч байт) – муқаддиманинг ҳамд қисмида, Оллоҳ таолони сифатлаш учун (1, 7–8).

2. **Маснавий** (тўрт байт) – муқаддиманинг наът қисмида, пайғамбаримиз Муҳаммад(с.а.в.) таърифларида(1, 8).

3. **Маснавий** (икки байт) – муқаддиманинг ҳасбиҳол қисмида, Навоийнинг кўрган-кечирганлари хулосаси сифатида(1, 9).

4. **Рубоий** (икки байт) – муқаддиманинг Навоий бошидан ўтказган яхши-ёмон кунлари, гардуннинг унга қилган пастқашлиги ҳақида(1, 9–10).

5. **Байт** (икки мисра) - муқаддиманинг Навоий эл-юрт учун қилган хизматлари ҳақидаги фикрларга ҳамоҳанг тарзда(1,10).

6. **Қитъа** (икки байт) – кўп одамларнинг замондошлари қилмишлари ва дунё ишлари сирларидан беҳабарликлари сабабидан келтирилган(1, 10).

Ушбу шеърлардан кейин яна 22 сатр насрий матн берилган. Демак, шеърий парчалар асарнинг бирор фасли ёки бобининг хулосаси сифатидагина эмас, адиб билдирган фикрларга ҳамоҳанг тарзда ҳам келтирилган.

2. “Маҳбуб ул-қулуб” таркибидаги шеърий парчалар, ундаги ҳикоятлар каби, асарнинг бадиийлигини таъминлаш, муаллифнинг гоъвий нияти, руҳий ҳолатини янада кучайтириб, бўрттириб ифодалаш учун келтирилади.

Жумладан, асардаги шеърий парчаларнинг барчаси ҳам бадиий жиҳатдан юксак даражада битилган. Буни куйидаги ҳолларда кўришимиз мумкин:

а) шеърий парчаларнинг барчаси арузнинг турли вазнларида битилган: Масалан, “Маснавий”:

*Ариғларки, ул баҳрдин айрилур,
Биликлик аларнинг суйин ҳам билур,*

*Чу бирдур сув дарё била наҳр аро,
Эмас таъмида ҳоҳсати можаро.* (1, 20).

Ушбу маснавий арузнинг мутақориви мусаммани максур (фаувлун/ фаувлун/ фаувлун/ фаувл) вазида ёзилган.

Асардаги шеърӣй парчалар музореъи мусаммани аҳраб, рамали мусаммани мақсур, мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф, ҳазажи мусаддаси мақсур, ҳазажи мусаммани солим, сареъи мусаддаси матвийи мавқуф, рамали мусаддаси маҳзуф, рамали мусаммани мақсур вазнларида ҳам ёзилганини таъкидлаш лозим.

б) “Маҳбуб ул-қулуб”даги шеърӣй парчаларда мумтоз шеърӣятимизда қўлланилган деярли барча бадийй санъатлардан фойдаланилган. Масалан, ташбеҳ санъати: *Илм ўқуб қилмагон амал мақбул,
Дона сочиб, қўтармади маҳсул*(1, 107).

Ушбу байтда шоир илм ўрганиб, унга амал қилмаган одамни ерга дон сочиб ҳосил ололмаган кишига ўхшатмоқда. Иштиқоқ санъати: *Бўлди сайёдау сайдга нафс орзуси қайд,
Йўқса не ул эди сайёд, не бу эрди анга сайд*(1, 108).

Ушбу байтдаги *сайд, сайёд* сўзлари бир ўзакдан ҳосил бўлган. Бу сўзлар иккинчи мисрада ҳам қатнашиб тақрир санъатини ҳам ҳосил қилмоқда. Ниҳо санъати:

*Аҳбоб, йигитликни занيمات тутунгиз,
Ўзни қарилиқ меҳнатидин қўрқутунгуз*(1, 115).

Ушбу байтда “аҳбоб”га мурожаат қилиш орқали ниҳо санъати юзага чиққан. *Йигитлик-қарилиқ* сўзлари орқали тазод санъати истифода этилган.

Хуллас, сўз мулкининг султони Алишер Навоийнинг беқиёс асари бўлган “Маҳбубул-қулуб”да инсоният учун қимматли панд ва ўғитлар келтирилган. Уларнинг ўқувчи қалбига аниқроқ етиб боришида, ундаги бадийй адабиётга бўлган муҳаббатни оширишда асардаги шеърӣй парчаларнинг ҳам ўзига хос ўрни ва аҳамияти бор.

Фойдаланилган адабиёт

1. Алишер Навоий. Йигирма томлик, 14 том. – Т., 1998.

ОРИФОНА ҒАЗАЛЛАРДА ТИМСОЛ ВА БАДИЙЙ САНЪАТЛАР ТАНОСУБИ

Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА,

ТДПУ доценти, филология фанлари номзоди

Алишер Навоий асарларининг муайян қисмини орифона ғазаллар ташкил қилади. Шоирнинг барча шеърларида, у хоҳ ҳамд, хоҳ наът ғазаллар бўлсин, хоҳ ошиқона ёхуд риндона ғазаллар бўлсин – ҳар бирида ирфоний маъно-мазмун мужассам. Улар ўзликни, одамни, оламни ва, албатта, Ҳақни таниш ва англаш йўлидаги изланишлар самарасидир.

Дунёни мукамал идрок этиш, зотни сифатда, моҳиятни ҳодисада кўра олиш, ўзликни англаш каби масалалар орифона ғазалларнинг бош ғояси ва асосий мазмунини ташкил этади.

Бобур ғазалларини жиддий тадқиқ қилган олима И.В.Стеблева бу туркум ғазалларни бадийй маҳорат билан боғлаб ўрганиш борасида шундай дейди: “Мазкур ғазалларда айтилган фикрни тўлиқ тушуниш учун муаллиф

қўллаган бадий санъатларни, асосан, мазмунга дахлдорларини эътиборга олиш зарур»(1, 10).

Навоийнинг ўзи «Бадоеъул-бидоя» девони дебوحасида шундай ёзган эди: «Девон топишгайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва бир ғазал бўлғайким, анда маъвизатангиз бир байт бўлмағай, мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда захмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлғай...»(2, 21) – деб ёзган эди.

Шоирнинг орифона ғазаллари дунёни билиш, моҳиятни англашга интилиш, Ҳаққа – моҳиятга етишиш учун ҳаракат, нафсни енгиш каби масалаларни ва, энг муҳими, шу сифатларни ўзида жамлаган комил инсон ва комиллик ҳақидаги гоъларни камраб олади. Инсон ким? У нима учун туғилади? Қаердан келиб қаерга кетади? Яшашдан мақсад нима? Фонийлик ва боқийликнинг моҳияти қаерда? Инсон олдида турган бу каби азалий ва доимий саволларга ойдинлик киритиш орифона адабиётнинг асосий масалаларидан ҳисобланади. Навоий ижодининг мағзини ташкил қилган бу мавзулар орифона ғазалларда ирфоний мазмун – ҳикмат ва фалсафа ҳамда суфиёна тимсоллар воситасида ифода этилса, ошиқона ғазалларда ошиқнинг шарҳи ҳоли, маъшуқа гўзалигининг тавсифи каби усуллар орқали бадий тимсоллар воситасида, асосий ниятни ошиқона фикрлар замирига сингдириб ифодаланган. Демак, орифона ғазалларда дунё ва, умуман, юқорида таъкидланган масалалар ақлу тафаккур идрок этилиб, бадий воситалари билан, кўпроқ, панд-насихат тарзида ифода қилинса, ошиқона ғазалларда ҳиссий кечинмалар орқали ифодалаш усули муҳим ўрин тутаети. Шунинг учун ҳам бу туркум ғазалларда қўлланилган бадий санъат ва тасвир воситаларининг қисман чегараланганлигини, улар кўпроқ фикрни аниқ ва лўнда ифодалаш мақсадида қўлланилганлигини кузатамиз. Баъзан орифона ғазалларда ошиқона ғазал унсурларини учратиш ва бунинг акси бўлган ҳолатларга дуч келиш ҳам мумкин.

Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул орифликни мана бундай тушунтиради: «Маърифат илму ҳақиқатни эгаллаш, инсон ва Оллоҳ орасидаги яқинликни мукамал англаш донолигидир. Илоҳий маърифат ошиқни маълум дин ва мушоҳадалардан беҳад баланд кўгаради... Орифнинг мақсади ўз маъруфи, яъни танҳо Оллоҳга йўналгандир. Ориф илми илоҳийда танҳо, танҳоликда барчадан билимдон. Унинг ақл назари ўтқир ва кенг. Ҳеч ким кўрмагани ҳам у кўриб, олам сир-асорорларини теран идрок этаети. Лекин унинг тушунчаларини ўзгалар англашга қодир эмас»(3, 25).

Шу маънода орифона ғазаллар Навоийнинг энг юксак мақомда туриб айтган фикр-ўйлари – Оллоҳ, олам ва одам муносабатлари, уларнинг ягоналиги, инсон руҳининг ўлмаслиги – абадий яшаш ҳақидаги ирфоний билимлари билан музайян эттирилган. Уларда Ҳаққа етишиш йўллари, бу мақсад йўлидаги қийинчиликларни енгиш усуллари акс эттирилган. Орифона ғазалларда илгари сурилган масалалар кўлами жуда кенг. Улар хилма-хил кўринса-да, бироқ бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Уларни боғлаб турувчи восита – комиллик масаласидир. «Борликлар орасида Аллоҳни идрок этиш қобилияти ҳам фақатгина инсонга берилган. Аммо инсоннинг бу қобилияти зулмоний ва нуроний пардалар билан тўсиб қўйилган, инсон дунёда қилган ибодати, зикри ва солиҳ амаллари билан руҳини моддий оламнинг

таъсиридан ва ҳасаддан кутқариб, бу қобилиятини юзага чиқаради. Шаҳодат оламидаги бутун борлиқлар ҳар қанча Оллоҳнинг исм ва сифатларини акс эттирса ҳам, уларда нуқсонлилик бор. Унинг барча исм ва сифатларини мукамал зоҳир этган борлиқ инсонни комилдир»(4, 139), – деб ёзади олим Усмон Турар.

Орифона ғазаллар ана шу комил инсонлик даражасига етиш йўлларини – келтириб ўтганимиз зулмоний ва нуруний пардалардан ўтишни, инсоннинг ўзидаги илоҳий сифатларни кашф этиб, англаб етиш каби муаммоларни ўргатади.

Дунёни, борликни орифона идрок этган, уни қалб призмасидан ўтказар экан, шунчаки насихатомуз, панднома характеридаги фикрларини айтиб қўймайди, балки турли бадий тимсоллар, рамзий ифодалар ва бадий санъат ҳамда тасвир воситалари ёрдамида кайфиятни ифодалайди, тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ мулоҳазаларини кечинмалари уйғунлигида тасвирлайди. Шоирнинг бу фикр-қарашларини ҳам бадий, ҳам ғоввий нуқтаи назардан ўрганиш, бир томондан, шоирнинг эстетик олами, бадий маҳоратини, иккинчи томондан, фалсафий қарашларини тадқиқ этиш имконини беради. Орифона ғазаллар ўз мавзуи, услуби, тимсоллари ва ҳатто қўлланилган бадий санъатлари билан ажралиб туради. *Фано, ўзлик, нафс, бақо, ориф* каби бошқа тимсол ва тушунчалар ушбу туркум ғазалларда муҳим ўрин эгаллаш билан бирга, бундай ғазалларни тушунишда муҳим “очкич” бўлиб хизмат қилади.

Орифона ғазалларда ифодаланган муҳим мавзулардан яна бирини дунёнинг фонийлиги, бебақолиги, ҳеч нарсага арзимаслиги ҳақидаги фалсафий-суфийна фикрлар ташкил этади. Шоирнинг айрим ғазаллари бошдан-охиригача айнан шу масалага бағишланган. Айниқса, Ҳақни таниган, билган, илоҳий маърифатни мукамал эгаллаган зот – ориф тилидан бу масаланинг ифода этилиши шоир фикрларининг ишончли чиқишини таъминлайди. Орифона ғазалларда, жумладан, куйидаги ғазалда орифнинг ўз истагани – ёрига етишиши учун нималарга амал қилиши, қандай яшаши лозимлигини шоир панднома йўли билан ана шу масала доирасида тушунтириб беради:

*Эй кўнгул, ер-қўк асосин асру бебунёд бил,
Ул кесакни сувда кўр, бу сафҳани барбод бил.*

Моддий нарсаларнинг ҳеч бири абадий эмаслиги ҳақидаги фикрни шоир бу ўринда кўнгулга мурожаат билан бошлайди. Бир қарашда кўнгулга мурожаат сабога, соқийга мурожаат каби шартли-анъанавий услубга ўхшаб кўринади. Бироқ Ҳақни англаш, у билан воҳидликка эришиш йўлига кирган сулук аҳли кўпроқ ва, асосан, кўнгулга суянади. Кўнгул орқали, ҳиссий билиш воситасида ўз мақсадига эришади, зеро, «илоҳиётни англаш учун ақл ожиздир. Илоҳиёт илми ақлга сиғмайдиган, ақл ўлчовларидан баланд турадиган илmdir...»(5, 38). Ҳақдан ўзга азалий ва абадий зот, нарса йўқлигини англашти истагида битилган бу байтда ер, осмон каби тушунчалар танлаб олинган. Инсоннинг тезгина ўтиб кетувчи умрини, атрофдаги мавжудликнинг ўткинчилигини тасаввур этиш қийин эмас. Еру осмоннинг ўзидан аввал ҳам, кейин ҳам мавжуд бўлишини тасаввур этилган инсон ақли

уларнинг фонийлиги ҳақида ўйламаслиги ҳам мумкин. Айнан шунинг учун ҳам шоир фонийликни мана шу улкан жисмлар воситасида тушунтирмоқчи бўлади, яъни: «Шуни билки, замину осмоннинг асосини (дунёни) ташкил этиб турган нарсалар абадий эмас, кесакдан иборат ер сувда эриб кетиши, осмон эса йўқ бўлиши мумкин». Бошқа бир ўринда: «Жаҳонни бир кесак ингла, хавоси гарди бало», – деб ёзган эди Навоий. На ер, на осмон абадий, деган диний-тасаввуфий мазмунни англаган мисралар кейинги байтда шундай давом эттирилади:

*Жисм уйи чунким эрур фоний, тафовут йўқ, ани
Гар фано селобидини вайрону гар обод бил.*

Ишио санъатининг нидо усулини қўллаш билан бошланган (эй кўнгул...) ғазалнинг ҳар бир байтида шу санъатнинг амр ва наҳий усули қўлланилган (бил калимаси орқали). Моддий унсурларнинг барчаси фано селида вайрон бўлиб кетади. Чунки абадийлик фақат Оллоҳга хос, У яратган моддий олам (махлукот) – абадий эмас. Ҳодисавий нарсалар табиатини тушунтираётган шоир тарикат йўлига кириб бораётган солиқ учун уларнинг аҳамияти йўқолиб боришига эътиборни тортади. Кейинги байт:

*Тўрт унсур қайдидин то чиқмагайсен, нафъ эмас
Осмоний тўрт дафтарни тутайким ёд бил.*

Ушбу байтдаги тўрт унсур инсон жисмининг, умуман дунёнинг асосини гашкил этган моддалар – ўт, сув, ҳаво ва тупроқ. Осмоний тўрт дафтар эса инсониятга Оллоҳ томонидан юборилган муқаддас китоблар – Таврот, Забур, Инжил ва Куръони Каримдир. Чиройли *таносуб* ва *қаршилатириши* санъати қўлланилган: тўрт унсур ва тўрт илоҳий китоб – моддийлик ва илоҳийлик. Демак, байтни шундай тушунтириш мумкин: Агар сен тўрт унсур, яъни моддийлик кишанидан ўзингни халос эта олмас экансан, илоҳий китобларнинг барчасини ёддан билганингда ҳам фойда йўқ. Чунки ҳамма гап кўнгулда, унинг амалларида. Моддийликка – дунёвийликка берилиб кетган одам, у ҳатто катта қадим эгаси бўлса ҳам, шу ўтқинчи дунёнинг қулига айланиб қолади. Шоир бошқа бир ғазалида буни яна ҳам чиройлироқ далиллаган эди:

*Табиат комидин руҳунгни қутқарким, ҳуш эрматур
Қафас қайди аро булбулга бўлмақ мубтало асру.*

Табиат коми – чоҳи, яъни табиатга, табиий эҳтиёжларга – ҳаётга, дунёга боғланиб қолишдан руҳни қутқармаслик, қафас ичида қолган булбулнинг ноҳуш аҳволига қиёсланар экан, шоир инсон табиатидаги икки асос – нафс ва руҳ орасида кетадиган доимий курашга эътиборни қаратади. Инсон борлигини руҳий ва моддий асослар ташкил этар экан, улар ўртасида доимий кураш кетади. Фано йўлига кирганлар ўзининг бу курашини руҳнинг ғалабаси билан яқунлашга интиладилар. Шунинг учун ҳам сўфиёна шеърларда нафснинг қораланиши, маломат этилиши муҳим ўрин тутайди. Мана шу биргина ғазалнинг ўзида кўнгулга мурожаат орқали шоир дин ва тасаввуфга боғлиқ кўпгина ирфоний масалаларни тушунтиришда *ишио* ва *тақрир* санъатларидан фойдаланади:

*Эйки дебсен, ҳақни не таърифунг васф ила билай,
Васфдин мустағнию таърифдин озод бил.*

Ҳар қандай таъриф-тавсифга эҳтиёжсиз ва ундан баланд бўлган Оллоҳни таъриф-тавсиф билан билиб бўлмайди, бироқ сулуқ аҳли, маърифат аҳли уни ҳамиша зикр этиб юрмоғи зарур, чунки:

*Тенгри зикриким, малойшкка гизойи руҳ эрур,
Бу гизони ҳақ йўлига кирган элга зод бил.*

Оллоҳ яратган махлуқлар уч турлидир: 1.Фаришталар – фақат руҳий асосга эга, уларнинг озиғи ҳам руҳоний. 2.Ҳайвонлар – фақат ҳайвоний, яъни моддий асосга эга. 3.Инсон – ҳам руҳоний, ҳам нафсоний асосга эга. Демак, инсонга ҳам руҳий, ҳам моддий озиқа керак. Келтирилган байтда мана шу инсон ҳақида, аниқроғи, ўзида нафсонийликни ўлдириб бораётган, руҳий асосни эгаллаш учун курашаётган, маърифат йўлига тушган солиқ ҳақида сўз юритган, шоир: «Фаришталар учун руҳ озиғи тангрини зикр этишдир ва уни Ҳақ йўлига кирган кишиларга ҳам қувват деб билгин», деган ҳақ гапни айтади. «Тасаввуфий ҳаёт тарзининг асосий унсурларидан бири бўлган зикр кўплаб ояту ҳадислар орқали мусулмонларга буюрилган ва тавсия қилинган».(3) Куръони Каримда ҳам зикр билан уйғун «Эй мўъминлар, Оллоҳни зикр қилинглар!»(33:41). «Бас, мени эсласангиз, Мен ҳам сизларни эсламан ва Менга шуқр қилинган ва Мени инкор қилмангиз!»(2:152) каби кўплаб оятлар келтирилганки, бу ҳол орифона ғазаллар асосида диний қарашларнинг муҳим ўрин тутишини ҳамда тасавуф илмининг дин билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. Солиқ ўз бошидан кечириётган машаққатларини узлуксиз давом эттирмоғи лозим. У ўз нафсига қанчалик зулм қилса, руҳи шу қадар юксалиб бораверади. Тупроқ билан баробар бўлиш унинг учун шараф. «Тупроқ бўлгил, олам сани босиб ўтсин»(6, 35), деган Яссавий шунини назарда тутган эди. Бунга яқин фикр Навоий қаламида шундай жонланади:

*Эл оёғига тушардин бошқа чиқмоқ расмини
Май қуҳанциридин ушбу дайр аро иршод бил.*

Байтдаги қуҳанпири – кекса, ёши улуг маъносини; иршод – тўғри йўл кўрсатиш маъносини билдиради; *май* – тасавуфда: илоҳий нур, неъмат; дайр – дунё тасавуфда: пирнинг манзили; ошиқлар йиғилишиб, илоҳ ёдида зикр тушиладиган жой маъноларини англатади. Инсон қанчалар хокисор бўлса, руҳан у шунчалар баланд. *Тазод санъатини* қўллаган шоир зоҳирдаги хокисорлик ва ботинда улугликини сўфийликнинг муҳим сифатлари эканлигини таъкидлайди. Буни илоҳий нур, илоҳий неъматдан баҳраманд этувчи пирнинг манзилида(дайрда), у кўрсатаётган тўғри йўли эканлигини англашда, деган шоир кейинги байтда мақсад манзили, унга етишиш ҳақидаги қарашларини ифодалайдики, бу сўфийлик йўлига кирган солиқ учун ҳам жуда муҳим:

*Эй сулуқ аҳли, қачон мақсуд топқумдур десанг,
Мосиволлоҳни фано кўрган кунин мийод бил.*

Сулук аҳли, яъни солиқлар – Ҳақ васлига эришиш ниятида йўлга чиққанлар Ҳақдан ўзга барча нарсани (мосиволлоҳни), ҳатто ўзини фонийликда кўрган дамдагина ўз мақсадига эришади. *Фано* тарикатининг фўнги (бақодан аввалли) босқичи, «...банданинг «Худо тарафига сайри»нинг ниҳояси. У ўзлигидан кечиб Худо билан топишади. Шундан эътиборан, гўёки ҳақиқий ҳаёт бошланади, фонийлик ранжу машаққатлари тугаб, боқийлик сподати юз очади. Чунки унинг нафси хирслардан тозаланган, мусаффо юрагида ишқий эҳтирослар жўшади». Байтда фано мақомига етишиш йўли жуда дўнда қилиб тушунтирилган. Шоирнинг бу туркум орифона қашаларида тасаввуф илмининг назарий масалалари ўз ифодасини, баъзан ечимини ҳам топган, десак хато бўлмайди, жумладан:

*Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади, илҳод бил.*

Байтнинг насрий баёни: «Сен тавҳид сиринин хабардор бўлай, дебсан, шариат чегарасидан чиқиш диндан, худодан қайтиш билан баробар».

Исломи илмида ҳам, тасаввуф илмида ҳам энг кўп эътибор қаратилган масалалардан бири тавҳиддир. Қалом аҳлидин фарқли равишда сўфийлар тавҳидни, яъни Оллоҳнинг ягоналигини тасдиқлашга ваҳий орқали, сезги орқали, аниқроғи, кўнгил орқали эришиш мумкин, деган қарашни илгари сурганлар. Тавҳид энг мураккаб масалалардан бири. Уни тушуниш ҳар бир кишининг шахсий қобилияти, илми, маънавий дунёси ва бошқа шу каби масалалар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам уни тушуниш, айниқса, тушунтириб бериш қийин. «Сўфийлар тавҳид ҳақида таъриф айтиб бўлмайди деб, ундан уч маънони тушунганлар: а) Оллоҳ ўзининг ягоналигини билиши ва билдириши; б) Оллоҳ инсонда ўзининг ягоналигини идрок этиш қувватини яратганлиги; в) инсон Оллоҳнинг ягоналигини ва бу ҳақдаги ҳукми билиши. Қушайрий буларнинг биринчисини «Ҳақнинг Ҳақ учун тавҳиди», иккинчисини «Ҳақнинг халқ учун тавҳиди», учинчисини, «халқнинг Ҳақ учун тавҳиди» сифатида баҳолаган».(3) Алишер Навоийнинг ўзи ҳам бир ғазалида: шундай деган эди:

*Нуктайн тавҳидни билган қила олмас баён,
Ким баён қилдим деса, билгилки, қилмайдури билиб(69),*

– деб ёзган эди.

Эътибор берилса, мазкур ғазалда тасаввуф илмининг назарий масалалари анча батафсил ифодаланган. Дунёнинг фонийлиги, моддийликнинг (жисмининг) бебақолиги, инсоннинг ана шу моддийлик, дунёвийлик асири бўлиб қолмаслик зарурати, Ҳақни англаш, руҳнинг ғалабага эришиш йўллари, хокисорлик, Оллоҳдан ўзга барча нарсани фоний деб билиш, тавҳиднинг моҳияти каби масалалар ҳақидаги ирфоний билимлар шу биргина ғазалда ўз ифодасини топган. Шоир-ориф сўфиёна тимсолларнинг, қарашларнинг моҳиятини бадий ифодалар экан, *тазод*, *таносуб* каби санъатлардан ўринли фойдаланади. Орифона ғазалларнинг бир қисмида, жумладан ушбу ғазалда ҳам фикр устунлигини ва унга мувофиқ кўпроқ шу йўналишдаги ғазаллар учун характерли бўлган *тазод* ва *таносуб* бадий санъатларининг қўлланганлигига ҳам эътибор бериш лозим.

Ғазал мақтаъси шундай:

*Дўст васлин топмогон дунёву уқбодин кечиб,
Ушбу дардинга Навоий ҳолин истишҳод бил.*

Дўст тимсолида шоир Оллоҳни назарда тутмоқда. Солиқнинг ҳам мақсади битта – ана шу дўст – Ҳақ васли. Шарқда машҳур сўфий аёл Робия: «Менга жаннатга ёки дўзахга тушишнинг фарқи йўқ, ахир уларнинг барчаси Оллоҳга тегишли-ку!» – деган экан(7, 267). Афсонага айланиб кетган ушбу ҳақиқат замирида ҳар қандай машаққат билан бўлса-да, Оллоҳ васлига эришиш истаги ётганини англаш мумкин. Юқоридаги байтдан эса, икки дунёдан воз кечиш ҳам Ҳақ висолига эриша олмаганлар бу дардига Навоий ҳолини мисол қилиб кўрсатишлари мумкин, деган мазмунни ўқиш мумкин. Демак, шоир айтаётган фикрларини назарий жиҳатдан ўзлаштириб, четдан туриб баён қилаётгани йўқ, аксинча, айнан бошидан ўтказиб, кўнглида кечирган изтиробларини ўғит сифатида айтаётган ориф қиёфасида намоён бўлмоқда.

Бу дунёнинг моҳиятини англаган инсон назарида унинг ҳеч нарсага арзимаслиги аёнлашиб боради. Шу сабабли у дунёдан, унинг мақсадларидан воз кечиш(худкушлик йўли билан эмас, албатта) заруратини тушуниб етади. Орифона ғазаллар орасида ушбу мавзуга бағишланганлари ҳам анчагина. Улар комиллик масаласини тушунишда муҳим аҳамиятга эга.

Орифона ғазалларни шартли равишда ижтимоий маърифат ва илоҳий маърифат мавзуида битилган ғазаллар деб туркумлаш ҳам мумкин. Аввалги туркум ғазалларда инсон камолоти жамият ҳаёти билан уйғунликда берилса, илоҳий маърифатга мансуб ғазалларда комилликка етишиш, сўфийлик йўлидаги машаққатлар сингари муаммолар ва уларни ҳал этишга уриниш муҳим ўрин тутади.

Шоир бу ғазалларида *ориф* ва унинг *маҳбуби, дарвеш, гадо, фақр, дайр(дунё), заввос, гавҳар, фано, бақо, адам* сингари образ ва тимсоллар, рамзий тушунчаларни кенг қўллайди, уларни ифодалашда *иншо, тазод, талмех, тамсил, ташбех* каби бадий санъатлардан ўринли фойдаланади.

Ушбу туркум ғазалларда фикр устунлиги, муайян ғоянинг тарғиби устувор бўлганлиги сабабли улардаги образ ва тимсоллар, бадий санъат ва тасвир воситалари қўлланилишида ўзига хос бадий-услубий хусусиятларни вужудга келтирган. Умуман, орифона ғазалларда муайян қарашлар, ғоялар тарғиб этилаётгани учун ҳам фикр устунлиги сезилади. Бу эса, ўз навбатида байтларда хилма-хил бадий санъатларнинг эмас, кўпроқ *таносуб, тамсил, тазод, ташбех ҳамда иншо санъатининг амр ва наҳий усулини* (бу санъат орифона ғазалларининг асосан мурожаат шаклида битилиши билан боғлиқ) жуда кенг қўллашга имкон яратган. Бу туркум ғазалларни ўрганиш Навоий ижтимоий-ахлоқий ва, энг муҳими, фалсафий қарашларини ва айни пайтда, шоир бадий оламини англаб етишда муҳим аҳамиятга эга.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М.: Наука, 1982.
2. Алишер Навоий МАТ. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987.
- 3.И. Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент, 1991.
4. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиклол, 1999.
5. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996.
6. Ясавий Аҳмад. Девони ҳикмат. – Тошкент, 1991.
7. Қаранг: Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература, – М.: Наука, 1965.

ДЕБОЧАНАВИСЛИК АНЪАНАЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

*Фарида КАРИМОВА,
НамДУ доценти,
филология фанлари номзоди*

XIX ва XX аср бошларида яшаган Нодира, Амирий, Нодир-Узлат, Мунис, Огаҳий, Шавқий, Муҳсиний, Фақирий, Табибий каби шоирлар Навоий даҳосидан ҳеч истисносиз баҳраманд бўлдилар. Улар шоир гавваларига назира ва мухаммаслар боғлаш билан бирга дебочали девон тартиб бериш аънанасини ҳам давом эттирдилар.

Бу даврда яратилган дебочаларни услуб жиҳатидан икки гуруҳга ажратиш мумкин: шеърӣ ва насрий дебочалар. Юқоридан тилга олинган шоирлардан Шавқий дебочаси шеърӣ тарзда яратилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Каттақўрғонлик шоир Муҳаммад Шариф Шавқийнинг дебочали девони «Дебочан девон ва ғазалиёти Шавқий» номи билан 4634 инвентарь рақами остида Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланади. Девоннинг 16–5а варақларида дебоча жойлашган. Шуниси характерлики, дебоча тўққиз қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисм махсус арабча сарлавҳалар билан таъминланган. Биринчи қисм худога бағишлов бўлиб, «Ҳамду зоти мужиб ул-даъвот» (“Худога ҳамд айтишлик даргоҳида дуонинг ижобат бўлишига сабаб бўлади”) деб аталган.

Иккинчи қисм «Наъти набийна алайҳу афзал ул-салот» («Мақтовларнинг энг яхшиси ва саломлар пайғамбаримизга бўлсин, у кишининг сифатлари») деб номланган. Кейинги тўртта қисм халифаларга бағишланган бўлиб, «Сифоти ҳазрати амир ул-муъминин Абу Бақр Сиддик розияллоҳу таъоло анху» («Мусулмонлар амири ҳазрати Абу Бақр Сиддик (Оллоҳ у кишидан рози бўлсин) нинг сифатлари»), «Сифоти ҳазрати амир ул-муъминин Умар ул-Форуқ розияллоҳу таъоло анху» («Мусулмонлар амири ҳазрати Умар Форуқ (Худо у кишидан рози бўлсин) нинг сифатлари»), «Сифоти ҳазрати амир ул-муъминин Усмон зуннурайн розияллоҳу таъоло анху» («Мусулмонлар амири, икки кўз нурининг эгаси ҳазрати Усмон (Оллоҳ у кишидан рози бўлсин) нинг сифатлари»), «Сифоти ҳазрати амир ул-муъминин Али юл-Ризо розияллоҳу таъоло анху» («мусулмонлар амири ҳазрати Али Ризо (Оллоҳ у кишидан рози бўлсин) нинг сифатлари») каби сарлавҳалар қўйилган. Бу қисмларда Оллоҳ ва Муҳаммад пайғамбар, халифалар мадҳ этилади. Навбатдаги қисм «Дебоча дар вафоти устозино вас-салотини асруҳу раҳматуллоҳи-алайҳим» («Устозимизнинг ва унинг давридаги султонларнинг (Оллоҳ улардан рози бўлсин) вафотлари таърихи дебочаси») деб аталиб, унда шоир худо ва пайғамбарларга бағишловдан сўнг яна баъзи нарсаларни маълум қилмоқчи эканлигини айтади:

*Ашъорим ўқушсалар арода
Ёд айласалар мени дуода.*

*Ҳижратдин ўтиб минг икки юз йил
Йўқдин бу жаҳона келмишам, бил.*

*Ўттузга киранда сайр этиб роҳ,
Хатми кутуб айламишман, эй шох.*

*Толиблара хизмат айладим чўх,
Уйқу била роҳат айламак йўх.*

*Гоҳо келур эрди шеър ёда,
Мактуб ўлур эрди ул арода(1, 36).*

Шоир хижрий 1200 (милодий 1785-86) йили туғилганлиги, 30 ёшда мадрасани тугатиб, «Хатми кутуб» қилганлиги, толибларни ўқитиш билан бирга шеър ёзиш билан ҳам машғул бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Сўнгра мадрасадаги устози Мавлавий Шернинг вафоти тарихини баён қилади. Шоир устози давридаги ҳукмдорлар Амир Маъсум (Амир Шохмурод), унинг ўғли Сайид Амир Ҳайдар ва уларнинг вафотлари тарихини ҳам келтирадики, бу ўз навбатида ўша давр тарихини ўрганишда муҳимдир. Саккизинчи қисм шоир яшаган давр ҳукмдорларидан Амир Насрулло мадҳига бағишланган бўлиб, «Дар тавсияи қудрати уюниа ва сурури қулубина мавлоно ва амирина ва султониа адомоллоҳ ийёҳу ва ваффақаҳу» («кўз нуримиз, қалбимиз шодлиги буюк амиримиз ва султонимиз (Оллоҳ у кишининг давлатларини зиёда қилсин ва ўз ризолигига мувофиқ қилсин)нинг тавсиялари» деб аталади. Бу қисмда Амир Насрулло, гарчи золимлиги билан ном чиқарган бўлса-да, адолатпарвар, шариатпаноҳ ҳукмдор сифатида мадҳ этилади. Бунинг боиси ўтмишдаги деярли барча асарларда, жумладан, дебочаларда ҳам давр ҳукмдорларини таъриф-тавсиф билан тилга олишнинг анъанавий ҳол эканлигидир.

Сўнги тўққизинчи қисм «Баёни сабаби таълиф» («Китобнинг яратилиш сабаблари») деб номланган. Бу қисмда устози Халифа бозорнинг тавсияси билан мусулмончилик қонун-қоидаларининг мажмуаси бўлган арабча «Мухтасари виқоя»ни форсий тил билан шарҳлаб, назмда таржима қилганлиги ҳақида хабар беради. Уни тушувиш осон бўлиши учун луғат ёзганлигига ишора қилади («Мужмал сўзин муфассал этдим»)(1, 46).

Шундан сўнг Навоий, Фузулий, Бедилни шеърятдаги устозлари сифатида тилга олади. Шавқий Навоий шеърларини севиб ўқиган, уларга мусамматлар боғлаган. Шоир ижодига Фузулийнинг таъсири дебочанинг услубиданоқ яққол сезилиб туради. Айниқса, шоирнинг Бедилга муҳаббати кучли:

*Форсий эл аро расоси чўхдур,
Бедил киби бир расоси йўхдур.*

*Сўз бобида таъби баҳри маввож
Файзи-ла замири шамси ваҳҳоҷ...*

*Мен Шавқий анинг сўзин асири
Бел боғду муҳибларини бири(1, 5а).*

Сўнг шоир китобхонга мурожаат қилиб, «сўз»ларини (шеърларини) ўқиганда, «дур ила санги хора»нинг фарқини ажратишни, уларга инсоф билан муносабатда бўлишни сўрайди. Шу ўринда шоир муҳим маълумот

беради, яъни уч тилда уч девон яратганлигини таъкидлайдики, бу ўзбек адабиёт тарихида деярли кўрилмаган ҳодисадир:

*Уч лафз ила олам ичра девон
Айгон йўх эди бирор инсон.*

*Ҳиммат камарини белга боғлаб
Услуги улум илан яроглаб.*

*Туттум раҳи ҳамду наъту алқоб
Ёр ўлса карими ҳаййи ваҳҳоб(1, 5а).*

Лекин шоирнинг бу уч девони бизга тўлиқ етиб келмаган.

Шавқий мадрасада ўқиб юрган йиллари араб-форс тилларини, ҳисоб, мантиқ, қофия, фикҳ каби фанларни мукаммал эгаллайди(2, 4).

Шеърларини ҳам араб, форс ва ўзбек тилларида яратади. Шоирнинг бу тилларда яратган ва бизгача етиб келган 50дан ортиқ ғазаллари «ғоявий ҳамда бадиий-эстетик жиҳатдан мукаммал асарлар бўлиб, муаллифнинг юксак маҳоратидан дарак беради»(3, 304).

Муҳаммад Шариф Шавқий дебочасининг аҳамияти унда шоирнинг таржимаи ҳоли, ижоди, яратган асарлари, устозлари ва салафлари ижодига муносабатига доир муҳим маълумотлар мавжудлиги билан белгиланади. Шоирнинг дебочада таърих санъатини қўллаши унинг ҳаёти ва ижодини хронологик асосда ўрганишда аҳамиятлидир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Дебочаи девон ва ғазалиёти Шавқий, 4634 инвентарь рақамли қўлёзма, 46-варақ. Шоирнинг бу асарлари Тожикистон ҲА шўъбасининг қўлёзмалар фондида «Китоби миръот» ва «Ҳаллул луғат» номлари остида сақланади.
2. Шариф Шавқий. Шеърлар. /Маҳмудов М.Муҳаммад сўзбоши. –Тошкент, 1964.
3. Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдлик. – Тошкент, 1978.

“ЧЕКИНҒИЗ, ДАМНИ ҒАНИМАТ...”

*Насиба БОЗОРОВА,
БухДУ тадқиқотчиси,
филология фанлари номзоди*

Алишер Навоий асарлари, хусусан, шеърлятида илоҳий-ирфоний ғояларнинг ўзига хос ифода шакллари кузатиш мумкин. Улуғ шоир бу қарашларни шеърга солишда ҳар бир жанрнинг табиатидан келиб чиқиб ёндашади. Чунончи, қитъада диний-тасаввуфий, маърифий-ахлоқий ўғитлар аниқ ва теран ифодаланса, рубоийда улар баъзи тимсоллар мазмунига сингдирилган. Ғазалларда эса ўзгача усул: зоҳирий ва ботиний мазмуннинг ўзаро уйғунлиги, поэтик образлар асосида бу ғоялар янада таъсирчан тасвирланган. Улуғ шоирнинг табиат тасвири, ёр, маъшуқа гўзаллиги, ошиқлик қисматидан сўз юритган кўплаб ғазаллари фикримиз далили бўла олади. Бундай ғазалларни илк бор ўқиганда бир мазмун, қайтадан ўқиганда эса янги моҳият аёнлашади. Англашилган ҳар икки – зоҳирий ва ботиний мазмун бир-бирини рад этмайди, билъақс биринчи мазмун асл, мулдао,

мақсаднинг юзага чиқишига йўл очади. Масалан, “Фавойид ул-кибар” девонига киритилган 4-ғазалга эътибор қилсак.

Ғазал табиатнинг энг кўркем фасли – баҳор тонги тасвири билан бошланган. Шоир ифодалаган ҳолатлар булутнинг “фигон бирла” элни уйғотиб, киш бўйи мудраган танларни яйрашга даъват қилиши, чакин чакнаб, ёмғир бошланиши, сўнг ел эсиб фурсат ўтмай тийра осмонда куёшнинг чиқиши – баҳорий манзараларнинг барчаси кишига бир олам завқ бахш этади, кўнгилга ўзгача ҳаяжон солади. Ғазалда шоирнинг баҳор ғаниматлиги, шундай экан ўз ўрнида баҳор гўзалликларидан шодланиб, ўзни хурсанд айлаш лозимлиги хусусидаги фикрлари айна ҳақиқат. Бу гўзалликни англаган, ҳис қилган, баҳор шодлиги ва завқини дилдан туйган кишигагина Навоийнинг навоси насиб бўлиши ҳам рост. Ғазалда шоир инсоннинг табиат билан муносабати, уларнинг ўзаро ўхшаш томонларини тасвирлаш орқали инсон умри хусусида ўз мулоҳазаларини баён этгани кўриниб турибди. Ғазал диққат билан ўқилганда, ундаги поэтик тимсол, сўз ва иборалар мазмунида ўзгача мантиқ мавжудлиги англашилади.

Айтиш мумкинки, барча шоирлар сингари Алишер Навоий учун ҳам табиат завқу шавқ ва чексиз илҳом манбаи бўлган. Мутафаккир шоир инсонни табиатдан ташқари тасаввур этмай, табиат ва инсон тақдирини бир бутунликда кўрган. Адабиётшунос олим И.Ҳаққул таъкидлаганидек, “Алишер Навоий учун табиат – илҳом ўчоғи, завқ, эҳтирос чашмаси. Улуғ шоирнинг тасаввуридан тортиб, асарларининг тил сеҳригача табиат руҳи бор. Давр ва замоннинг долзарб муаммоларини тадқиқ этишда у табиат тасвирларига, табиат “луғати”даги сўзларга кенг таянган”(1, 20). Тасаввуфий ғоялар ифодасида ҳам Алишер Навоий бевосита табиат тасвиридан самарали фойдаланган. У ўз ижодида гул, булбул, сабза, хат, райхон, хазон каби ўнлаб тимсоллар орқали маърифий-ирфоний ҳақиқатлардан сабоқ беради. Бундай ғазалларда табиат тасвири шоирнинг асосий мақсадини ифодалашда бадий восита ўлароқ хизмат қилган. Чунончи, ушбу ғазалда ҳам табиатнинг ҳар бир ҳодисаси шоирнинг ирфоний ўгитлари учун бир асос вазифасини ўтаган.

*Уйғотур субҳи баҳор элни фигон бирла саҳоб
Ким, сабуҳий чоғидур — маст бўлунг, эй асҳоб.*

Ғазал нега айнан баҳор тонги тасвири билан бошланган? Шоир наздида, баҳор – уйғоқлик, тириклик чоғи. Улуғ шоир баҳор тонгида булутнинг “фигон бирла” элни уйғотишида ўзгача ҳикмат кўради. Бу “фигон” булутнинг шунчаки афғони эмас, балки кўнгли Ҳақ ва Ҳақиқат ишқи билан тўла бўлган ориф, пири муршиднинг инсонни ўзни билиш, тириклик моҳиятини англашга даъватидир. Сабуҳий –луғавий маънода, тонг пайтидаги ичкилик, тасаввуфий маънода эса суҳбатни англатади. Маст бўлиш қулнинг Ҳақ ишқига берилиши, Аллоҳ ёди билан яшашига ишорадир. Демак, шоир эътирофича, суҳбат – илм ва маърифатни қалбга жо айлаб, Ҳақ ёди билан яшаш инсон умри, тириклигининг мазмунидир.

*Барқ ҳар дам чоқилиб ишинагач-ўқ тийра бўлур,
Яъни ўш мундин олинг умр чароғига ҳисоб.*

Яшин қоронғу тунни бир чақин билан ёруғ этиб, дарров ғойиб бўлади. Ишнинг бу ҳоли инсон умрига қиёс. Аслида, умр ҳам чакмоқ мисоли ярқатади-ю, сўнади. Табиат чакмоғидан дала-даштга ўт кетганидек, умр чакмоғидан ҳам кўнгилга олов тушади. Шу ўт, шу шиддат боис кўнгилик хислари тозаради, мунавварлашади ва шу ёрқинлик умр йўлларидаги қоронғуликларни йўқ этади.

Шоир эътирофича, табиатнинг ҳар бир ҳодисаси инсон ҳаётидан огохлик беради:

*Ёгин аҳволинга йиғларки, кўз оч уйқудин
Ким, эрур сайли мамарри бу кўҳан дайри хароб.*

*Ел эсиб тийр чекар, оҳки, бўлма гофил
Ким, бу янглиғдурур айёми ҳаётингга шитоб.*

Демак, шоир наздида ёмғир шунчаки ёғмайди, у умрнинг селдек оқиб ўтиши ва бу кўҳна дунё гўё сув ўтадиган йўл эканилигини англамаган одамлар аҳволига йиғлаб ёғаркан. Худди шундай – шамол ҳам бежиз эсмайди. Шамолнинг ўқдек елиши умрнинг айна шу шиддат билан ўтишига ишора. Ҳамма нарса инсонга умрнинг ўткинчилигини эслатиб туради, бироқ, шоир таъкидлаганидек, инсон бундан ғофил:

*Барча танбиҳ ангадурким, кўпу чек жоми сабуҳ,
Ҳайфдур буки, ўтар уйқу била субҳи шабоб.*

Кун ва туннинг “уйқу била” ўтиши – умрнинг ғофиллик ва ғафлатга ботишидир. Хўш, ғофиллик нима? Ғофиллик – Ҳақдан беҳабарлик, дилнинг маърифат ва ишқдан бенасиблигидир. Бундан қутулишнинг чораси эса суҳбат, яъни “жоми сабуҳ” ичмоқ – қалби Аллоҳ ишқи билан тўла бўлган орифлар суҳбатига етишиш, уларнинг қалбидан етадиган файз билан кўнгилни равшан айлашдир. Тасаввуфда, хусусан, нақшбандия тариқатида суҳбат ўзига хос мавқега эга бўлган. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандий ҳам бунини таъкидлаб: “Йўлимиз суҳбат йўлидир... Бизнинг суҳбатимизга келганлардан баъзисининг кўнгилида муҳаббат тухуми бордир, фақат у тухум тикан (дунёвий ташвиш, моддий эҳтиёж)лар орасида қолиб кетган. Бизнинг вазифамиз эса у тиканларни тозалашдан иборат. Баъзиларнинг кўнгилида эса муҳаббат тухуми йўқ. Бунда вазифамиз тухум экишдан иборатдир”, – деганлар. Демак, кўнгилининг маъно оламига сайр этмоғи, сир ва ҳақиқатга уланмоғи суҳбат асосида юз очар экан, Алишер Навоийнинг “кўпу чек жоми сабуҳ” дейиши асослидир.

Кейинги байтда шоир тонг ва тун зиддияти орқали ўзининг маърифий қарашларини шундай баён этади:

*Кўз юмуб очкуча тонг отмишу чиқмиш хуршид,
Тун эрур пардаю мушкин била ҳолингга ҳижоб, –*

яъни: “кўз очиб юмгунча тонг отади ва куёш чиқади. Тун эса қора пардаси билан куёшни кўришингга тўсиқ бўлади”. Байтдаги сўзларнинг истилоҳий маъноси куйидагича: тонг – охират (у дунё), хуршид – Ҳақ жамоли, тун – бу дунё. Дунёпарастлик, дунёга кўнгилик боғлаш, нафс майллари

ва шу гуфайли тугиладиган катта-кичик гуноҳлар эса ҳижоб саналади. Демак, шу ҳижоблар бандани Ҳақдан айиради, жамолдан бенасиб этади. Шоир буни таъкидлар экан, лаҳзалик умрни қоронғуликлардан асраб, уни ёруғлик, эзгу иш ва амаллар билан ўтказиш лозим дейди, бунинг чорасини эса шундай изоҳлайди:

*Бир дам аҳбоб била базми сабуҳий тузубон
Чекинғиз, дамни ғанимат билибон, бодаи ноб.*

Ўз даврида Ҳазрати Хожа Али Ромитаний (р.а) “Солиҳ ва олими раббонийлар суҳбатларини ғанимат билинг ва бидъаткорлар суҳбатидан ҳазар қилинг” (2, 91), –деб ўғит берган эканлар. Шу маънода Алишер Навоий ҳам ушбу байтда дамнинг ғаниматлигини англаб қўнгилни ишқ ва маърифатга тўлдириб, аҳбоб – пири комиллар суҳбатидан руҳни файзиёб айлаб, касби камол этинг, – дея панд беради. Зеро, инсон маънавий оламининг шаклланиши ва комиллик даражасига етишуви муршиди комилнинг ҳидоятсиз амалга ошмаслиги барчага маълум. Шундай экан, инсон камолот йўлида огоҳликка етган зотнинг руҳий тарбияси, суҳбатига муштоқдир. Ушбу байтда яна нақшбандийликнинг асосларидан бири – “Вукуфи замоний” рашҳасининг моҳияти сингдирилган. Бу рашҳага кўра солиқ вақтни ғанимат билиб, вақтдан унумли фойдаланиши, вақтнинг қанчаси эзгу иш ва амаллар билан, қанчаси эса ёмон ишлар билан ўтганини билиши, ўз ҳолидан огоҳ бўлиши, шукр ва тавба этиши, шунга кўра, хатти-ҳаракат қилиши лозим. Нақшбандия талабларидан келиб чиққан ҳолда шоир кейинги мисраларда:

*Ҳою-хуй айлабон ўзни нафасе хуш тутким,
«Ҳай» деганча не сен ўлғунг орода, не аҳбоб, –*

дея инсон ҳар лаҳзани зое этмай “ўзни нафасе хуш тут”моғи кераклигини уқтиради. “Ҳою-хуй” – шодлик, хурсандчиликда чиқариладиган овозни ифодаласа, мажозий маънода Аллоҳ номини зикр этишни англатади. Зикр қалбни ғафлат уйқусидан уйғотади, қалб ва руҳга қувват бағишлайди. У қалбнинг шифоси ва давоси, ғам, андуҳни кетказиб, шодлик ва сурурни қалбга жо этади. Зикр камолот мақомларининг ўзаги ёки тамали сифатида тасаввуф оламида хос мавқе ва аҳамиятга эга. Шу боис тасаввуф луғатларида “Зикр – инсонларни ҳақиқий тавҳидга эриштирадиган ҳам машаққатли, ҳам завқли йўл” (3, 222) сифатида изоҳланади. Нақшбандияда ҳам зикр бош асос саналади. Бу тарикатга кўра, “хуш дар дам”, яъни солиқнинг ичдан чиқадиган ҳар бир нафаси огоҳлик ва хузур юзасидан бўлиши, ғафлат унга ҳеч йўл топмаслиги, Ҳақ ёди бир дам ҳам унинг хотиридан кўтарилмаслиги лозим. Шундагина шоир айтган “не сен ўлғунг орода, не аҳбоб”нинг сири юз очади. Яъни, зикрнинг ҳадди аълоси билан зокир “бирликда сўзламоқ, бирликда кўрмоқ ва якто бўлмоқ” – тавҳид мақомига эришади. Бу наводан насиба олган киши эса, шубҳасиз, ғазал сўнгида эътироф этилганидек:

*Бу наво кимга насиб ўлса, Навоий янглиг,
Бу ғазал бирла ичиб бўлса керак масти хароб.*

Хуллас, Алишер Навоийнинг ишқ, инсон, ахлоқ, ўз ва ўзлик, комиллик хусусидаги қарашлари шоирнинг фалсафий таълимий асарларидан ташқари тўғрилигида ҳам ўзига хос тимсол ва образлар орқали зўр маҳорат билан ифодаланган.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ҳаққул И. Зағирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989.
2. Шайх Муҳйиддин Ургутий. Мақтубот. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2006.
3. Тасаввуф истилоҳлари шарҳи / Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004.

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР” ДОСТОНИ МОҲИЯТИНИ АНГЛАШ

*Тоҳир ХУҲАЕВ,
НавДПИ доценти,
филология фанлари номзоди*

Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр”и – диний-тасаввуфий, фалсафий, одобр-ахлоқ, панд-насиҳат руҳидаги дoston. Бу асарни шоиримизнинг ҳаёт, инсон, янаш, ислом, яхшилигу ёмонликлар ҳақидаги ўзига хос сабоқлари дейиш мумкин. 63 бобдан иборат dostonнинг ҳар бир бобида ўнлаб масалалар, 20 мақолату, 20 ҳикоятнинг ҳар бирида кўплаб ғоялар, фикр-мулоҳазалар баён қилинади. Айрим байтлар борки, ундаги мазмун йирик асарлар салмоғи билан тенг туради. Уларни шохбайт, ҳикмат, фикрлар қаймоғи сифатида қараш тўғри бўларди. Профессор А.Ҳайитметов ҳаққоний таъкидлаганидек: “Навоий бу асарида жамиятни такомиллаштириш, инсонларни қайта тарбиялаш масалаларини қўяди ва уларни ўз даврининг энг илғор мутафаккири сифатида ҳал этади. Шунинг учун ҳам унинг панднома жанрига оид бу асари ҳалқимиз манфаати йўлида хизмат қилиб келмоқда”(1, 28). Ана шундай байтларга эътиборни қаратамиз.

Шоир ўқувчи эътиборини энг муҳим тушунчаларга қарагади. Уларнинг ҳар бирига алоҳида урғу беради: Кўнгул, имон, ислом, қарам (саховат), адаб, қаноат, вафо, ишқ, ростлик, илм, дунё (афлок) қабилар теран шарҳланади.

“Ҳайрат ул-аброр”да инсон, инсонийлик белгилари, “одамийлар одамийси”, яъни бугуннинг тили билан айтганда, комил шахс ҳақида кўпгина фикрлар учрайди. Dostonнинг бошларидаёқ, оламнинг пайдо бўлиши, борликдаги ғаройибот, сиру синоатларнинг яратувчиси Оллоҳ қудрати мадҳ этилади. Шоир оламдаги барча нарсаларнинг яратилишиндан мақсад инсон эканлигини бир ўринда “Лек боридин ғараз инсон эди” дея таъкидласа, бошқа бир байтда “Бор эди инсон гули мақсуд анга” дейди:

Бу чаман ўлмоғида мавжуд анга,

Бор эди инсон гули мақсуд анга(2, 239).

Навоий инсонни улуғлайди. Бу номга мушарраф бўлиш олий саодат эканлигини уқтиради. Ҳақиқий инсонни “одамийлар одамийси” дея баҳолайди. Ва бундай кишининг биринчи белгиси иймон эканлигини таъкидлайди:

Қимки жаҳон аҳлида инсон эрур,

Билки нишони анга имон эрур(2,100).

Шоир иймонли, ҳақиқий кишиларга хос сифатларни кўрсатиб ўтади. Иши элга фойда келтириш, яхшилик қилиш, одоб-ахлоқли, саховатли, қилмиши ростлик ва тўғрилиқ, сабр-қаноатли, шукр қилиб яшайдиган, ҳалол меҳнатни қадрлайдиган, ширин сўз, нафс ва таъмадан йироқ кишиларни ана шу баҳога лойиқ деб билади. Шоир инсоннинг суврати билан сийрати, яъни ташқи кўриниши билан ички дунёси мос тушишини айтади. Айтадиган сўз билан қиладиган иш мувофиқ бўлмаса фойдасиз эканлигини уқтиради:

*Кимники, инсон десанг, инсон эмас,
Шаклда бир, феълда яқсон эмас(2,325)*

Комил инсоннинг кўнгли, сўзи, кўриниши, феъл-атвори, қиладиган ишлари бир хил бўлади.

Ҳақиқий инсон сабр-қаноатли, шукрлидир. Инсонни давлати, мол-мулки эмас, қаноати сарбаланд этади:

*Мулк ила ўзни демагил аржуманд,
Мулки қаноат била бўл сарбаланд(2, 166).*

Навоий асарларида шукр қилиб яшаш ғояси кўп тилга олинади. Қитъаларидан бирида икки кишининг ҳолатини тасвирлаш орқали шукроналикни улуғлайди. Биров келяпти: оёғида кийишга калиши йўқ. Иккинчиси келяпти – оёқнинг ўзи йўқ. “Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил” деган мақол мазмунига жуда мос. “Ҳайрат ул-аброр”да бу фикр яна ҳам чуқурлаштирилади:

*Бири анинг неъматига шукр эрур,
Кимсаки, шукр айласа кўпрак берур(2,123).*

Навоий комил инсонга хос яна бир муҳим белги сифатида ҳалол меҳнатни улуғлайди. Бировнинг миннатли ошидан ҳалол меҳнат билан топилган озгина нарса ҳам қимматлироқ. Ўзи меҳнат қилиб топган бир дирхам бировнинг “ганж”и - катта хазинасидан яхшироқ:

*Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андишки биров берса ганж(2,153).*

Бошқа бир ўринда эса, ҳалол меҳнат билан топилган қатиқсиз умочни (сувда пишириб олинадиган ҳамир овқат) кулочга, яъни шарбат, бодом, қаймоқ солиб пиширилган кулчага қарши қўяди. Ўз меҳнати билан топилган умочда кўнги тинчлиги, осойишталик бор. Биров берган кулочнинг миннати, безовталиги кўпроқ:

*Тинч кўнгул бирла қатиқсиз умоч
Беҳки биров миннати бирла қулоч(2, 170).*

Комил инсонга хос яна бир сифат-ростлик, тўғрилиқ. Бу тушунча Навоийнинг кўп асарларида изоҳланади. “Хамса” нинг “Ҳайрат ул-аброр”, “Сабъан сайёр”, “Садди Искандарий” дostonларида, айниқса, чуқур мулоҳазалар билдирилиб, ибратомуз ҳикоятлар келтирилади. “Шер билан Дуррож”, Муқбил ва Мудбир, чину ёлғонни акс эттирувчи сеҳрли ойна, кампир ва дарахти, ёлғончи киши ва унинг уйи ёниб кетиши каби

диқоятларни эслаш кифоя. “Ҳайрат ул-аброр” да бу мавзу ўнинчи мақолатда фритилган. Тўғрилик гимсоллари сифатида ўк, най, найза, шамъ, сарв кабилар тивсифланади. Шоирнинг бу борадаги хулосаси қуйидагича:

*Бир буки, туз бўлса кишининг сўзи,
Йўқ сўзиким, ҳам сўзию ҳам ўзи(2, 205).*

Туз – бу тўғрилик, ростлик дегани. Инсоннинг сўзи рост бўлиши зарур. Нафақат сўзи, ўзи ҳам, сўзда бошқаю, ишда ўзгача бўлиш мувофик эмас.

Ҳақиқий инсон нафсга муте бўлмаган, уни енга олган кишидир. Навоий эътирофича, тўқайдаги шерни енгиш мардлик эмас, ўз нафсини бўйсундира олган шижоатлидир. Кишини бебурд қиладиган, ҳар кўйга солиб, йўлдан оқдирадиган бало - нафсдир. Нафс билан жиҳод айлаган акбардир. Инсон эҳтиёжининг, нафс найрангларининг чеки йўқ. Навоий айтганидек:

*Нафским, ул айши мудом истагай,
Санга гуноҳ, ўзига ком истагай (2, 323).*

Нафс истаги – айш, роҳат-фароғат. Уни қондириш қийин. Нафс қанчалик “ком” – баҳра, лаззат учун интилса, инсон шунчалик гуноҳга ботаверади. “Ҳайрат ул-аброр” да бир байт бор:

*Чунки оғизнинг емак ўлди иши,
Ҳарби учун чекти ики саф тиши(2, 167).*

“Ҳайрат ул-аброр” нинг насрий баёнида бу байт “Оғизнинг иши овқат сийиш бўлгани сабабли чайнаш учун (Худо) икки қатор тиш ҳам яратди” тарзида шарҳланган. Аммо бундай эмас. Чунки бу байт дostonнинг еттинчи мақолатидан олинган бўлиб, у “Қаноат бобидаким” деб бошланади. Шоир бу бобда қаноат, тамаъ, уларнинг фойда ва зарарларини шарҳлайди. Шу асосда юқоридаги байт ҳам келтириладики, унинг талқини қуйидагича: Оғизнинг иши сийиш. Инсон эҳтиёжининг чеки йўқ. Таом, нафс лаззати ҳаммани ҳам маҳв этиши мумкин. Навоий эътирофича, оғизнинг, нафснинг бу истагига қарши икки қатор тиш берилган. Улар овқатни чайнаш воситаси эмас. Балки инсон нафсига қарши курашадиган икки қатор лашкар-жангчилардир. “Ҳарби учун” бирикмаси ана шундай хулоса чиқариш имконини беради.

Навоий асарларида сўзга алоҳида эътибор берилади. “Сўз” деганда тил, нуқт, муомала, бадий адабиёт кабилар назарда тутилади. Шоир назарида ширин сўз, яхши муомала кўп мушкулларни ҳал қилишда фойда беради. Ганираётган юксак мартабали киши ёки гадоми, бойу бадавлат ёки камбағалми, бу муҳим эмас. Муҳими у нима деяётгани. “Ҳайрат ул-аброр” нинг ўн учинчи мақолати фойда етказувчилар ҳақида. Комил инсонларга хос белгилар қаторида яхши сўзга ҳам эътиборни тортади. Шоир талқинича, баъзан қатта давлат, ганж-хазина бериб ҳам қилиб бўлмайдиган ишни “бир яхши сўз” билан бажариш мумкин:

*Ганж бериб бўлмас экин тутса қўз,
Улча қилур вақтида бир яхши сўз(2, 239).*

Шоир фикрларини давом эттириб, сўз билан энг ёмон одам яхшига айланиши, “куфр аҳли мусулмон”, “хайвон деган инсон” бўлишини таъкидлайди. Сўздан жонсиз вужудга жон, “Ўлук тан ҳаёт” топади:

*Ҳам сўз ила элга ўлуддин нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлук тан ҳаёт*(2, 240).

Навоий асарларида, “Ҳайрат ул-аброр”да ҳам инсонийликнинг етакчи омили сифатида ўзгаларга яхшилик қилиш эканлиги кўп бор қайд этилади.

Кимки, ўзгаларга яхшилик қилиш, фойда келтиришни одаг қилса, бундан ўзига кўпроқ фойда етади:

*Нафъинг агар халққа бешак дурур,
Билки бу нафъ ўзунга кўпрак дурур*(2, 234).

Яхшилик қилиб яшаш юксак бахт. Уни ҳамма ҳам қилолмайди. Яхшилик қилолмаган одам ёмонлик ҳам қилмаса. Шунинг ўзи яхшилик қилиш билан тенг:

*Яхшилик ар айламасанг иш чоги,
Айламагил бори ёмонлиқ доғи*(2, 299).

Навоий талқинида, яхшилик қилишнинг ҳам ўз шартлари бор. Энг яхшиси қилган яхшилигини айтмайдиган, миннат қилмайдиган кишидир. Минг яхшилик қилиб, бир марта ҳам айтмаган кишига “эрлик асари ёрдур”:

*Яхши эмас гар қилиб айтур киши,
Кўр не бўлур қилмайин айтур иши*(2, 275).

Умуман, “Ҳайрат ул-аброр” да ёшу қари, эркаку аёл – ҳамма-ҳамма учун ўғит бўладиган, ҳаёги давомида амал қилиши зарур бўлган кўпдан-кўп сабоқлар ўз ифодасини топган. Уларни ўрганиш ҳар биримизнинг бугунги кундаги муҳим вазифаларимиздандир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Хайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
2. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. 20 томлик. 7-том. – Тошкент: Фан, 1991.

"ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР" ДОСТОНИДА ИҚТИБОСЛАРНИНГ ЎРНИ

*Собиржон ТОҲИРОВ,
СамДУ катта илмий ходими*

Алишер Навоий ахлокий, фалсафий ва ижтимоий қарашларининг ўзига хос қомуси бўлган “Ҳайрат ул-аброр”да, хусусан, унинг муқаддима бобларида турли ҳажм, шакл ва мазмундаги иқтибослар кўп қўлланилган ва улар асар ғоявий мундарижаси, бадий қимматининг ошиши учун хизмат қилган. Асардаги иқтибосларни қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Жумла тўлигича келтирилган иқтибослар. Бундай иқтибослар матнда тугал маъно ифодалайди. Масалан:

*"Ҳайра саноин лимуфизил карам",
Ким карамидин бўлур эл муҳтарам* (1, 14).

Мазмуни: "Яхши санолар бўлсин карамга!" Унинг карамидан одамлар хурматдалар-ку!

2. Жумлалар тўлиқ ҳолда эмас, қисман, сўз ёки бирикма тарзида келтирилган иқтибослар. Бундай иқтибослар тугал маъно ифодаламайди, бироқ шоир мазкур сўз ва бирикмалар орқали оят ёки ҳадиснинг тўлиқ маъносига ишора этади, унинг мазмунини назарда тутаяди:

"Қаррамано" келди маноқиб анга,

"Аҳсани тақвим" муносиб анга.

Мазкур байтда келтирилган иқтибосларнинг биринчиси "азиз ва муқаррам" деган маънони ифодалаб, Қуръони Каримдаги "Биз инсонни азиз ва муқаррам қилиб яратдик" мазмунидаги оятга ишора қилади. Иккинчиси эса "гузал шаклу шамойилда" деган маънони англатади. "Ват-тийн" сурасининг 4-оятидан олинган. Унинг тўлиқ матни шундай: "Лақод холақнал инсана фи аҳсани тақвим". Унинг ўзбекча маъноси: "Дарҳақиқат, Биз инсонни гузал шаклу шамойилда яратдик".

Нафса чун ориф ўлуб му-бамў,

Фойиз ўлуб "Қад арафа раббаху"(1, 96).

"Қад арафа раббаху" ибораси Роббисини танийди деган маънони билдириб, у "Ман арафа нафсаҳу фақад арафа раббах", – яъни: "Қимки ўз нафсини, ўзлигини таниса, билса, албатта, Аллоҳни танийди"(3, 47) деган ҳадисга ишоради.

3. Иқтибослар айнан эмас ишора тарзда ҳам берилиши мумкин. Масалан, ушбу байтдаги "кофу нун" бирикмаси айни ҳолатида оятларда учрамайди:

Бу ики яфрозни қачон зуфунун,

Бир-бирига қўнса бўлур "кофу нун"(1, 57).

"Қун" (бўл, ярал) сўзини ҳосил қилувчи ҳарфлар номини ифодалаган бу жумла Қуръони Каримнинг "Ёсин" сураси 82-оятига ишора эканлиги маълум: "Иинама адуҳу иза арода шайъан ай якула лаҳум қун фаяқун" – "Бирор нарса (яратишни) ирода қилган вақтида Унинг иши фақатгина "Бўл", димоқлигидир. Бас шу (нарса) бўлур – вужудга келур".

4. Оят ёки ҳадисга туркий тилда ишора этиш. "Ҳайрат ул-аброр"да ҳам мумтоз адабиётимизнинг кўплаб намуналари, хусусан, панднома асарларда бўлгани каби иқтибоснинг мазкур туридан ҳам унумли фойдаланилган. Масалан:

Қайда адо айлагасен бу сипос,

Қим сени деб хайри башар, хайри нос(1, 234).

Ушбу байтда тиниш белгиси билан боғлиқ кичик нуқсонга йўл қўйилган. Оқибатда, мазмунга жиддий футур етиб, унинг иқтибос эканлиги билинмай қолган. Достоннинг насрий баёнида мазкур байт қуйидагича таъдил қилинади:

Қим бўлмасин сени "Одамларнинг энг яхшиси" дейишади. Бу мактовларни сен қандай оқлайсан(2, 345).

Таъдилдаги "Қим бўлмасин" жумласи ноаникликни юзага келтирган. Бунинг сабаби – иккинчи мисрадаги "хайри башар" бирикмасидан кейин вергулнинг ноўрин келганлиги ҳамда бир хил мазмундаги икки бирикма

("хайри башар" ва "хайри нос")нинг уюшиб қолганлигидир. Зеро, "башар" ва "нос" сўзлари инсон, киши маъносини ифодалайди. Агар вергул олиб ташланса, "хайри башар" бирикмаси гапнинг эгасига айланади, мисрнинг мазмуни эса "инсониятнинг энг яхши вакили – сени инсонларнинг яхшиси деб атади" тарзида ўзгаради. Навоий "хайри башар" – инсониятнинг энг яхши вакили деганда, Мухаммад(с.а.в.)ни назарда тутган ҳамда пайғамбарнинг "Хайрун наси ала янфауннас", яъни "Инсонларнинг энг яхшиси бошқаларига наф келтирадиганидир" хадисига ишора қилган.

"Хайрат ул-аброр" достонининг собиқ иттифок давридаги нашрларида анъанавий муқаддималар тушириб қолдирилганлиги сир эмас. Ваҳоланки, асарнинг айнан шу бобларида кўплаб иқтибослар қўлланилган. Алишер Навоий асарлари 20 томлиги 7-томда(1) ҳамда 2006 йили лотин ёзувида чоп этилган нашри (насрий баёни билан)да(2) матн тўлиқ бўлиб, ундаги арабча иқтибослар қисман шарҳланади. Достоннинг матни ва насрий баёни киёсланганда, қизиқ ҳолатларга дуч келамиз. Биргина мисол:

Достоннинг қарам ва саховат ҳақидаги бешинчи мақолоти қуйидаги байтлар билан якулланади:

*Бергали олмоқ ишидин бўл йироқ,
Бермак учун олмоганинг яхшироқ.
Улки қарам дуррига дарё эди,
Баҳр анинг дуррида пайдо эди.
Газва неруйи ядуллоҳ анга,
Халқ лақаб айлаб Асадуллоҳ анга(1, 151; 2, 109).*

Насрий баёнда сўнги икки байт тушириб қолдирилган. Истиқлолгача бўлган даврдаги нашрларда бунинг сабабини изоҳлаш мумкин, зеро унда Мухаммад(с.а.в.)нинг амакиваччалари ва куёвлари, тўртинчи халифа – Ҳазрат Али таърифланган.

Юқоридаги мулоҳазаларнинг иқтибос билан нима алоқаси бор, деган савол пайдо бўлади. Гап шундаки, сўнги байтдаги "халқ" сўзи вазн нуқтаи назаридан талабга жавоб бермайди. Чунки, мазкур сўз икки ундош билан тугайдиган ўта чўзиқ бўғин бўлиб, уни битта чўзиқ хижога сиғдиришнинг иложи йўқ. Шахсий кутубхонамизда сақланаётган "Хамса"нинг 1893 йили Тошкентдаги Порцев босмахонасида чоп этилган тошбосма нусхасида сўнги байтнинг иккинчи мисраси "Ҳақ лақаб айлаб Асадуллоҳ анга", деб ёзилган (3, 35).

Демак, асл матндаги "Ҳақ" (тангри, парвардигор) сўзи билиб ёки билмай "халқ" (яратилмиш, инсоилар) сўзига алмаштирилган. Натижада, байтнинг ҳам вазни, ҳам мазмуни бузилган. Навоийнинг таъкидлашича, Асадуллоҳ исми Ҳазрат Алига Тангри томонидан берилган. Бу эса ушбу жумланинг Қуръон ёки хадисдан ишоравий иқтибос эканлигини кўрсатади. Насрий баёнда унинг тушириб қолдирилишига эса шу сабаб бўлиши мумкин. Янги давр навоийшунослиги бундай нуқсонларни тузатишга қодир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 7 том. – Т.: Фан, 1991.
2. Alishert Navoiy. Hayrat ul-abror. – Toshkent: G'G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
3. Хамса. Тошбосма. – Т., 1893.
4. Рафъиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент, 1995.

“ҲАЙРАТУЛ-АБРОР”НИНГ УЧИНЧИ ҲАЙРАТИ

*Мўминжон СИДДИҚОВ,
Қўқон ДПИ доценти,
филология фанлари номзоди*

Ҳазрат Навоий ўз “Ҳамса”нинг биринчи достонини бежиз “Ҳайрат ул-аброр” деб номламаган. Унда комил кўнгилнинг хайратлари намоён бўлади, асрдаги барча дониш фикрлар, турли-туман масалаларга дахлдор ҳикоятлардаги воқеликларнинг барисиди кўнгил билан боғлиқ хулосалар ҳанзои қилинади. Асарда кўнгилга алоҳида боб ажратилган бўлиб, унинг дастлабки байтларда Парвардигори олам одамни бир гулистон қилиб яратганида, шу гулистон томон майин бир шабада эсдиради ва бу эпкин ундаги сунбул, сарв, гул ва райҳонларни елпий бошлайди ва тан гулшанига худди рух киргандай бўлди, дейди шоир. Бу шабаданинг мақсади шу гулистондаги гуллар эмас, балки кўнгил мулкани забт этиш эди. Ушбу байтлар шундан далолат қилади:

*Субҳи азал қилди чу деҳқони сунъ,
Одами хокійин гулистони сунъ.
Эсти насими бу гулистон сари,
Сунбулу сарву гулу райҳон сари.
Эрмас эди анда гараз ҳеч гул,
Ғайри кўнгулким, гараз эрди кўнгул(1, 766).*

Байтлардан яна шу англашиладики, аслида Аллоҳ томонидан одамни яратишдан мурод кўнгил бўлган. Сўнгги байтдаги “гул” истиораси ашраф ул-маклукот бўлган одамни тамсил қилаётгани ва “ғараз эди кўнгил” ифодаси бунни тасдиқлайди.

Кейинги байтларда кўнгилнинг улуғлиги таъриф-тавсиф этиб борилади: кўнгил сирлар бўстонининг булбули бўлиб, поклик ҳарамиди жилва қилади, аъло даражадаги жаннатнинг иси ҳам шу кўнгил, илоҳий жилва чирогининг нури ҳам шу кўнгил, Аллоҳ Каъбаси халойиқ учун саждагоҳ бўлса, киши кўнгил Аллоҳнинг жилвагоҳидир, деб ҳукм чиқарилади:

*Ким бу халойиққа эрур саждагоҳ,
Ул бири холиққа эрур жилвагоҳ(1, 766).*

Ҳайратларда Навоий таърифлаган ана шу пок Кўнгилнинг сайрлари берилади ва бу сайрларда мутафаккир шоирнинг коинот ва одам ҳақидаги донишона фикрлари намоён бўлади. Биринчи ҳайратда Кўнгил олами сугроаро сайр этса, иккинчи ҳайратда олами кубро – коинотаро сайр этиб, тўккиз афлокнинг сир-асроридан ўқувчини хабардор этади. Учинчи ҳайрат Аллоҳнинг энг мўътабар яратиги бўлмиш Одамнинг ичига сайрдир. Бу орқали шоир ўз ҳайратларини шу қадар хаяжон билан кўрсатиб берадики, бу – Аллоҳнинг буюк яратувчилик қудрати олдидаги ҳайрат бўлиб, айримлар оддий қарайдиган масалаларда шоир ҳайратлари ҳадди аълосига чиқади. Бу ҳолат бобнинг сарлавҳасида ҳам кўринади: “Ул ошуфтахол мусофирнинг малакут олами шабистонидин бадан мулки шахристониға нузул қилғони ва ул кишвар аҳлининг ҳам “Фазкуруни азкурукум” буйруғи била Қодир

мутлақ ёди бирла эркини билиб, ҳайрат ўти иштиол этиб, вужуди ул ўтдин кул бўлуб, фано елига билкул созурилмоқ била иккинчи фано мақомини ҳосил этиб, андин сўнг Ҳақдин бақойи комилий этиб, Хожанинг ул мулкда хилофат тахтига қарор тутқони”(1, 766). Сарлаваханинг мазмунидан аён бўладики, кўнгил, яъни “ ул ошуфтаҳол мусофир - паришонҳол сайёҳ” фаришталар оламидан (инсон) бадан кўрғонига тушади; бу мамлакат одамлари(аъзолари)нинг ҳам мислсиз қудрат (Худо) ёдида – “Фазкуруни азкурукум” – эканини билиб, ҳайрат ўти аланга олади, вужуди ана шу оловда куйиб кул бўлади, йўқлик елига тамомила соврулиб, иккинчи йўқлик ўрнига эришади. Шундан сўнг унга Худодан тўқис-туғал боқийлик етади ва кўнгил эгаси шу мамлакатда халифалик тахтига ўтиради.

Бобнинг дастлабки байтларида Қуёшнинг Шарққа ўз байроғини тикиб, жаҳон мамлакатларини эгаллагани, уфқ томон осмон отига сакраб минишни ихтиёр этгани ва ўз ҳарорати билан оламини иситгани ҳақида турли ташбеҳлар, истиоралар воситасида сўз юритиб, Хожа, яъни Кўнгил бу пайтда олдинги сайрларда пайдо бўлган ҳайратлардан маст уйкуда эди ва Қуёш унинг миясини қиздира бошлади. Шунда хушига келган Хожа яна сайрни ихтиёр этди . Энди унга ўзига бир доимий ватан топиш хаёли ҳам қўшилди ва Кўнгил бу дунё сахнидан завқланиб турганида, унинг олдида ажойиб бир шаҳар пайдо бўлди: “Келди анинг олига бир турфа шаҳр”(1, 768). Навоий назарда тутган “ажойиб бир шаҳар” – бу ўринда инсон ва унинг гавда тузилиши бўлиб, ушбу сатрлардан бошлаб инсон организмнинг тузилиши, унга хос хусусиятлар, ундаги аъзолар тўғрисида гап боради:

*Ҳар ёни ажубага ҳад нопадид,
Турфаи беҳадга адад нопадид.
Сунъ илигин болчилиги айлаб хамир,
Лутф ила айлаб ани ҳайъатпазир(1, 767).*

У шаҳарнинг ҳар томонида мавжуд ажойиботларнинг ҳам ҳисоби йўқ эди. Яратувчининг кўли унинг лойини ясаганида, шаклини алоҳида бир лутф билан яратган эди. Мисралар мазмунидан аён бўладики, Парвардигори олам Одамдан ташқари барча махлуқоту мавжудотларни биргина “Кун!” – “Ярал!” сўзи билан бино қилган. Бироқ Одамни алоҳида меҳр ва ғоят мукаммалликда – гавда тузилишидаги ҳар битга аъзони ниҳоятда чеварлик билан, мўъжизавий мутаносибликда яратган. Кўнгилнинг бу гапги сайрлари ана шу мўъжизалараро давом этади.

*Икки сутун узра қилиб таъбия,
Анда кўп ажуба қилиб таъбия(1, 767).*

Аллоҳ таоло унинг вужудини икки устуннинг устига ўрнатди ва унинг ичига жуда кўп қизиқ нарсаларни беркитди.

*Вазъини ул дамки мураттаб қилиб,
Тўрт жавахирни мураккаб қилиб.
Икки анга гавҳари улвий најод,
Икки яна гавҳари сифлий ижод(1, 767).*

Мазкур байтларда Инсоннинг гавда тузилишини тартиб бераётганида, Аллоҳ таоло уни тўрт жавҳарни бири-бирига қўшиб яратди, деган мазмун ишлаганилади. Ва шуниси эътиборлики, бундаги ўт ва ҳаво юқори сифатлиси бўлса, тупроқ ва сув қуйи сифатлисидир. Давом қилиб ёздайки, бу бир-биринга зид нарсалар ўзаро шундай тенглашдиларки, буларнинг қўшиливидан бир бутунлик юзага келди:

*Ўйла таодулки бўлиб тўрт зид,
Борча тараккуб юзидин муттаҳид(1, 767).*

Кейинги байтларда шоир одамнинг ички аъзоларининг таърифи ва тасвиғига ўтади. Навоий мутафаккир шоир сифатида одам аъзоларини бирор нарсага ўхшатиш йўлини тугса-да, унинг тиббиёт билимдони сифатида одам анатомиясини яхши билгани, айрим ўринларда уларнинг патологиясига ҳам ишора қилганини кузатиш мумкин бўлади. Шоир давом этар экан, ушбу шаҳар ичида масжиду бозор, маҳаллалар, кўчаю боғлар, маҳаллалар бор, дейди. Ва бундан ҳам кишининг бир ички аъзоси тушунилади. Байтларда шоир Мусо ва Исо талмехларини тилга олганида ҳам бир ҳолатга ишора қилади: Одам ичида ёнган ўтнинг Мусо ёққан ўт ёруғича ёруғи бор, ундаги ел эса худди Исо нафасидек жонбахш. Исо (а.с.) ўз нафаси билан ўлик танага қайта жон бағишлаган. Инсон оғзи ва бурнидан кириб-чиқиб турган ел (нафас) унинг тириклигидан далолат. Шундай экан, бу ўринда талмех ўз назиғасини тўлиқ бажара олган:

*Ўтига Мусо ўти янглиғ зиё,
Ели Масиҳо дамидек жонфизо(1, 768).*

Бундан кейинги бир байт инсон танасидаги сув ва тупроқ унсурлари ҳақида бўлиб, бу сувлар жаннат сувларидек зилол, мулойим, тупроғи худди гул бўлиб, анбар исини беради, деб изоҳлайди шоир. Бундан кейинги тасвир инсоннинг қалби тўғрисида:

*Кишварнинг қалбида бир тахтгоҳ,
Бўлмоқ учун хусрави кишварпаноҳ,
Тахтига ҳар ҳолки тори бўлиб,
Жумла ақолимида сори бўлиб,
Анда салоҳ ўлса, бори салоҳ,
Бўлмаса солиҳ, бориси бефалоҳ(1, 768).*

Галдаги байтларда инсоннинг бош қисми таърифланади. Шоирнинг ҳайрати ана шу тасвирда юқори нуқтага кўтарилади: Унинг энг тепасида бир қаср бўлиб, уни қурган меъмор ўзининг яратувчилик паргори билан уни алоҳида ажратган. Бу қасрнинг тузилиши ҳар қандай нозик ақлни ҳайрон қолдиради, унинг лойиҳаси Чин наққошларини ҳам лол қолдиради. Бу қасрнинг усти бир олий бир гумбаз билан ёпилганки, бу осмон гумбази билан тенг, осмон гумбазида нима ёзилган бўлса, уларнинг барчаси шу хушбичим гумбазда ёзиғлик: куёш ҳам, ойу сон саноксиз юлдузларгача:

*Авжсида бир қасрки меъмори сунъ,
Айлаб ани муқассам паргори сунъ.
Вазъида ҳайрон хиради хурдабин,*

*Лол қолиб тарҳида наққоши Чин.
Қаср узра бир гунбади олий асос,
Гунбади гардун била раъсан ба раъс.
Ҳар не рақам гунбади гардун аро,
Борчаси бу гунбади мавзун аро(1, 768).*

Бу қасрга ажойиб бир эшик очиб қўйилган, у ҳар очилиб ёпилганда ундан дурру гавҳар сочилади, дер экан шоир инсоннинг оғзи ва ундан чиқадиған товуш (сўз)ни назарда тутати. Сўзни дурру гавҳарга ўхшатган шоир оғиздан чиқадиған ҳар бир сўз – калом таҳсинга лойиқ бўлмоғи кераклигига урғу беради. Бу эшикнинг икки табақаси ҳам лаълдан, унинг ҳар бир тиши тоза дурдан, палоси ёқут билан тўкилган, дурлар ёқутнинг орасида қолиб кетган мазмунидаги мисраларда кишининг икки лаби, тишлари, милклари ғоят шоирона тасвир қилинади:

*Қасрига бир турфа эшик очилиб,
Ким дурру гавҳар унидин сочилиб.
Бўлиб икки лаълдин абвоб анга,
Ҳар сори дандона дурри ноб анга,
Фаришқи ёқут ила марбут ўлуб,
Дурлари ёқут аро мазбут ўлуб (1, 768).*

Кейинги байтларда бу эшиқдан шаҳар аҳолиси кечаю кундуз озикланади, дейилади. Оргиқча, керак эмасларини эса, даф этадиған иккита йўл бўлиб, булар қизилўнғачдир. Бу йўллар паст томондан ўтади. Лаъл эшикнинг тепасида иккита туйнук бўлиб, яъни бурун тешиклари орқали ҳам яхши, ҳам ёқимли нафас олиниб чиқариб турилади. Бу туйнуқларнинг устидан қумуш суви юритиб қўйилгандай.

Устунлар устидаги гунбазга чиқиш йўли ҳам бўлиб, бу йўл шаҳарнинг умумий йўлидан ажратилган. Шамол шабадаси ушбу йўл орқали эсиб, шаҳар аҳолисига тинчлик, ором бағишлайди. Бу шабада шоҳ саройигача ўтиб боради, унинг базмига юз минг шодлик етказди.

Шоҳнинг ақли бир ёрдамчиси бор, унинг иши мамлакат атрофини айлаиб юришдир. Юқоридаги қасрда (яъни бош қисмида) бахтли вазир ўлтуруб халқ иши юзасидан фармонлар беради. Қасрда бешта сахн тайёрланган бўлиб, у ердан ҳамма ёқни томоша қилиш мумкин. Лекин бу беш сахнда бешта ишбилармон бор. Уларнинг бири иккинчисидан тажрибалироқ. Бири кўриш илмини эгаллаган, бири эшитиш, бири сезиш, бири таъм билиш, яна бири ҳид билиш ҳунарини эгаллаган. Шоир бу ерда бешта сезги органлари ҳақида сўз юритар экан, фалсафадаги билиш назариясига оид концепциясини илгари суради:

*Босирау сомиау ломиса,
Зойиқау шомма била хомиса (1, 769).*

Шарқ фалсафаси ва руҳшунослигига кўра, басира – кўз, кўриш сезгиси, сомиа – қулоқ, эшитиш аъзоси, ломиса – сезиш аъзоси, шомма – ҳидлаш аъзоси, зойиқа – таъм билиш аъзоси. Шоир буларнинг барчасини Кўнгил сайри орқали кўрсатиб берар экан, инсоннинг ички тузилиши бағоят мукамалликда яратилганидан ҳайратга тушади. Чунки кейинги байтларда

инсон танасидаги ҳар бир аъзо муайян бир вазифани бир-бирига боғлиқ равишда бажариши тўғрисида сўз боради. Бунда ҳатто ҳаёл ҳам назардан четда қолмайди. Бу фикрлар қуйидаги байтларда янада ёрқин кўринади:

*Хожаси кўрди яна мундоқ жаҳон,
Заррада кавн, қатрада дарё нихон.
Фикр наҳангига яна қут ўлуб,
Лужаси ҳайрат аро мабҳут ўлуб.
Фикрат ўти кукка чекиб дудини,
Ҳайратин нобуд этибон будини.
Чунки бу ҳайрат аро ранжу ано,
Фони этиб хожасани балким фано(1, 770).*

Шундай қилиб, шоир ташхис санъатидан фойдаланган ҳолда Кўнгилини жонлантириб, бу “манзил” аро сайр эттирар экан, инсон танасининг ҳар бир аъзосига шоирона тавсиф бериб ўтади ва Кўнгилини шу тананинг шохи сифатида жонлантириб беради. Шоҳ бу ватаннинг мукамаллигидан ҳайратга тушади. Ана шу ҳайратлар шоирнинг қалами кучи билан ўта иншонарли ва таъсирчан жаранглайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий Тўла асарлар тўплами. 10-жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 2011.
2. Бозорова Н. Кўнгили тимсоли ва тасвир санъати. Навоийнинг ижод олами (мақолалар тўплами). – Т.: Фан, 2004.
3. Ғаззолий. Ихё улум ид-дин. – Истанбул, 1993.

“ДЕВОНИ ФОНИЙ” МУҲИМ ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

*Назора БЕКОВА,
БухДУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Навоийшуносликнинг “Девони Фоний”ни нисбатан кечикиброқ текшириши бошлаши мамлакатимиз кутубхона ва қўлёзма фондларида бу девоннинг мавжуд эмаслиги билан изоҳланади. Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарларига қизиқиш ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ бошланган. Асл “Девони Фоний”ни қўлга киритишга муяссар бўла олмаган Садриддин Айний услубига қараб бошқа Фонийларнинг шеърларидан Фоний-Навоий шеърларини ажратиш олиш каби ғоят мураккаб ва машаққатли меҳнатни бошлайди. Устоз Айний кузатишларига кўра, Тошкентдаги Ўзбекистон Давлат марказий кутубхонасида “Девони Фоний”нинг уч қўлёзма нусхаси бор. Бу девонлар Хоразмда китобат қилинган, уларнинг қўчирилган даври бир-бирига яқин, мундарижаси ҳам деярли айнан бирдир. Аммо бу нусхалардаги кўпчилик шеърлар кашмирлик Мухсини Фонийники бўлиб, уларнинг орасида Навоий-Фоний шеърлари ҳам топилади. Бу девонларни мутолаа қилган айрим кишилар нусхаларининг аввалги қисmlарини Мухсини Фонийга нисбат бериб, сўнгги қисmlарини Навоий номи билан қайд этиб қўйганлар. Аммо жиддий текшириш натижасида Мухсини Фонийга нисбат берилган қисmlарида Навоий ғазаллари ҳам борлиги маълум бўлган. Буни бир таҳаллусга эга бўлган икки шоирнинг услуби ва ифода тарзи исбот этади. Бу мулоҳазалар асосида Садриддин Айний мавжуд девонлардаги Навоий

шеърлари 1000 байтдан ортик эмас, деган хулосага келади ва катта захмат билан ажратилган шеърлардан 711 байтни “Алишер Навоий” монографиясига илова қилиб, уларни тахлил этади.

Фитрат Алишер Навоий форсий меросини ўрганишга биринчилар қаторида киришган ва бу йўлда салмоқли тадқиқотлар яратган олимлардандир. Унинг 1925 йили ёзган «Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида» мақоласи “адабиёт ва санъат дунёсида энг теран қараш эгаси” бўлган машхур Бобур Мирзонинг “Навоийнинг аксар форсий абёти суст ва фуруддир” деган кўпчилиikka маълум фикрини қабул эткуси келмас”лигига бағишланган (1). XV аср тазкиранавислик тарихидан чуқур хабардор Фитрат Навоийнинг форсий меросига Давлатшоҳ Самарқандий (“Тазкират уш-шуаро”), Абдурахмон Жомий (“Нафоҳат ул-унс”), Сом Мирзо (“Тухфаи Сомий”), Ризо Қулихон Ҳидоят (“Мажма ул-фусаҳо”), Хусайн Воиз Кошифий (“Тафсири форсий”) каби форс тазкиранависларининг фикрига таянган ҳолда баҳо беради ва шоирнинг форсийда ҳам баракали ижод қилиши сабабларини “Муҳокамат ул-луғатайн”даги маълумотлар орқали асослайди. Фитрат мазкур мақоласида Навоийга нисбат берилган шеърларнинг кўпчилиги Фоний Қашмирийга тегишли эканлигига ҳам муносабат билдиради. Навоийнинг “форс тилида бўлган иқтидорини”, форсий меросини кенг суратда ўрганиш, тадқиқ этиш, унинг форс шоирларининг қайсиларидан кўпроқ таъсирланганини аниқлаб олиш, «форсийча ҳақиқий девонини ахтариш” адабиётимиз тарихи учун жуда муҳимлигини эътироф этади.

Устод Садриддин Айний 1926 йили Москвада нашр эттирган “Тожиқ адабиёти намунаси”да шоирнинг “Тухфат ул-афкор”қасидасидан 18 байт келтириб, бу ҳақда маълумот берган. Бироқ ундан кейинги йиллари тузилган хрестоматия ва антологияларда, жумладан, Фитрат тузган “Ўзбек адабиёти намуналари”(1928), Т.Жалолов тузган “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. Биринчи том” ва бошқаларда Навоийнинг форс-тожиқ тилидаги шеърлари ўрин олмаган. Садриддин Айний XX аср 30-йилларининг охирларидан бошлаб, яъни улуг шоир таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан унинг форсий меросига жиддий қизиқиш билан киришди.

У биринчи бўлиб Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган, асосан, Муҳаммад Муҳсин Фоний Қашмирий номли шоир шеърларидан ташкил топган девоннинг уч нусхасини синчиқлаб текшириб чиқади. Хуллас, Айний 97 ғазал, 2 китъа, 4 рубойини мазмуни, тили, услуби ва вазнига кўра, Алишер Навоийники деб ажратади, булар ёнига шоирнинг бошқа асарларида ҳамда турли қўлёзма манбаларида учраган форсий шеърларини қўшиб, Алишер Навоийнинг форсий шеърларидан кичик бир тўплам тузади(2). Садриддин Айний Навоийнинг форс-тожиқ тилидаги шеърларини тўплаш қийинчиликларини таъкидлаб, “...бу иш эҳтимол кўп камчилик ва хатоларга эгадир. Фоний-Навоий девонининг тўла нусхасини топиш келажак ишимиз”,– деб қайд қилган эди. Бу девоннинг ҳақиқий нусхасини қўлга киритмагани туфайли Айний Фоний-Навоий шеърлари деб фарз қилганларининг кўпчилиги (масалан, 97 ғазалдан 91 таси) бошқа Фонийларнинг шеъри бўлиб чиқди. Устоз Айний ўша йиллари чет эл китоб фондларидан фойдаланиш имконига эга бўлмаганидан мамлакатимиз фондлари билан чегараланиб қолган эди(3). Абдулгани Мирзоев

тадқиқотчиларни чалғитган чигалликлар хусусида бир нечта асосли фикрларни келтириб, мазкур масала махсус текширишларни талаб этишини айтилади. Шарқшунос олим Е.Э.Бертельс Навоийга доир монографиясида шоирнинг форс-тожик тилидаги асарлари ҳақида сўзлаб, унинг форсий девони, афсуски, мамлакатимиз кутубхоналарида йўқлигини эътироф этади ва А.А.Семёновнинг “Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УЗССР” (Ташкент, 1940) асарида зикр этилган “Девони Фоний”нинг кашмирлик Мухсин Фоний қаламига мансублиги доцент Ҳаким Ҳомидий томонидан аниқланган, деб таъкидлайди(5). Фақат Алишер Навоий “Девони Фоний”сининг ҳақиқий нусхалари топилгандан кейингина профессор Айний тадқиқотларидан чиқарилган хулосаларнинг қанчалик ҳақиқатга яқин ёки яқин эмаслигини узи-кесил аниқлаш мумкин бўлди.

Навоийнинг форсий меросига оид турли-туман фараз, тахмин ва шикоятларга Ҳамид Сулаймоннинг кўпйиллик изланишлари ва тадқиқотлари хотима берди. Олимнинг ўзи эътироф этганидек, қўлёзма манбалар (“Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мақорим ул-ахлоқ”, “Абушқа” луғати ва бошқалар) ва илмий тадқиқотларда (С. Айний, А.Саъдий, А.А.Семёнов, Е.Э.Бертельс ва бошқалар) ҳозиргача Навоийнинг форс тилида жуда кўп шеърлар ёзгани ва бу шеърлардан “Девони Фоний” номи остида бир китоб жам қилгани ҳақидаги қисқа хабардан бошқа ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдик. Ҳамид Сулаймон текширишлари мамлакатимиз китоб фондларида Навоийга мансуб “Девони Фоний” нусхаларининг йўқлигини катъий аниқлади ва Тошкент фондларидаги “Девони Фоний” шеърларининг тахминан ярми Навоийники деган мулоҳазаларнинг асоссизлигини кўрсатди(8). Таъкидлаш жоизки, Ҳамид Сулаймон тадқиқотларигача ҳам “Девони Фоний”нинг чет элда сақланаётган айрим нусхалари ҳақида баъзи маълумотлар мавжуд эди. Француз олими Е.Блоше 1900 йили тузган Париждаги Миллий кутубхона фондларида сақланаётган Шарқ қўлёзмалари каталогига шу кутубхонадаги “Девони Фоний”нинг икки қўлёзмаси ҳақида маълумот берган эди. Бирок мазкур қўлёзма устида 60 йил мобайнида ҳеч қандай иш олиб борилмади. “Девони Фоний”нинг Истамбул университети кутубхонасида сақланаётган нусхаси ҳам ўрганилмай келинди. Бу ҳақида ҳам А.Мирзоев батафсил маълумот берган эди. Ҳамид Сулаймон “Девони Фоний”нинг қўлёзма нусхаларини синчиқлаб назардан ўтказиб, Техрон нусхаси Париж ва Туркия нусхаларига караганда қусурли, деган хулосага келади. Масалан, охириги варақлар, Фоний-Навоийнинг бирмунча шеърлари, жумладан, татаббуъ ва мухтараъ ғазаллар, Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн”да зикр этилган 6 қасида йўқ (9). Тадқиқотлар Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги девонининг аслини аниқлади ва унинг мукамал ҳажмини тиклади(6). Н.М.Маллаев эътироф этганидек, Ҳ.Сулаймон Навоийга тегишли “Девони Фоний”нинг асл нусхаларини қўлга киритди, чет тиллардаги каталогларни текшириб, Париж, Туркия ва Техрон кутубхоналарида сақланаётган Навоий қаламига мансуб “Девони Фоний”нинг бешта қўлёзма нусхаларини синчиқлаб ўрганиб, киёслаб, ҳаммаси ҳам бир девоннинг турли нусхалари бўлиб, асосий фарқ уларнинг ҳажмида эканлигини аниқлаб, энг мукаммали Париж нусхасидир, деган қарорга келди(9). Бу катта заҳматнинг самараси сифатида Навоийнинг XV томлик қуллийетининг икки китобдан иборат бешинчи томи кенг китобхонлар

оммасига тақдим этилди. Адабиётшунослар Воҳид Абдуллаев, Ботир Валихўжаев ва Шавкат Шукуров мазкур нашрни нафақат навоийшуносликнинг муҳим ютуғи, балки маданиятимиз учун улкан бир воқеа сифатида эътироф этишган([4].

Хуллас, Ҳ.Сулаймон саъй-харақатлари натижасида Тошкент ва Душанбе фондларидаги 7та “Девони Фоний” нусхалари Навоийга алоқасиз бўлиб, уллар асосан, Муҳаммад Муҳсин Фоний Кашмирий ва бошқа Фоний таҳаллусидаги шоирлар шеърдан тартиб этилган девонлар эканлиги маълум бўлди. Навоийга тегишли “Девони Фоний”нинг бешта ҳақиқий кўлёмалари қатъий аниқланиб, девоннинг тўлиқ варианты тикланди. “Девони Фоний”ни адабиётшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этишда ҳам салмоқли ишлар қилинган. Тожикистон Фанлар академияси академиги А.Мирзоев “Алишер Фоний ва Хожа Ҳофиз” мақоласини ёзди, профессор Хамид Сулаймон “Алишер Навоийнинг форс тилида яратган поэтик мероси” тадқиқотини яратди, Э.Шодиев эса ўз тадқиқотларида Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарларига хос хусусиятлар ҳақида тўхталиб, махсус монографиялар яратди.

Навоийшуносликда “Девони Фоний”нинг нашри бобида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди. XX асрнинг 60-йилларида мазкур тўплам нотугал бўлса-да, сайланма шаклида Техрон (1963) ва Тошкентда (1965) нашр этилди. Шунингдек, 90-йилларда ихчам бир сайланма Тожикистонда (Душанбе, 1993) араб алифбосида ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинди. Ўзбекистонда навоийшуносликнинг улкан ютуғи сифатида Алишер Навоий асарларининг йиғирма жилдликги нашр қилинди. Унинг XVIII–XX жилдлари “Девони Фоний”дан таркиб топган.

Атоқли олим Натан Маллаев 60-йиллардаёқ “Девони Фоний”ни поэтик таржима қилиш устида иш бошлаш, мураккаб вазифани амалга оширишда нозимлик йўлидан эмас, шоирлик йўлидан бориш, таржиманинг оригинал билан ёнма-ён умр кўришига эришиш лозимлигини қайта-қайта таъкидлаб ўтган эди(7). Жонкуяр навоийшуноснинг бу орзулари аста-секин амалга ошмоқда.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Илмий асарлар. – Тошкент “Маънавият”, 2000.
2. Айний. Алишер Навоий. – Душанбе. Нашриёти Давлати Тожикистон, 1948.
3. Абдугани Мирзоев. Жашни мадри бузург // Садои Шарк, №8, 1966. С.109.
4. Абдуллаев В., Валихўжаев Б., Шукуров Ш.. Навоийшуносликнинг муҳим ютуғи // Шарк юлдузи, 1966, 9-сон.
5. Бертельс Е.Э. Навоий. Опыт творческой биографии. – М.-Л., 1948.
6. “Девони Фоний” устида олиб борилган илмий тадқиқотларнинг баъзи натижалари ЎЗР ФА томонидан ҳар йили Навоийга атаб ўтказиладиган илмий сессияларда проф. Ҳ.Сулаймон маърузаларида тўрт мартаба баён қилинган. (Қаранг: Навоий сессияси материалларининг программалари: 1. “Девони Фоний”нинг икки мўътабар Париж кўлёмалари ҳақида, 1961й; 2. Навоий форсий қасидаларининг ижодий тарихига оид, 1962й; 3. Навоийнинг форсий рубоийлари, 1963 й; 4. “Девони Фоний” ғазалларининг социал мазмуни ҳақида, 1964.)
7. Маллаев Н. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърятига доир // Адабий мерос. 1-сон. –Тошкент, 1968.
8. Сулаймон Ҳ. Алишер Навоийнинг форс тилидаги поэтик мероси тадқиқотидан // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 5-сон, –Т., 1965.
9. Сулейман Хамид. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. АҚД. – Ташкент, 1961.

ШЕЪРИЯТ ВА РАҚАМ

*София ЖУМАЕВА,
НавДПИ катта ўқитувчи,
филология фанлари номзоди*

Адабиёт тарихининг энг қадимги даврларидан бошлаб, маълум бир ғояни ҳақиқатларни ифодалашда мумтоз шоирларимиз рақамлардан ҳам фойдаланишган. Бу, албатта, у ёки бу рақамга рамзий-мажозий маъно юклаш орқали амалга оширилган ва бу аста-секин ўзига хос ғоявий-бадий анъанага айланиб борган. Рақамлар тарихи чуқур ўрганилса, уларга эътибор ёки ушрдан айримларини муқаддаслаштириш турли халқларда турлича мақсадлар асосида юзага чиққанлигини кўриш мумкин. Масалан, бир рақами яқин Хитой фалсафасида бахтсизлик рамзи саналган бўлса, уч рақами уч асосий қудрат – осмон, ер ва инсон; уч ёруғлик манбаи – кўёш, ой, юлдузни тасвир этган. Христиан динида ҳам «уч»дан кенг фойдаланилган ва у кўп ҳолларда тангри – ота, тангри – ўғил ва тангри – руҳ тушунчасини акс эттирган. Учни муқаддаслаштириш бадий адабиётда ҳам ўз ифодасини топган. А.И.Бородиннинг фикрига кўра, улуғ итальян шоири Алигери Данте (1265-1321) «Илоҳий комедия»сининг уч қисм – Дўзах, Аросат, Жаннатдан иборатлиги, терцина – учлик шаклида ёзилиши ва унда уч рақамининг изчил қўлланиши бунинг далилидир (1, 111). Озарбайжон олими Заур Гасанов «уч ўту», «уч қарлук», «уч гурхон» каби бир неча ибораларни келтириб, уч рақами туркий халқларнинг этник бирлигини ифодалашда иштирок этганлигини ёзади (2, 267). Уч рақами Шарқ халқлари ижодиётида анъанавий бир ҳақиқатларни акс эттирган бўлса-да, на оғзаки, на ёзма адабиётда диний, фалсафий, мифологик тушунчаларни ифодалашда ундан кенг фойдаланилган. Лекин айрим ҳаётий ва инсоний ҳақиқатларга кенг эътибор қаратиш ва буни алоҳида таъкидлаш учун уч рақами ҳам назардан четда қолдирилмаган. Шу жиҳатдан Насимийнинг мана бу мисраларини мисол келтириш мумкин:

*Келур уч нарсдан мардумга озор:
Бири сен ўзингга қилма санъат.*

*Бири бўҳтон, бири қинғирлик этмак,
Бири билмак ҳақиқатни зарофат.*

*Насимий, сен агар аҳли назарсен,
Ўзингга қил бу уч нарсани одат:*

*Бири лутфу карамла яхши ахлоқ,
Бири таҳқирлама ҳеч кимни албат.*

*Бу сўзлар хуш насиҳат уққувчига,
Бу уч одат эрур айни саодат.*

Алишер Навоийнинг устози Саййид Ҳасан Ардашерга бағишланган маснавийсидаги қуйидаги байтларда ҳам уч рақами Хуросон аҳли орасидан

вафо кўтарилгач, юз очган ахлоқий таназзулни таъкидлашга хизмат килдирилган:

*Вафо азм айларда бўлмиш магар
Сахову мурувват анга ҳамсафар.*

*Бу уч феъл чиққач ародин тамом,
Яна бўлмиш уч феъл қойиммақом.*

*Вафо ерида зоҳир ўлмиш нифоқ,
Саҳо ўрнида бухл тутмиш висоқ.*

*Мурувватқа бўлмиш ҳасад жойғир,
Зиҳе ҳуш элу мулкати дилпазир (3, 531).*

Аммо одатда Шарқ шоирлари поэтик маъно ва мантиқ талабларига асосланиб, рақамларга мурожаат қилганда, бевосита у ёки бу рақам «чегара»сида анъанавийлашган ҳақиқатларни ҳам инобатга олганлар. Маълумки, шарқ халқлари осмондаги бешта ёритқични алоҳида номлаб, тимсоллаштирганлар. «Кавокиби мутаҳаййира» – ружуъ ва истикомат (сайр) қилувчи бу сайёралар – Миррих: жанг ва уруш тимсоли, жангчилар ҳомийси; Уторуд – шоир ва ёзувчилар ҳомийси; Муштарий – фалак қозиси, илохий қудрат низомларига кўра жамики мавжудот устидан ҳукм юритувчи; Зухра – осмон чолғучиси, созандаси; Зухал – инсонлар бошига бало-офат ёғдирувчидир. XIII асрда яратилган «Солнома»да эса ҳафтанинг беш куни яна шу беш сайёрага тааллуқли эканлиги қайд этилган. Чунончи, сешанба – Миррихга, чоршанба – Уторудга, пайшанба – Муштарийга, жума – Зухрага, шанба – Зухалга.

Энг қадимги адабий ёдгорлик саналган «Авесто»да ҳам худди шундай қарашларни учратамиз. Унда айтилишича, қадимги даврда Шарқ халқлари беш кунлик ҳафтадан фойдаланишган ва бу «андаргоҳ» деб юритилган. Андаргоҳ – ҳафтанинг ҳар бир куни Зардуштий гоҳларининг алоҳида-алоҳида номлари билан аталган. Бир кеча-кундуз беш қисмга бўлинган ва буларнинг ҳар бирига алоҳида бошлиқ, раҳнамо-ратулар ҳомийлик қилади, деган тушунча мавжуд бўлган. Кун ва туннинг бўлинишига кўра, зардуштийларга беш маҳаллик ибодат буюрилган. Зардуштийларнинг анъанасига кўра, бир кеча-кундузда беш хил ҳолатда камарбанд боғланган: биринчиси – уйқудан турганда, иккинчиси – қазои ҳожатдан сўнг, учинчи ҳолат – намоздан аввал, тўртинчи ҳолат – иссиқ сувда танани ювгач, бешинчиси – овқатланишдан аввал. Ҳар бир ойна беш кундан иборат олти қисмга бўлишган. «Авесто»да бешта юлдуз номи қайд этилганлигига қараб, осмондаги йирик сайёраларни бешта, деб қабул қилиш зардуштийлар анъанаси билан боғлиқ, деган хулосага келиш мумкин. Бу юлдуз номлари куйидагилардир: Сатавис, Парвин, Ҳафтурна, Вананд, Тиштар.

«Авесто»нинг «Яштлар» қисмида айтилишича, қадимги Шарқ фанида ҳайвонлар беш гуруҳга бўлинган: 1. Сув ҳайвонлари. 2. Судралувчилар. 3. Паррандалар. 4. Эркин фойдали ҳайвонлар. 5. Ўтловчилар. «Фарвардин» касидасида шундай жумлалар бор: «... саодатли Сатавис ёмғир ёғдиргач,

ширлар, одамлар, сарзаминлар, беш турли жонварлар ва ашаван мардларга маънид учун гиёҳларни ундиради»(4, 256).

Беш рақами билан боғлиқ қарашларнинг бошқа асослари ҳам бор. Бунлик рамзи бўлган Свастика (қадимги санскрит тилида «си» - яши, «ас» бўлмоқ) билан беш рақами ўртасидаги муштарак жиҳатларни Рустам Обидийнинг «Си Аснинг сирлари» мақоласида ёритиб беришга ҳаракат қилади (5, 14-16). Аввало шакл жиҳатдан улар жуда ўхшаш бўлиб, камроқ жойни танилаш учун юқоридаги ва пастдаги чизиклар қайрилиб қўйилади.

Свастиканинг «тугалланиш», «йўқ бўлиш» маънолари бор. Буни беш рақамида ҳам кўриш мумкин. «Беш кунлик дунё», «Инсоннинг умри беш кунлик» каби ифодаларда тугалланиш, ниҳоясига етиш маъноларини билдираймиз. Яссавийнинг

*Беш кунлик нақд умрни қўлдан бериб,
Чора топмай охир бир кун ўлмоқ керак (6, 136).*

Ёки:

*Беш кун ўтар дунё учун қўлин олса,
Кўриб билиб нафси учун ўтга солса (6, 100).*

каби мисраларида, ана шунга ишора борлигини кўриш мумкин.

Алишер Навоий девонларидан олинган қуйидаги байтларда ҳам тугалланиш, ниҳоясида етиш, ўткинчи дунё маънолари бор:

*Навоийё, бу ўтар олам ичра беш кун қил
Ўзунги май била матиғулу шиқ бирла овут(3, 84).*

Ёки:

*Кеча-кундуз қилма гулбонгингни бас, эй андалиб
Қим, санга беш кун бу гулиан ичра меҳмон бўлди гул(7, 277)*

Бу байтларда дунёнинг фонийлиги, умр қисқа, уни ғанимат билиш кераклиги таъкидланган. Лекин «беш кун» ибораси такрорланган бўлса ҳам, тўғ у ҳар гал худди шу ўринда топиб, мазмун заруриятига биноан қўлланилгандай таассурот ҳосил қилади.

Шарқ шеъряти синчиклаб кўздан кечирилса, қалб, рух, сир ҳақида сўзламаган, турли кайфият ва ҳолатда шуларга таъриф ва тавсиф бермаган шоирни учратиш жуда қийиндир. Мабодо бунинг сабаби ва асоси ўрганилса, булар бевосита «латоифи ҳамса» тушунчасига бориб тақалиши аёнлашади. Латоифи ҳамса – беш латифлик: инсонга оид манфуҳ руҳнинг беш таври, деганидир. Бу беш латифликнинг биринчиси – Қалб, иккинчиси – Рух, учинчиси – Сир, тўртинчиси – Хафи ва бешинчиси – Ахфодир. Буларнинг барчаси амр оламига мансуб. Халқ оламига тегишли «нафс» латифаси ҳам мавжуд бўлиб, улар бир-бирининг ичида яширинган. Кейингиси олдингисига нисбатан латифроқдир. Ҳар қайси латифлик пайғамбарлардан бири эришган маънавий ҳақиқатларни акс эттиради. Қалб латифаси ҳазрати Одамга, Рух

латифаси ҳазрати Иброҳимга, Сир латифаси ҳазрати Мусога, Хафи латифаси ҳазрати Исога, Ахфо ҳазрати Муҳаммадга нисбат берилган. Бундан ташқари, буларнинг ҳар қайсиси ўзига хос рангга эга: қалб – қирмизи, рух – сарик, сир – оқ, хафи – қора, ахфо – яшил рангдадир. Демак, латоифи ҳамсага таяниб, рангларни тасаввур қилиш мумкин бўлганидек, рангларга асосланиб, гап қайси латифлик ва унга хос бўлган қандай ҳолат ва ҳақиқат тўғрисида бораётганлигини ҳам аниқлашга имкон очилади. Шеърят тадқиқи учун бу жуда фойдали бўлиб, тахминий мулоҳаза ва хулосаларнинг олдини тўсишга яқиндан ёрдам беради.

Мусулмонлар орасида тез-тез тилга олинадиган «Оли аҳо» ёки «Аҳли байт» ибораси ҳам шеърятдан ўрин олган. Ҳаёти ўрнак ва намуна бўлган бу беш кишининг биринчиси Муҳаммад (с.а.в.), қизлари Биби Фотима, куёвлари Ҳазрати Али ва унинг ўғиллари Ҳасан ҳамда Хусайнлардир. Атоий газалларидан бирида ўқиймиз:

*Гарчи рақибӣ муддаи ҳардам хорӣжлик қилур,
Ҳамроҳу ҳамдам, ҳиммати оли аҳо бўлсун санга (8, 292).*

Оли аҳо ибораси аҳли дил, кўнгил одами, кўнгил тилини англовчи маъноларини ҳам ифодалаган.

Мумтоз адабиётда ракамлар билан боғлиқ қарашларни тўғри англаш учун, энг аввало, ана шу ҳақиқатларни ҳам назардан четга қолдирмаслик лозим.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Бородин А.И. Число и мистика. – Донецк, 1975.
2. Гасанов З. Царские скифы. – Нью-Йорк, 2002.
3. Алишер Навоий. МАТ. 3-том. –Тошкент, 1988.
4. Авесто. –Тошкент, 2001.
5. Қаранг: Обид Рустам. Си Асинг сирлари // Фан ва турмуш. - 1990. - №8.
6. Аҳмад Яссавий. Девони хикмат. –Тошкент, 1992.
7. Алишер Навоий. МАТ. 5-том. –Тошкент, 1989.
8. Ҳаёт васфи. Атоий. –Тошкент, 1988.
9. Алишер Навоий. МАТ. 4-том. –Тошкент, 1989.

НАВОЙНИНГ ИРФОНЙ ҚАРАШЛАРИДА ОЛИМ ТИМСОЛИ

*Алишер РАЗЗОҚОВ,
СамДУ тадқиқотчиси*

Бадиий ижод – сўз санъати диний-тасаввуфий қарашлар учун бегона ҳодиса эмас эди. Бадиий адабиётнинг предмети инсон бўлгани каби тасаввуфнинг ҳам бош ғояси инсон ва унинг руҳий-маънавий камолоти билан боғлиқ бўлган. Абу Лайс Самарқандий “Бўстон ул- орифийн” асарида Иқрима Ибн Аббос (р.а.)нинг шундай деганини ривоят қилган: “Агар бирортангиз Қуръондан бирор нарсани ўқиса ва тафсирини идрок қила олмаса, уни шеърдан изласин...”(5, 41). Шеърга бўлган бундай эҳтиром тасавуф таълимотида ҳам давом этган. Алишер Навоийнинг “Насойим ул- муҳаббат” асарида келтирилишича, шайх Абу Саид Абулхайр(қ.с.)дан “...жанозангиз илайида қайси оятни ўқусунлар?”, деб сўраганларида: “Бутун оламда дўстнинг дўстга, ёрнинг ёрга етишишидан афзал нима бор?” деган байтни ўқишларини васият қилган экан(3, 264 – 265).

Демак, ўрта асрларда диний-сўфиёна ғоялар тарғиботи учун сўз санъатининг имкониятлари катта бўлган. Яна бир томондан эса, "...ўрта асрларда борлиқни, яъни табиат ва жамият ҳодисаларини илмий-реалистик ўзлаштиришга нисбатан ҳиссий поэтик ўзлаштириш устун эди(7, 300).

Куръони каримда ва тасаввуф манбаларида бўлганидек Навоийнинг ирфоний қарашларида ҳам барча илмларнинг манбаи ва боши Яратувчига нисбат берилади. Буни "Ғаройиб ус-сиғар" девондаги баъзи ғазаллар тахлили мисолида ҳам кўриш мумкин. Девондаги 242-ғазалининг қуйидаги бейитларида илоҳий илм ҳақидаги қарашлар "ваҳдат ул-вужуд" таълимоти орқали тавсиф этилган:

*Зиҳи камол ила кавнайн нақшига наққош,
Муқавванот вужудин вужудунг айлаб фош.
Вужудунг айлади мавжуд улусниким, бўлмас,
Вужуд заррага мавжуд бўлмагунча қуёш.* (1, 202)

"Ваҳдат ул-вужуд" тасаввуф фалсафасидаги асосий таълимот бўлиб, бу таълимотнинг асосчиси 560 ҳижрий йили Испанияда туғилиб, 638 ҳижрий (милодий 1240 йил) Сурияда вафот этган Мухйиддин Абубакр Муҳаммад ибн Ал-Арабийдир. Мазкур таълимотнинг ақидаси эса "...тўлқин, хубоб (кўник), сув гирдоби (ўрама), жала ва томчининг ҳаммасини фақат сув деб фираз қилиш каби барча мавжудотни яратувчи вужуди билан бир деб билиш ни ундан бошқа (худодан бошқа) барча борлиқни фақат тасаввур ҳаёл..." деб билишидир(6, 22 – 23). Юқорида келтирилган биринчи байтда ҳам Аллоҳ "кавпайн" – икки дунёнинг наққоши, яъни ижодкори, "муқавванот" – яратилганлар, мавжуд нарсалар, махлуқот ва мавжудотнинг вужуди, Унинг вужуди туфайли намоён бўлади, дея таърифланади. Иккинчи байтда эса, қуёш туфайли зарра мавжуд бўлганидек, улус – халқ ҳам Ҳақ вужуди туфайли мавжуддир, деган маъно ўз ифодасини топган. Шу орқали ажойиб таъсир санъати ҳам юзага келган. Ушбу санъат кейинги байтда ҳам қўлланилган. Қуёш шамъига хуффош – кўршапалак парвона бўла олмаганидек, "ақли зулмоний" – нафсоний ақлнинг ҳам Аллоҳга етиша олмагани ажаблანарли эмас:

*Сенга етишмаса тонг йўқ бу ақли зулмоний,
Ки меҳр шамъига парвона бўлмади хуффош.*

Бунда инсоний ақлнинг Аллоҳ илмига етишишида ожиз эканлиги таъкидланмоқда. Навоий "Лайли ва Мажнун" достонининг ҳамд қисмида ҳам шунга монанд мисраларни битган:

*Эй, ақл сенинг йўлунгда гофил,
Ким, телба сенинг йўлунгда оқил(4, 6).*

Модомики инсон ақли Аллоҳ илми ва қудратини қамраб ололмас экан, бунинг сабаби ғазалнинг қуйидаги байтида келтирилган қиёс орқали ифожданади:

*Ҳақими қудратинг оллинда чарх ила анжум,
Муҳаққар ўйлаки хаишаиу донайи хаишош(1, 203).*

Мазмуни: Аллоҳ ҳикмати ва қудрати олдиди осмон ҳамда ундаги юлдузлар кўкнори ва унинг уруғлари сингари арзимасдир. Инсоннинг Аллоҳ илми ҳақида билганлари мана шундай қиёс билан чегараланади, холос.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ҳамд ғазаллар воситасида тасаввуф адабиётининг марказий фигураси сифатида Олим тимсоли гавдалантирилади. Бунда Олим дейилганда барча мавжудотларни яратувчи ва борликда кечадиган жамийки жараёнларнинг сабабкори ва ижодкори бўлган зот – Аллоҳ назарда тутилган. Навоий “Вақфия” асарининг кириш қисмида Яратувчининг олимлик ва ҳақимлик сифатларини улуғлаб шундай ёзади:

*Алимеки, бир зарра илмида фош,
Бидоят спехрида юз минг қуёш.
Ҳакимеки, бир қатраи ҳикмати
Тузатти муҳиту фалак ҳайъати(2,233).*

Девонидаги 132-ғазалда ҳам Яратувчининг сифатлари васф этилган. Ушбу ғазалнинг ҳам марказий сиймоси Олим – Аллоҳ таолодир. Ғазал шундай матла билан бошланади:

*Эй, зотинга ҳар неча қилиб ақл тафаккур,
Ул фикрга бўлмай самаре ғайри таҳайюр(1, 124).*

Яъни: Аллоҳ ҳақида ҳар қанча ақл юритиб тафаккур қилинмасин, бунинг меваси ҳайратдан бошқа нарса бўла олмайди. Зуннун Мисрий қ.с. айтганидек, “Аллоҳ зотини тафаккур қилиш нодонлик ва унга ишорат қилиш ширқидир. Маърифатнинг ҳақиқати ҳайратдур”(3, 30). Навоий ўзининг яна бир ғазалида ёзишча, хирад, яъни ақл Аллоҳ зотига ташбеҳ қидириб фикр юритадиган бўлса, унга “ҳайҳот-ҳайҳот”- дан бошқа сўз йўл тополмайди:

*Хирад зотингда ташбеҳ эткали ҳар фикрким айлаб,
Такаллум анда йўл тополмай магар ҳайҳот-ҳайҳоте.*

Аллоҳ камолинининг идрокида “хирад ҳадди” – ақлнинг чегараси бир катрада юзта денгизни тасаввур қилиш, холос:

*Идроки камолингни хирад ҳадди созинган,
Бир қатра аро айлади юз баҳри тасаввур.*

Агар икки дунё йўқликка юз тутса ҳам Унинг вужудига ҳеч қандай ўзгариш етмайди. Бу ҳолат тўлқин таскин топса ҳам, денгизга ҳеч бир ўзгариш бўлмаслигига тамсил этилган:

*Кавнайн адам бўлса, вужудингга не тағйир,
Гар мавж сукун топса, тенгизга не тағайюр.*

Чунки Аллоҳнинг ўзи мутлақ вужуд бўлгач, борликдаги ўзгаришлардан унга қандай таъсир бўлиши мумкин.

Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, Аллоҳнинг қудрати васф этилган байтларда кичкина, арзимас нарсалар улкан нарсаларнинг муқобилида тасвирланади. Масалан, Аллоҳ унга такабурлик қилган филдек кимсанинг ишини яримта пашша билангина ҳал қилади:

*Бу турфаки, дафъини ярим пашшага қўйдунг,
Ҳар тил ниҳодеки санга қилди такаббур.*

Мазкур байт мазмунидан талмеҳ санъати орқали Намруд ҳақидаги диний шиорга ишора қилинганлиги кўриниб турибди.

Қуръони каримда Аллоҳнинг қудрати табиат ва табиат ходисалари ҳақидаги оятлар орқали ҳам тасвирланганидек, Навоийнинг ҳамд ғазалларида ҳам табиат тағри таолонинг бетимсол яратувчилиқ санъати табиат билан уйғун ҳолда тасвирланади. Масалан, унинг бир ҳамд ғазалида шундай байтлар келади:

*Машишотайи сунъунгдурур улқим, нафас ичра,
Қун кўзгусин ақшом қулидин қилди мужсалло.*

Яъни, “санъатинг машшотаси – пардозчиси бир нафас ичра Қуёш шунгусини оқшом қулидан жиллолантиради”, дейилмоқда. Маълумки, кўзгу ва шиша ўхшаш шиша ёки чинни буюмлар қул билан ювилса, ранги янада ёрқинлашади. Шунга монанд қуёш ҳам тун бағридан порлаб чиқади.

Хуллас, Навоийнинг ҳамд ғазалларида Ҳақнинг улўғворлиги у яратган оламга – ашёларда намойиш қилиши рамзлар, бетақрор тимсоллар, турли поэтик воситалар ёрдамида ўз ифодасини топган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Йигирма жыллик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1998.
2. Алишер Навоий. Йигирма жыллик. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998.
3. Алишер Навоий. Йигирма жыллик. 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001.
4. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. Toshkent, G'.G'ulom, 2006.
5. Ал-фақиҳ Абу Лайс Самарқандий. Бўстонул орифийн. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004.
6. Жужоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001.
7. Хайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент: Фан, 1970.

УВАЙСИЙ МАҲОРАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ФУЗУЛИЙНИНГ ЎРНИ

Иқболой АДIZОВА,

ЎзМУ доценти,

филология фанлари номзоди

Ўзбек мумтоз адабиёти такомилда Фузулийнинг хизмати бекиёс. Абдурауф Фитрат адабий таъсир масаласи борасида сўзлар экан, “XVII аср иккинчи яримларидан бошлаб ўзбек адабиётига ўғузчанинг, айниқса, Фузулийнинг таъсири кучли” бўлганлигини таъкидлайди(1, 61). Вадуд Маҳмуд ҳам мазкур адабий таъсир масаласига тўхталиб, “Навоий асрида ингитойча ғарб турклари устига қўб таъсир қолдиргон эди. Аҳмад ва Ошиқ Пошшолар ва хатто Фузулийга ҳам Навоийнинг таъсири кучлидир. Фақат Фузулийдан сўнг ғарб туркчаси шарқ туркчасига таъсирини кучайтирди...”(2, 48), деган хулосага келади.

Ҳақиқатан, шу даврдан кейинги адабиётни кузатсак, Фузулий ғазалларига қўплаб назира-татаббуълар, тахмислар боғланганлигининг, шоир асарларидаги сўзлар ҳазинасидан унумли фойдаланилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу ҳол, айниқса, Хива ва Қўқон адабий мухитларида яққол намойён бўлади. Хусусан, Қўқон адабий мухитида яратилган адабий меросимиз таракқиётида Фузулий ижодининг алоҳида ўрни борлигини кўрамиз. Адабий мухитнинг ташкилотчиси, жонқуяр раҳнамози Амирий ижодидан бошлаб,

барча ижодкорларнинг асарларида Фузулий бадий маҳоратининг изларини кузатамиз. Амирий, Нодира, Увайсий каби мухитнинг етакчи шоирлари асарларида фузулийона сўзлар қамровига, тимсоллар галереясига дуч келамиз. Шоирнинг кўплаб ғазалларига боғланган мухаммаслар ва назираларнинг ноёб намуналарини учратамиз. "Сўр", "Керакмазму санга" радифли асарлар шулар жумласидандир.

Фузулий анъанаси ва унинг ўзига хос янгиликка замин яратиши масаласини унинг "керакмазму санга" радифли ғазалига Амирий ва Увайсий томонидан битилган назиралар мисолида кўриб чиқамиз.

Хар учала шоир ижодидаги ғазалларни бирлаштириб ва фарқлаб турувчи жиҳатлар бор. Жумладан, вазн ва радиф; ошиқ ва маъшуқа руҳий ҳолатининг ёритилиш услуби; мурожаат усули кабилар асарлардаги муштарак ҳолатлардир. Бу бадий унсурлар уларни бир-бирига яқинлаштириб туради. Шу билан бирга, татаббуъ ғазал бўлишига қарамай, бу шоирлар шеърларида хар бирига хос маҳорат қирралари ҳам намоён бўлади.

Бу уч шоирнинг ғазаллари бир хил вазн – рамали мусаммани маҳзуфда ёзилган. Барча ғазалларда "керакмазму санга" жумласи радиф бўлиб келган. Амирий кофия сифатида Фузулий кофияларидан фарқи сўзларни қўллайди. Фақат иккита "хандонинг" ва "жонинг" сўзларигина турли ўринларда бўлса-да, бир хил кўринишда қўлланган. Аммо, шоир ўзга сўзларни ишлатишига қарамай, улардаги бир хил ҳижо, ритм ва оҳангни сақлайди. Увайсий эса кофия учун бутунлай янги сўзларни танлайди. Шу ўзгаришнинг ўзиёқ, шоира асарига ўзига хослик ва янги руҳ бағишлайди. Фузулий ва Увайсий ғазаллари 7 байтдан, Амирий ғазали эса 9 байтдан иборат.

Учала ғазал ҳам ошиқона йўлда битилган. Бош тимсоллар – ошиқ ва маҳбуба. Уларда дастлаб мурожаат объекти жиҳатидан фарқланиш кўзга ташланади. Фузулий ғазалининг хар байтида лирик қаҳрамон турли образларга (кўнгилга, боғбонга, парига, қоши камонга, осмонга, суфийга, Фузулийга) мурожаат қилади.

Амирий мурожаат этаётган образлар Фузулий ғазалидагидан анча фарқланади. Дастлабки байтларда иккинчи шахсга мурожаат маъноси сезилади. Аммо учинчи байтдан бошлаб ғазал сўнгигача ўзига хос "эй неklar шоҳи", "эй дийда", "эй фалак", "эй ойна", "эй кўнгул", "эй чарх", "эй Амир" каби тимсолларга мурожаат этилади.

Увайсийнинг иккала ғазалида ҳам мурожаат бир тимсолга, яъни ёрга қаратилганини кўраамиз. Бу ҳолат асар мазмун ва ғоясидаги асосий фарқни юзага чиқаришга замин бўлади. Чунки Увайсий лирик қаҳрамони тўғридан-тўғри ёр билан мулоқотга киришади. Ва шу мақомда қатъий туради. Бундай мулоқот ошиқ эгаллаган мақомнинг собитлигини, ўз руҳий ҳолатини аниқ англашини ва қатъий ишонч билан юксак мақомдан туриб ҳаракатланаётганини ифодалайди.

Фузулий ғазалида, ошиқ, маҳбуба, рақиб каби бош тимсоллар қўлланилган. Унда асосан ёрнинг жафокорлигига ва ошиқ ишқининг оташинлигига эътибор қаратилади.

Увайсийнинг Фузулий ижодига эхтироми юксак эди. У шоирнинг кўплаб ғазалларига мухаммаслар боғлаган, назиралар битган. Шоирани Фузулий асарларидаги фалсафий фикрлар ва бадий сўзнинг такрорланмас

жинолари ўзига жалб этади. Уни ғойибона устоз деб билади. Ундан маҳорат сирларини ўрганишга ҳаракат қилади. Фузулий асарларида ифодаланган фикр ва ғояни янада такомиллаштириш йўлидан боради. Устози қўллаган сўзларнинг маъновий жиловларини янада сайқаллайди. Бу жараён гўёки шоирлар ўртасидаги маҳорат мусобақаси мақомига кўтарилади.

Бу ҳолат айниқса, назира ғазалда яққол кўзга ташланади. Мазкур назира Увайсий дунёқарашини, бадий маҳоратининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ва белгилашда муҳимдир. Фузулийнинг ҳам, Увайсийнинг ҳам сатири етти байтдан иборат. Иккала ғазал ҳам рамали мусаммани маҳзуф (- V - - - V - - - V - - - V -) вазида ёзилган. Мазкур вазн ошиқ дилидаги тугённи, ишқ изтиробини қўламини ифодалашда қўл келган. Уч чўзиқ ҳижо ўртасида келаяётган бир қисқа бўғин ҳосил қилаётган зарб Фузулий ғазалидаги иккинчи мисранинг шарҳи каби таассурот уйғотади:

Тига урдинг, жисми урёнинг керакмазму санго (3, 40).

Қисқа бўғин натижасида юзага келаяётган зарб “тига урдинг” жумласида ўз изоҳини топади. Иккинчи ҳижодаги қисқалик, зарб гўёки тигнинг урилиш ширбасини ўқувчи тасавурида тасвирлаб беришга хизмат қилгандек.

Мазкур ғазаллар вазн танлаш асар ғоясини ифодалашда нечоғли муҳим оқнашлигини асослайди. Вазн натижасида яратиладиган оҳанг, ритм мазмун ва ғояни юзага чиқаришда ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Ҳар бир байт сўнгида тикрорланиб келувчи “керакмазму санго” радифи ҳам шоирлар айтмоқчи бўлган фикрнинг қувватлантириб туради.

Увайсий мазкур радиф асосида иккита ғазал ёзган. Улар бир-бирини тўлдириб туради. Биринчи ғазал соддароқ тасвир ва ифодаларга асосланган бўлса, иккинчи ғазал мураккаброқ рамзий ва истиоравий характерга эга. Дастанликсизда очикдан - очик ёрга мурожаат этилса, иккинчисида эса, исосан, истиоравий рамзий ифода тизими етакчилик қилади. Гул, булбул, машшота, шона, ғаввоси дил, ақли кулл, кул, соқий, соғари мул, соғар, боғбон каби рамзий моҳиятга эга тимсоллар гуруҳи фикрлар моҳиятини талқин этади.

Фузулий ва Амирий ғазалларидаги ифода услуби, сўзлар тизими, тимсоллар тўплами бироз соддароқ ва реал тасаввурга яқинроқ. Увайсий ғазалларида эса шоирнинг бошқа асарлари каби мураккаблик, истиоравий ифода услуби ва ирфоний, фалсафий ғоялар талқини устувор. Фузулий ғазалининг бир байтида ошиқ ва маҳбуба муносабатлари гул, боғ ва боғбон тимсоллари орқали тасвирлаб берилади:

*Оташин оҳимла айларсан манга таклифи боғ,
Боғбон, гулбарги хандонинг керакмазму санга* (3, 40).

Бу ўринда ишқ оташи, унинг ёндирувчи қилмишидан огоҳлантириш маъноси борлигини англаймиз.

Увайсий ғазалида ҳам гул ва боғбон тимсоллари билан алоқадор байт мавжуд. Аммо бунда Увайсийнинг ижодкор сифатидаги мақсади Фузулийдан фарқ қилади. Қолаверса, шоира мазкур байтнинг асарнинг марказий (шоҳбайт) байти даражасига кўтаради ва асарнинг икки ўрнида келтиради. У дастлаб матлаъ ва кейин мактаъ бўлиб келади. Матлаъда шоира фикрини истиоравий тарзда баён этади:

*Ёзма туморингни умр, эй гул, керакмазму санго,
Берма кўп хорингга йўл, булбул керакмазму санго(4, 45).*

Бу ўринда шоира гулга мурожаат этиб, гулбаргларини ёзмасликни, асрорини пинхон тутишини, ошиққа риёзат етказмасликни ўтинади. “Нега?” деган сўроққа эса асар мақтасидагина жавоб топамиз:

*Вайсий, гул қон бағриши ёздиеу узди боғбон,
Ёзма туморингни умр, эй гул, керакмазму санго(4,45).*

Матлаъда қўйилган фикрнинг ечимини биз мақтаъда топамиз. Бундай маъновий занжир ҳосил қилишда шоирага радул-матлаъ санъати ёрдам беради. Матлаъдаги биринчи мисра мақтаъда иккинчи мисра сифатида айнан такрорланади. Шоиранинг бу санъатни қўллаши ғазалнинг яхлит композицияга эга бўлишига асос бўлади. Асар узвий мазмунга эга якпора ғазал сифатида шаклланади. Матлаъда қўйилган тутун (тезис) мақтаъда ўз ечимини топади.

Бир қараганда, ғазалда мажозий ишқ куйланганга ўхшайди. Аммо ундаги рамзий тимсоллар галереяси асар ботинида ҳақиқий ишқ ифодаси ҳам мужассамлигини англашиб келади. Увайсий ўз услубига содиқ қолган ҳолда, ботиний мазмунни пинҳона ифодалайди. Хусусан, сўнгги байтда бунга очилган гулнинг қисмати орқали ишора этиб кетади.

Ғазалда машшота ва соч тимсоли бор. Байт мазмунидан машшота солиқ, соч эса тарикат мақомлари маъносида қўлланилгани англашилади. Шоира ҳар қандай солиқ ҳам тарикат мақомларининг барча босқичларини босиб ўтиш даражасига кўтарила олмаслигига ишора қилади.

Бешинчи байтда соқийга мурожаат этилади. Мумтоз анъанага кўра, мазкур байтда илоҳий маърифат борасида фикр юритилади. Соқий пири муршид тимсоли. Соғари мул – тўла қадаҳ – маърифат билан лиммо-лим кўнгил рамзи:

*Соқийё, қилдур муноди, етти эсон лабга яқин,
Ташина ўлсанг, келки соғари мул керакмазму санго(4, 45).*

Бу ерда “соғари мул”ни икки маънода тушунишимиз мумкин. Биринчидан, маърифатга талаб маъносида, иккинчидан эса, бутун борлиги маърифатга айланган солиқ маъносида.

Иккинчи ғазалдаги бош тимсол ҳам ошиқ тимсолидир. У ҳам ишқ йўлида баланд мақомларга эришган. Ўзини мажнун дея таърифлайди:

*Ёр, манъ этма мани, Мажнун керакмазму санго,
Ол ашким, хирқайи гулгун керакмазму санго(4, 44).*

Иккинчи байтдаёқ, шоира ўз фикридан қайтади ва ошиқни янада юксакроқ Анал Ҳақлик мақомидан туриб таърифлайди:

*Худнамолигдин ва гар номус этар аҳволима,
Бизни халқ этган ўшал бечун¹ керакмазму санго(4, 44).*

Шоира тўртинчи байтда ошиққа зоҳидликни зидлантиради:

¹ Бечун – мислсиз, тегишсиз.

*Истасанг ёр ила ўзлук, зоҳидо, кўп йиглагил,
Ўзлугунг гарқ этмога Жайхун керакмазму санго(4, 44).*

Биринчи ғазалда машшота ва соч тимсоллари орқали ифодаланган маъно бу ўринида очик ва содда кўринишда баён этилади:

*Солса ҳар номард кўнглига муҳаббат наиҳъасин,
Ваҳки, ҳақ асрорига макнун керакмазму санго(4, 44).*

Яъни, шоира ҳар бир кўнглига муҳаббат тушган инсон ҳам ҳақиқий иншиқ бўлолмаслиги, асл ошиқ Ҳақ асрорини кўнглида пинҳон сақлай олган инсини эканлигига эътиборни тортади.

Мазкур ғазалда ошиқона фалсафа етакчилик қилса-да, ўрни билан Фузулий ғазалидаги анъанага биноан замондошлар кирдикорларини фош этуни ижтимоий муаммолар ҳам ўз ифодасини топади. Зоҳид фаолиятидаги ризикорликка мойиллик ёки кўнглига муҳаббат наиҳъаси тушгандек кўринган айрим инсонлар табиатидаги номардлик тасвири шулар жумласидандир. Фузулий ғазалида ижтимоий масалалар орқали замон билан боғланиш мисолида кўзга ташланади. Увайсийда эса матн ўртасида:

*Туталимким, ашк селобина йўқдур эътибор,
Эй Фузулий, чаими гирёнинг керакмазму санго(3, 40).*

Кўринадики, Навоий, Амирий каби устозлари қаторида, Фузулий ижоди ҳам Увайсийнинг мутасаввуф шоира бўлиб етишишида ва юксак маҳорат мисолини ўташида муайян асос бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. –Т., 2000.
2. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. –Т., 2007.
3. Фузулий. Ғамзасин севдинг, кўнгли. –Т., 2009.
4. Увайсий. Девон. –Т.: Фан, 1959.

ШОИР АШРАФ

*Бобоназар МУРТАЗОЕВ,
ТермизДУ доценти, фил.ф.и.
Асқар ЭШМЎМИНОВ,
ТермизДУ талабаси*

Алишер Навоий “Хамса” дostonларидаги анъанавий муқаддимотларнинг салафлари Низомий (1141–1209) ва Хусрав Дехлавий (1253–1325) мадҳига бағишланган бобларида гоҳо шоир Ашраф (ваф. 1460)га ҳам ишора қилиб ўтади. Чунончи, “Фарҳод ва Ширин” дostonида Низомий ва Дехлавий мадҳидаги бобда:

*Бу майдонга чу Ашраф сурди маркаб,
Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб (1, 49).*

Байтда Ашрафнинг “Хамса” ёзиш майдонига от суриб кириб келгани ва бошқача бир тарзда, яъни ўзига хос йўсинда сўз айтгани олқишланмоқда. Шу фикрга яқин талқин “Лайли ва Мажнун”да давом эттирилади:

*Чун етти бу базмгаҳга Ашраф,
Бўлди ўзи хўрдига мушарраф(1, 33).*

Яъни: хамсанавис шоирлар базмида иштирок этган Ашраф ўзига ярашан асар яратишга мушарраф бўлибди.

Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” да Ашрафни яна тилга олади:

*Гарчи бир нуктагўй Ашраф ўлуб,
Ўзи мақдурига мушарраф ўлуб,
Яхши ёхуд ёмондур, гам эмас,
Яхши гар бўлмаса, ёмон ҳам эмас (2, 39).*

Ашраф нозик маъноли сўзлар айтувчи дейилмоқда, у қўлидан келганча ҳаракат қилиб “Хамса” ёзди. Тўғри, унинг “Хамса”си яхши ёки ёмондир, лекин унинг “Хамса”си сиртдан яхшидек туюлмаслиги мумкин, аслида, уни ёмон деб бўлмади. Навоий айтган мулоҳазалар, афтидан, ўша замон Ҳирот адибий муҳигада рўй берган ва Ашраф “Хамса”си теварагидаги қизгин баҳсу мунозараларнинг акс-садосига ўхшаб кетади. Юқоридагилардан хулоса шуки, демак Навоий катта замондоши Ашраф “Хамса”си билан таниш бўлган, бўлмаса бу хил дадил фикрлар изҳор этиши мумкин бўлмас эди.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” ва “Насойим ул-муҳаббат” асарларида Ашрафга махсус тўхталади. “Мажолис ун-нафоис”нинг биринчи мажлисида куйидаги ҳабарлар берилади: “Мавлоно Ашраф – дарвешваш ва номуродшева киши эрди. Ва кийиз бўрк устига қурчук чирмар эрди. Ва эл била дағи омизиши оз эрди. Кўпроқ авқот “Хамса” татаббуъига сарф қилур эрди, то ул китобни тугатар тавфиқи топти, воқсан ўз хурди ҳолиға кўра ямон бормайдур...”(4, 16). Англашиладики, Навоий замондошининг табиати, хулқ-атвори, ҳатто кийинишигача эътибор қаратади, Ашрафга хос одамовилик ҳам назардан соқит этилмайди. Баралла айтиш мумкинки, Навоий ёшлик чоғлари Ашрафни кўрган ва шоир ўзининг кўп вақтини “Хамса” ёзиш билан ўтказишини атрофдагилардан эшитгани табиий.

“Насойим ул-муҳаббат”да Ашраф таърифи ушбу хилда келтирилади. “Мавлоно Ашраф – Ҳирот шаҳрида бўлур эрди ва суфия тариқи била сулуки бор эрди. Бошига кийиз бўрк кўяр эрди ва назм аҳли ақобири била суҳбат тутуб эрди. Кўпи ани дарвешлик жиҳатидин таъзим қилурлар эрди. Кўпрак авқотини “Хамса” назмига ўтқарур эрди. Оқибат ул-умр ул мутабаррак китоб итмомиға мушарраф бўлурға тавфиқ топти...”(5, 182). Навоий бу ўринда Ашраф ҳақидаги маълумотларида шоирнинг Ҳиротда яшагани, назм аҳлининг улуғларидан бири билан суҳбат қургани, унинг тариқатда собитқадамлиги сабабидан хурмат қилишларини илова этади. Дарҳақиқат, шоир Дарвеш Ашраф Хиёбоний номи билан танилганлиги хусусида манбалар гувоҳлик беради. Навоий Ашрафнинг кўп вақтини “Хамса” ёзишга сарф этганлигини таъкидлайди ва бу табаррук китобни ёзиб тугатганини мануният билан эътироф этади.

“Муҳакамат ул-луғатайн”да Ашрафга доир муҳим эслатма мавжуд, унда: “Яна чун “Сабъаи сайёр” расидин замирим боғлабтур, Ашраф “Ҳафт пайкар”ининг етти хурвашин пешкашимға яроғлабтур” (6, 120), – деб ёзилган. Навоий ўз “Хамса”си дostonлари учун асос бўлган асарларни бир-

бор сиhib ўгар экан, “Сабъан сайёр”нинг яратилишига Ашраф дostonи тасвир бўлакча эканлигини хотирлайди. Аммо Ашрафнинг Бахром Гўр савдани дostonи “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) деб номланади. Ашраф “Хаким”си дostonларининг номи қуйидагилар: “Минҳож ул-аброр” (“Минҳож йўли”), “Риёз ул-ошиқин” (“Ошиқлар боғи”), “Ишқнома”, “Ҳафт авранг”, “Зафарнома”. Ашраф тўртта шеърый тўплам ҳам тартиб этган, тўртинчи ҳар бирига махсус ном берилган: “Унвон уш-шабоб” (“Ёшликнинг бошлангани”), “Хайр ул умр” (“Умр яхшиликлари”), “Боқиёт ул-солеҳот” (“Мангу яхшиликлар”), “Мужададат ул-тажаллиёт” (“Жилвалар сунҳабари”). Навоий бу шеърый девонлар ҳақида негадир гапирмайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Навоий Алишер. 20 томлик. Т.8. – Тошкент: Фан, 1991.
2. Навоий Алишер. 20 томлик. Т.10. – Тошкент: Фан, 1992.
3. Навоий Алишер. 20 томлик. Т.9. – Тошкент: Фан, 1992.
4. Навоий Алишер. 20 томлик. Т.13. – Тошкент: Фан, 1997.
5. Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 15-том. – Тошкент, 1968.
6. Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. – Тошкент, 1967.

“ФАРҲОД ВА ШИРИН” ДОСТОНИ АСОСИДАГИ ИЛК НАСРИЙ ҚИССА

*Абдумурод АРСЛОНОВ,
Термиз ДУ ўқитувчиси*

Насрий баёнчилик, табдил, бадий асарни назмдан насрга ўгириш шъанаси бошқа адабий ҳодисалар сингари узок ўтмишга бориб тақалади. XIX аср бошида Навоий дostonлари насрий баёнларининг дастлабки намуналари Хоразмда адиб Умар Боқий томонидан яратилди. Бу Навоий дostonларини фалсафий «мураккаб» адабиётдан – «солда» адабиётга ширдан жанрга ўгиришнинг илк намунаси эди.

Умар Боқий XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида Хоразмда ижод этган. Умар Боқий ҳақида бизгача ниҳоятда кам маълумот этиб келган. Унинг фаолияти Навоий дostonлари асосида яратган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» қиссалари олимларимиз томонидан муайян даражада ўрганилган.

Жумладан, профессор Ғ.Саломов, бу қиссалар ҳақида гапириб: «Умар Боқий иш жараёнида, асосан, китобхонни кўзда тутган, шунинг учун у, кўпинча, асл нусхага нисбатан эркинрок муносабатда бўлади, – деб ёзади. Натигада воқеаларни халқ китоблари услубида баён этади, асл нусха мизмунини баён қилиш давомида ўрни билан ундан «шеърый цитаталар» ҳам келтиради»(1,192).

Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» қиссаси ва Навоийнинг шу номли дostonи қисслаб ўрганилган дастлабки тадқиқот Абдурауф Фитратнинг 1930 йили «Аланга» журналида (1–2-сонлар) чоп этилган ««Фарҳод ва Ширин» дostonи тўғрисидаги мақоласидир. Фитрат қисса ва дostonнинг қиссий таҳлилидан олдин, умуман, «Хусрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» сайёр сюжетларининг адабиётга кириб келиши, Фирдавсийдан, Бесутун тоғларидаги битиклардан то Навоийгача босиб ўтилган йўли хусусида

батафсил тўхтайти. Марказий Осиё, хусусан, Бойсунда мазкур сюжетлар асосида пайдо бўлган халқ ҳикоялари ҳақида ҳам фикр юритади. Ушбу мақолада ва кейинги тадқиқотларида Умар Боқийнинг ҳар икки қиссаси Навоий дostonлари асосида яратилганлигини узил-кесил исботлайди.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и 54 бобдан иборат. Умар Боқий дostonни халқ китобига айлантиришда композицион яхлитлаш йўлидан боради. Дostonни бир неча қисмларга ажратиб, уларни ўзи номлайди. Навоий дostonидаги сарлавҳаларни айнан такрорламайди.

Жумладан, асар бошланиши Навоий дostonи биринчи бобидаги каби сарлавҳасиз берилган. “Ва оллоҳи Аълам шаҳзода Фарҳодни ойнаи Искандарга боққани ҳикояси”, “Шаҳзода Фарҳодни ойнаи Искандарни тамошо қилиб оташи ишққа гирифтор бўлгани”, “Фарҳодни ариқ қозимок билан бало тоғини бошига ёғдургонини ҳикояси”, “Ва бу аснода Фарҳод париваши учун Хисрави золимнинг элчи йиборганини ҳикояси” тарзида номланади.

«Фарҳоднинг ул хайлнинг...» деб бошланувчи боби сарлавҳаси Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг 42-боби сарлавҳасидагидек Умар Боқий баёнида у тўлиқ сақлаб қолинган. Охириги боб “Алқисса бу фасл Фарҳод жон баҳақ таслим қилғони бу турур”(2, 88), деб номланган.

Демак, Умар Боқий «Фарҳод ва Ширин»ни халқ китобига айлантириш мобайнида уни композицион жиҳатдан етти қисмга ажратади. Фарҳод ва Хусрав мунозарасига бағишланган 4-боб сарлавҳасини тўлигича сақлаб қолиб, 168 байтдан иборат ушбу бобнинг 55 байтини келтиради. Бу байтларнинг ҳам аслини, ҳам мазмунининг қисқача насрий баёнини беради. Умар Боқийнинг бу бобдан шу қадар кўп байтни аслича келтириши, бу қисмнинг асар композицияси, воқеалар тугуни, конфликтдаги авж нукта эканлигидан келиб чиққандир.

Умар Боқий қиссасида воқеалар изчил Навоий дostonидагидек ривожланиб боради. Аммо қисса сўнгида адиб дostonда бўлмаган бир эпизодни қўшган. Бизнингча, адиб бу билан дostonнинг қиссада ўз аксини топмаган фалсафий-тасаввуфий мазмуни талқинини беришга ҳаракат қилган:

«Аммо бу аснода Арман вилоятида қирқ адад солиҳ кишилар бор эди. Ҳаммалари бир кечада Фарҳодни туш кўрадилар. Андоғ кўрдиларки, беҳишти анбарсиришда бир иморати олий, ул иморатда нурдин бир улўғ тахт, ул тахтда Фарҳод бирлан Ширин ўн тўрт кунлик тўлуи ойдек, қўлларида пиёлаи заррин, ичида шароби антаҳур, бир-бирларига тугушуб ўлтурубдурлар. Яна бир тарафида Меҳинбону билан ато ва анолари атрофида ғуломони зарринкамар канизагонлар, пари-пайкарлар ўлтурубдурлар. Бу солиҳ кишиларни мундоғ шавкат билан кўруб, ҳайрон бўлуб: «Булар нечук тоат қилуб, мундоғ даража топдилар? – деб посбонларидан сўрдилар. Айдики:

– Буларнинг тоати улким, ишқи мажозийда оламга шўришу ғавғо солдилар. Буларнинг шуҳрати оламини тутти. Аммо поклик бирла ўтдилар. Буларнинг ниҳояти покликларидин ҳақ-таоло, охирул-амр, мажозийни ҳақиқийга мубаддал қилди. Ушбу боисдин худои таоло буларга мундоғ мартаба берди, – дебдурлар. Эртаси бу қирқ киши мундоғ тушларини баён қилдилар. Барча халқ таҳсин ва офарин қилдилар. Йлоҳи ул ошики

ошиқларнинг хурматидин биз осийларни ҳам ғайирдин бегона қилиб, ўз муқиббатинга ошно қилиб, дийдорингга мушарраф қилгайсан. Омин.»

Унибу сўзлардан кейин бир жумла арабча дуо, сўнг тўрт мисра китобда учрини мумкин бўлган имло хатолари ҳақидаги анъанавий форсча шеър, сўнг мазкур шеърнинг мазмуни, сўнг таърих ва ниҳоят:

Хати тақдир аст беруи аз галат,

Аз галат холе набошат ҳеч хат, – байти ва «котиб-и фақир-ул ҳақир Абдулҳамид Қори» имзоси билан қисса тугалланади.

Қуллас, Умар Боқий қиссада ҳам аслият мазмунини бир тилнинг ўзида бир жанрдан иккинчи жанрга, яъни назмдан насрга, даврдан даврга, филсафий-тасаввуфий адабиётдан халқона адабиётга, айлантирар экан, қиссанинг баъзи ўринларида аслиятнинг тасаввуфий маъносига ҳам халқона тилда, лўнда қилиб изоҳ бериб ўтишга ҳаракат қилган. Зеро, адибнинг ўзи бу ҳақда: «*Ҳақ таоло, охир ул-амр, мажозийни ҳақиқийга мубаддал қилди*» ёки «*ани ҳар ким... ишқи мажозийда ўртанса... ишқи ҳақиқийга мушарраф бўлса, не ажабдур?*» Аммо бу қиссахонликдан мақсад ҳам фақат «афсонахонлик» эмас, балки «ишқи мажозий» нинг «ишқи ҳақиқий» га эврилиш жараёнини кўрсатиб бериш – маърифат тарқатишдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Саломов Ғ. Таржима таъвишлари. – Т., 1983.

2. Боқий Умар. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» / сўзбоши муаллифлари: Х. Нейматов, Т. Жумаев. – Қарши: Насаф, 1993.

НАВОЙИ ИЖОДИДА ИШҚ ТАЛҚИНИ

Мухлиса ҒАФФОРОВА,

ТДПУ магистранти

Алишер Навоий жаҳон адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган улуғ мутафаккир шоирдир. Унинг асарларида олам ва одам сир-синаотлари, инсоннинг ҳаётдаги ўрни, унинг илоҳий ишқ йўлидаги интилишлари, маънавий комиллик, ўзликни англаш ғоялари турли хил воситалар орқали маҳорат билан тасвирланади. Шоир ифодалаган ғоялар моҳиятан ишқ ва у билан боғлиқ қарашларга боғланади. Шоир ишқ билан боғлиқ ўринларда маънавий-ахлоқий етуклик, руҳий юксаклик ва қалб поклигини акс эттиради. Бир мақола доирасида ишқ ва у билан боғлиқ қарашларни таҳлилга тортиш имконига эга эмаслигимиз сабабли ушбу ўринда Навоийнинг айрим асарларидаги ишқ билан боғлиқ тасвирларни имкон қадар кузатишга ҳаракат қилдик.

Шоирнинг “Хамса” дostonлари, лирик шеърлари ва насрий асарларида мажозий ва ҳақиқий ишқнинг маъно-моҳияти, бу йўлда чекиладиган таҳматлар тасвирланади. Ишқ ва ошиқлик билан боғлиқ турфа хил қарашлар илгари сурилади.

“Ҳайрат ул-аброр” дostonининг тўққизинчи мақолати ишқ ўти таърифига багишланган. Бунда шоир ишқ покизалик, чин муҳаббат нишонаси эканлигини таъкидлайди. Бунда шоир инсон ва табиат гўзаллиги мутлақ гўзалликнинг бир бўлаги эканлигини эслатади:

Ҳусни ҳақиқийни гар ўтруда кўр,

Хоҳ ани кўзгудаву гар сувда кўр.

Навоий ишкни инсон ҳаёти моҳиятини белгиловчи муҳим омил деб билиб, усиз ҳаёт йўқлигини юксак эҳтирос билан шундай таърифлайди:

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.
Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,
Ҳусни нетсун кишиким, они йўқ.*

«Маҳбуб ул-кулуб» да «Ишқ зикри»га махсус боб бағишланган. Унда шоир ишкни 3 қисмга бўлиб таърифлайди.

1. Авом ишқидурким, авом ун-нос орасида бу машхур ва шоедурким, дерлар: “Фалон, фалонга ошиқ бўлубтур”. Бу ишқнинг буюкроқ мартабаси шаръий никоҳдир, дейилади.

2. Хос ишқи. «Ул пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдир ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғалмоқ ва бу пок мазхар восита-си била ошики покбоз ҳақиқий камолидин баҳра олмоқ». Асарда Навоий бу севгига юксак баҳо беради ва уни чин ҳаёт нашъаси эканлигини уқдиради. Бундай ишқ намояндalари сифатида шоир Амир Хусрав Дехлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий каби буюк сиймоларни қаламга олади.

3. Сиддиклар ишқи. “Алар ҳақнинг тажаллиёти жамолига мазохир воситасидин айру вола ва мағлубдурлар. Ва бу тоифани восиллар дебдурлар, ишқдин васл максуди ҳосиллар”.

Кўринадики, Навоий ишқни юксак даражада улуғлайди. Ишқнинг инсонни маънавий покловчилик қудратига эга эканлигини нозик ифодаларда акс эттиради.

Профессор Н.Комилов мумтоз адабиётимиздаги ишқ ва у билан боғлиқ тушунчалар ҳақида сўз юритар экан, шундай дейди: “*Ишқ инсонни маърифатга олиб борадиган қудрат, инсонни моддий асосдан покловчи, холи этувчи муқаддас олов. Ишқ солиқ вужудини куйдириб, руҳини мусаффо этади, солиқда тажерид ва тафрид (покланиш, яккаланиш) юз беради*” (2. 26).

Демак, мумтоз шоирларимиз ишқнинг покловчилик қудратига, инсонни эзгуликка етакловчи, ёмон иллатлардан халос қилувчи хусусиятларига урғу беришган.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида Қайс ҳақидаги ҳикоят келтирилади. Унда Қайснинг ишқ йўлида ақлу ҳушидан жудо бўлиб, Лайли билан бир бутунликка эришгани ҳикоя қилинади. Шоир бундай ошиқликка қарата: “*Бўйла ошиқликка юз минг офарин!*”, дейди. Шундан кейин шоир ишқ ва унда ягоналик ҳақидаги ўз туйғуларини шундай ифодалайди:

*Ишқ ўти сўзига маҳруқ эт мени,
Ваҳдати ишқ ичра маъшуқ эт мени.
Онда истигроқи ишқ эт қисматим,
Ким узулгай ўзлугумдин нисбатим.
Ишқ аро Фоиийни побуд айлагил,
Сўнгра ишқинг бирла мавжуд айлагил.*

Мажнун ҳақиқий ошиқ тимсоли бўлиб, унда ошиққа хос хоксорлик, камтаринлик, беозорлик, ниёзманд бўлиш, маломатларга чидаш хислатлари мужассам. Мажнуннинг дардлари умуминсоний моҳиятга эга бўлиб,

африкда қийналиш, Яратганнинг васлига интилиш ҳар бир покиза қалбли инсонда бўлиши лозим. Ишқ эса бу йўлда воситадир.

Ўзлигидан кечган, ишқни ўзи учун қисмат деб билган ошиқ фонийликни шунинг моддий дунёдан буткул узилишни истайди. Зеро, бу дунёдан кунгилни ўзини орқалигина солиқ ўз мақсадига етишиши мумкин. Унинг мақсади эса ҳақиқий ишққа эришишдир. Демак, шоир ушбу ўринда ишқ ва ошиқликни унвунлаш орқали, ошиқ қалбидаги қисматга ризолик, шукроналик, сабр-яқолат, юксак эътиқодни маҳорат билан тасвирлаган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Йигирма томлик. Т. 7. – Т.: Фан, 1991.
2. Комил Н. Тасаввуф. – Т.: Мовароуннаҳр, Ўзбекистон, 2009.

БИР ҒАЗАЛ ТАЛҚИНИ

Жасурбек МАҲМУДОВ,

ТДПУ тадқиқотчиси,

филология фанлари номзоди

Аҳмад Табибий адабиётимиз тарихида икки тилда (зуллисонан) бирдек шод қилган ва девонлар тартиб берган шоир сифатида муносиб из қолдирган. Унинг шеърлари шакл, мавзу ва ғоявий-бадиий хусусиятлари нуқсани назардан ўзига хос. Табибий ғазалларида ижтимоий, фалсафий, ахлоқий-маърифий мулоҳазалар айрича бадиийликда ифодаланган.

Бир ғазал талқини ва унга ҳамоҳанг мухаммаслар мисолида шоирнинг фалсафий қарашлари хусусида сўз юритишга қарор қилдик.

Аҳмад Табибийнинг “Тухфат ус-султон” номли илк форсий девонидаги “дод” билан тугайдиган ғазалларнинг биринчиси эътиборни тортади:

*Ҳама кавну ҳам маконе, ҳама ранги ёр дорад,
Ҳама зоҳиру ниҳоний, ҳама ранги ёр дорад.
Хасу хори хоки гулхан, гули сабзаҳойи гулшан,
Ғараз, эй биродари ман, ҳама ранги ёр дорад.
Фалаку нуҷуму моҳий, ҳама қудрати илоҳий,
Чу сафедшо, сиёҳий, ҳама ранги ёр дорад.
Ҳама мардумони олам, ҳама кори сусту маҳкам,
Ҳама шодио ҳама гам, ҳама ранги ёр дорад.
Чи майу чи мутрибу най, чи мамот бошаду ҳайй,
Кунӣ даҳрро агар тай, ҳама ранги ёр дорад.
Чи жаҳаннаму чи жаннат, чи балову гам, чи роҳат,
Чи саодату нахват ҳама ранги ёр дорад.
Чи шаҳу агар ғарибий, чи асиру ё ҳабибий,
Чи маризу ё Табибий ҳама ранги ёр дорад.*

Ушбу девондаги бошқа ғазаллардан фарқли ўлароқ, 7 байтдан ташкил топган (деярли барча ғазаллар 11 байтдан иборат) мазкур ғазал орифона мавзуда. *Ҳама ранги ёр дорад* (барча жойда ёрнинг жилваси намоён бўлади) ридифли ушбу ғазалнинг мазмуни Шарқ фалсафасидаги “вахдати шуҳуд” тасисини ифодаловчи чиройли ташбех асосида яратилган, яъни “Қаерга назар солсанг ҳам – барча жойда ёр – Ҳақнинг тажаллийсини кўрасан”, дейди шоир. Бундан, Аҳмад Табибийнинг дунёни англашида ушбу таълимотга

муносабати намоён бўлади. Қуйидаги икки шеър ҳам бу фикрни асослаши мумкин.

1. Девондаги “8 мухаммаси бар ғазали *Шўриши шиқ*” деб сарлавҳаланган туркумда мазкур “*ҳама ранги ёр дорад*” радифли ғазалга боғланган мухаммас ҳам ўрин олган:

2.

*Сувари баланду настий – ҳама ранги ёр дорад,
Шухию хумору мастий – ҳама ранги ёр дорад,
Чи дурустию шикасти – ҳама ранги ёр дорад,
Чаману баҳору ҳастий – ҳама ранги ёр дорад,
Майу майкада – бикуллий – ҳама ранги ёр дорад...*

*Шўдаам дар-ин жаҳон то зи иноёти Худои Ҳайй,
Задаам ҳамиша карда талаб висоли сад май,
Ту агар наззора созий зи-раҳи хирад ба ҳар шайъ,
Дафу, чангу барбату най – ҳама фиғон шўд аз вай,
Хуму жому соқию май – ҳама ранги ёр дорад.*

*Чи ту, эй ғариби маҳзун ба ҳабиб мубталойе,
Берасад аз-у ба жонат ситаму, гаму жафройе,
Ба мути бақўйи он дамки ҳамдами балойе,
Маҳи ман агар дар ойи бамақоми ошпойи,
Нақуни зи кас жудойе – ҳама ранги ёр дорад.*

*Ба ту дайр, эй рафиқам, шабу рўз хуш мақоме,
Ки дар уст мастийи тў зи май тараб мудоме
Бишнава ки гуямат зи садоқатам каломе:
Мулки башар тамоме пайи кори некноме
Мафкан назар баҳоме, – ҳама ранги ёр дорад.*

*Агарат тавофи Каъба бикунад Худо муяссар,
Бинмо зи Ҳақ талаб кун биҳишту оби кавсар,
Басе аз-он барой тавфи дар равзаи паямбар,
Басафо мўрдаи бегзор, бамақом кун на сар,
Сўйи дайр Каъба бенгар – ҳама ранги ёр дорад.*

*Агар андарин замона набвад ба ту таваккул,
Бикаши заҳри каси дун, ситаму гаму тағаллул,
Бакун, эй фаҳиму комил, назаре бо-ин тасалсул,
Гулу, боғу зоғу булбул, чу насими доғи ҳар гул,
Чи бинафшаю, чи суибул – ҳама ранги ёр дорад.*

*Зи шароби лологун шўд ба муҳтаст вузўям,
Шабу рўз сажда бошад басўйи нигор хўям,
Агар, эй ҳабиб, ойи бағўшада рух басўям,
На манам, баман ки гўям, на туйи ба ту жўям,
Зи чи зи дастҳойи хўям, – ҳама ранги ёр дорад.*

*Зи ҳаводиси замона бирасад ба ту зиёний,
Бависоли ёр ёбий зи ҳама ано омоний,
Зи рисолайи жаҳон гар сабақи вужуд хоний,
Дами марғу зиндагоний Аҳаду Самад бедоний,
Азалу абад ки хоний – ҳама ранги ёр дорад.*

*Агар Табибий бо ту зи зурури ишқ бошад,
Бадили ғамину зорат зи сирри дари ишқ бошад
Тарабу нишоту айшат баҳзури ишқ бошад,
Ҳама Шӯри ишқ бошад, ҳама нури ишқ бошад,
Ҳама таври ишқ бошад – ҳама ранги ёр дорад.*

Мухаммасда келтирилган “Шӯриши ишқ” таҳаллусли шоир, иншоиларимиз натижасида, асли ҳиндистонлик, бироқ тақдир тақозоси билан Кобулга бориб қолган Шайх Саъдиддин Аҳмад бин мавлоно бин мавлоно Абдулғаффор бин мавлоно Абдулазиз ибн мавлоно Абдулкарим Саййид ал-Хусайний ал-Ансорий ал-Кобулий эканлигини аниқланди. “Собрание восточных рукописей” (Шарқ кўлёмалари тўплами)нинг 2-жилди (191 тартиб рақамида ЎзРФАШИда 2131 инвентар рақами остида эълон қилинган “Девони Шӯриши ишқ” асарига тавсиф берилган. Унда девон муаллифи Шайх Саъдиддин Аҳмад бин мавлоно Абдулғаффор бин мавлоно Абдулазиз ибн мавлоно Абдулкарим Саййид ал-Хусайний ал-Ансорий ал-Кобулий асосан ирфоний ғазаллар битгани, ҳижрий 1171, милодий 1757-58 йиллари Ҳиндистондан Кобулга кўчиб келгани ва тахминан 1189-90 йиллари вафот этганлиги, девони ҳижрий 1265, милодий 1848 йили ёзувчилар томонидан ёзилган. Тарихий маълумотларга кўра, ушбу шахс таълимотидаги “ваҳдат уш-шухуд” таълимотининг йирик вакиллари билан бири бўлган.

3. Табибийнинг айни шу таълимотга мойил эканлиги унинг “1-муҳаммаси Табибий бар ғазали Ғиёсий”нинг охириги бандида ҳам яққол кўриб борилади:

*Ҳарчанд ки ҳаддоқ набудем Ғиёсий,
Бар назми ту тахмис намудем Ғиёсий,
То мисли Табиб аҳли шухудем Ғиёсий,
Алминнату лиллаҳ ки басудем Ғиёсий,
Рухсоран бадаргоҳи шаҳи Ясрибу Батҳо.*

23 бандлик (115 мисра) наът ғазалга битилган ушбу муҳаммас охирида Табибий “худди Табибийдек шухуд аҳлимиз, эй Ғиёсий” дея ўзини дунёқараши, дунёни идрок этиши жиҳатидан “ваҳдати шухуд” таълимотига мойил шоир эканлигини таъкидлайди.

Фойдаланилган адабиёт

1. ЎзРФАШИ, кўлёмма № 7083, 109 ғазал; кўлёмма № 928,

ХАЁЛИЙ ШЕЪРЛАРИ БАДИИЯТИГА ДОИР

*Жамшид ХУСАНОВ,
Қарши ДУ тадқиқотчиси*

Ўзбек мумтоз шеъриятида Муҳаммад Раҳимхон Феруз асос солган Хини адабий муҳитида ижод этган шоирларнинг ўзига хос ўрни бор. Мазкур адабий муҳит вакилларида Феруз, Роқим, Табибий, Баёний, Аваз, Ниёзий, Роғиб каби баъзи шоирлар ижоди қисман тадқиқ қилинган ҳолда, шу даврнинг кўпгина истеъдодли ижодкорлари адабий мероси хусусида фақатгина турли ёндош манбаларда баъзи муносабатлар билан тўхталиб ўтилган. Истиқлолга қадам ўзбек адабиётшунослигида сарой муҳитида яшаган шоирлар ижоди хусусида бир ёқлама фикр юритилган. Адабиётшунос олим Н.Жумаҳўжанинг Феруз ижоди муносабати билан айтган қуйидаги фикрлари шу адабий муҳит вакилларида кўпчилигининг ижодида тааллуқи: “Сарой адабиёти деганимиз, бизга уқтиришганидек, жуда маҳдуд ва ғариб мулкка ўхшамайди. Бу адабиётни ягона миллий адабиёт бағридан суғуриб олиб ўрганиш ҳам кийин, чамаси. Тарихнинг барча даврларидаги сарой адабиёти ва унинг намоёндалари ижодини бир-икки мақола ё китобга сиғдириб ўргангулик эмас... Сарой муҳитига покиза ва холис ният билан сафар этайлик”(1, 7). Феруз даври адабий муҳитининг кўзга кўринган вакилларида бири Муҳаммадназар Хаёлий адабий фаолияти деярли ўрганилган эмас.

Ваҳоланки, Хаёлий қолдирган адабий мерос унинг ўз даврида забардаст ижодкор бўлганидан далолат беради. Унинг ўша давр анъанасига мувофиқ Ферузнинг 101 ғазалига назиралари, Навоий, Фузулий, Мунис, Оғаҳий каби мумтоз шоирлар ва Феруз, Комил, Назирий сингари замондошларининг ғазалларига боғлаган бир қатор муҳаммаслари фикримизнинг исботидир.

Хаёлий адабий мероси нафақат ҳажман салмоқли, балки бадиияти етуқ шеърият. Шоир шеъриятини кузатар эканмиз, унинг кўплаб бадиий санъатлардан маҳорат билан фойдаланганининг гувоҳи бўламиз.

Шоир ғазалларида кўп учрайдиган бадиий санъатлардан бири “радди матлаъ” бўлиб, шоирнинг:

*Эй сабо, дегил манга ул жонажоним қайдадур-
Ким, латофат богида сарви равоним қайдадур?(2, 170)*

деб бошланувчи ғазалининг биринчи мисраси ғазал мактаъсида айнан такрорланади. Дастлабки мисранинг айнан такрори шоир назарда тутган гоёни яна бир бор таъкидлашга хизмат қилади:

*Топмадим билкул, Хаёлийдек нигоримдин нишон,
Эй сабо, дегил манга ул жонажоним қайдадур?(2, 171)*

Бу санъат шоир ижодида фаол қўлланган бўлиб, “*Нигоримдек нари йўқдур жаҳонда*”, “*Даҳри фоний роҳати бил меҳнатиға арзимас*”, “*Тушимши жамолинг узраким, ёро, мусалсал кокилинг*”, “*Кетур, соқиб, бода гулгуна ранг*” каби матлаъ мисраларининг ғазал сўнгидаги қайтариғи шоир бадиий ниятига хизмат қилиш билан бирга матлаъ билан мактаъни боғлаб туради.

Шоир ғазалиётида кўзга ташланадиган шеърӣй санъатлардан яна бири шеърӣршир. Бунда ижодкор ғазал жуфт мисраларида бир сўзнинг айнан шеърӣридин фойдаланадики, бу ушбу сўзлар ифодалаётган маъноларни, шеърӣршир таъкидлашга, лирик қахрамон ички кечинмаларини ёркин ифодалашга хизмат қилади. Хаёлий қаламига мансуб ғазалдаги:

*Қошингдур аё шўхи оромижсон.
Камону, камону, камону, камон.*

*Менга фурқатинг ичра охир эрур,
Замону, замону, замону, замон.*

*Жаҳон аҳлига бўлди розу дилим,
Аёну, аёну, аёну, аён.*

*Жаҳон аҳли истар кўзинг зулмидин,
Омону, омону, омону, омон(2, 189).*

қибӣ байтларнинг иккинчи мисраларидаги такрорлар такрир шаклининг етук намуналаридан биридир.

Шарқ шеърӣятида қофиядан ўринли ва унумли фойдаланиш шоирнинг бевосита бадий маҳоратидан далолат беради. Сўз санъаткорлари қофия шаклида шеърӣй асарнинг сержилолиги, мусикийлиги, таъсирчанлигини таъкидлашга ҳаракат қилишган. Хаёлий ҳам ўз шеърларининг қофия шаклига масъулият билан ёндашади. Ғазаллардаги қофияларда бирор нуқсон топши амри маҳол. Хусусан, мумтоз шеърӣятда санъаткорликнинг алоҳида намунаси саналган мусажжаъ (сажъли қофия)нинг қўлланишига шоир алоҳида эътибор билан қарайди. Унинг “Келур” радифли ғазалида мусажжаънинг гўзал намунаси кузатилади:

*Пайки сабо деди манга: “бу кеча эшонинг келур”,
Бўлгил хабардор, эй кўнгул, маҳбуби давронинг келур.*

*Ул сарвқомат нозанин, абри камони маҳжабин,
Ғунча даҳан, шаккар барин, лаъли дурафшонинг келур.*

*Базмингни гулшан қилгали, кўзингни равшан қилгали,
Ёнингда маскан қилгали ул шоҳи хубонинг келур.*

*Жоду кўзи шаҳлогина, мушкин қошидур ёгина,
Шамшиод қади зебогина, сарви хиромонинг келур.*

*Рухсоридур рангингина, кокиллари парчингина,
Лаъли лаби ширингина, гулбарги хандонинг келур.*

*Ул дилбари чобуксувор, маркаб суруб мардонавор,
Айлаб июнат бешумор, бўлмақга меҳмонинг келур.*

*Маҳзун Хаёлий, чекма гам, қил шаҳ дуосин дамбадам,
Кўнглинг қилурга шод ҳам дардингга дармонинг келур (2, 167).*

Бу турдаги ғазалларнинг аксариятида матлаъдаги мисраларнинг ўзаро қофиялангани боис мусажжаъ қўлланмайди. Шу каби ўйноқи услубдаги ғазаллар шоир ижодида кўпчиликини ташкил этади.

Ғазалчиликда ошиқ ва маъшуқа муносабатлари аксар ҳолларди ошиқнинг дил кечинмалари тарзида баён қилинса, баъзан мулоқот воситасида очиб берилади. Том маънода олиб қаралса, инсон ҳаёти мулоқот асосига қурилганлигини кўриш мумкин. Мулоқот инсоннинг ўз-ўзини намоён қилиш воситаси. Ўзбек ғазалчилигида мулоқотнинг юзага келиши уни халқ тилига яқинлаштирди. Мулоқот-ғазалларда асосан икки лирик образ, яъни ошиқ ва маъшуқа образлари туради. Бунда одатда байтнинг биринчи мисрасида ошиқнинг аҳволи зори, иккинчи мисрада маъшуканинг унга зид жавоби берилади.

Ошиқнинг ночор аҳволию маъшуканинг бепарволиги поэтик фикр ифодасининг ажойиб усули. Шу жиҳатдан, Хаёлий ижодида ҳам саволу жавоб санъатининг гўзал намунасини кўриш мумкин:

Дедим: “карам қилгил манга ҳажрингда қўйма йиғлатиб”,

Деди: “муродинг ҳосил эт нозимга жонингни сотиб”.

Дедимки: “базмингга қирай комимни ҳосил айлагил”,

Деди: “қуварман бормагил ҳам урдурурман судратиб”.

Дедим: “каманди кокилинг кўнглумни банд этмиши мани”,

Деди: “юбормон шиқидин бўйнингга они чирматиб”.

Дедим: “висолингга қачон етгум бу фурқатдин сани”,

Дедики: “қадрин билмагай то етмаса эсон койитиб” (2, 162).

Ижодкор бадий маҳоратини белгилайдиган бадий санъатлардан яна бири ҳарф санъати. Навоий, Бобур, Огаҳий, Фурқат каби мумтоз шоирлар томонидан бу санъатнинг бетакрор намуналари яратилган. Хаёлий ҳам ўз ижодида бу санъатга қайта-қайта мурожаат этади:

Қадди зебо била ноз ичра алифдек турушинг,

Кўнгул оромин олур солланиб ҳар ён юрушинг (2, 175).

Бунда шоир “алиф”дан икки мақсадда фойдаланади: биринчидан, алифдек зебо қад билан нозланиб турмок, иккинчидан, “ноз” (ناز) сўзи ичида “алиф” каби адил турмок.

Умуман, шоир ижодида ноёб бадий топилма ва образлар, гўзал ташбеҳлар, бадий тасвир воситалари кўплаб учрайди. Бу ўз навбатида, Хаёлий ва унинг замондошлари адабий меросини янада чуқурроқ ўрганиш масаласани кун тартибига қўяди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Жумахўжа Н. Феруз маданият ва санъат ҳомийси. – Т.: Фан, 1995.
2. Девони Хаёлий. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди. Инв.№ 6676.

ҚОРИЙ ДЕВОНИ КОМПОЗИЦИЯСИ

*Исроил СУЛАЙМОНОВ,
СамДУ ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди*

Девон тузиш – Шарқ шеърлятида катта адабий ҳодиса, ижодкор ўзига эътибороти даражасини белгилаб берадиган «хужжат», десак хато бўлмайти. Шарқда девон тузиш анъанаси қадимий тарихга эгадир. Бу анъана XI-XII асрларда шаклланган бўлиб, XV асрда янада яққолроқ кўзга ташланди. Туркони, Алишер Навоий ўзи тузган илк девони «Бадойиъ ул-бидоя»да девон тартиботи қонун-қоидаларини янгича тарзда яратганидан сўнг(1, 21), Ўзбек мумтоз шеърляти вакиллари айнан Навоий йўлидан юрдилар, аниқроқ яратадиган бўлсақ, туркий йўсиндаги девон тартиботини қабул қилдилар. XIX асрда эса Навоий анъанаси Қўқон адабий муҳитида ривожланди. Хусусан, Амиррий, Нодира, Увайсий, Адо, Мажзуб, Азимий, Муҳйи, Муқимий, Қорий, Фурқит, Муҳсиний, Ёрий, Ниҳоний каби эллиқдан ортиқ Қўқон адабий тартиботи вакиллари девон яратганлари ушбу фикримизни тасдиқлайди.

Қорий Хўқандий (1828 – 1906 йй) девони ҳам Навоий анъанасига мос равишда ҳамд билан бошланиб, ундан сўнг пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)га бағишланган наът келади.

Девон шоирнинг ўзи томонидан кўчирилган бўлиб, унинг тўртта дастхат нусхалари мавжуд. Булар:

1. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 1313 рақамли қўлёзма. Ҳажрий 1318 (милодий 1900) йилда кўчирилган. Ҳажми 172 varaқ.

2. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 9843/1 рақамли қўлёзма. Ҳажрий 1321(милодий 1903) йилда кўчирилган. Ҳажми 149 varaқ.

Бу нусха Қорийнинг Машраб ғазалига битган мухаммасининг 15-ишораси билан бошланади.

3. Шу фонднинг Ҳамид Сулаймонов номли қўлёзмалар бўлимидаги 2310 рақамли қўлёзма. Ҳажми 44 varaқ.

4. Гафур Ғулом номидаги Фарғона вилоят адабиёт музейи фондида сақланаётган 600 рақамли қўлёзма. Ҳажми 149 varaқ.

Бу дастхат девон нусхаларидан ЎЗРФАШИ фондидаги 1313-рақамли қўлёзма нусха бошқаларига нисбатан мукамалроқ тузилган.

Қорий девонида туркий ёзувда мавжуд бўлган 32 харфнинг фақат шиккитгаси – ڤ (пе) ва ڭ (же) харфлари билан тугалланувчи ғазалларгина учрамайди, холос.

Лайтиш керакки, Қорий девонидаги хар бир харф билан тугалланувчи туркумларнинг деярли барчаси ҳамд ва наътлар билан ибтидо топган. Бу каби тартиб «девон таркибидаги хар бир гуруҳ ғазалларга ўзига хос мустақиллик руҳини бағишлайди» (3, 13). Бинобарин, девон таркибидаги хар бир туркум тақлилар бир-биридан мавзу ва услуб жиҳатдан фарқланиши лозим. Унга амин қилмаслик маълум қоидаларга зид. Қорий девонида эса бу ҳол ўзига хос кўриниш касб этади. Шоир туркумдан туркумга ўтар экан, мавзуларни ўзаро ҳамбарчас тарзда изчил ривожлантиришга интилади. Нағижада турли мавзу на турли жанрдаги шеърлардан таркиб топган девон яхлит композицион нуқтада бирлашади.

Қорий девони композициясининг ўзига хос хусусиятлари шундаки, девонда даставвал ғазаллар, ҳар бир ҳарф билан тугайдиган ғазаллардан сўнги тукумга алоқадор мухаммаслар жойлаштирилган. Рубоий, китъа ва туюклар эса девон охирида берилган.

Умуман, Қорий девони ғазал (мувашшаҳ ғазал), мухаммас, рубоий, китъа, туюк, марсия, таърих каби шеърӣ жанрлардан таркиб топган. Қўриниб турибдики, унда 7 жанрдаги шеърлар акс этган. Мухаммасдан бошқа барча жанрдаги шеърлар ғазалдан кейин жойлаштирилган. Аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун буни жадвалда қуйидагича акс эттириш мумкин:

Жанрлар	ғазал	мухаммас		рубоий	китъа	туюк	таърих	Марсия
		тахмис	ғаъби худ					
Сони	242та	54та	16та	18та	2 та	1та	2та	1та
Байт	2171				4		5	5
Банд		355	160					
девоныннг умумий ҳажми	7016 мисра							

Девоннинг катта қисмини ғазал жанридаги шеърлар ташкил этади. Қорий ғазаллари нафақат сон жиҳатидан, балки ғоявий-бадий салмоғи жиҳатидан ҳам эътиборлидир. Маълумки, ғазал жанри, унинг тузилиши, шакллари ва турлари ҳақида билдирилган бир қанча илмий қарашлар, мулоҳазалар, турли тадқиқотлар мавжуд. Шундай қарашларнинг умумлашма талқинини таниқли адабиётшунос Иззат Султон «Адабиёт назарияси» китобида келтиради: «Асосан арузда ёзилиши, биринчи байтнинг ўзаро қофияланиб «матлаъ», сўнги байтнинг «мақтаъ» деб аталиб, кўпинча унда шоир номи ёки тахаллусининг дарж этилиши, матлаъ ва мақтаъ оралиғидаги жуфт мисраларнинг ўзаро қофияланиб келиши ва ниҳоят, уч байтдан кам, ўн тўққиз байтдан зиёд бўлмаслиги – ғазал композициясининг умумий белгиларидир»(5, 292). Ушбу таърифдан англашиладики, ғазал жанри ўзига хос хусусиятлари (композицияси, ҳажми, қофияланиш тизими)га кўра бошқа лирик жанрлардан фарқланади.

Девонда таъкидланганидек, араб алифбосидаги 28та ва туркий алифбодаги қўшимча 2 та ҳарф билан тугайдиган ғазаллар ўрин олган ва улар маълум тартиб асосида жойлаштирилган.

Қорий девонида ғазалларнинг умумий сони 242та (шундан 27таси мувашшаҳ ғазал), ҳажми эса 2171 байт (4342 мисра)дан иборат. Девонда ғазаллар ҳажми 5 байтдан 18 байтгача, улардан энг кўп қўллангани 7 (59 та), 8 (36 та) ва 9 (68 та) байтли ғазаллардир. Яна 5, 6, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 байтли ғазаллар ҳам учрайди, улар девоннинг у қадар катта қисмини эгалламайди. Қорий ғазалларини шаклий-поэтик жиҳатдан оддий ғазаллар, ғазали мусажжаъ ва ғазали мувашшаҳга бўлиш мақсадга мувофиқ. Уларнинг композицион қурилмаси анъанавий пароканда, якпора ва воқеабанд. Ғоявий-тематик жиҳатдан ошиқона, орифона ва ижтимоий мавзуларда. Аммо «ҳар қандай тасниф нисбий ҳисобланади. Чунки айрим шеърларни поэтик белгиларига кўра алоҳида гуруҳларга ажратиш мумкин»(3, 12).

«Девони Қорий»да ҳажм жиҳатидан ғазалдан кейинги ўринда турувчи «вор муҳиммасдир. Девонда 73 та муҳаммас мавжуд бўлиб, улардан 16 таси «таби худ» муҳаммас. Қорий муҳаммасларида ҳам салафларга издошлик, ўзини қослик анъаналар яққол кўзга ташланади. Уни муҳаммас яратиш асосини муваффақиятли давом эттирган шоирлардан бири десак, аини ҳақиқатдир.

Шоир девонининг сўнгида 18 та рубоий, 2 та (4 байт) китъа, 1 та туюк, 1та (5 байт) марсия жанрлари жойлаштирилган.

Рубоий шарқ шеърлятида кенг тарқалган шеър турларидан саналади. Рубоий арабча «тўртлик» маъносини билдирувчи истилоҳ сифатида тўрт шеърдан иборат, мисралари а-а-б-а ёхуд а-а-а-а тарзида қофияланувчи ҳазаж баҳринининг «ахрам» ва «ахраб» шажараларига мансуб вазнларда ёзиладиган шеърини шаклга нисбатан қўлланилади. Қорийнинг ЎЗР ФА ШИ фондида эълан қилинган 1313-инвентарь рақамли қўлёзма девонида 16та ва 9843/Л - инвентарь рақамли дастхат девонида 18та рубоий мавжуд бўлгани ҳолда тоғбосма нусхаларда бирорта ҳам рубоий киритилмаган.

Хуллас, шоир девонида 242та (2171 байт) ғазал, шундан 27таси (380 байт) мувашшаҳ-ғазаллар, 73та (504 банд) муҳаммас, 18та рубоий, 1та туюк, 1та (4 байт) китъа, 1та (5 байт) марсия, 2та (8 мисра) таърих шойлангирилган. Демак, Қорий ғазал, муҳаммас, рубоий, туюк, китъа, марсия, таърих каби адабий жанрлардан фойдаланган. Уларнинг умумий ҳажми 3550 байт (7100 мисра)ни ташкил этади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя – Тошкент: Фан, 1987.
2. Исоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Тошкент: Фан, 1983.
3. Исоқов Ё. Ғазал бўстони. – Тошкент, 1988.
4. Салоҳий Д. «Бадоеъ ул-бидоя» малохати. – Тошкент: Фан, 2004.
5. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

ХАЛҚ ҚИССАЛАРИ НАТАН МАЛЛАЕВ ТАЛҚИНИДА

*Озода ТОЖИБОЕВА,
ТДПУ тадқиқотчиши*

Ўзбек халқ оғзаки ижодида қиссаларнинг ўзига хос ўрни бор. Қиссалар кўнмидан халқнинг ижодкорлиги, яратувчанлиги, адабиётга бўлган меҳру муҳаббати ифодаси сифатида аҳамиятга эга. Халқ қиссалари ҳам ёзма адабиётда ижодкорнинг илҳом манбаи бўлиб хизмат қилгани, улардаги образлардан, сюжетлар силсиласидан ижодий фойдаланиш натижасида нодир асарлар дунёга келгани маълум. Айниқса, Алишер Навоий ижодида бунинг ёркин ифодасини кўриш мумкин.

Ўзбек адабиётида халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт алоқаларини шарҳлаб, бу ўзаро таъсири Алишер Навоий ижоди мисолида чуқур таҳлил қилиб, Навоий ижодининг кейинги давр адиллари ва халқ оғзаки ижодига кўрсатган таъсири натижасида яратилган асарларни ўз тадқиқотларида талқин этиб, шарҳлаб, изоҳлаб адабиёт оламига олиб

қиришда профессор Натан Маллаевнинг хизматлари беқиёсдир. Олим ўзининг илмий асарларида мазкур жараёни қадим давлрдан бошлаб узвийликда ёритиб, Навоий ижоди мисолида бунга кенгрок тўхталади ва асосий эътиборини Навоий ва халқ оғзаки ижоди таҳлилига қаратади.

Адабиётшуносликда халқ оғзаки ижоди намуналари, жумладан, достонлар мукамал даражада тадқиқ этилган, бироқ халқ қиссаларининг ўрганилиши бироз суст эканлиги сезилади. Олим халқ қиссаларига “ўрганилмаган катта қўриқ бўлиб келмоқда” (3, 232 б), дея ушбу масаланинг долзарблигини таъкидлаб, уларнинг бугунги давр учун аҳамиятини қуйидагича кўрсатади: “халқ сақлаб қолган обидалари билан бирга, у авлодларга, даврларга ижодкорлик даҳоси, санъаткорлик тажрибасини мерос қилиб қолдиради. Шунинг натижасида нисбатан кейинрок яратилган халқ оғзаки ижоди асарида ҳам энг қадимги фольклорнинг изи ва руҳи сақланиб қолади”(2, 115). Дарҳақиқат, халқ китоблари ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди алоқасини ёритишда бош манба бўлиб хизмат қилиши билан бирга ўзида неча асрлик давр маҳсулини сақлаб етказиб бериши билан ҳам қимматга эга манбалардир.

Назарий қўлланмаларда халқ қиссаларига таърифлар жуда қисқа берилган, айрим ҳолларда деярли берилмай асосий эътибор повест жанрига қаратилади. Олимнинг илмий асарларидан эса бу саволга етарли даражада жавоб топиш мумкин. “ Бундай асарлар сермуъжииз ва фавкулдда воқеа-ҳодисаларга бой бўлади. Уларда шартлилик меъёридан ортади, беҳад мураккаб тугун кўпинча “сеҳрли ечим” билан ечилади, муаммолар ҳал бўлади; бадий тил воситалари ҳам шуларга мувофиқлашади. Лекин буларнинг ҳеч қайси бири уни ҳаётий заминдан, халқнинг орзу армонлари оламидан йироқлаштирмайди”(2, 16. Олим қисса жанрига тўлиқ таъриф бериб, уларнинг халқ томонидан ардоқланиб ўқилишига сабаб бўлган хусусиятларини, кишиларга таъсир қилиш даражасини ва натижада “халқ китоб”лари номини олишини қизиқарли бир тарзда талқин қилади. Айни дамда кейинги йиллари қиссага бўлаётган муносабатларга ҳам ўз ўрнида тўғри ва ҳаққоний жавоб бериб ўтади.

Алишер Навоий ижодида халқ қиссаларининг акс эттирилишини унинг бир қатор асарлари, айниқса, “Хамса” достонларида яққол кўраминиз. Навоий қисса ва қиссахонлик кечалари ҳақида қисқа тарзда маълумотлар бериб, қиссахонларни “ровий”, “ҳикоятчи”, “қиссасоз”, “қиссапардоз” номлари билан юритади. Олим буюк адиб ижодида халқ қиссаларининг ўрнини багафсил таҳлил қилиб, “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг 23-фасли орқали Навоийнинг қисса ва қиссахонларга бўлган икки хил муносабатини кўрсатади: “Алишер Навоий яхши қисса ва қиссахонларни севади, кадрлайди, лекин бемаъни қиссани ва кишиларни алдаб-авраб чўнтагини қоққан, вақтини небуд қилган “қиссасоз” ва “қиссахон”ларни ёқтирмаган ва қоралаган”(2,115).

Ушбу таҳлиллар орқали Навоий нафақат ижодкор, балки халқ ижодининг тадқиқотчиси, одилона танқидчиси сифатида кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Билги маълумки, Навоий асарлари кейинги давр ўзбек ва қардош халқлар адабиётига ўзининг бекиёс таъсирини кўрсатди. Ўзбек адабиётида ҳам XVIII – XIX асрларга келиб “Хамса” дostonлари таъсирида назм ва шеър аранаш битилган қўплаб насрий табдиллар яратила бошланди. Уларда “Хамса” дostonлари образлари ва сюжетларидан ижодий фойдаланганлик ҳақида таъкидланади, дастлаб эркин ўзлаштира насрий баёнлар, кейинроқ дostonларнинг айнан изоҳли насрий баёнлари майдонга келди. Уларнинг барчасида халқ қиссаларининг ширадор тили китобхонни ўзига мафтун қилади. Масалан, ҳижрий 1303 йили Мулла Бобоҳўжа Қорақўлий томонидан яратилган “Лайли ва Мажнун”нинг қисса ҳолидаги қўлёзма нусхасида Лайлига берилган таърифга эътиборни қаратамиз: “*андоғ оҳу ваъни қарашма, ақиқ лаб, гулбадан , бодом қабоқ, мўрча миёнлик, тўти рафшорлик, жилава қилиб, жаҳона парту солиб кўйдургон, мисли лаъл...*” (1, 3) каби тасвирлар билан давом этади, айрим ўринларда қахрамонлар тавонидан айтиладиган ғазаллар орқали руҳий ҳолатлар очиб берилиши, аъёнаний зачинларнинг ишлатилиши ҳам қиссаларга янада жозиба беришлайди.

Олим қадимий анъаналардан бири ҳисобланмиш қиссахонлик кечалари, улардаги навоийхонлар давраси ҳақида ҳикоя қилиб, насрий вариантларнинг юзага келишини шу омиллар билан боғлайди: “Навоийхонлар даврасида кўпинча “Хамса” ёки “Чор девон” ўқилар, ўқилган шеър навоийхон ёки бошқа киши томонидан шарҳланар, баъзан шәрх мунозарага айланиб кетар эди. Навоий асарларини тинглаган кишилар уларнинг мазмунини ўқиб олиб, бошқаларга ҳикоя қилиб берар, софизаси кучилари ора-орада Навоийнинг ўз мисраларини ҳам қистириб ўтир эдилар” (3, 230). Ва худди ўша шароит насрий баёнларнинг юзага келишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди деб ҳисоблайди.

Олим мавжуд насрий табдиллар орасида Умар Боқий ва Маҳзун томонидан яратилган “Фарҳод ва Ширин” ва “Лайли ва Мажнун”нинг насрий баёнларини қўлёзма ва тошбосма нусхаларига қиёслаб таҳлил этади (4, 135 – 147). Айниқса, Умар Боқий насрий баёнларига кенгрок тўхталиб, боблар бўйича қиёсий таснифлаб, ижодкорнинг Навоий мисраларини табдил этишдаги маҳорат ва камчиликларини кўрсатади. Насрий баённинг кейинчалик Ҳислат томонидан нашр этилган тошбосма нусхаларидаги айрим тушунмовчиликларни, ноаниқликларни аниқ мисоллар, далиллар воситасида бартараф этади. Олимнинг бу соҳада олиб борган тадқиқотлари (2; 3; 4) ёш тадқиқотчиларга ўзига хос дарс назифасини ўтайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Мулла Бобоҳўжа Қорақўлий. Лайли ва Мажнун. ЎзБРФА ШИ. Қўлёзма, ҳижрий 1303 йил. Инв №5176.
2. Н. Маллаев. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. –Т.: Ўқитувчи, 1980.-
3. Н. Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
4. Н. Маллаев. “Фарҳод ва Ширин”нинг Умар Боқий томонидан ишланган халқ китоби варианты. –Т.: Адабий мерос, 1973. №3.

ҲОРУТ ВА МОРУТ ОБРАЗИ

Матлуба ЖАББОРОВА,
ТДПУ тадқиқотчиси

Дунё эпик шеърятининг шоҳ асари «Маснавийи маънавий» минглаб ибратомуз ҳикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 мингдан зиёд байтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир Мавлоно Жалололдин Румий 1207 йили Балхда зиёли оиласида тугилади. Жалололдин 6 яшарлигида унинг отаси замона зайли туфайли ўзининг 400 шогирди ва оиласи билан Маккага қараб сафарга жўнайдди. Улар йўлда Хуросону Эроннинг кўп шаҳарларида тўхтаб, замонасининг буюк донишмандлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Жумладан, Нишопурда Фаридулдин Аттор ҳузурда бир неча ҳафта яшайди. Аттор ёш Жалололдинча меҳр қўяди, кейинчалик «Асрорнома» дostonини унга бағишлайди. Ахлокий-таълимий моҳиятдаги «Асрорнома» ёш Жалололдинни дунё тасаввуфининг буюк намояндаси бўлиб етишишида муҳим рол ўйнайдди. «Асрорнома» унинг сеvimли асарига айланиб қолади. Шу боис Румий ўз асарларида Атторни кўп тилга олади, ундан мурувват кўргани, файз топанлигини алоҳида уқтиради.

Фаридиддин Аттор ирфоний шеърятнинг буюк вакили, “Мантик ут-тайр”, “Илоҳийнома”, “Асрорнома” каби асарлари эса ўзбек китобхонларига бир қадар таниш ва сеvimлидир. Унинг ижоди нафақат форс-тожик адабиётининг ривожда муҳим рол ўйнаган. Тасаввуфий – таълимий гоёлар Аттор асарлари моҳиятини ташкил қилади. Шу сабабли унинг ижоди таълимий – тарбиявий асарлар сифатида хизмат қилиб келмоқда.

Мустақиллик йилларида атторшунослик борасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Бир қатор тасаввуфий адабиётлар сингари Аттор асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Унинг янги нашрдан чиққан, Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол томонидан таржима қилинган “Панднома”, “Булбулнома” ва “Уштурнома” каби китоблари адабиёт илм-адаб аҳли томонидан илиқ қарши олинди.

“Булбулнома” тасаввуфий-ирфоний моҳиятга эга мўъжазгина дoston бўлиб, унда ҳикоят қилинишича, қушлар Сулаймон аллайҳиссалом ҳузурига келиб Булбулдан шикоят қилишади. Сулаймон Лочин орқали Булбулни ўз ҳузурига чорлайди ва ундан май ичиб мастликка берилиши сабаби, нолаю фарёддан мақсади нелигини сўрайди ва бунинг оқибати яхшиликка олиб келмаслигини уқтиради. Шу ўринда муаллиф бадмастлик оқибатида тубанликка юз тугган “Ҳорут ва Морут” ҳикоятини келтиради.

Ҳорут ва Морут исми икки фаришта Одамнинг авлоди қон тўқувчи ва фасодга берилувчи, деб таъна қилишгани ва ўзларини улардан баланд тутгани туфайли Аллоҳнинг қаҳрига дучор бўлиб, одамга айлантирилиб ерга қувиладилар. Улар барча инсонлар сингари ишқ дардига мубтало бўладилар. Зухро исми санам кўйида кундузлари оҳ чекиб, тунлари бедор бўлишади. Бир кун Зухро уларнинг ҳар иккисини айро қақириб, разолат ва қабоҳат йўлига чорлайди. Хийла ишлатиб Исми Аъзамни улардан ўрганиб олади. Ҳорут ва Морут “ёр васлига етишмоқ” учун исён қилиб қон тўқади, май ичиб фасод ботқоғига ботади ва натижада ўз қилмишлари туфайли оташ қаърида қолади. Зухро эса Исми Аъзамни ёд олиб оловдан омон қолади. У кўдан, ой

ва кўён ёнидан жой олади ва мангу порлаб, одамларни ўзига чорлаб туради. Бобил шаҳрида чоҳ ичра қолган Ҳорут ва Морут минг афсус ва надомат кўради. Кейинчалик бу жой сеҳру жоду маконига айланади. Одамлар бу ерга келиб сеҳр ўрганар ва бир-бирларига қабоҳат қилар эдилар.

Ушбу ҳикоятда келтирилган Зухро, аслида, моддий дунё. Бу ҳақда хикоятнинг хулоса қисмида сўз боради:

*Эшитмоқдин эринма, сўзни тингла,
Қиёсда айтамен, маънони англа.*

*Қара, тегрангда ул икки жаҳон, кенг,
Эшитмоқлик қачон кўрмоқ ила тенг?*

*Жаҳон жоҳодирки, отаи – молу дунё,
Ўшал Зухро магар омоли дунё.*

Бу дунёга, унинг ҳою ҳавасига хирс кўйганлар разолат ва қабоҳатга боғиқдилар. Ҳорут ва Морутнинг кечмиши эса одамлар учун бир сабоқ бўлиши керак.

“Маснавийи маънавий”да Ҳорут ва Морут образини Румий ҳазратлари уч ўринда тилга олинади. Биринчи китобда “Ҳорут ва Морутнинг ўз мусоффоликларига ишонганлари, дунё аҳлига раҳнамолик истаб, фитнага дучор бўлганлари”, учинчи китобда “Ҳорут ва Морут киссаси, уларнинг Ҳақ толо синовида дадиллик кўрсатишгани”, ва бешинчи китобда “Ул ҳақдаким, Бобил чоҳида тутқун Бўлган Ҳорут ва Морут янглиғ ақлу жон ҳам бу дунёда миҳбусдирлар” тарзида берилган.

Аттор асарида “Ҳорут ва Морут” хикояти 28 байт хикоя ва 15 байт хулосадан иборат. “Маснавийи маънавий”да эса хикоят сюжети жуда мураккаб берилган. Сюжет, муаллиф насихати ва хулоса аралаш ҳолда баён этилган. Румий бу икки фариштанing тақдири барчага ўрناк бўлиши кераклигини таъкидлайди. Лекин у Аттор каби Ҳорут ва Морутнинг моддий дунёга алданиши тасвирини бериш учун бирорта тимсолдан фойдаланмайди. Тўғридан-тўғри ўзига бино қўйиш, бошқалардан ўзини устун ва ақлли билиш оқибатда гумроҳликка юз тутишини ишонарли тасвирлашга эришади:

*Ҳоруту Морут бўлиб шухратга ўч,
Оқибат тири балога келди дуч.*

*Ўз-ўзига эътимод айлаб ҳануз,
Шер ила майдонга тушгандек ҳўкиз.*

*Шоҳи бирлан гар у чора айлағай,
Шер ҳўкизни пора-пора айлағай.*

“Ҳорут ва Морут” хикояти биринчи китобда 40 байт, учинчи китобда 43 байт, бешинчи китобда 21 байтдан ташкил топган. Ҳар бир китобда санъаткор ушбу образлардан хикоятнинг сюжетини баён қилиш билан бирга бошқа хикоятларда айтмоқчи бўлган хулосаларининг тасдиғи сифатида ҳам фойдаланган.

“Ҳорут ва Морут” ҳикоятининг илдизи Қуръони Карим оятларига бориб тақалади. Бақара сурасининг 102-оятда Ҳорут ва Морут номли икки фаришта зикри келади. Табиийки, бу икки ижодкор ҳам Қуръон оятларидан тўла баҳраманд бўлган ва ундан ижодий илҳомланган, ўз асарлари “Маснавий” ва “Булбулнома”да бу икки тимсол орқали ижодий ниятини ифодалашга эришганлар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Қуръони Карим. Алоуддин Мансур таржимаси. –Т.: Қўлпон, 2001.
2. Румий Жалолиддин. Маснавийи маънавий. –Т.: Мериус, 2010.
3. Фаридууддин Аттор. Панднома ва Булбулнома. –Т.: Мериус, 2011.
4. Комилов Н. Тасаввуф. –Т.: Мовароуннахр–Ўзбекистон. –2009.
5. Ҳомидов Ҳ. Тасаввуф алломалари. –Т.: Шарқ, 2004.

ВАСЛИЙ САМАРҚАНДИЙ – МАОРИФ ЖОНКУЯРИ

*Бадиа МУҲИДДИНОВА,
СамДУ тадқиқотчиси,
филология фанлари номзоди*

XIX асрнинг охири XX аср бошларида Самарқандда яшаб ижод этган нуктадон шоир Сайидахмад Васлий Самарқандий ўзининг сермахсул ва баракали ижоди билан адабиётимизнинг маърифатпарварлик йўналиши тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди. Адиб ва шоир Васлий ишқий, ижтимоий, ахлоқий-маърифий мавзуларда кўплаб асарлар яратди

Васлий ижодий фаолиятининг ғоявий-бадний хусусияти, устувор тамойиллари у яшаган давр ижтимоий-сиёсий шароити, адабий муҳити анъаналари билан ҳам боғлиқ эди. Васлий Самарқандий фақат истеъдодли зуллисонайн шоир бўлиб қолмай, балки зукко носир, ўз даври воқеа-ҳодисаларига ҳозиржавоблик билан муносабат билдирувчи қалами ўткир публицист ҳам эди. Ўша пайтлари чоп этиладиган «Садои Фарғона», «Туркистон вилоятининг газети», «Ал-ислох» каби нашрларда Васлийнинг янги асарлари ҳақида эълон ва маълумотлар бериб турилар эди. Шунингдек, Васлий маориф соҳасида ҳам ўз фикр ва мулоҳазаларини билдириб ўтган.

«Ҳар давлат ва миллатни тараққийсини энг боши илмдур. Илмсиз тоифа мевасиз дарахт каби эрур», деб ёзади шоир «Туркистон вилояти газети»нинг 1904 йил 2 сентябр 35-сонида(1) босилган «Самарқанд рус тузем мактаби» номли мақоласида. Унинг фикрича, ҳар бир давлат маориф тизими, хусусан, бошланғич мактаблар аҳволдан яхши хабардор бўлмоғи, бу соҳанинг иқтисодий таъминотида ҳиммат кўрсатмоғи, аҳолининг барча табақалари фарзандларини албатта ўқитиш лозимлигига тарғиб ва ташвиқ қилмоғи зарурдир. Васлий тажрибали мударрис ва мураббий сифатида давлат раҳбарлари мактаб дастурлари ва мактабдор домлаларни вақт-вақти билан текшириб, имтиҳон қилиб туришлари лозимки, токи улар халқнинг фарзандларини «жоҳил, нодон ва ашрор» қилиб қўймасунлар, деган фикрни айтади.

Васлий ушбу мақоласида ниҳоятда доно сиёсатчи сифатида кўзга ташланади. У ҳар бир ҳуқуқий давлатнинг фуқароси албатта ўз дини ва миллати, ўз тили ва хатини яхши ўрганиши керак, дейди.

Маориф соҳасининг билимдони ва жонкуяр тарғиботчиларидан бири Васлий бу мавзуни ўзининг журналистлик фаолиятида изчил давом эттириди. 1915 йили у «Ал-Ислох» журналида «Илмнинг шарофати ва тарғиботи» деб номланган мақоласини эълон қилади(2). Бу мақоласида шоирнинг моҳияти исломдир, деган тушунчани олға суради.

Васлий маориф тизими ислохотининг барча жабҳаларида амалга ошириладиган тadbирлар юзасидан мулоҳазаларини баён этади. Унингча, маориф ислохоти фақат давлат ёки шу соҳа мутахассисларининг вазифаси эмас, бинки барча тоифа кишиларининг бурчидур. Васлий ушбу мақоласида бугунги кун маорифи учун ҳам маълум даражада аҳамиятга эга бўлган фикрларни келтиради. Чунончи, маориф соҳасидаги муваффақият уч тоифанинг (яъни, муаллимлар, бойлар ва ҳукумат доиралари) иттифоқлари, ташкилоти ва воситаси билан амалга ошади.

Шоирнинг куюниб ёзишича, ҳар қайси мулла шаҳар ва қишлоқлардаги ўқитиш тизимига ўзи билганича бирор янгиликни киритиб юбормоқда.

Бу тартибсизликка барҳам бериш учун Васлий маориф ташкилотлари ташкиборига қуйидаги 10 мулоҳазани таклиф этади:

- 1) муддати таҳсил неча сана бўлмоғи керак?
- 2) Ҳар санада неча ой таҳсил айёми бўлур?
- 3) Ҳар ҳафтада неча кун дарс ўқилур?
- 4) Ҳар таҳсил кунлари неча дарс ўқулса ноъфе бўлур?
- 5) Бир сана ўқутулмуш китобнинг неча дарсга таҳсил топиши лозим?
- 6) Ҳар дарснинг миқдори неча сатр ва ёки сафҳа бўлмаки вожиб?
- 7) Шогирдларнинг тушунмақлари лозимми ёки дарсхонага кириб чиқса бўлурму?
- 8) Мадрасаларга жиҳод ила шогирдни маълумотлик қилмақлари вожибми ёки кун ўтқариб шогирдларни бошқа ишларга мардикор қилсалар зойиндми?
- 9) Ижозат олиб хатм карда бўлмак учун расмий дарсларни билмак, улуғ ва фунунга олим бўлмоқ лозимми ёки бир вақт жамоага шерик ал-дарс бўлиб келиб-кейтиб уч-тўрт сўм бериб Муллаи Жалолхон бўлса кифоями?
- 10) ҳар ким ўз бошича умр кечуруб, вақфларни еб, мударрисман деб юрса бўлурму ёки улуг уламолар ва ҳукумат тарафларида назорат ва таҳқиқ қилрми?

Қўринадики, Васлий юртимизда маориф тизимини ислох қилиш ва уни янги демократик тамойиллар асосида қайта қуриш учун бугунги кун жаҳон таълим стандартлари даражасидаги таклиф ва мулоҳазаларини ўртага қилишлаган. Васлийнинг ушбу мулоҳазалари барча даврлар учун амонавийлиги, амалий жиҳатдан қулайлиги ва умумжамоа манфаатлари учун ҳолисона баён этилганлиги билан аҳамиятга моликдир.

Маориф соҳасидаги қарашларини изчил ривожлантира борган шоир кетма-кет турли жанрлардаги асарларни ижод этаверади. Васлий ўзининг маориф тизими хусусидаги фикрларини «Ал-Ислох»дан ташқари ўз даври мағбуоти нашрларидан «Садои Фарғона», «Ойна» каби журналлар саҳифаларида эълон қилган мақолаларида ҳам ривожлантиради. «Жарида ва усули жаҳид» деб номланган мақоласида шоир жариданинг миллат ва уммат тараққийси учун нималар қилмоғи лозимлиги, бу соҳада жарид фаолиятида йўл қўйилган камчиликлар хусусида фикр юритади. Шоир жарид саҳифаларида берилаётган баъзи мақолаларни кескин танқид қилар экан, бу

ходиса нашрнинг обрўсини тушириб юборишидан хавотир қилади. «Яни шаклдаги мактабларнинг айблари шудирки, дейди Васлий, улардаги билиш манфаатпараст муаллимлар ўз мактабларини шогирдларига тарғиб қилиш ниятида ўта муболаға билан мактаб, мадраса арбоблари ва мударрисларни, замонавий имомлардан тортиб Имоми Аъзамгача бўлган зотларни тахқир қиладилар. Яна бошқа ишлар ҳам бўлган, – деб ёзади шоир, – Ҳолбуки, булар бир хат ва савод муаллимидурлар».

Шоир бир ватанпарвар сифатида, жариданинг ўқувчи қўлига етиб бориши учун ҳам жон куйдиради. Унинг мадрасаларда муштариёлари пайдо бўлишини истайди. Шоирнинг қатъий фикрига кўра, «Туркистоннинг макотиб ва жаройидларига ўз уламои фузалоларимиз маҳордор бўлмасалар, тараққиймиз қоронғудир»(3).

Шу тариқа Васлий ўзининг ҳозиржавоб қалами билан ўз даври сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги барча масалаларга муносабат билдириб мақолалир ёзади, жамият маданий ҳаётида ва маърифий жараёнда фаол иштирок этади. Унинг халқ ва миллат келажаги учун қайғуриб ёзган асарлари бир неча йўналишда намоён бўлади. Яъни:

– давлат ва ҳукуматнинг маориф тизимидан яхши хабардор бўлмоғи, унинг иқтисодий таъминотида ҳиммат кўрсатмоғи лозимлиги;

– умумий саводлилиқни ва гўзал ахлоқлилиқни амалга ошириш лозимлиги;

– устоз, мураббийларнинг илмий савияси ва салоҳиятига, иззат-обрўсини эътибор;

– фақир оилалар фарзандлари билимсиз қолмасликлари учун қайғурмоқ ва бу соҳанинг иқтисодий таъминоти масаласи;

– илмнинг шарофати ва кераклиги масаласи;

– маориф тизимининг ислоҳи ва дарс ислоҳи масаласи;

– ислом шариятининг ўз даври ижтимоий ҳаёти ва маданий шароитидаги ўрни ва фойдали жиҳатлари хусусидаги фикрлари;

– театр каби янгиликлар хусусидаги фикрлари;

– ҳалол ризқ емоқ, авлодни соғлом асрамоқ хусусидаги фикрлар;

– давлат тили, миллат тили ва расмий тил ҳақидаги мулоҳазалар;

– ислом асосларининг сиёсий ва маърифий соҳаларда жамиятга келтириши мумкин бўлган фойдалари масаласи;

– ноҳақ қилинаётган тухматларга қарши ўлароқ, Туркистон аҳлининг юксак илмий салоҳиятга эга эканлиги масаласи;

– қадимчилар ва жадидчилар, тараққийпарварларнинг ҳам ўзаро иттифоқлари лозимлиги масаласи ва бошқа шу қабилир.

Шундай қилиб, олим Васлий Самарқандий ўзининг серқирра ижоди билан имкони даражасида ватан ва миллат равнақи учун хизмат қилди, таълим борасида мукамал дастур ва бу ҳақдаги фикрларига эга бўлган маориф жонқуяри сифатида намоён бўлди. Шунингдек, давр ижтимоий ва маданий ҳаётида ўзининг муайян ўрни ва мавқеига эга бўлди.

ҲОЙДАЛЕНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Васлий Самарқандий. Самарқанд рус-тузем мактаби // Туркистон вилоятининг газети. 1904. – №35.

2. Васлий Самарқандий. Ҳиммате ар-Рижол тақоё ул-жабал // Ал-Ислох. 1915. – №13.

3. Васлий Самарқандий. Жарида ва усули жадид // Садои Фаргона. 1914. – №80.

“КАНЗ АЛ-КУТТАБ” ТАЗКИРАСИДА АБУ БАҚР АЛ-ХОРАЗМИЙ ЗИКРИ

Хулқар СУЛАЙМОНОВА,
ТД ШИ тадқиқотчиси

Абу Мансур ас-Саолибий (961–1038) X аср охири XI асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган машхур олим, шоир ва адиб бўлиб, умри давомида юздан ортиқ асарлар ёзган. Асосий касби савдогарлик (тулки терисидан пўстин топиб олган, шунинг учун ҳам “Саолибий”¹ лақабини олган) бўлгани учун, кўпчиликдан жуда кўп мамлакатларга сафар қилган чоғида у ердаги илм ва ижод ишлари билан танишиб, фикр алмашиш имконига эга бўлган. Профессор Исмаилов Абдуллаевнинг ёзишича, ас-Саолибий 992-993 йили Бухорога келиб, бир муддат турган, жуда кўп олим ва шоирлар суҳбатида бўлган. Хоразмга ҳам келган ва Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун (1009-1017) суҳбатида истиқомат қилиб, у билан кўп марта ҳамсуҳбат бўлган(1, 4). Шу сабабли ҳам Ас-Саолибий Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихини, адабий ва илмий ҳаётини яхши билган ва бу маълумотларни ўз асарларига киритган. Мансур асарлар араб тили, адабиёт, илму балоға, илму фасоҳа каби бир неча филологик фанларга ҳамда тарихга оид бўлиб, уларнинг Мовароуннаҳрга бағишланган қисмларида ушбу ҳудуднинг адабий муҳити, олимлар ва шоирлар ижоди ҳақида қимматли маълумотлар берилган, асарларидан парчалар келтирилган.

Ас-Саолибий асарлари ичида девонхона котиблари учун ёзилган “Канз ал-куттаб” (“Котиблар хазинаси”) тазкираси муҳим манба ҳисобланади. Мушунини мазкур асарига турли муносабат билан ёзиладиган расмий ҳужжатлар(султоният) ҳамда биродарлик ёзишмалари(ихваният)да фойдаланиш учун машхур шоирларнинг шеърлари, халқ мақолларидан қисмлар киритган. Шу боис бу китоб ўша пайтларда ниҳоят даражада ривожланган ва давлат бошқарувида муҳим вазифа бажарган девонхоналар ва уларда фаолият олиб боровчи котиблар учун қимматли қўлланма бўлиб хизмат қилган.

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1848 - II инвентарь рақами остида сақланаётган “Канз ал-куттаб” қўлёзмасида Мовароуннаҳр ва хуросонлик бир неча шоирларнинг номи зикр этилиб, шеърларидан намуналар берилган. Мазкур ижодкорлар ичида хоразмлик ашшома Абу Бақр ал-Хоразмий(935-993) ҳам бор.

Абу Бақр ал-Хоразмий Хоразмда туғилиб ўсиб, дастлабки таълимни шу ерда олади. Балоғатга етгач, илм талабида Бухоро, Шом, Ироқ, Дамашқ, Хиваб, Сижистон, Нишопур, Исфаҳон каби ўз даврининг машхур илм-фан марказларига бориб, бу шаҳарлардаги адабий, илмий муҳитдан баҳраманд бўлади, кўплаб таниқли олимлар, ижодкорлар билан танишиб, фикр алмашади ва ўзи ҳам тез орада машхур шоир бўлиб танилади.

Ас-Саолибий Абу Бақр ал-Хоразмийга бўлган юксак эҳтиромини “Иттиҳат ад-дахр” тазкирасида баён этиб, уни “Замонасининг энг доноси, илм денгизи, насл ва назмнинг туғи, фазл ва идрок олами”, деб таърифлайди(2, 227) ҳамда асарларидан намуналар беради.

¹“Саолиб” арабча “Саълаб”(тулки) сўзининг кўплигидир.

“Канз ал-қуттаб” асари муқаддимасида шеърларидан намуналар берилган шоирларни хронологик тартибда таснифлаб, етти гуруҳга ажратган ва охириги *العصريون* – “Замондош шоирлар” гуруҳида Абу Бакр ал-Хоразмий номини зикр этган.

“Канз ал-қуттаб” мавзуйи(темастик) жиҳатдан 15 бобга бўлинган бўлиб, ҳар бир бобда мавзуга мос равишда шеърлар парчалар берилган. Асарнинг 2 боби *مجراها* – “Табриклаш, ҳадялар бериш ва улар билан боғлиқ маросимлар ҳақида” деб номланади. Абу Бакр ал-Хоразмийнинг асарда келтирилган дастлабки байти айнан мана шу бобдадир:

و قال ابو بكر الخوارزمي

بنيت الدار عالية كمثل بنائك الشرفا

(3,35) فلا زالت روس عداك في حيطانها شرفا

Ас-Саолибий Абу Бакр ал-Хоразмийнинг айнан шу байтини “Йатимлар ад-даҳр”да ҳам келтирган. И.Абдуллаев уни қуйидагича таржима қилган:

Шарафли наслинг каби олий бир қасрни бунёд этдинг.

Душманларинг бошлари унинг деворларига қунгиралар бўлсин (2,257).

Абу Бакр ал-Хоразмийнинг адресатга ушбу байтни ёзишдан мақсади уш мақташ, шарафли насабига муносиб ҳолда иш тутаётганини олқишлашдир. Бу ерда “олий бир қаср” жуда ўринли ишлатилган рамз бўлиб, у ўз маъносида адресат қурган қаср, рамзий маънода эса у амалга оширган олижаноб ишларидан бино қилинган қасрни англатмоқда.

Асарнинг *ذكر المقابح والذم و الهجاء* – “Ҳажв қилиш, гина қилиш ҳамда ёмон жиҳатларни эслаш ҳақида” деб номланган 8-бобида Абу Бакр ал-Хоразмийнинг қуйидаги мисралари келтирилган:

و قال ابو بكر الخوارزمي

فندل الرجال كندل النيات لا للثمار و لا للحطب

Кишиларнинг қўрқоқлиги ниятнинг қўрқоқлиги кабидир, у мева ҳам эмас, ўтинга ҳам ярамайди.

Бунда эр кишида қўрқоқлик бўлса, нияти ҳам шунга яраша бўлиши таъкидланиб, бу ҳолат ҳосиятсиз дарахтнинг ҳолатига қиёсланмоқдаки, у на мева қилади ва на ўтинга ярайди. Бундай гўзал истиора Абу Бакр ал-Хоразмийнинг юксак ижодий топқирлик қобилиятидан далолат беради.

Навбатдаги парча ҳам асарнинг 8-бобида келтирилган:

و قال ابو بكر الخوارزمي

ما اتقل الدهر علي من نكبه حدثني عنه لسان التجربة

لا يشكر الدهر بخير سببه فإنه لم يتعمد بالهيه

(3,73) و إنما اخطأ فيك مذهبه كالسبل انيسقي مكائا خربة

Қандай оғир, даҳрнинг менга берган бахтсизликлари,

Бу хусусда сўйлаб берди тажриба тили.

Тил шукр айтмас ҳатто даҳрнинг эзгу ишига,

Чунки яхшилик эмас эди унинг нияти.

Агар у сенга хатолик келтирса, унинг зарбаси,

Худди селдай, хароб этар борган жойини.

Абу Бакр ал-Хоразмийнинг ушбу мисралари ўша давр адабиётида кўп қўллангани замондан шикоят қилиш усулида ёзилган бўлиб, бунда шоирнинг айни инсонни ҳар кўйга солиши мумкинлиги ҳақида сўз юритмоқда.

Профессор И.Абдуллаев суриялик адиб ва тарихчи Курд Али Муҳаммад (1876-1953)нинг “Кунуз ал-ажод” асарида келтирган маълумотига кўра, Саолибийнинг Нишопурда хоразмлик машҳур шоир Абу Бакр ал-Хоразмийдан дарс олганини ҳамда у билан Бадиуззамон ал-Ҳамадоний урғулини бўлиб ўтган адабий тортишувларда иштирок этганини ёзган(4,11).

Бундан маълум бўладики, ас-Саолибий буюк ватандошимиз Абу Бакр ал-Хоразмий билан шахсан таниш бўлиб, уни жуда ҳурмат қилган, ижодидан баъзи асарларга бохабар бўлган ва ўз асарларида унинг пурмаъно ҳикматларидан, шеърини ва насрий асарларидан намуналар берган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ас-Саолибий. Татиммат ал-Йатима. Таълим килувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичларни тузувчи Исматулла Абдуллаев. – Т.: Фан, 1990.
2. Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ал-даҳр. Тадқиқ килувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичларни тузувчи Исматулла Абдуллаев. – Т.: Фан, 1976.
3. Абу Мансур ас-Саолибий. Канз ал-кутуб. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарҳунослик институти Қўлғезмалар фонди, инв.№ 1848-Ц.
4. И.Абдуллаев. Абу Мансур ас-Саолибий. – Т.: Ўзбекистон, 1992.

“МАЖМУАИ ШОИРОН”ДА АМИРИЙ ВА УНИНГ ИЖОДИ

Тоғжихон ТОШБОЛТАЕВА,

Қўқон ДПИ ўқитувчиси

“Мажмуаи шоирон” Амирийнинг топшириғи ҳамда саъй-ҳаракатлари, қомилишида яратилганлиги боис асосий эътибор Амирий шахси ҳамда унинг шеърларига қаратилган. Шунга кўра, “Мажмуаи шоирон”нинг марказида Амирий асарлари турганлиги ҳеч кимда таажжуб уйғотмайди. Қўқон адабий муҳитига тегишли бошқа шоирларнинг шеърлари, дарж ва қадри бу зотнинг шахси, ижоди ва асарларини мадҳ этишга йўналтирилган. Таъкиранинг маснавий муқаддимасида ҳамд ва наътлардан кейин Амирийга бағишлов келган. Уларда, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Амирийнинг хон сифатидаги сиёсий мавқеи, амалга ошираётган ишлари, адабиёт ва санъат аҳналари, хунармандларга муносабати, шоирлик иқтидори ва бошқа жиҳатлари мадҳ объекти қилиб олинган. Энг муҳими эса, бу мадҳларнинг ҳаммаси шеърини йўл билан – маснавий шаклида берилган. Қасиданинг мазмуни бир байтидан бошлаб, Амирийнинг турли жанрларда ёзган бир-биридан гўзал ашъори бу адабий муҳитдаги бошқа шоирларнинг ҳам ана шундай шеърлар ёзишга илҳомлантирди, деган фикрга ишора қилинади:

Ба ҳар қофия шох гуяд газал,

Радифаш ба аҳли суҳан шўд масал(1, 24).

Айтиш мумкинки, худди шу байтдан бошлаб, Амирий шеърларига аҳли шоир татаббуълар боғлагани хусусида сўз юритилади. Бу байт мазмуни “Мажмуаи шоирон”нинг мундарижасини ўзида намоён қилади. Чунки

мажмуада Амирий шеърларига ёзилган пайравлар бирламчи ўринни эгаллайди. Фазлий бу ўринда бироз бўрттириб, “Агар шоҳ бирор ғазал битган бўлса, шу ғазалнинг кофияси сўз аҳлига мисоли кўзгу бўлган ва шунга қариб шеър битган”, дер экан, асосан, мажмуадан жой олган татаббуъ шеърларини назарда тутди. Зеро, кейинги байтларда ҳам дастлабки байтдаги мазмун тўлдирилиб борилган:

*Ба ҳар вазни килкаш қунад замзаме,
Шудандаш дар он баҳравар ҳаме.*

Мазмуни: Бу зотнинг замзамали шеърларининг вазнидан ҳар бир шоир манфаат топган ва унга ҳамоҳанг шеърлар битганлар.

Қасиданинг кейинги ўринларида “Мажмуаи шоирон”ни яратишдан мақсад нима эканлигига урғу берар экан, Фазлий бундай деб ёзади:

*Дар ин нома номи дилситон,
Қунам васфи донишварони замон.*

Мазмуни: Бу дилстон номли дoston машҳур дostonларнинг номаси бўлиб, замона олимларининг мақтови бўлади.

Фазлий “замона олимлари” деганида Умархон саройида тўпланган аҳли суҳанни – шеър аҳлини назарда тутатгани аниқ. Бундан ташқари, мажмуада асли бошқа касб кишиси бўлса-да, шоирликни ўзига шиор қилиб олган аҳли донишлар ҳақида ҳам анчагина маълумотлар ўрин олгани фикримизга далил бўла олади. Кейинги байтда Фазлий бу фикрни янада ойдинлаштиради:

*Зиҳи софи арбоби фазли ҳунар,
Нависам дар ин сафҳаи муътабар.*

Мазмуни: Фазлу ҳунар аҳлининг энг забардастлари ҳақида сўз айтган эканман, бу сўзларим муътабар саҳифалар бўлиб қолади.

Таъкидлаганимиздек, “Мажмуаи шоирон”, биринчи ғалда, Саййид Умархон – Амирий шеърятини тарғиб этувчи яратқ ҳисобланади. Таъбир жоизки, агар “Мажмуаи шоирон” бўлмаганида, Амирийдек шоир адабий меросидан тўлиқ баҳраманд бўлмоқ мушкул бўларди. Чунки Амирий адабий мероси ўзбек шеърятининг XIX аср 1-ярми манзараси ҳақида тасаввур қилиш имконини беради. Манбалар шундан гувоҳлик берадики, Умархон Амирий шоир сифатида ўз даври ва ундан кейин ҳам доимий эътиборда турган. Чунончи, Нодиранинг фикрича, Умархон “... асолат гулистонининг шажараси ва нажобат бўстонининг самараси, мураббий ул-масокин ва умдат ус-салотин”(2, 19) бўлган. Нодира кейинги қарашларини байтларда беради:

*Адолат сипеҳрида эрди қуёш,
Эрур яхши авсофи оламга фош.
Бўлуб адлидин элни осойиши,
Анинг давлати эрди эл хоҳиши.
Амири жаҳонқим менга ёр эди,
Анинг бирла хуш давлатим бор эди(2, 20).*

Син шу давр шоири Дилшод “уруш” радифли ғазалида айрим танқидий фикрларидан қатъи назар, Умархонни шоир сифатидаги фаолиятини юксак баҳолайди:

*Шоҳдин шоирлиқ отини ювди охир кўрунг,
Шоҳни мот қолдириб, айлади савдо уруш.
Орзу Барнога шулки, бу Амир шоир эрур,
Шеър шамшири ила бўлгуси нопадйо уруш(3, 33).*

“XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш” мақоласида Абдурууф Фитрат Амир Умархоннинг ижодий фаолияти ва Қўқон адабий муҳитига ижобий баҳо беради: “Аштархонийларнинг сўнгги даврларида шайхлар олган Фарғонада ҳам Олимхон ва Умархонлар замонида адабиёт юзидан бош кўтарди. Айниқса, Умархон замонида сарой атрофида бир қатор янги шоирлар йиғилдилар. Буларнинг орасида Фазлий, Ҳоziк, Хижлатхон каби синъатда юқори даражада турганлар бор эди”(4, 59).

Садриддин Айний “Намунайи адабиёти тожик” тазкирасида Амирийнинг икки тожикча ғазалини келтириб, унинг Қўқон адабий муҳитини ташкил этишдаги ролига шундай баҳо беради: “У шуаро ва фарғонанинг мураббийси эди, бу даврнинг машҳур шоирлари унинг тарбияси ва ҳомийлигида камол топди”(5, 195-196), деб ёзади. Олимнинг ташкиллашича, Амир Умархон қисқа умри давомида адабиёт ривож учун янги насларни амалга оширди. “Алишердан кейин Туркистонда ривож топмаган туркий шеърят бу Амир даврида иккинчи марта юқори мавқега кўтарилди”(1, 93-94).

Келтирилган далиллар – Фазлий тазкираси таъсирида айтилган фикр ва ҳужжатлар. Айни таъкиранинг ўзидаги мавжуд қасидалар, мақтовларнинг юқори даражада бўлганидан қатъи назар, Амирий шахсияти ва шоирлик шайхдорини кўрсатиб беради.

“Мажмуаи шоирон”да Амирийга тегишли 56та шеър мавжуд. Амирийнинг мажмуадан жой олган шеърларининг 46тасини ғазали, 4 тасини боника шоирлар – Навоий, Бедил, Лутфий ва Соиб ғазалларига боғланган тахмислар ва 1тасини хос мухаммас – Амирийнинг ўз таъби билан битилган мухаммас ҳамда 5 та турли муносабатлар билан битилган таърихлар ташкил этган. Ғазалларнинг 25таси, мухаммасларнинг 3таси ва таърихнинг биттаси ўзбек тилида, 21та ғазал, 2та мухаммас ва 4та таърих форс-тожик тилида битилган. Улар салкам бир минг бир юз мисрани ташкил этади.

Фазлий тазкираси шоҳ шоир Амирийнинг шоирлик салоҳиятини яққол кўрсатиб турувчи муҳим манба.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Фазлий. Мажмуаи шоирон. – Т.: Илмн матбааси, 1900.
2. Нодира-Комила. Девон. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001.
3. Ўзбек шоирлари баъзи. – Т., 1994.
4. Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т., 2000.
5. Айний С. Намунайи адабиёти тожик. – Москва, 1926.

Жаҳон адабиёти тарихи ўз қобигида ривожланиб, муайян ютуқларни эришган адабиётни билмайди. Унда жанр, мавзулар, бадиийлик тамойилларининг ташаккули ва такмили хусусида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Бинобарин, ўзбек адабиёти ҳам ўз миллий анъаналари негизида ва форс-тожик адабиёти ҳамда у орқали кириб келган араб адабиётининг бош тажрибаларини ижодий ўзлаштириш натижасида, айниқса, Алишер Навоий даврига келиб, жаҳоншумул ютуқларни қўлга киритди.

Алишер Навоий асарларининг манбалари ҳақида гап борганда, шунинг эътибордан қочирмаслик лозимки, у ўзигача бўлган араб, форс ва туркий адабий-маънавий мерос билан пухта танишиб чиққан. Уларнинг энг яхши анъаналаридан сабоқ олиб, ижодий адабий тажрибасида ривожлантирган. Улуғ шоир ўша жавохирот хазинасидаги ижтимоий-маънавий, ахлоқий маърифий тарбияга оид асарларни алоҳида эъзозлади. Уларда акс эттирилган гўзал фазилатлар билан ўз қаҳрамонларини безади. Ўзи ҳам айна шу руҳдаги асарлар ёзиш билан ўша соҳанинг ривожу равнақида катта ҳисса қўшди. Жумладан, улуғ шоирнинг "Назм ул-жавохир"(1) асари араб адабиётида шону шукуҳи баланд бўлган Ҳазрат Али ҳикматларининг назми таржимасини яратиш орқали дунёга келди.

Маълумки, ҳар қандай дин ўзининг дунёқараш сифатидаги вазифасини қўра, доимо эътиқод билан бир қаторда фалсафа ва мураккаб ижтимоий муносабатларни ҳам ўз ичига олган ва ҳаёт ҳақидаги камровли фан бўлиб келган. Биз унинг инсон балоғати, бадиий ижод ҳақидаги юксак аҳамиятини таъкидлаётганимиз ислом дини Арабистон ярим оролида қабилачилик даврида қарор топди. Диншунослик соҳасида ислом тарихида бу даврни ёритиш бўйича дунё микёсида талай илмий тадқиқотлар яратилган.

Уларнинг барчасида исломнинг пайдо бўлиши арафасида кўчманчилик турмуш тарзини бошидан кечираётган араб қабилаларининг маданий даражаси ўта содда бўлганини бир овоздан таъкидланади. Аммо ислом динининг шу заминда пайдо бўлиши айна шу минтақа учун ҳар соҳада катта силжишларга сабаб бўлди. Арабларнинг ислом дини тўғрисида бирлашиши исломшунос Е.А.Беляев «варварликдан цивилизацияга ўтиш» деб баҳолаган(1, 80).

Арабларнинг ислом байроғи остида бирлашуви ва қўшни маданийлашган халқлар билан қоришиб кетган ижтимоий муносабат уларнинг сиёсий жиҳатдангина эмас, маданий соҳада ҳам юксала боришлари учун қулай шароит яратди. Рус исломшуноси Р.Мавлютов тўғри таъкидлаганидек, «кишилик жамияти аъзоларининг ахлоқий камолоти, тарихий тажриба кўрсатганидек, биринчи навбатда жамиятнинг ўзига баракали таъсир кўрсатади»(2, 80). Ҳар бир тарихий даврда инсонийлик талабларини ифодаловчи муносабатларгина чинакам ахлоқий тамойиллар

муносабатлари. Али ибн Абу Толиб замонда бундай муносабатларнинг шакллари белгилаб олишга эҳтиёж кучая борди. Олимнинг юқоридаги китобини хулосасининг тўғрилигига шубҳа йўқ. Аммо ўзининг ислом дини хулосаси китобини шўро мафкураси таъсири остида ёзган Р. Мавлютов бир хулосага келади: «Исломда инсоннинг барча фаолияти фақат розини қилишга қаратилган. Жамият тараққиёти, инсоний муносабатларни такомиллаштириш динга даъват этувчиларни кам қилиб қолди»(2, 80). Кўрииб турибдики, олим масалага чуқурроқ кириб ўтириб, «розини қилиш» ибораси остида нималар ётганига қизиқиб қолган бўлади. Ислом дини замирида айна шу ният – жамиятни тараққий эттириш, айниқса, инсоний муносабатларни такомиллаштириш ғояси инсоннинг исломнинг дастлабки йилларида яратилган кўплаб ахлоқий-маънавий асарлар ҳам далиллайди. Ўша маънавий дурдоналарнинг шарофати ислом аҳкомларнинг бадий сўз санъатида ифодаланиши соҳасида кўп қадимий тажриба юзага келди. Шу боис ҳам, «Назм ул-жавоҳир»га адабий сифатида хизмат қилган бундай асарларнинг ислом минтақа ҳаётида, араб замирида ривож топганини назарда тутиб, арабларнинг адабий-адабиётнинг ахлоқий-таълимий моҳияти қандай намоён бўлганини аниқлаш эҳтиёжи пайдо бўлди.

Жоҳилия даври араб адабиётида чекланган мавзулардагина асар яратилган бўлса, исломдан кейинги йилларда арабларнинг бадий сўз санъатида кескин бурилишлар юз берди.

Ҳикмат қадимги арабларда ижтимоий ахлоқ мезонларини ифодалаш мазмунига бўлган. Жоҳилият даврининг айрим ҳикматларида дунёнинг ҳақиқатини, инсоннинг ўткинчилиги, замон аҳлининг тор қабилачилик муносабатларига ўралашиб қолиши устунлик қилган бўлса, исломдан кейинги араб адабиётидан теран умумбашарий ғоялар жой ола борди(3, 22). Бу жанр жоҳилия давридан ислом даврига янги сифат ўзгаришлари касб этган ҳолда ўтди. Қисқа шеър шаклидаги ҳикматлар араблар босиб олган ўлкалардаги адабиёт таъсирида такомиллашди, такмил топди. Назмий ва насрий ҳикматлар кўринишида ривожланди. Насрий ва назмий ҳикматлар инсоний эътиқодни қабул қилган халқлар адабиётида ҳам шухрат топди, янги ном ва талқинларда алоҳида тўпламлар ҳолида кенг китобхонлар оммасига етказиб этилди. Жумладан, сосонийлар даври эрон адабиётида «Анушервоннинг панд-насихатлари», «Лукмони ҳақимнинг юз фойдали насихати» каби тўпламларнинг пайдо бўлиши шундан далолатдир.

Қуръони каримнинг «Бақара» сураси 269-оятининг қаримасида «ҳикмат» сўзи шундай таъриф берилган: «У ўзи хоҳлаган кишиларга ҳикматнинг амбарлиги ёки Қуръон илми беради. Қимга (мазкур) ҳикмат берилган бўлса, демак, унга кўп яхшилиқ берилади. Бундан фақат оқил кишиларгина фойдага олуради»(4. 45). «Ҳикмат» сўзининг Қуръони карим ва луғатлардаги маъносидан шу нарса аниқ бўладики, Алишер Навоийнинг "Назм ул-жавоҳир" асари учун сарчашма вазифасини ўтаган ҳикматлар муаллифи Ҳазрат Али Ҳик таоло эътиборидаги ҳикмат илмидан воқиф ва ўзи ҳам ҳикмат яратганини салоҳиятига эга аллома эди. Ҳазрат Алининг "Ҳикмат бу ҳақиқатдир",

"Ҳикматни ҳис қила олиш мўъмин учун совғадир» каби ҳикматларининг ўзиёқ шаклда ифодалашдан кузатилган етакчи мақсад, биринчидан, ифода зеболигини, таъсирчанлигини таъминлаш бўлса, иккинчидан, инсоннинг руҳий балоғати учун ўта аҳамиятли ҳисобланган дурдона фикрларни соҳиб донишмандларига эмас, балки кенг халқ оммасига етказишдан иборат эди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик. XV жилд. Назм ун жавахир. – Т.: Фан, 1999.
2. Беляев В.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. – М: Наука, 1966.
3. Мавлютов Р. Ислам. – М.: Политическая литература, 1969.
4. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. – М.: Наука, 1965.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ-ТУРК»ДАГИ МАСАЛЛАР

Лайло МИРЗОҲИДОВА,

СамДУ тадқиқотчиси

Матал, масал ва мақол тушунчаларида, умумий яқинлик бўлса-да, улар ўзига хос жанр хусусиятига эгадир. Мақолда насиҳат, ҳикмат, бир ишнинг бажаришига даъват қатъий ва кескин ҳукм билан берилади. Маталда айtilган фикр кинояли ва кесатик билан, шунингдек, кўчма маънолар орқали ифодаланишига кўра масалга яқин турса-да, унда кўпроқ фразеологик мантқиқ етакчилик қилади. Мақолда буйруқ, даъват руҳи етакчи, бунга зид ўлароқ маталда воқеийлик, ҳаракат биринчи ўринда туради. Матал ва масалнинг ўхшаш томони, уларда киноянинг қўлланилиши ва фикрнинг кўчма замида берилишидир. Масалнинг бу жанрдан фарқи томони эса образларнинг мажозий хусусиятига эгаллигидир.

Девондаги кичик масаллар мавзу доирасининг кенглиги, ранг баранглиги, образлар тизимининг бойлиги, шунингдек, ўзига хос шаклнинг хусусиятларга ҳам эга эканлиги билан ажралиб туради.

Девонда кўзга ташланадиган кичик мажозий шеърларнинг бири-биринчиси мунозара хусусиятига эга. Маълумки, мунозара жанри Шарқ адабиётида, жумладан, ўзбек адабиётида анча аввал пайдо бўлган ва ўзининг етук намуналарига эга бўлган жанрлардан ҳисобланади. Жанрнинг адабиётимиздаги такомилени кўрсатишдан аввал девондаги мунозара шеърларни назардан ўтказишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

*Ашич айтур: тубим олтин,
Чумич айтур: мен қайдаман?*

*Қозон айтур: тубим олтин,
Чумич айтур: мен қайдаман?*

Девондаги шеърларнинг муаллифи масаласи мунозарали. Бу шеърнинг парчалар ёзма адабиёт намунаси ёки оғзаки ижод маҳсули эканлиги тўғрисида ҳам баҳслар мавжуд. Бундан қатъи назар, биз келтирган мажозий шеър кичик масалнинг яхши намунаси бўла оладими, у ўзбек адабиётида масал қайси шаклда бўлмасин, жуда эрта юзага келганлигини

қошпақтиради. Масал мунозара шаклига эга бўлиб, унда Ашич (Қозон) ва Чўмич (Чўмич) образи келтирилган. Бу икки образ мажозий хусусиятига кўра қандайдиган маълум бир типларнинг қиёфасини очади. Қозон ва Чўмич ҳаётда қандайдиган яшайдиган, бирга ишлайдиган, ҳар бир ютуқ ва камчиликни бирга баҳоладиган кишиларнинг образидир. Шу сабабли ҳам улар бир-бирининг ёршичи, ахлобини яхши билади. Масал-мунозарарада Қозоннинг сўзида мажозийлик қилаётган, ўзини юқори чоғлаётган кишини кўради. У ўзини ўзининг тенглаштиради, танасини олтин дейиши билан, ҳаётда ўз мавқеини бошқача кўтаришга уринади. Бу билан чўмични камситмоқчи, ўзини юқори баҳоламоқчи. Лекин табиий ҳолатда қозонда бор нарса, қандай овқат пишса, у чўмич орқали рўёбга чиқади. Бас шундай экан, чўмич ҳам қозон билан тенглашганда ва тенг ҳуқуққа эга шахснинг образини яратадиган мажозий образидир. Масал ўзининг ўқувчига ҳавола этилган ҳукмига, ибратомуз хусусиятига ҳам эга. Демак, ўзининг қимлигини биладиган кишилар олдида қозоннинг, сиринг фош бўлади, деган мантикий ҳукм масалдаги мажозий образлар мунозарасига сингдирилгандир.

Демак, туркий адабиётда мунозара жанрининг илдизлари чуқурлигини «Қозон ва Чўмич» масали исботлайди. Айни пайтда, бу масал девондаги «Ёз ва Қиш» мунозараси ҳам бежиз яратилмаганлигини кўрсатади. Адабиётимиз тарихида мунозара жанри ва унинг намуналари тўғрисида умумлашма фикрлар баён этилган. Дарслик, қўлланма ва адабий атамалар луғатларида бу жанрнинг асоси тортишув, баҳслашув тарзида қурилиши кўрсатилган. Мунозара жанрида баҳслашган образларнинг бири мағлуб бўлиши ёки икки тарафнинг келишуви жанрнинг етакчи хусусияти эканлиги таъкидланган.

«Мунозара дунё адабиётдаги қадимий жанрлардан биридир, деб қанада бу жанр таҳлилига бағишланган манбалардан бирида. У Ғарб ва Шарқ, жумладан, француз, форс ва туркий халқлар адабиётда кенг тарқалган. Форс-тожик адабиётда мунозаранинг биринчи этиб келган қадимий намунаси «Дарахт-и асурик»дир. Бу асар пахлавий тилида ёзилган. Унда хурмо дарахти билан эчки орасида мунозара кетади ва кимнинг инсонга кўпроқ фойда бериши тўғрисида баҳс юритилади»(1, 309-310).

Бизнингча, туркий адабиётда мунозара жанрининг шаклланиши унинг манбалари халқ адабиётда туғилган, яъни унинг замини мавжудлигидир. Ш.Қолматов ўз тадқиқотларида бу жанрнинг ўзбек, умуман, Шарқ адабиётда юзага келиш эволюцияси ҳақида фикр юритар экан, грек адибисини Эзоп ижодида ўрин олган айрим масалларнинг сюжети, унда тасвирланган воқеликнинг ўрни, миллий хусусиятлари Шарққа боғланиши ҳақидаги бир мунозарали фикрни ҳам баён этган эди(2, 31- 32). Олимнинг айтишича, Эзоп масалларининг баъзи сюжетлари – «Лайлак ва Бақа», «Қудд ва Бақа», «Бўри ва Қўзичоқ», «Шер ва Сичқон» кабилардаги ҳайвон шайри Юнонистонда эмас, балки Шарқ мамлакатларида ҳам учрайдиган ҳолатдадир. Девондаги кичик масаллар ҳам жаҳон адабиётга ҳамоҳанглиги билан ажралиб туради. Бу масаллар мавзуси ва қаҳрамонларнинг мажозийлик характери антик даврларга, шу билан бирга девон яратилгандан кейинги даврлардаги масалларга ҳам келиб боғланади. Бўри зўравонлик, жаҳолат, қўри оғиз, нотавон инсоннинг образи сифатида жаҳон масалчилигида тасвирланган. Буни биз антик даврдан грек шоири Эзоп, сўнги даврлар

масалчиларидан эса И.А.Крилов ижодида кўрамыз. Девонда бундай мажозий қарашларнинг илк шакллари сифатида қуйидаги мисралар учрайди:

*Туқли бўри йэттилсун,
Қазгу йэма савилсун.*

*Қўзи бўри қўл олсин,
Қайгу-ҳасрат, гам ўлсин(3,130).*

Бу парчада қўзи ва бўрининг аҳил бўлишини орзу этиш ҳаётда ёмон инсонларнинг йўқолиши, мамлакатда адолат ўрнатилишини исташ руҳи, зўравонлик ва ожизликнинг тенг даражага келишига умид қилиш руҳини сезамиз.

Девонда келтирилган қуйидаги масалнинг ҳам халқ оғзаки ижодида бир неча кўринишлари мавжуддир:

*Қузугда сув бар,
Ит бурни тэгмас.*

*Қудугда сув бордир, аммо,
Итнинг унга бурни етмас(3, 356).*

Бу масалда *ит* мажозий образ сифатида бирор ишни қилишга ҳаракат қиладиган, аммо унга эриша олмайдиган ёки бировнинг қўлида бўлган таомни кўриб суқланувчи, лекин унга етиша олмайдиган кишининг қиёфасини яратади. Халқ оғзаки ижодида «пуф сассик» номи билан худди шундай масаллар учрайди. Тулки осилиб турган гўштни, бир эртақда узумни кўради. Уни олишга кўп ҳаракат қилади, сапчийди, лекин мақсадига етолмайди. Натижада, таомга суқланиб боққани билан унга етолмагач, уни «пуф сассик» деб айблади ва йўлида давом этади. Девондаги ит мажозии билан боғланган масалда кўриниб турган нарсага етиша олмаслик мавзуси тулкининг ҳолатини эслатмасдан қолмайди. Демак, биз юқорида келтирилган айрим кичик масаллар девондаги мажозий образлар адабиётда мавжуд бошқа шу мавзунинг ёритган образлар билан узвий боғлиқлигини кўрсатишга хизмат қилади. Энди девондаги кичик масалларнинг мавзу доирасини таҳлил этайлик. Агар юқоридаги масалда Итнинг бурни кудукдаги сувга етмаслигидан мақсад интилиш, лекин ета олмасликнинг ифодасини кўрган бўлсак, девондаги бошқа бир масалда Эшак образида мақсадга эришишни қатъий қўйган шахснинг нияти очилади:

*Эшак айур: бошим бўлса,
Сундурида сув ичкайман.*

*Эшак айтур: бошим омон бўлса,
Денгиздан сув ичмаман(3, 438).*

Бу масалда мақсадга эришиш учун ҳаракат, айни пайтда узоқ умр кўришни исташ руҳи ҳам сезилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, девондаги кичик масаллар ўзига хос мажозий образлар тизими ва мавзу доирасига эга. Девондаги масаллар ҳаётий воқеалар ва инсонга хос турли хил кечинмаларни ифодалашда ранг-баранг мажозий образлардан, жумладан, Бўри, Тулки, Қўзи, Арслон, Туя, От, Йлон, Қарға, Айиқ, Балиқ, Товук, Қирғовул каби ҳайвонлар ва қушлар, шунингдек, Қозон, Чўмиқ, Осмон, Булут, Чақмоқ, Момақалдирак, Кўприк каби жонивот предметлардан фойдаланганлигини кўрсатади. Девондаги кичик масалларни таҳлил қилиш жараёнида уларнинг мавзу доираси кенглигига ҳам ишони

қосил қиламиз. Бу масалларда ҳаётнинг ранг-баранг кўринишлари мажозий образлар орқали намоён бўлади, ўқувчини ахлоқий покликка, тўғрилиқка, ширинликка, жасоратга чорлайди, ёмон фазилатли кишиларнинг қиёфасини фан этади. Девондаги мажозий тасвирлар поэтик тафаккурнинг кенглигидан, ҳаётни образли тарзда ифодалаш маҳоратли бир тарзда акс этганлигини кўрсатади. Девондаги шеърлар бизнингча, асосан халқ оғзаки ижодининг намунаси. Масаллар қадимий туркий халқларнинг ҳаётни образли идрок этгани, уларда мажозий образлар яратиш маҳорати баланд бўлганлигини кўрсатади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. I том. – Т.: Фан, 1978.
2. Ш.Холматов. Ўрта Осиё халқлари адабиётида масал жанри. – Самарқанд: СамДУ, 1989.
3. М.Кошгарий. Девони луғотит-турк. 1-жилд. – Т.: Фан, 1960.
4. А.Қаюмов. Қадимий обидалар. – Тошкент, 1972.

“ЎҒУЗНОМА” КОСМОГОНИЯСИГА ДОИР

*Мархабо МЕЛИБОЕВА,
Кўқон ДПИ ўқитувчиси*

“Ўғузнома” дostonи туркий халқларнинг муштарак меросларидан. У шомонлик оқимидаги туркий адабиёт намунаси ҳисобланади. Дostonнинг асосини шомонлик мифологияси билан боғлиқ мотивлар, тимсоллар ташкил этади. Улардан бири – космогоник қарашлар.

Космогоник қараш олам ва одамнинг яралиши билан боғлиқ мифларда ўз ифодасини топади. Уларда ибтидоий аждодларимизнинг борлиқни, унинг бир-синиоатларини билишга интилиши яққол сезилиб туради. Космогоник мифлардаги олам ва одамнинг яралиши ҳақидаги тасаввурларни жўн дуншунмаслик керак. Зеро, аждодларимиз дунёқарашда коинот, космогоник олам жуда кенг бўлиб, улар ўзларини коинотнинг узвий бўлаги сифатида тасаввур қилганлар. Ана шу сабабга кўра, космогоник мифларда табиат ва инсон боғланиб, умумлашиб кетади.

“Ўғузнома”да “кимдир – қандайдир усул билан – нимадир яратди” қосмидаги космогоник қараш етакчилик қилади ва бу ҳолат Ўғузхоннинг олами аёлга уйланишида ва фарзандларига исм қўйиши лавҳаларида кўзга ташланади.

Дostonнинг Ўғузхоннинг биринчи аёлига уйланиши лавҳасига эътибор қаратайлик: “Кунлардан бир кун Ўғуз хоқон бир ерда тангрига ёлвораётган эди. Қоронғи тушганда, кўқдан бир кўк нур тушди. Қуёшдан ёруғ, ойдан ёрқинроқ эди. Ўғуз хоқон у томон юрди. Кўрсаки, ўша ёруғликнинг орасида бир қиз бор бўлиб, ёлғиз ўтирган эди. Яхши, чиройли бир қиз эди. Бошида оёлига ўхшаш ёруғ бир холи бор эди. Худди олтин қозик юлдузига ўхшар эди. У қиз шундай чиройли эдики, қулса, қўм-қўк осмон қуларди, тектирилган жой чегараси йиғласа, қўм-қўк осмон йиғларди. Ўғуз хоқон уни кўриб ўзидан кетди, уни севиб қолиб, олди. У билан ётди, тилагини қондирди. Ҳомиладор бўлди. Кунлар ўтиб, тунлар ўтиб кўзи ёриди ва уч ўғил туғди” (1, 95). Ўғилларига Кун, Ой, Юлдуз деб исм берадилар. Ана шу исмлар ва ўғилларга берилган номларда хаосдан космосга (бетартиблиқдан -

тартиблиликка) ўтиш жараёнининг излари яққол сезилади. Биринчи галда, Ўғузхон кизни “кўкдан тушиб турган кўк нур орасида” учратади. Аҳамиятлиги шундаки, Ўғузхон кизни айна Тангрига ёлвораётган, яъни ўзи ҳам бир илоҳийликка чўмган пайтда учратади. Яна бир унсурга эътибор қилмоқ керак бу ўринда: жумланинг икки жойида “кўк” сўзи учрайди ва “кўк” бир ўринда улуғликни англатса, бошқа ўринда нур, ёруғликдаги яшовчанлик, умрбоқийлик, яшаришни ҳам билдиради. Матндаги нурни бир восита деб англаш лозим. Бинобарин, Ўғузхоннинг Кўк кизи билан учрашувида Улуг нур воситачилик қилган бўлиб чиқади.

Айрим манбаларда космогоник мифлар ҳақида сўз борганда, оламнинг яралишида илк инсон ёки маданий қаҳрамон(қўпинча эркак ва аёл) яратувчилик вазифасини ўташи таъкидланади. Достонда ҳам Ўғузхон ва Само кизи оламни яратувчи асос бўлиб хизмат қилмоқда. Улардан туғилган уч ўғил Кун, Ой, Юлдуз оламнинг яратилиш тартибининг кейинги босқичларидир. Ана шу босқичлар ушбу схемада янада аниқроқ кўзга ташланади:

Хаос→осмон

Космос: ер→қуёш, ой, юлдузлар

Ўғузхоннинг уйланиш лавҳаси ва унинг фарзандларининг номи ушбу схемага мувофиқ тушади; достонда осмон(ота) ва ер(она) вазифасини Ўғузхон ва Само кизи бажаради.

Ўғузхоннинг иккинчи аёлга уйланиши лавҳаси ҳам космогоник унсурлар билан зийнатланган. Бу лавҳада шомонлик космогонимининг излари яққол кўринади. Шомонлик космогонисидида уч қаватли олам модели муҳим ўрин тутаяди, яъни олам уч қисмдан иборат бўлиб, булар юқори, ўрта, қуйи оламларни ташкил этади.

Энди Ўғузхоннинг иккинчи аёлига уйланиши билан боғлиқ лавҳага эътибор қаратайлик: “Кунлардан бир кун Ўғуз хоқон овга кетди. Бир кўлнинг ўртасида, ўз қаршисида бир дарахт кўрди. Бу дарахтнинг остида бир қиз бор эди, ёлғиз ўтирар эди. Чиройли бир қиз эди. Унинг кўзлари кўм-кўк эди, унинг тишлари инжу каби эди. Шундай чиройли эдики, уни ерда яшовчи одамзод кўрганда, “эй-эй, ох-ох, ўламан”, деб сутни қимизга айлангирарди. Ўғуз хоқон уни кўриб, ўзидан кетди, юрагига оташ тушди, уни севиб қолди, уйланиб, у билан қовушди, висолга етди. Қиз хомиладор бўлди, кунлар ўтиб, тунлар ўтиб, кўзи ёриди. Учга ўғил тугди”(1, 96). Матннинг давомидан фарзандларига Кун, Тоғ, Денгиз отини қўйгани англашилади. Ана шу исмлар оламнинг уч қатламига ишорадир. Зеро, Кўк юқори қатлам бўлса, Тоғ ўрта қатламини, Денгиз эса қуйи қатламини ифодалайди. Қиз тасвиридаги “кўзлари кўм-кўк эди, тиши инжу каби эди” жумласида ҳам космогоник қарашларнинг ифодасини сезиш қийин эмас. Булардан ташқари, Ўғузхоннинг иккала хотинидан ҳам уч нафардан ўғил кўришидан ҳам самовий хикматни сезиш мумкин.

Хуллас, “Ўғузнома” шимол туркийларининг олам ва одам ҳақида ўтмишда шаклланган турфа қарашларининг ифодаси сифатида ҳам қимматлидир.

Фойдаланилган адабиёт

1. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. – Т.: Фан, 2003.

“АРМУҒОНИ ХИСЛАТ”ГА БИТИЛГАН ТАЪРИХЛАР

Ш.НУРИДДИНОВ,

Қарши ДУ доценти,
филология фанлари номзоди

Ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда девон, тазкира, ҳолат ва навоқиблар каби баёзлар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Чунончи, XX бошиларида чоп этилган “Баёзи Муҳалло”, “Баёзи Ҳожи Собир”, “Баёзи янги”, “Баёзи Ҳазиний”, “Армуғони Хислат”, “Баёзи Муҳалло”, “Савғоти Сидкий”, “Савғоти Шавкат”, “Баёзи мулла Ўтаб”, “Маҳбуб ул-маҳбуб”, “Баёзи Мурғазо ва Мулла Ўтаб”, “Баёзи маа гулшани ашъор”, “Сабзор” сингари ушаб баёзларда мумтоз шоирларимиз ижодининг энг сара намуналари қамланган. Баёзи ҳолларда бу каби баёзларнинг сўнгида унинг тузилган вақти, котиби, ношири тавсифланган таърихлар берилган.

Ўзбек баёзчилик анъанасининг мукамал намунаси ҳисобланган “Армуғони Хислат” баёзи хотимасида ҳам Сайидахмад Васлий Самарқандий, Мулла Шоҳислом Тошқандий, Мунис Тошқандий, Шавкат Искандарий, Ҳусайнхон Маҳдум Ризоий Андижоний, Ҳайбатуллаҳўжа Хислат, Мулла Қуноқ Мискин Тошқандий, Шавкат Искандарий сингари шоирларнинг оқчам ҳажмдаги бир қанча таърихлари келтирилган. Асосан ғазал ва китъа жанрларида ифодаланган бу таърихлар баёз ҳақида бирмунча тўлиқ маълумот беради. Маълумки, баёзга киритилган барча шеърлар машҳур шофир Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов репертуаридаги қўшиқлар матни бўлиб, Мулла Тўйчи ҳофиз ташаббуси ва ҳомийлиги билан шоир Хислат томонидан тўпилиб, ҳар бир шеърнинг юқорисига савти ва мақомларининг номи ёзилган ҳолда тартиб берилган. Бунини таърихларда келтирилган қуйидаги мисоллар ҳам тасдиқлайди:

Сайидахмад Васлий:

*Мулла Тўйчи ва Мавлавий Хислат,
Қилди сарф тилло баёзи ўқу.
Хаттидур хатти Мавлавий Шавкат,
Дарду гамга шифо баёзи ўқу.*

Мулла Шоҳислом Тошқандий:

*... Чоп қилмоқлиқда беҳадду ҳисоб,
Сарфи зарларни қилди Мулло Тўйчихон.
Ҳар чамандан бир гул айлаб интиҳоб,
Жамъ қилди нухани Хислат эшон.
Ҳиммат айлаб дастаи таҳрир уза,
Терди они котиби Шавкатнишон.*

Ҳусайнхон Маҳдум Ризоий Андижоний:

*Бениҳоят ақчау олтуни сарф айлаб мунга,
Яхши ҳиммат қилди Мулла Тўйчи(ий) ширин хисол.
Бозлабон бел чоп тўерисида Хислат сидқ ила,
Бўйла қилди даҳр аро бир гулситони безавол.*

Шавкат Искандарий:

*Мулла Тўйчи кўб замону ою йиллардин бери,
Минг ғазалдан бирни олиб қилгон эрди интиҳоб.*

*Хўжа Хислат они чоп этмоқга тун-кун саъй этиб,
Лаҳза ором олмайин жсон бирла қўб қилди иштов.*

Келтирилган таърихларда “ҳар бир хуруфи дурри хушоб”, “нодир замона”, “Хулд боги гулларидек хандон”, “ишк аҳли гулистони” сингари таърифлар кўпlab учрайдики, бу ўз даврида катта маданий ходиса бўлган баёзга берилган муносиб баҳоқир.

Таърихнавислар таърих моддаси учун бирикма ва жумлалардан маҳорат билан фойдаланганлар. Хусусан, Мискиннинг куйидаги китъасига эътибор қаратайлик.

*Ажойиб хатлари марғуб-у дилкаш,
Боқар ишқ аҳли мунга гулистон деб.
Десаиғ Мискин талаб юзи биланқим,
Бўлур таърих “бу зебо Армуғон” деб.*

Бу ерда таърих моддаси, шоирнинг ишорасига кўра, (بو زيبا ارمان) ибораси бўлиб, абжад ҳисоби бўйича унинг умумий миқдори 1320 ни ташкил этади. Милодий йил ҳисоби бўйича бу 1902 йилга тўғри келади. Бу сан “Армуғони Хислат”нинг нашр йили эмас. Шу боис, Мискиннинг ишорасига кўра, “талаб” сўзининг юзи (бош ҳарфи) бўлган “то” (ط)нинг абжад ҳисобидаги миқдори 9 ни 1320 га қўшсак, 1329 ҳосил бўлади. Бу милодий йилга айлангирилса, 1911 йил санаси келиб чиқади. Бу “Армуғони Хислат” баёзининг нашр йилидир. Мулла Шоҳислом Тошкандийнинг таърих-ғазали ечими ҳам шунга ўхшаш:

*Ғайбдин ҳотиғ нидо айлаб деди:
Соли табъи – “дах бу зебо армуғон”.*

Яъни таърих жумали “дах бу зебо армуғон”(دميو زيبا ارمان)нинг қиймати 1329 ни ташкил этади.

Таърих битиш қонун-қоидаларига кўра, бирор китобнинг нашри, бино қурилиши, бирор шахснинг дунёга келиши муносабати билан ёзилган баёзларда таърих моддаси (жумал) кўпинча, кўзда тутилган санани бермайди. Бундай ҳолларда шоирнинг ишорасига кўра унга бирор сўз ёки ҳарф миқдори кўшилади. Хислат:

*Хислат ажойиб ваҳ қилди таърих,
Зийнат юзидин – “таърихи олий”.*

Бу ерда “таърихи олий”(تاريخ على)нинг 1322 ни ташкил этади. Шоирнинг ишорасига кўра “зийнат”нинг юзи (бош ҳарфи) “З”нинг қиймати 7 ни кўшилса, 1329 санаси келиб чиқади.

Иккинчи таърихда худди шундай ҳол кузатилади.

*Бас жумал бирла қаламни юзидин Хислат ёзиб,
Қилди бир хуришд янглиғ таърихин “рахшон ажаб”.*

Таърих моддаси бўлган “рахшон ажаб”(عجب رخشن)нинг қиймати 1226га “жумал” юзи “ج” (7) билан “қалам”нинг юзи “ق” (100) кўшилса, 1329 санаси келиб чиқади. Худди шундай икки сўзнинг бош ҳарфлари таърих моддасига кўшиладиган ҳолат Мунис Тошкандий таърихида ҳам кузатилади:

*Лутфу зевар юзи ила Мунис,
Деди: “дилкаш баёзи аҳсан чоб”.*

Бунда таърих моддаси “дилкаш баёзи аҳсан чоб” (دلکش بیاض احسن چاب) кўшиқини 1292га “лутфу зевар”нинг бош ҳарфлари “Л”(30) “З”(7) йиғиндиси бўлишига, 1329 ҳосил бўлади.

Баёзи ҳолларда “таърих моддаси”нинг адади кўзда тутилган савадан кўп қисмини ҳам кузатилди. Ризойи Андижоний қаламига мансуб таърих-қитъада шундай ҳолни кўриш мумкин:

*Ушбунинг таъриҳини сўргонга берўйи жадал,
Фикр этиб деди Ризойи: “ваҳ бу миръот ал хаёл”.*

Бу ерда таърих моддаси “ваҳ бу миръот ал хаёл”нинг умумий адади 1332. Таърих-қитъанинг баёздаги матни сўнгида эса 1329 (1329) санаси кўшилган. Демак, таърих моддасидан уч сонини айириш лозим. Бу ҳақда эса шоир аввалги мисрада ишора бериб, “жадал” сўзининг бош ҳарфи кўшиқисиз (берўйи жадал) фикр эт, - дейди. “ج”нинг абжад ҳисоби бўйича шикдори эса, “3”га тенг. Демак, таърих моддасидан учнинг айирилиши муаммони ҳал этади.

Баёз нашрига атаб Шавкат Искандарий (Сидқий Хондайлиқий) ҳам икки таърих битган бўлиб, уларнинг бири форсча, бири ўзбекча. Эътиборлиси, Шавкатнинг ҳар икки таъриҳида ҳам таърих моддалари ҳеч бир ўзгаришсиз нашр санасини беради. Форсий ғазалдаги “марғуб таъб” (مرغوب طبع) бирикмасининг адади 1329 бўлса, иккинчи ғазалда куйидагича таърих туширади:

*Ушбу Хислат армуғонин соли таъриҳи учун,
Умдаи туғро – дебон ақл этти Шавкатаи хитоб.*

Бу ерда “Умдаи туғро” (عمده طغرا)нинг адади 1329га тенг.

Баёзга битилган таъриҳларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларда таърих моддаси учун танланган сўзлар маънода баёзнинг таърифи ҳамдир. Хусусан, “бу дилкушо баёз”, “бу зебо армуғон”, “дилкаш баёз аҳсанаст”, “мироту-л-хаёл”(хаёл ойнаси), “рахшон ажаб”(ажойиб товланувчи), “марғуб таъб”(севимли нашр), “умдаи туғро” кабилар шождорларнинг баёзга берган муносиб баҳолари ҳамдир.

АМИРИЙ ДЕВОНИНING БИР НУСХАСИ

*Зебо ҚОБИЛОВА
Қўқон ДПИ доценти,
Шаҳноза ЭШОНҚУЛОВА
Қўқон ДПИ магистранти*

Амирий адабий мероси ўзи тартиб берган девон, Фазлий Намангонийнинг «Мажмуаи шоирон» тазкираси ва турли баёзлардаги шеърлардан иборат. У зуллисонайн шоир бўлиб, девон ва баёзлардан ўзбек тилида битилган шеърлари қаторида, форс-тожик тилидаги шаклан гўзал, мазмунан теран ғазал, мухаммас, мусаддас, таржеъбандлари ҳам ўрин олган.

Амирий девонининг 30га яқин қўлёзма нусхалари билан бирга турли йилларда Тошкент ва Истанбулда нашр этилган тошбосма нусхалари ҳам мавжуд. Қўлёзма нусхалар Амирий шеърятининг ихлосмандлари томонидан турли даврларда амалга оширилган. Мазкур қўлёзмалар Санкт-Петербург, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қўқон кутубхоналарида сақланмоқда. Айни

пайтда, айрим мухлисларнинг шахсий кутубхоналарида ҳам девоннинг қўлёзма нусхалари бор. Қўқонлик адабиёт ихлосманди Солижон Йўлдошевнинг шахсий кутубхонасидаги Амирий девоннинг қўлёзма нусхаси бошқаларига қараганда анча мукамаллиги билан эътиборни тортади. Қўлёзма номаълум котиб томонидан ҳижрий 1294 – милодий 1877 йили кўчирилган. Хати чиройли настаълиқда битилган. Матнлар қора сиёҳда ёзилган. Пойгир белгилари қўйилган. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифаси китобнинг эгаси томонидан алоҳида-алоҳида рақамланган. Қўлёзма саҳифаларининг умумий сони – 414 бет. Қўлёзма бевосита девон дебчасидан бошлаб рақамланган.

Қўлёзманинг 1-6 саҳифаларида дебоча жойлашган. 390-бетда Амирий шеърлари (туяқ) билан тугайди. Қўлёзманинг бошланиши: *“Ҳамд ва ситос, шукур ва ситойиши беқиёс у сонъи ашъ ва холиқи беҳамтоғаким, «коф» «тун» таркиби бирла олам девонининг назмининг нозими эрмиш...”* Девон қўлёзмасининг охири:

*Улки, шамъи оразининг нори бор,
Ҳусн гулзорида икки нори бор,
Халқ аро ошиқлигимдин ор этуб,
Ёнида ўлтурсам айтур: «Нори бор».*

Қўлёзма ўлчови: 26X16 см. Матн ўлчови: 18X10 см. Қўлёзма новвотранг ипак қоғозга ёзилган. Қўқонда кўчирилган. Уч тамғали носрани картон муқовада бўлиб, яхши сақланган. Насрий дебочадан ташқари, ғазаллар миқдори 465та (1972 йили нашр этилган девонда 216та), мухаммаслар 53та (1972 йилдаги нашрда шундан 34 та мухаммас жой олган), мусамман 5 та, мусаддас 6 та, туяқ 16 та (1972 йилги нашрда мусаддаслар 3 та, туяқлар 6 та). Ўзбек тилидаги шеърлар 307та, форс-тожик тилидаги шеърлар эса 159тани ташкил этади.

Мазкур қўлёзма билан М. Қодирова нашрини солиштириш, бизнингча, Амирий девонининг мукамал нашрини тайёрлашда қўл келиши шубҳасиз. Аввало, шоирнинг ғазалларига тўхтаб ўтиш лозим. Қўлёзмада 42 мисрални ҳамд-ғазал берилган. У ўтмишда тартиб берилган девонлардаги ҳамд ғазаллардан деярли фарқ қилмайди. Ғазал мундарижасида Оллохнинг биру борлиги, чексиз қудрати, олам ва одамни яратишидан мақсади ва сифатлари мадҳ этилган. Бундай мушоҳадалар девоннинг 13-ғазалигача давом этади. Айниқса, «Аввал ба номи холиқи зул жудду вал ато», «Зихи ҳамди худовандоки, бордир холиқи ашъ», «Жаҳон вужуди вужудингдан ўлди то пайдо», «Зихи сонъеки, андин бор ўлиб олам аро ашъ», «Зихи қудрат қилиб бир амр ила кавну макон пайдо» сингари ғазалларининг умуммазмунини девон дебчасидаги ҳамд билан деярли мувофиқ тушади. Амирий девонининг дастлабки саҳифаларида жойлаштирилган ғазалларини дебочада юритилган мушоҳадаларнинг назмий ифодаси сифатида баҳолаш мумкин. Нашр этилган девондаги мавжуд ғазалларнинг 83таси қўлёзмадаги ғазалларнинг мисралари билан айнан тенг ёки бошқача айтганда, унга қўлёзмадаги ғазаллардан бирор байт туширилмай киритилган. Булар сирасига «Хизр ҳайвон сувидин ичкон киби, эй дилрабо» (7 байт), «Ишқ асрорини пинҳон айларам агёр аро» (8 байт), «Сурма тортиб қилма жоду кўзни, эй дилбар, қаро» (9 байт), «Эй топуб

гулдас юзингдин турраи таррор зеб» (7 байт), «Нега солсун кўнглум ичра анар номи тори ўт» (7 байт), «Лаълинг фирокида манга бўлди шароб талх» (9 байт), «Хами зулфи орази даврида магар ул қамарга бу холадур» (5 байт), «Ўй лабинг даврида саф чеккан хаги анбармудур» (7 байт) сингари бошқаларни киритиш мумкин.

Аксарият ғазалларда бир ёки икки, ҳатто тўрт байтгача тушириб қолдирилган. Чунончи, «Деди Юсуф кўриб ёримни: жононингга салламо!» ғазалидан 3 байт тушириб қолдирилган. «Тушти то зулфу юзингдин кўнглум нари нечу тоб» ғазалидан 4 байт нашрга киритилмаган. «Ошиқмен, ишқ тила бағрим кабобдур» ғазалида ҳам 3 байт этишмайди. «То жилва қилдинг боғ аро, эй сарвақдди сиймтан» ғазалидан эса 2 байт қисқартирилган. Нашрда бир ёки икки байт қисқартирилган ғазаллар сони ҳам анча. Яна шуниси фарқи, қўлёзма ва нашрдаги ғазалларнинг байтлар миқдори қилинганда, нашрда мисралар сони кўп бўлган ғазаллар ҳам учрайди. Мисалдан, «Кулбам сари гар келсангиз» ғазали қўлёзмада 7 байт бўлгани ҳолда, нашрда – 8 байт. Ёки «Хушу хирадни бергучи барбод сизмусиз» ғазали қўлёзмада – 5 байт, нашрда – 6 байт ва «Кўнгулким, ғам туни холи ширинондир, нечук қилсун» ғазали қўлёзмада – 6 байт, нашрда – 7 байт. Бунинг сабаблари, бизнингча, иккита. Аввало, биз таҳлилга тортган қўлёзма девон нашрини амалга оширган М.Қодирова учун номавлум бўлган. Туркироғи, олима Амирий девони нашрини тайёрлашда ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондида сақланаётган 99, 153-ракамли қўлёзмалар билан кифояланган. Иккинчидан эса, девон қўлёзмалари турли нашрларда турли савиядаги котиблар томонидан кўчирилган. Шу сабабдан бўлса керак, қўлёзмалар солиштирилганда, уларнинг матнларида бир қатор ноаниқликларга дуч келинади. Айрим қўлёзмаларда талайгина ғазал ва уларнинг мисраларида котиблар томонидан нотўғри кўчирилган ёки алмаштириб юборилган ўринлар учрайди. Баъзи ғазалларда мисралар қилинган оз ёки кўпликдаги фарқни, шубҳасиз, кўрсатилган далил билан изоҳлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундай ҳолни биз мулоҳаза юритаётган девондаги мухаммас, мусаддас, баржсъбанд ва мусамманларда ҳам кузатиш мумкин. Қўлёзма девондаги ғазалдан ташқари яна 10та жанрдаги шеърлар нашрдаги шеърларга мисралари сони жиҳатдан мувофиқ келади. Бироқ айрим мухаммас, мусамман, мусаддаслардан 1972 йилги нашрга бир, икки, ҳатто уч банддан туширилиб киритилган ҳоллар ҳам йўқ эмас. Чунончи, 7 бандлик «Баски, ул тул ишқидин мен нотавонга тушти ўт» мисраси билан бошланувчи мухаммаснинг 2 банди (10 мисра) – учинчи ва бешинчи бандлар нашрда қисқаришга учраган.

Умуман олганда, Амирий девонининг мазкур қўлёзмаси бирмунча мукамал нусхалардан саналишга арзийди. Ундаги турли жанр ва мизмундаги шеърлар Амирий адабий меросининг мукамаллигини тасминлайди.

ҒАРИБИЙНИНГ ШҶРОЛАР ДАВРИ ИЖОДИ

Дурдона ЗОҲИДОВА

Қўқон ДПИ доценти

филология фанлари номзоди

Қўқон адабий муҳити вакилларида бўлган Мулло Умрзоқ Абдували ғгли Ғарибий – Шухрат (1877–1961) номи ва ижоди истиқлол туфайли қайта тикланган истеъдодли шоирдир. Унинг 1911 йили тадвин этилган девониди мумтоз шеърият анъаналари ўзига хос услуб ва овозда давом эттирилган. Шоир шўролар даври катагонининг аёвсиз зарбаларини бошидан кечирган бўлса-да, ижод қаламини қўлдан қўймади: унинг бу даврда яратилган асарлари салкам 8000 мисрадан иборат. Уларни шоир “Мухбир” (1917 йилдан 1926 йилгача), “Шухрат” тахаллуслари билан ёзган. Бу шеърлар ғазал, мухаммас, маснавий, қитъа, мустазод каби лирик жанрларда яратилган. Девондаги асарларга қиёсан, бир қарашда, бу давр шеърларида мавзу жиҳатидан янгилашни йўқдай туюлади. Чунки улар ҳам девондан ўрин олган асарлар каби ишқий, ижтимоий, ахлоқий, фалсафий, тасаввуфий мавзуларда яратилган. Бироқ уларни чуқурроқ текширишдан ўтказадиган бўлсак, аввали ижод билан мавзу бирлигига эга бўлган ғояларда такомиллашуви, талқини тафовутлари кузатиш мумкин. Шу каби хусусиятларнинг бирлашуви шоир ижодининг мазкур босқичида қатор сифат ўзгаришларини қарор топтирди. Улардан баъзилари Ғарибий ижодининг илк даврида шакллана бошлаган эн яхши жиҳат ва йўналишларнинг тараққийи ва чуқурлашуви ҳисобига ҳосил бўлган бўлса, баъзилари янги ижтимоий муҳит зарбаларига нисбатан жавоб тарзида кескин равишда пайдо бўлди. Масалан, девон тузилган давр учун анъанавий бўлган орифона ғазалларни олиб қўрайлик. Ғарибий уларнинг етук намуналарини ижодининг кейинги даврида ҳам яратди. Шоир айти шу шеърларини 1917 йилдан олдин ёзганида ҳам улар девонидаги шу каби асарлари қаторида ўз ғоявий-бадий қимматини сақлаб қолган бўлар эди. Бироқ бу шеърлар аввалгиларидан фарқли ўлароқ янги тузумга бўлган муросасизликнинг бадий акси сифатида ҳам қадрлидир. Мавжуд ижтимоий воқеликка номувофиқ бундай асарлар яратиш шоирнинг фалсафий қарашларидаги собитфикрлиликни кўрсатади. Айтиш мумкинки, бу шеърлар ғоявий жиҳатдан замонавий бўлмаса-да, ижодини маънавий қадриятлар заминига қурган шоирнинг олдинга қўйган қадами эди. Бундай асарларнинг 50-60-йилларда ёзилган намуналарини ўқир эканмиз, Ғарибий умрининг охиригача ўзи яратган руҳий оламда яшаганига гувоҳ бўламиз. Жасоратли шоир ўзининг сўнгги ижоди билан янги даврга мумтоз шеъриятнинг нафосатини, унинг асрий тараннумларда улуғланган қадриятларини олиб кирди.

Ғарибийнинг 1917 йилдан кейинги ижодида мавжуд сиёсий тузумнинг ўзгариши билан боғлиқ янги бир йўналиш вужудга келдики, унга хос ижтимоий мотивлар, кайфият ва оҳанглар ижодининг аввалги босқичида учрамайди. Бу хусусиятларни таҳлил этарканмиз, уларнинг давр ҳодисаларининг инъикоси сифатида ўз моҳиятини ўзгартириб борганини кўрамиз. Ғарибий Октябрь ўзгариши мустабидлик занжиридаги халқнинг хуррият ҳақидаги орзу-умидларини ҳақиқатга айлантиришига умид

благийди, инқилоб ғояларидан умуминсоний кадриятларга мувофик вазифаларни кидиради. Унинг шоир ва шахс сифатида шаклланиши тарихан оқибат саҳнасига буюк маърифатпарварлар чиққан даврга тўғри келган эди. Унинг замондошлари сингари у ҳам истиқболни илм-фан, маърифат, тарраккиёт орқали тасаввур этарди. Ғарибийнинг қаламига мансуб

*Қаю миллат агарчи ўз идора марказин сақлар,
Керак илми сиёсий, русу габру хоҳ мусулмондур.
Бошимизга этибдур неча кулфат илмсиэликдони,
Вагар илм ўлса, ҳар бир мушкул ишлар бизга осондур.*

каби мисраларда унинг ана шундай маърифатпарварлик майллари ўз афродани тошган. Ғарибий эндиликдаги ҳаёт ривожланиш ва янгиликларга йўл очиб беради деб умид боғлади. Бироқ воқеалар ривожини шоирнинг энг асосий, бошиқа ўзгаришлар унинг амали билан маъно касб этадиган орзусини – инқилабнинг ўз эрки ва ҳуқуқига эга бўлиши ҳақидаги орзунини барбод қилди. Инқилоб «Яшаб ҳар қайси миллат майлича, бу айни эҳсондур» деб билган шоирнинг умидларини рўёбга чиқармади, лекин шунинг баробарида теран мушоҳада кишиси бўлган шоирнинг эътиқодини синдира ҳам олмади. Ғарибий муносабатининг хайрихоҳликдан норозиликка айланиши учун киска муддат кифоя қилди. 1926 йили ёзган шеърда у юз бераётган ҳодисаларни таҳлил этиб, шундай дейди:

*Ўтуб бу кайфият бирла ёшим қирқ еттига етти,
Ҳақиқат ишларига юргузуб фикру ҳаёлотим.
Замон аҳли манга бас таъна тошини отсалар, майли,
Етар бу жона осойиш, деюрман балки ҳайротим.
Эрур дунёю мофиҳодин ортуқ мисрае тузмоқ,
Манга бу бас, етар то ўлзуча каби камолотим
Дили гам бирла тўлган Ўзбекистон аҳлига, Шухрат,
Дамодин шеъри рангиндур ҳадоё бирла савготим.*

Шўролар мафкураси зўр бериб тарғиб этган сохта тасаввурга кўра, ўша пайтда “нурли ҳаёт қуришга бел боғлаган” Ўзбекистон аҳлининг дили гамга тўлганини таъкидлайди шоир. Мазкур шеърда ўзи иқдор этганидек, Ғарибийнинг ижтимоий жараёндан ўзини четга олишга уриниб, ижодга янада каттиқ боғланиб қолгани бежиз бўлмаган. Шеърят унга жамият бера олмаган имкониятни – эркин тафаккурга бўлган эҳтиёжни қондириш, ижодкорлик вазифаларини адо этиш имкониятини берган. Шоир Октябр ўқиришидан кейинги давр ижодининг бошларида қарор топиб, сўнгига қадар дивом этган ва унинг белгиловчи хусусиятларидан бирига айланган ижтимоий норозилик мотивлари ана шундай асосларга эга эди. Улар Ғарибий ижодида гоҳ очик, гоҳ рамз, гоҳ киноя шаклларида юзага чиқади. Ижодини ривд этган, эътибордан қолдирган замона ҳақида шоир шундай дейди:

*Чиқмаган жсон, мўлтираб турган кўзум,
Бас ҳақиқатда ўлук дерман ўзум.
Инқилоби даҳр, абнойи замон
Гарчи жсонбахи, эътибор этмас сўзум(2, 47-а).*

Ғарибий 1917 йилдан кейинги ижодини анъанавий йўсинда давом эттирган бўлса-да, бу даврда яратган катор асарларида янги замон руҳини беришга интилди. Бу хусусият айниқса, таҳлилини кўриб ўтганимиз ижтимоий йўналишдаги шеърларида кучли. Бироқ инсоннинг ички дунёси билан боғлиқ масалалардаги Ғарибий талқинини замонавийлик мезони билан ўлчаб бўлмайди. Шоир чин инсоний дард қайси замонга тегишли бўлмаслигининг моҳияти ўзгармаслиги ҳақида шеърларидан бирида шундай дейди:

*Даҳрнинг Мажнунидурмиз даврнинг Лайлосига,
Ширини ишқ йўлида биз ҳам замон Фарҳодимиз.
Ҳажр водийсида навҳа бирла фарёд айлагон
Бўлсалар, ул ҳам ҳақиқий бизнидур устодимиз,
Кўрса ким жавру ситам бу чархи кажрафтордин,
Билмангиз бегона деб, ул ҳам бизнинг авлодимиз.*

Шоир айтмоқчики, ўтли севги киссалари асрлар қаърида қолиб кетгани йўқ. Ҳар даҳрнинг, ҳар даврнинг ўз Лайлою Мажнун, ўз Фарҳоду Ширини бор. У ҳам ўз замонасининг ишқ қаҳрамони. Ғарибий ўтмишда ҳижрон фарёдини чекканларнинг барчасини ўзига устоз санайди, келажақда қисматига жавру ситам ёзилган бутун инсон зотини ўз авлодидан деб билди. Чунки унинг учун одам фарзандлари ўртасидаги энг муҳим алоқадорлик қондошлик, ирсият белгиларининг эмас, руҳий ҳиссиётларнинг муштараклиги, қалбларнинг яқинлиги. Шу сабабли Ғарибийнинг шўролар даври ижодида кўтарилган масалалар инсонийлик қидирган ҳар қандай ўқувчининг сўроқларига жавоб бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Зоҳидова Д. Ғарибий ва унинг девони. Филол. фанл. номз. дис... – Тошкент, 2006.
2. Ғарибий. Баёз.– Ғ. Ғулом номидаги Кўкон адабиёти музейи қўл ёзма, сақл. р. 7125.

САМАРБОНУ ШЕЪРИЯТИ

*Низора ХОЛМАТОВА,
Кўқон ДПИ ўқитувчиси*

Хувайдо шажарасидаги соҳибидевон қаламкашлардан бири Самарбону бўлиб, бу нозиктаб шоира Мавлоно Сирожийнинг набиралари, демакки, Хувайдойи Чимёнийнинг чевараси ҳисобланади. Бу шажарадан тўртта соҳибидевон қалам аҳллари етишиб чиққан: Хувайдо ҳазратларининг ўзлари, унинг набираси - Мавлоно Сирожий, чеваралари Салоҳиддин Соқиб ва Самарбон.

Самарбону анча етук шоиралардан ҳисобланган. Шоираларнинг ижодий мероси анча вақт эътибордан четда бўлиб келган. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўп шоиралар етишиб чиққани маълум ва уларнинг адабий мероси кейинги аср ўрталаридан атрофлича ўрганила бошлаган. XX аср бошларида жадид маърифатпарварларидан бири Иброҳим Даврон шоираларнинг шеърларини тўплаб, “Ашъори нисвон” номи билан нашр эттирганлиги бунинг бирламчи далили саналади. Самарбонудек зукко шоира асарларининг рўёбга чиқишида мумтоз адабий меросимизнинг билгичи,

шоирлари адабиётшунос Т. Жалоловнинг саъй-ҳаракатлари беқиёс бўлганини кўриб олишнинг ўринлидир. Бу зот минг машаққатлар билан шоира девонининг мукамиллигини излаб топган, тадқиқ этган ва уни нашр этиб, замондош мулкчиларга танитган ва табиийки, унинг шеърларидаги чуқур маъно, адибонавий лиризм ва каламкаш аждодларидан ўтиб келиб, шоирада бир қадар янги топган бадииятидан бугунги авлод ҳам бахраманд бўлиб келаётган. Худди ана шу ҳолатлар шоиранинг Т.Жалолов томонидан нашр этилган айрим шеърларига мурожаат этишга ундади.

Самарбону шеърлари салафлари йўлида битилганлиги боис адибонавийликдан ҳоли эмас. Шу сабабдан унинг аксарият шеърлари тўққончилик хусусиятига эга. Айрим бир шеърларида дунёвий ишқни бадииятнинг талқинида талқин этса, бошқаларида уқбони – диний маърифатни, яна бошқаларида сўфиёна қарашларни талқин этишга интилади. Шоира бир бадииятнинг сўфиёна ўтмиш шоирларининг ашъорлари ўзига таъсир ўтказганлигини шеърларида қайд этиб, тубандагиларни ёзди:

*Илоҳи Саййиди Қул Хожя Аҳмад,
Анингдек яхшилардин бўлса беҳад.
Илоҳи ҳурмати ул Хожя Ҳофиз,
Менам бўлсам рубоий ичра маҳфуз.
Илоҳи ҳурмати Амир Алишер,
Баҳаққи Суфи Оллоёрдек эр.
Илоҳи роҳати дилдур Хувайдо,
Бобом нисбатлари қилгайму шайдо.
Мерос дедим боболардин рубоий,
Қолиб мерос бу сўзларнинг матойи.*

Кўриниб турибдики, Самарбону ўтмиш адабиётимизнинг пирларини таниб олиб, уларнинг муборак руҳларидан мадад сўраб, кўлига қалам олган ва уларнинг даражаларида ашъорлар битишга интилган. Бу ўринда бадииятнинг бир неча бор такрорланган “рубоий” сўзини турли жанрлардаги “шеър”лар маъносида англамоқ лозим. Лекин унинг қаламидан тўқилган шеърларнинг ғоялари, бадиияти шоиранинг кўпроқ қатга боболари Хувайдо томонидан борганлигини кўрсатади. Хувайдо ҳазратлари бир шеърда:

*Айладим ишқинг аро, эй шўх, афгон ўзга навъ,
Айлогондек эл аро Мажнуни ҳайрон ўзга навъ,*

- деб ёзса, шоира худди шу мазмун ва оҳангларда

*Келди бул кун қошимма ноз ила жонон ўзга навъ,
Қомати раъноси чун сарви хиромон ўзга навъ,*

- дея бир оз ўзгароқ, ғазалда Хувайдо ҳазратлари илгари сурган мазмундан ривожланганроқ, реал ҳаётга яқинроқ манзарани акс эттиришга интилган. Хувайдода лирик қаҳрамон бир оз нофаол, фақат арзи аҳволини баён қилувчи шахс сифатида кўринса, Самарбонуда лирик қаҳрамоннинг сурати ва сийрати анчайин жонли тарзда кўзга аниқ ташланиб туради. Айни чоғда, ҳар икки қаламкашда лирик қаҳрамон жинсидаги фарқ, шунингдек, шеърнинг мазкур байтидаги мазмун шоиранинг ҳаёти ва ишқ фожиаси билан

бевоста боғланганлиги ана шундай мазмунларнинг пайдо бўлишига олиб келган бўлса ҳам ажаб эмас. Чунки Хувайдо ва Самарбонунинг бир хил радиф, бир хил вази ҳамда бир хил мазмундаги бошқа бир шеърларидан мазкур ҳолат аниқроқ кўринади. Хувайдо байти: *Ўтибдур бу замонди Ширину Узро ҳам Лайли, Алардек нозанин симин бадан Чимёндурур ул шир*. Самарбону байти: *Зулайхойи замонида туғулди Мисри Ўш ичра, Менга ва Юсуфи Каънон каби қўйди баҳо ул шўх*. Тўғри, Хувайдо байтида ҳам реал турмушга яқинлик бор. Буни матлаънинг иккинчи мисрасида ўша шўх диларонинг чимёнлик эканига ишора бор. Бироқ Самарбону мисраларидан мазмун ҳаётгиллик қасб этганлиги ундаги тасвир унсурларининг барчасидан сезилиб туради. Байтдаги талмех бўлиб келган Юсуфи Каънон сўзи гарчи афсонавийроқ бўлса ҳам, шу байтнинг ўзида шоира ҳаётига алоқадорлиги билан эътиборни тортади.

Самарбону салафларига эргшиб илоҳий ишқни ҳадди аълосида талқин эта олган шоира ҳисобланади. Хувайдо ҳазратларининг машхур байтларидан бири халқ орасида ҳануз эҳтиром билан тилдан тушмай юради: *Муҳаббатдан муҳаббат бўлди пайдо, Муҳаббатсиз одамдан қоч Хувайдо*. Мохларойи Нодиранинг ҳам шу мазмундаги бир байти бор: *Муҳаббатсиз киши одам эмасдур, Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт*. Самарбону улар назарда тутилган илоҳий муҳаббатни каттагина бир маснавийсида маромига етказиб талқин этганини кўрамыз. Шоира мазкур шеърда ишқи йўқ одамни таърифлар экан, ишқ инсонга берилган илоҳий неъмат эканлигини ҳайрат ва оқиллик билан ниҳоятда ҳайратангез, содда ва халқ тили ва дилига яқин ифодалашни эришган. Унингча, ишқи йўқ одам модагов, барзаговнинг худди ўзи, у Одам ато зотидан эмас; ишқи йўқ одам ҳамма вақт ғафлатда бўлади, бундан одамнинг жони ҳам, имони ҳам бўлмайди, ҳаттоки ишқи йўқнинг сурати тани ҳам бўлмайди, дея ҳукм чиқаради:

*Ишқи йўқ одамни ҳам одам дема,
Модагову барзаговдин кам дема!
Ишқи йўқ Одам мисоли чорпо,
Туққан эрмас ҳеч вақт Одам ато,
Ишқи йўқ одам ҳамиша ғафлати,
Ғафлатидур, ғафлатидур, ғафлати...*

Шоиранинг бундайин мазмундаги шеърлари талайгина. Унинг яна шу мазмундаги шеърларида маъшуқа (ёки маъшук)нинг таърифлу тавсифлари ва улардан пайдо бўлган ҳайратлар, унинг жабру ситамларидан озурда бўлган лирик қаҳрамоннинг хасратлари, у ёрдаги бепарволик ва рақиб билан ошнолик туфайли бошига тушган жабру жафолардан ёзгириш каби мотивлар Бону шеърятининг асосини ташкил қилади. Шу сабабдан шоира бир шеърда: *Йул топмадим бир борғали, сендин саволе сўргали, Ашғори ишқин, ёзғали соҳиб садо бўлдим санго деса, бошқасида Гаҳи хушман, гаҳи нохуш, гаҳи хушман, гаҳи беҳуш, Бу Бонуни хароб эттинг, сочинг мушқин таноб айлаб*, дея таъсирчан байтлар яратади. Айниқса, кейинги байтдаги тақрир ва тажниснинг гўзал намуналари шоиранинг шеъринг истеъдодининг зиналари борасида тасаввур пайдо қилади. Бугина эмас, шоиранинг шеърлари бадииятини далилловчи унсурларга кўп дуч келиш мумкин. Унинг хасби ҳол

...нингидиги бир ғазалининг катор байтлари радд ул-ажз ал-ибтидо санъати
...га қурилган. Яъни ўн байтдан иборат мазкур ғазалининг иккинчи,
...инчи, тўртинчи, бешинчи, олтинчи, еттинчи байтларининг жуфт мисралари
...либ, андалиб, қариб, қичқириб, кириб сўзлари билан тугаб, кейинги
...нинг тоқ мисралари айна шу сўз билан бошланган. Бундайн бахру байт
...га ўхшаб кетадиган усулни бир ғазал доирасида ишлатиш шеърятда
...им учрайдиган ҳодисалардан саналади.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА РИНД ОБРАЗИ

*Ойнамол БОБОҚУЛОВА,
ТДПУ тадқиқотчиси*

Туркий адабиётда ринд образи форс-тожик адабиёти таъсирида пайдо
...ни бўлса-да, бадий асарда бу образ қиёфасини шакллантиришга хизмат
...ни май ва унга боғлиқ тимсол, тушунчалар қадимги туркий ёзма
...ликларида учрайди. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луготит-турк”
...ида бор(бўза), иврик(май ичиладиган жўмакли идиш), азиғ (мастликдан
...и бўлган киши), ағартғу(янчилган буғдойдан қилинган бўза), эсрўк
...ет, сархуш) каби сўз ва тушунчалар изоҳланган. Шунингдек, асарда форс-
...ик шоирлари ижодида кузатилгани каби шароб (бўза) инсон дарду
...ларини унутишда бир восита сифатида қаралади:

*Їврик боши қазлау
Саграк толу козлају.
Сақинч кози кэзлају,
Тўн-қун била сэвналім.*

Мазмуни: ибрикнинг боши ғознинг боши каби тиккадир, қорни (май
...радиган қисми) кўз (косаси) каби тўлган. Қайғуни унинг тагига кўмайлигу,
...чи-қундуз шодланайлик. Девонда келтирилган куйидаги парчада майнинг
...психологик таъсири шундай тасвирланади:

*Оттуз ичб қиқ ралим,
Локар кобуб сакралим,
Арсланла ју кокралим,
Қачти сақинч сэвналім.*

Мазмуни: Уч қайтадан ичайлик, тикланиб арслон каби наъра тортайлик.
Қайғу-алам биздан йўқолганини кўрсатайлик.

Юсуф Хос Ҳожиб “Қудатғу билиг” асарида ичимликка инсон ахлоқи,
...молотига, давлат ва жамият тараққиётига ғов бўлувчи иллат сифатида
...ралади. Ойтўлди Элигдан унга хизмат қилувчи киши қандай фазилатларга
...и бўлиши кераклиги ҳақида сўраганда, Элиг бундай одам ёлғончи, зўравон,
...шошалоқ, қурумсоқ, андишасиз, шунингдек, ичувчи бўлмаслиги
...ераклигини уқтиради.

Ичимлик инсонда хайвоний ҳирс, иллатларнинг авж олишига кўмак
...ериши, иқтисодий танглик эшикларини очишга сабаб бўлиши ҳақидаги
...фикрлар Ойтўлдининг ўғли Ўгдулмишга насиҳатларида акс этган:

*Бор ичме отуқиқа катылма йуры
Озун эдгу болга эсекин йуры.*

Мазмуни: Ичимлик ичма, зинҳор зинога яқинлашма, ҳазар кил,
Бу икки нарса гадолик тўнини кийгизади.

Кузатишларимиздан илк туркий ёзма ёдгорликларда ринд тимсоли учрамаслиги маълум бўлди. «Девону луғотит-турк» ва «Кутадғу билик» дostonларида май ва у билан боғлиқ тушунчаларга уларнинг табиий хусусиятларидан келиб чиқиб ёндашилган.

Ахмад Яссавий ҳикматлари туркий адабиётда май, шароб тимсоллари XII асрдан илоҳий ишқ, илоҳий завқ мазмунини акс эттирганлигини кўрсатади:

*Биру борим сабоқ берди парда очиб,
Еру қўқда туролмади шайтон қочиб,
Йишат қилиб, ваҳдат майдин тўё ичиб
Ломаконда Ҳакдин сабоқ олдим мано.*

Яссавий шеърларида майнинг шукухи, сафссини ҳис этиш, унинг хузурбахш лаҳзаларидан баҳрамандлик куйланади. Инсон кўнглини руҳиятини покловчи, софлик бағишловчи неъмат сифатида қадрланади. Лекин шоирнинг илоҳий ишқ, юксак мақомдаги завқ туйғулари акс этган ҳикматларида риндона нигоҳ, мулоҳазакорлик сезилмайди. Яссавий қахрамонининг интилишлари, дарду кечинмалари, мушоадалари, ҳиссини туғёнлари шаърий нигоҳ измидан четга чиқмайди. Шоир ижоди туркий адабиётда Навоий ижодига қадар май билан боғлиқ тимсоллар чуқур ирфоний мазмун касб этган шеърий сифатида ажралиб туради.

XIV асрнинг нодир ёдгорлиги “Муҳаббатнома”да май тимсоли асосан номалардан кейинги маснавийларда учрайди. Маснавийлар май дунёнинг инсон умрининг ўткинчилиги ҳақидаги фалсафий қарашлар замирида ҳаёт гузалликларидан баҳра олиб яшаш, лаҳзани ғанимат билиш, ҳаётга мазмун бағишловчи восита сифатида намоён бўлса, лирик чекиниш кўринишидан маснавийларда май лирик қахрамоннинг маъшуқа ҳажрида куйган юрагини малҳам тимсолида қўлланади, кейинги маснавийда унга ирфоний мазмун юкланади:

*Кел, эй гулчеҳра соқий май кетургил,
Мени ҳайрат мақомига етургил.
Ҳабибим нақшидин маъний бўлайин,
Таҳайюрда ўзимдин қуртулайин.*

Яъни, ошиқ Ҳақ сирлари ошкор бўладиган, уни ҳақиқатлари билан лол қиладиган ҳайрат мақомини истайди. Бунинг учун ўзлик юкидан хориж этадиган ишқ шароби зарур. Бундай мазмун номаларда акс этган ишқ моҳиятига ишора беради.

Демак, туркий ёзма адабиётда фаол жанр сифатида шаклланган номаларда май ҳаётсеварлик ғояларидан, илоҳий ишқ мазмунини ифодаловчи тимсол даражасига қадар такомиллашиб боради. Риндга хос сифатлар асосан XV аср номаларида кузатилади. Бироқ мазкур образ туркий адабиётда дастлаб XIV асрда Ҳофиз Хоразмий ғазалларида учрайди.

XIV аср туркий адабиётида Ҳофиз Хоразмий шеърятини ошиқ – ринд шеърлари тасвири устуниги жиҳатидан ҳам замондошлари ижодидан фарқланади. Унинг ижодига форс-тожик шоири Ҳофиз Шерозийнинг шеърлари сингиларли бўлган. “Ҳофиз Хоразмий, Ҳофиз Шерозий анъаналарини берадишлардан бўлиб ўзбек шеърятига олиб кирган, айниқса, ғазал жанрини берадишдан бойитган улкан санъаткор бўлган”. Шоир шеърлари Ҳофиз Шерозий ижоди бадиий образ яратиш борасида ҳам унинг учун бир мактаб берадишнинг кўрсатади. Ҳофиз Хоразмий ижодини тадқиқ этган олим А.С. Уваймонов бу ҳақда шундай ёзади: “Ҳофиз Хоразмий ҳам устозлари берадишларини давом эттириб, май мавзусида ғазаллар яратди. Шоирнинг май мавзусидаги ғазаллари бевосита ринд, қаллош тимсоллари билан боғлиқ. Ҳофиз Хоразмий ижодида ринд, қаллош образининг пайдо бўлиши ўзбек адабиётида янгилик эди”.

Шоир девонидан ўрин олган риндона мазмундаги бир неча ўнлаб шеърлар у ўзбек адабиётида нафақат бу мавзудаги ғазалларни бошлаб берадиш, балки унинг анча тараққий этишига кўмак берганини кўрсатади:

*Бода ичмаклик учун кафи лаби жон эталим,
Бошсиз ишлар борини энди саранжом эталим.
Шарт қилмоқдин агар муфлисун оғсиз бўлсақ
Хирқамизни гаров айлагалимун вом эталим.
Майи софийни бизга келтуринг, эй сўфийи соф,
Ҳосили икки жаҳонни сизга инъом эталим.*

Навоий даври ўзбек адиблари ижодида Ҳофиз Хоразмий ғазалларидаги шеърлар ринд ёрқин намоён бўлмаса-да, ишқий ирфоний қарашлар замирида унинг хос муҳим жиҳатлар кўзга ташланади.

Лутфий лирикасида май, бода тимсоллари орқали олам сарвари – инсон қабилининг энг латиф, шаффоф туйғулари унинг учун яралган ҳаёт туйғуликлари инсон истаклари, интилишларининг юксак ифодаси сифатида берадиш. Бу шеърятда маънавий, руҳий гўзалликларни мужассам этган таънуқа, ёр тимсоли гўзаллиги билан уйғун ифода этиладики, бу билан анъанавий тасвир янги ранглар билан бойийди. Шоир девониде лирик қаҳрамоннинг кечинмалари кўнгул тимсолига боғлаб ёритилган ғазаллар борки, бу тимсол ошиқ ишқининг чуқур мазмун касб этишига йўл очади:

*Савдойи бўлубмен, чун кўнгул зулфина бердим,
Савдо бўлур анда, ки харидор топилса.
Ҳақдин эй кўнгул, ўзга нима қилма таманно,
Сен хастага у ерда ки харидор топилса.
Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур
Ҳар ким, ки букул дунёда ҳушёр топилса.*

Демак, Лутфий шеърятинида ҳам айнан риндона ғазаллар ёхуд ринд образи учрамайди. Лекин май, бода, соқий, соғар, шароб тимсоллари шоирнинг руҳ эрки, озодлиги ҳақидаги фикрлари юзага чиқишига кўмак беради. Аксарият ошиқона ғазалларида учрайдиган май билан боғлиқ тимсоллар ошиқона кайфият, кечинмалар орқали лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳурлик майллари акс эттиришга хизмат қилади:

*Ишиқ аҳлига ҳар гаҳки қошинг тоқи кўрунур,
Меҳробда майхонаву ҳам соқи кўрунур.*

Туркий адабиётда Навоий салафлари қаторидан ўрин олган Гадоий ва Саккокий ижодида май билан боғлиқ тимсоллар иштирак этган ғазаллар кўп эмас. Улар асосан ошиқнинг ҳоли, хижрон кечинмаларини ифодалашда соқийга мурожаат, майдан мамнунлик кайфиятлари ифодаси тарзида иштирадади. Ғазалга май, бода тимсолларнинг киритилиши, унга муносабат лириқ қаҳрамон туйғуларининг кенг ва таъсирчан ифодасини таъминлайди. Ана шундай ғазалларда айрим байтлар эътиборни тортадики, уларда яширин ирфоний мазмун ринд ошиқнинг хайратларини ёдга солади.

Демак, инсоннинг хурликка интилиши рух майли бўлиб, бадий ижодда аксарият май ва у билан боғлиқ тимсоллар воситасида юзага чиқади ва айни пайтда янги бир образнинг пайдо бўлишига хизмат қилади. Туркий адабиётда XV асрнинг биринчи ярмига қадар бундай майл ва истакларнинг бадий ифодаси кўпгина ижодкорлар асарларида кузатилади. Бироқ улар орасида Ҳофиз Хоразмий ижоди бу давр шеърлятида ринд образи тўла шаклланган шеърлят сифатида ажралиб туради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. М.Кошгарий. Девону луғотит-турк. 3-жилд. – Тошкент, 1963.
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Куталғу билиг. – Тошкент, 1971.
3. Ҳаёт васфи. – Тошкент, 1988.
4. Лутфий. Девон. – Тошкент, 1966.
5. Гадоий. Девон. – Тошкент, 1973.
6. Ҳ.Сулаймон. Ҳофиз Хоразмий. Девон. 1-китоб. – Тошкент, 1981.

“САБЪАИ САЙЁР” ХИКОЯТЛАРИДА ЖАВОНМАРДЛИК ТАЛҚИНИ

*Муборак ОМОНОВА,
ТДПУ ўқитувчиси*

Фикр жасорати, эътиқодда мустақкам туриш мардлик хислатларидан бўлиб, бундай одамларни халқ ҳам, дўсту душман ҳам хурмат қилади, инсоф ва ҳақўйлик эса жавонмардлик талабларидандир.

“Абу Муслим жангномаси” асарида X асрларда тараққий этган жавонмардлик (футувват, сахийлик) жамоасининг барча хусусият ва талаблари ўз ифодасини топган. Жавонмардлик “айёрлар” жамияти бўлиб, ушбу жамиятнинг ҳар бир аъзоси жасур, вафодор, софдил, ростгўй, тадбиркор бўлиши, ожизларга ёрдам берувчи, яхшиларни ёмонларнинг ҳужумидан ҳимоя қилувчи, андишали ва мулоҳазакор, одил ва ўз меҳнати билан кун кўрувчи, кишиларга зиён етказмайдиган, таъмагир ва ҳасадгўй бўлмаслиги, хушхулқ ва ширинзабон, камтар ва сахий бўлиши лозим.

Жавонмардлик тариқати мўмин-мусулмонлик, илму ҳикмат эгаси бўлиш, сидку сафо бобида жонбозликлар кўрсатиш экан, бунда руҳий-ахлоқий етукликка катта аҳамият берилган. Чунки одам ғоят ақлли, жуда катта истеъдод соҳиби бўлиш мумкин. Лекин маънавий жиҳатдан тарбия

қилинган бўлса, комилликка даъво қилолмайди. Ақлий етуклик маънавий етуклик билан қўшилиши керак. Ахлоқан пок инсоннинг ақли эзгу ишларга сарфланиди ва аксинча, нопок одамнинг ақли ёмон ишларга сарфланиб, одамлар бошига фалокат келтиради. Худди шу боис аждодларимиз инсоннинг руҳий-маънавий камолотини биринчи даражали вазифа, деб қаровчилар ва ахлоқий сифатларни жавонмардлар коидасига айлантирганлар.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” асарида инсоннинг етмиш битта шарт-талаби санаб ўтилади. Бу шартларнинг аксарияти ахлоқий талаблардир. Жавонмард одам халқ озоридан қўлини тортадиган, тухмат жойларга бормаидиган, ношоиста мажлисларни тарк қилмайдиган, кўриши лозим бўлмаган нарсалардан кўзини беркитадиган инсондир. У ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан пок бўлиши керак.

Жавонмардлик мурувват тушунчаси билан маънодош, чунки афв ва сарфозлик, халққа шафқат кўргизиш, кишилар гуноҳини кечиритиш ва иложи беринча одамларга яхшилик қилишни кундалик одатга айлантирмоқ олий сифатлар хисобланган:

*Меҳрибон бўл, эй азизим, меҳрибон,
Меҳрибонлик мардликдандир нишон.*

Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонидаги ҳикоятларда ҳам жавонмардликнинг сифатлари очиб берилди. Шоҳ Баҳромга айтиб берилган “Ахий” ҳақидаги биринчи ҳикоят тўлалигича футувватга бағишлангандир. Навоий мазкур ҳикоятлар қаҳрамонларига футувват эгаларининг хислатларини сингдиради ва шу сабабли улар инсон сифатида комилликка эришди.

Ахий Навоий ҳикоятларининг мукамал образларидан. Навоий Ахийни ҳақиқатдаги футувватли инсонларнинг эзгу фазилятларини жамлаган ҳолда тасвирлаган. Ҳар бир инсон ўзига хос ҳаёт йўлига эга. Бу йўлда эса фақат яхши ном билан қолиш кераклигини исботлаган Ахий образи ҳикоятлар қаҳрамонлари сарасидир. У комил инсон образига жуда яқин. Ахий ўзи ҳаётда нимагаки эришган, эгаси бўлган бўлса, барчасини ўзгалар билан баҳам кўрган. Ахийнинг мурувват ва футувватлилиги Фаррухга ибрат бўлади. Навоий ошиқлик, мурувват, ҳимматни улуғлайди.

Иккинчи ҳикоят қаҳрамони – Зайд Заҳҳоб ақлан етук, аммо маънан кусурли инсон образидир. Футувватчиларнинг асосий талаби ҳам ана шунда. Ақлий етуклик маънавий етуклик билан қўшилиши керак. Зеро, футувват эгаси мукамал, комил инсон демакдир. Зайд заргар образи орқали Навоий бойликка ружу қўйган, уни ҳаёти манбаига айлантирган инсон образини ифратмоқчи бўлади. Зайд заргар ўз ишнинг моҳир устаси, билимдони бўлса-да, маънавий қашшоқлиги бор. Шунинг учун мукамал инсон эмас.

“Сабъаи сайёр”нинг ушбу ҳикояти юрт ҳукмдорларини ниҳоятда сергак ва хушёр, зукко ва тадбиркор бўлишга чақиради. Шоир уларни мамлакатни идора қилишда илм-хунар аҳлидан фойдаланишлари зарурлигини таъкидлаган ҳолда, айни пайтда подшоларни эҳтиёткорликка чақиради. Чунки илм-хунар вакилларининг айрим нопок ҳаракатлари туфайли саройда қаллоблик, хиёнат, мунофиқлик, адолат, фисқу фасод авж олиши мумкинлигини айтиб ўтади.

Ҳикоят хиёнат, узр ва афв тўғрисидадир. Навоий фикрича, гуноҳ қилмайдиган кишининг ўзи йўқ. Шунинг учун гуноҳкор ўз айбини бўйинига олиб, тавба қилса, уни кечириб лозим. Зайд орқали Навоий саройдаги номдор ишларни, ўғирликларни очиб беришга интилади.

Учинчи ҳикоят Саъд ҳақидаги ҳикоят бўлиб, бунда Навоий футувватнинг яна бир фазилати, шартларидан бири бўлган – илмли бўлишни улуғлайди. Саъднинг илми, юксак фазилатли бўлиши уни ўз тақдирини яхши бир ҳолда яратишига ишора беради, асос бўлади. Саъд ўзининг ибромомуз характери билан ҳикоятда муҳим ўрин эгаллайди. Навоий Саъднинг илми қилиб тасвирлаши ҳам футувват шартларидан бирини бажаришни билан характерланади.

Олтинчи ҳикоят “Муқбил билан Мудбир” ҳикоятидир. Навоий бу икки қарама-қарши образлар орқали инсонлардаги турли хислатларни очиб бериб олган. Мудбир табиатан ношукр, мансабпараст, худбин, ёлғончи бўлса, ушбу қарши ўлароқ Муқбил сабр-қаноатли иродали, имон-эътиқодли, эртани кунидан умидвор бандадир. Мана шу хусусиятлари туфайли ҳар иккиси бу дунёда ўз ўрнига эга бўлди. Муқбил тўлалигича сабр-қаноат, шукроналик тимсолидир. Бу эса Муқбилни футувват аҳлидан эканлигини кўрсатади.

Мумтоз адабиётимизда, хусусан, Навоий ижодида тарғиб этилаётган эзгу инсонпарварлик ғоялари ушбу маслақдагиларнинг ҳам азалий ва доимий орзуси бўлган.

МАЪРИФАТПАРВАР ШОИРНИНГ ТАДҚИҚ ЭТИЛМАГАН МУХАММАСЛАРИ

*Аҳадхон МУҲАММАДИЕВ,
СамДУ ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди*

Тарихдан биламизки, 1891 йили рўй берган «Виктор воқеаси» кўпгина ижодкорлар қатори Муҳйи эътиборидан ҳам четда қолмади. Шоир бу воқеа хусусида 19 банддан иборат мухаммас шаклида «Дар мазаммати Бектур» номли ҳажвий шеър ёзди. Бу ҳажвий мухаммас хусусида Ш.Юсупов шундай ёзади: «Муҳйи ҳажвининг найзаси асосан Викторга эмас, балки мол-дунё хирсига берилиб, кечани кеча, кундузни кундуз демай, орому роҳат нималигини билмаган, бойлиги ҳеч ерга сиғмаса ҳам шарият буюрган зақотга фирромлик қилган, бева-бечораларга ёрдамни асло ҳаёлига келтирмаган зикри бойларга қаратилган»(3, 119). Мухаммаснинг қуйидаги бандига диққат қиламиз:

*Бермай закоти шаръий, ҳаж қилмагон гуруҳа,
Дунё деб охиратни ёд этмаган гуруҳа,
Арбоби фазл қадрин ҳеч билмаган гуруҳа,
Русийдин ўзга элга бош инмаган гуруҳа,
Жавр айла – берма пулни имкони бор Бектур.*

Шоир фикрича, ҳақиқий айбдор пулни алдов йўли билан ўзлаштириб, мол эгаларини чув тушириб ўз юртига қочиб кетган Виктор эмас, аксинча, ебтўймас бойлардир. Фирибгарнинг бу иши эса айти муддао.

Шу ўринда Мухйи ижодида кўплаб тахмис шеърлар борлигини ҳам асосида таъкидлаш лозим. Булар орасида таъби худ ёхуд ўзга шоирлар ғазаллари асосида ёзилган мухаммаслар ҳам бор. Шоирнинг «Виктор ҲюҒенга бағишланган ушбу шеъри таъби худ мухаммасдир. Худди шундай мухаммаслардан яна бири шоирнинг 1902 йилги Андижон зилзиласига бағишлаб битилган. “Таън айламанг, азизлар, зинҳор Андижона” деб бағишланувчи мухаммасдир. Ушбу 19 банддан иборат мухаммас-таърих «Туркестон вилоятининг газети» саҳифаларида «Хўқандлик шоири номдор, таъби иктидор Мавлоно Ҳожи Мухйи афандининг Андижон шаҳри суғурида дилсўзона абётлари» сарлавҳаси остида чоп этилган (3, 119).

Мухйи ижодида ўзбек ва тожик адабиёти тарихидаги буюк устозлар таъбири сезиларли равишда кузатилади(1). Бундай ижодий таъсирлар унинг Жомий, Фузулий, Анварийлар ғазалларига боғлаган мухаммасларида ҳам аниқ кўриб бўлади. Масалан, Мухйи Жомийнинг:

*Мане дилхаста ҳар дам баҳри он нозик бадан мерам,
Ға аз ранги қабо, гоҳе з-бўйи пираҳан мерам(2, 45).*

байти билан бошланувчи ғазалига қуйидаги банд билан бошланувчи мухаммас боғлаган:

*Наям шод аз гулу гулшан ба хорий дар чаман мерам,
Чу шамъам бо дили сўзон миёни анчуман мерам,
Дар ин гурбатсаро, ёрон, на аз ёди ватан мерам,
Мане дилхаста ҳар дам баҳри он нозик бадан мерам,
Ға аз ранги қабо, гоҳе з-бўйи пираҳан мерам(3, 26).*

Маъноси: Гулу гулшан сайри мени шод эта олмайди. Ҳатто чаманда ҳам сар кишилар каби юраман. Мен гўё бир шам кабирман. Ёнувчи қалб билан анжуман ўргасига кириб бораман. Эй, ёрлар, менга бу гурбатсаро (дунё)да ҳатто ватан (уй-жой, ошён) ҳам йўқ. Мен дилхаста ошиқ ҳар доим нозик бадан (ёр) томон интиламан. Гоҳ унинг рангин либоси, гоҳо хушбўй хиди мени беҳуд қилади.

Тадқиқот жараёнида Мухйи Жомийнинг «Ояд» радифли ғазалига ҳам мухаммас боғлаганлиги аниқланди. Мухаммаснинг охириги банди қуйидагича:

*Ту он дилдори зебоеки шоҳон посбонат шуд,
З-ишқат саркашон охир чу Мухйи нотавонат шуд,
Замин буси дарат гарчанд махсуси шиконат шуд,
Ҳамин бас давлати Чомий ки хоки остонат шуд,
Гар он иззат намеёбад ки дар силки сагон ояд(2, 32).*

Маъноси: Сен шундай зебо дилдорсанки, ҳатто подшоҳлар ҳам сенинг посбонингга айландилар. Ишқингда эса саркашлар (бўйин эгмаганлар) ҳам охир-оқибат Мухйи каби нотавон бўлдилар. Эшигинг тупроғига таъзим қилганлар, сенинг хос қулларингга айланар экан, бору йўқ давлатим (хонумоним) остонанг тупроғига айланганининг ўзи менга (Жомийга) старлидир. Чунки итлар орасида яшашликни ўзига одат қилиб олган кимса ҳеч қачон иззат топа олмайди.

Шунингдек, Мухйи ижодида Жомий ғазалларидан ташқари Фузулийнинг «Айлар орзу», Анварийнинг «Куйгоннан» радифли ғазалларига боғланган мухаммаслар ҳам мавжуд. Мазкур мухаммасларнинг аксари

шоирнинг ЎзФАШИ қўлёзма асарлар бўлимида №11126 инвентарь рақами билан сақланаётган «Мажмуоти ашъори Мухйи» номли қўлёзма асарни мавжудлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ўзбек ва форс-тожик тилларидаги ушбу асар 69 варақдан иборат бўниб хижрий 1305 йилда Қўқонда Мухйи томонидан настаълиқ хатида кўчирилган. Ўйлаймизки, шоирнинг мазкур асари унинг хали ўрганилмаган мухаммасларини тадқиқ этувчи адабиётшунослар учун аҳамиятлидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мажмуоти ашъори Мухйи. Қўлёзма. ЎзФАШИ қўлёзма асарлар бўлимида №11126 инвентарь рақами билан сақланаётган нусха. 69 варақдан иборат. Ўзбек ва форс-тожик тилларидаги ушбу асар 1305 йилда Қўқонда Мухйи томонидан настаълиқ хатида кўчирилган. Ўлчами: 11x17 см.

2. Абдурахмон Жомий. Мақсуди дил: ғазаллар, рубойлар, ҳикматлар: Тўпловчи А. Шаропов. – Тошкент, 1989.

3. Мухйиддин Мухйи. Мажмуоти ашъори Мухйи. Қўлёзма. ЎзФАШИ қўлёзма асарлар бўлимида №11126 инвентарь рақами билан сақланаётган нусха. 69 варақдан иборат. Ўзбек ва форс-тожик тилларидаги ушбу асар 1305 йилда Қўқонда Мухйи томонидан настаълиқ хатида кўчирилган. Ўлчами: 11x17 см.

4. Юсупов Ш. Мухйи Хўқандий // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2002. №1.

САЁҲАТНОМАЛАРДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ МУАММОЛАР ТАЛҚИНИ

*Допо БЕКЧАНОВА,
ЎзМУ магистранти*

Саёҳатнома жанрига оид асарларда, асосан, саёҳатчи қаҳрамоннинг сафар давомида олган таассуротлари акс эттирилади. Қаҳрамон ўзини нотаниш мамлакатлар, уларнинг одамлари, урф-одатлари, табиати, ижтимоий-маиший турмуш тарзи ҳақида ҳикоя қилади. Саёҳатнома муаллифи ўз олдига ўзга юртлар ҳақида маълумот бериш, кўрган-кечирганларини баён этиш, таққослаш каби мақсадларни ҳам қўяди. Саёҳатномалар йўл эсдалиги, сафарнома, йўл очерки каби публицистик кўринишда ёки фантастик дoston, роман, қисса ёки хикоя жанрларидаги бадий шаклда бўлиши мумкин. Бадий асар сифатида ёзилган саёҳатномаларда баъзан воқелик ўйлаб топилган мамлакат худудида кечади. Табиийки, бундай асарларда сайёх юрган йўллар поэтик макон – бадий усул вазифасини бажаради.

Қадим Шарқ адабиётида саёҳатнома жанри хусусиятларини ўзида жамлаган турли асарларни учратиш мумкин. Аммо XIX аср охирига келиб, ўзбек маърифатпарварлик ва жадид адабиётида ўзига хос саёҳатномалар майдонга келди. Муқимий ўзининг “Саёҳатнома”си билан бу жанр тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Жадид адиблари ижодида насрий саёҳатномалар кўпроқ учрайди. Жанрдаги бундай ўзгаришларга Европа адабиёти таъсири сифатида қараш ҳам мумкин.

Бехбудийнинг “Саёҳат хотиралари”, Авлонийнинг “Афгон саёҳати”, Фитратнинг “Ҳиндистонлик бир фаранги ила Бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси” ва “Ҳинд сайёҳининг қиссафи”, Ҷўлпоннинг “Дўхтур Муҳаммадиёр” ва “Йўл эсдаликлари” каби асарларида

шу тасвирланиш сезилади. Бу саёхатномаларни бирлаштириб турадиган турмушнинг бир хусусият шуки, уларда асосан маърифатпарварлик ғояси тарғиб қилинади. Маърифат инсон дунёқараши, ахлоқ-одоби, билим савияси, вужуд ва руҳ соғлиги билан чамбарчас боғлиқ бўлган тушунча. Маърифат соғлиғига илмсизлик ва жаҳолат ботқоғидан кутулиш мумкинлигини аниқлаш жадид адиблари ўз саёхатномаларида ижтимоий турмушнинг турли кўрinishларини ислоҳ қилиш масалаларини ўртага қўядилар. Сафарлари давомида ўзлари бўлган ўлкалардаги таълим тизими, маданияти, ижтимоий-сиёсий аҳволи, халқнинг турмуш тарзи, аҳолисининг маданий-маърифий ҳаракатини ўз юртлиридаги аҳвол билан таққослайдилар, ижобий томонларини ўрнак қилиб кўрсатадилар.

Саёхатнома жанрининг шаклий томонига хос хусусиятлардан бири – бу баъзи образ-сайёҳнинг «ўз» дунёси ва у бориб кўрган «ўзга» дунё. Баъзан бу икки дунё ўзаро қарама-қарши ҳам қўйилади. Бунда саёхатнома жанрининг ўзига хос конфликти кўринади. “Саёхатчи қаҳрамон адабий қаҳрамондан фарқли равишда бутун саёҳати давомида моҳиятан ўзгармайди: саёҳатнинг номаълум дунёсида у маълум маънода умумлашган шахс – Ушнинг миллий-маданий анъаналарини ташувчиси сифатида намоён бўлади, лекин бу белгилар ушбу қаҳрамоннинг индивидуал тафаккури ва психологиясини сиқиб чиқармайди, аксинча, уйғун бўлади”(1, 314). Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Саёҳат хотиралари”, Абдулла Авлониёларнинг “Афғон саёҳати” асарларида муаллиф – ровий, муаллиф – кузатувчи мақомида туради.

Абдулла Авлониёларнинг “Афғон саёҳати” асари аниқ саёҳат хотираларини ифодаловчи асардир. Абдулла Авлониё 1919–1920 йиллари Шўроларнинг Хиротдаги мухтор элчиси бўлиб хизмат қилган. Асар баён қилини, воқеаларнинг сюжетли тартибда берилмагани, вақт тартибига риоя қилингани, фактларга асослангани билан сафар кундалиги шаклида ёзилганидан дарак беради. Ушбу асарда Авлониё Тошкентдан Кобулгача 68 кун десганда жуда катта қийинчиликлар билан етиб борганини ва шу билан бирга, йўлдаги машаққатлар, очарчилик ва вайронагарчилик, маҳаллий халқнинг аянчли аҳволини баён қилди. Бу ҳолат сабабларини ҳам очиб беради.

*Гуллар хазон ўлмиш, тикони қолмиш,
Боглар барбод ўлмиш, хазони қолмиш,
Золим фалак бу элларга қаҳр этмиш,
Хонавайрон, синган қозони қолмиш(2, 248), –*

дея, юрт аҳволдан ғам чекади.

Маҳмудхўжа Бехбудий ўз “Саёҳат хотиралари”да сафари давомида бўлган юртлар, унинг тарихи, обидалари, турли миллатлар, уларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, дини ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради ҳамда шим-фан, маданият, адабиёт ҳақида фикр юритади. Муаллиф асарида йўлда учраган машхур ёки оддий кишилар билан учрашувларининг ибратли томонларига кенг ўрин беради. Исмоил Гаспринский билан суҳбатда бўлади: “Оллоҳга шукр. Ҳукумат мактабларинда Туркустонли қардошлар бора бермоққа бошламишлар. Бугун – жарид ва бир мажаллангиз вор, мактабларингиз-да бир оз тараққийда. Албатта мустаиди тараққий ҳукумат

мактабларинда зиёдароқ бола берингиз. Рус маданиятидан қочмангиз. (71, 82) – дея насиҳат қилади маърифатпарвар адиб.

Бехбудий дин, эътиқод масалаларига катта аҳамият беради, илмсизлик, маърифатсизлик, эрксизликдан куйиниб, Аллоҳга нидо қилади: *“Илоҳи! Бу азиз ва фаол бандаларнинг ҳурматига бизга басират бер! Эшитар қучоқ англар ақл бер! Эй, Оллоҳи азимуш-шон! Бу магар санинг газабингмиодур! Афзу эт, биз инсонларни ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва салоҳи умумий оша айла, инсонларга инсоният бер! Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун тўқма яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...”*(3, 116–117).

Абдурауф Фитратнинг “Ҳиндистонлик бир фаранги ила Бухорою мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси” ва “Ҳинд сайёҳининг қиссаси” асарларида ҳам саёҳат мотиви устувор. “Мунозара”да сюжет фалсафий-диологлар асосига қурилган. Бухоролик бир мударриснинг ҳаж зиёратига бориб, Ҳиндистонда бир фаранги билан қилган мунозараси асар марказида туради. “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”да воқеалар Бухорога келган ҳиндистонлик сайёҳ тилидан баён қилинади. Бу асар ҳам моҳир эътибори билан “Мунозара”га яқин туради. “Бу икки асар маълум маънода мавзудош бўлиб, уларда асримиз бошларида юз берган ҳодисалар бир миллатпарвар фозил шахс томонидан таҳлил этилади ва шу боранин фикрлар бир-бирини тўлдиради”(4, 11).

Ҳар қандай бадий асар воқеалари маълум бир макон ва замонда содир бўлади. Шу воқелик пафосига мос вазиятни адибнинг ўзи танлайди ёки у поэтик тафаккури орқали яратиб олади. Сюжет воқеалари реал-тарихий, фантастик-хаёлий ёки мавҳумот замон ва маконда юз бериши мумкин. Фитратнинг “Мунозара”сида воқелик аниқ бир макон – Ҳиндистонда, “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”да эса Бухорода кечади.

Йўлда – бир замон ва макон нуқтасида турфа хил одамларнинг – турли табақалар, турли мулк, турли диний эътиқодга, миллатга ва ёшга мансуб одамларнинг замоний ва маконий йўллари кесишади. Ижтимоий иерархия ва маконий масофада бир-бирларидан узокда турувчи инсонлар йўлда учрашишлари мумкин, йўлда ҳар хил контрастлар пайдо бўлиши, турли тақдирлар тўқнаш келиши ва бир-бирлари билан қўшилиб кетишлари мумкин. Бу ерда инсонлар тақдирлари ва умрларининг замоний ва маконий қаторлари ижтимоий масофада конкретлашиб ва узоклашиб ўзига хос равишда уйғунлашади”(5, 392). “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”да сайёҳ турфи хил одамларга, йўловчиларга дуч келади, турли воқеалар гувоҳига айланади. “Мунозара”да бухоролик мударрис билан бир фаранги (француз) учрашиб қолади, дини, миллати, урф-одати ва дунёқараш бири-бирига мутлақо зид бу икки кишининг учрашуви асарнинг бош ғоясини очиш учун қўл келади. Бу Фитратнинг ўзига хос бадий маҳоратидан далолат. Шунинг ҳам алоҳиди таъкидлаш жоизки, Фитрат таниқли маърифатпарвар адиб Исмоил Гаспринский асарларидан таъсирланади. Айни дамда, Исмоил Гаспринскийнинг саёҳат мавзусида ёзилган “Дорур-роҳат мусулмонлари”, “Фарангистон мактублари”, “Хотинлар ўлкаси” каби асарлари ўзбек жадидлари орасида бадий саёҳатнома жанрининг кенг ёйилишига туртки бўлади.

Фитрат “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”да маърифат ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларини илгари суради, Бухоро хонлигидаги адолатсизлик, зулм ва миллат парокандалигини чуқур таҳлил қилади. Асли ҳинд сайёҳи

Фитратнинг ўзи. Адиб хинд сайёҳи тилидан ўз мамлакатидagi қишлоқликлар, мансабдорларнинг авом халққа етказётган зулми, мансабдорларнинг илм ва маърифатдан йироқлиги, мансабу бойликка ўчлиги, тарқатқучлиги, уламоларнинг дин билмаслиги ва мансабларини суиистеъмом қилишларини кучли танқид остига олади. Мамлакатнинг бундай хароб қилини келиб қолганини илмсизликда деб билади, бундай ахволдан қутқаришни ягона чораси илм чироғини ёки, маърифат тарқатишдан бошқа йўлигини уқтиради. Фитрат бухороликларни уч тоифага: уламо, шариф ва фуқарога ажратади ва улар хусусида муайян қарашларини баён қилади.

Фитрат ушбу асарида маърифатпарварлик ғояларини илгари сураб экан, асарнинг жуда кўп жойларида Куръони Карим оятлари ва Пайғамбаримиз Мухаммад (с.а.в) ҳадисларидан парчалар келтириб фикрларини далиллайди. Ушбу асар ҳақида тўхталар экан, Пайғамбаримизнинг ушбу сўзларини ёзади: "Масалаларингни содда, безағу жимжимасиз бино этинглар, шаҳарларингни яна шарафли ва зийнатли қилиб қуриглар... Кўчаларни покиза ва тароватли қилигиз... Худованд покдир, покизаликни яхши кўради, зариф ва каримдир, кўчирини хуш кўради, саховатлидир, сахийликни писанд этади. Шунинг учун уйингиз атрофини покиза тутингиз...Покизалик кишини иймонга келтирётган эгиди, иймон эса ўз Эгаси билан жаннатда бўлади..."(6, 25).

Дин, иймон масалаларига алоҳида тўхталиб, Саъдийнинг қуйидаги фикрларини келтиради: "Агар саховат, эҳсон қудратдир ва агар сажда этиш суниятдир, давлатдорга поклик, ҳалол давлат, пок кийим, шараф ва номус, агар феълга эга бўлиш имкони бор. Тоатнинг қудрати латиф сўзлардадир ва шайтоннинг асли покиза либосдадир"(6, 36).

Асарда санъат, хунармандчилик, деҳқончилик, гиламдўзлик ва яна бошқа шундай соҳалар ҳақида фикр юритиладики, уларнинг барчасида замон билим ҳамнафас кадам ташлаш, янги усқуналар билангина бу соҳаларни авлоддан авлодга етказиш мумкинлигини таъкидлайди.

Умуман олганда, жадид адабиётидаги саёҳатномаларда миллий уйғониш даври адабиётига хос бўлган эстетик идеалнинг, эрк ва озодликка эришиш, шоншариф ва Ватанни дунёнинг бошқа илғор мамлакатлари ва миллатларида бўлган каби бадий ғояларнинг мужассамлашганлиги кузатилади. Шунингидан, маънавий-ахлоқий муаммоларни адиблар шарқона миллий аъёнлар, умрбоқий кадриятларга таянган ҳолда талқин қиладилар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Литературный энциклопедический словарь. – Москва, 1987.
2. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. – Т.: Маънавият. 2006. Ж. 2.
3. Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият. 2006.
4. Болтабоев Ҳ, Фитрат ва истиклол маънавияти. / Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2 жилдлик. – Т.:Маънавият. 2000. Ж. 1.
5. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература. 1975. (таржима ф.ф.н. Джалилова Хуршида Мирхоликовнаники).
6. Абдурауф Фитрат.Ҳинд сайёҳининг қиссаси// Шарк юлдузи, 1991.

ЖАМОЛ КАМОЛНИНГ АРУЗИЙ ШЕЪРЛАРИ БАҲРЛАРИ

Умида КАМОЛОВА

БухДУ магистранти

Жамол Камол ғазалларининг бадиияти ғоя ва образларга мувофиқ танланган танлашда кўринади. Масалан, инсон ва жамият, мухаббат, тақдир, ҳижрон аламлари тўғрисидаги фалсафий мушоҳадалар вазмин тармоқлар воситасида ифодаланса, маъшуқа тавсифи, ошиқнинг кўнгил кечинмалари енгилроқ жозибадор оҳангдаги байтларда мужассамлантирилади. Вафо ва садоқат тантанаси эса шўх ва ўйноқи ритмга асосланган мисраларда тарантул килинади:

*Лабингдек лаълийи майгун , юзингдек бўстон бўлмас,
Менингдек сенга бир дилташна-ю ошуфта жон бўлмас.*(1, 194)

Мазкур байтдаги маҳзун кечинмалар ифодаси учун сокин ҳазили мусаммани солим вазни қанчалик мувофиқ тушганлиги ўз- ўзидан аён.

*Дардима дармон етарму бир кун, эй меҳрибон,
Бу сенинг ҳукмингдадирким, йўқки Сино ҳукмида.*(1, 227)

сингари сатрлар тизимини ташкил этадиган ғазаллар учун танланган рамал баҳри ошиқ қалбидаги сурурли туйғуларни мужассамлаштиришда муҳим аҳамият касб этган.

Жамол Камолнинг оригинал ижодидан кенг ўрин олган баҳрлар **рамали ҳазаж, ражаз** баҳрларидир. Бунинг сабаби ана шу баҳрлар ҳамда улардини вазнларнинг ранг – баранг туйғулар оламини ифодалашга қулайлигидир.

Шоир қаламига мансуб арузий шеърларнинг кўпроқ қисми рамал баҳрида, аниқроғи, мазкур баҳрнинг **рамали мусаммани маҳзуф** вазни (рукнлари: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун)да яратилган.

Жамол Камолнинг рамали мусаммани маҳзуф асосида яратилган шеърларида маҳбуба васфи, вафодорлик изҳори, ҳижрон қайгулари, висол иштиёқи, табиат ва жамият муносабатлари каби муҳим жиҳатлар ифодиланган.

*То қуюк жоним хаёлинг бирла маиғул бўлмагай,
Лол қолурман соядек , кўнглимда булбул бўлмагай.*(1, 217)

Ёки:

*Кўзголур кўнглимда минг бир можаро сен келмасанг,
Тортадур равшан қуёшим ҳам қаро, сен келмасанг.*(1, 243)

байтлари билан бошланадиган ғазалларда ушбу вазн мухаббат иштиёқи билан ёнган ошиқнинг қалб дардларини ниҳоятда таъсирчан ифодаланиши имконини берган.

Қуйидаги байтларда эса инсон ҳаётининг ижтимоий қиррасини кўрсатишга хизмат қилган:

*Сен бугун узган бу япроқ кеча бир тупроқ эди,
Сен бугун босган бу тупроқ кеча гул япроқ эди.
Ким рақиб эрди тунов кун, энди дўсти бебадал,
Кимки ағёрдир бу айём, кеча чин ўртоқ эди*(1, 186).

Киттиқ жиҳати шундаки, кўплаб ғазаллар ана шу вазнда битилган бўлса ҳам, уларнинг барчаси ритм – оҳанг жиҳатидан фарқланади. Ижодкор бу вазннинг ички фонетик имкониятларига таянган ҳолда гоҳ қофиянинг хилма-хил ўринишларига мурожаат этиб, гоҳида ўйноқи радифлар танлаб, бу вазндаги шеърларнинг мусиқий ранг-баранглигига эришган. Чунончи :

*Кўнглим ичра не умидларнинг ажаб парвози бор ,
Ҳам умидлар ичра кўнглимнинг ширин эъзози бор*(1, 204).

Байти билан бошланадиган ғазалларда мавжуд радиф туфайли оҳанг ва ритмнинг снлобат касб этган бўлса,

*Қолди умрим кўклами кечмиш йўлим сўқмоғида ,
Қатра нур-у қатра кўз ёшим ёнар япроғида.*(1, 212)

деб бошланадиган ғазалда қофия оҳангга енгиллик, ўйноқлик бахш қилади.

Жамол Камол ижодида мумтоз адабиёт вакиллари томонидан анча кенг қўйилган ҳазаж баҳри вазнларининг ҳам муносиб ўрин олганини кўраётимиз. Шунини алоҳида таъкидламоқ жоизки, ҳазаж баҳри вазнлари орасида ритмнинг ритмик хусусиятлари билан ажралиб турадиган **ҳазажи мусаммани** (рукнлари: мафойилун, мафойилун, мафойилун, мафойилун) вазни орасида ижод қилган ҳар бир ўзбек шоири сингари Жамол Камол шеърлятида ҳам ритмали мусаммани маҳзуфдан кейин иккинчи ўринда туради. Мазкур вазн жиддий мушоадалар, теран фикрларни ифодалашга қўл келади. Ана шундай имкониятлардан моҳирона фойдаланган шоирнинг ғазал ва мусаммаслари гоят таъсирчан, шу билан бирга, эстетик завқ бағишловчи бўлиши эга :

*Ажаб бир суврате, дўстлар, боқиб мен ҳар сафар дилсўз,
Ажаб бир чақнаган сиймо, ажаб бир порлаган юлдуз,
Бу кўзлар мунчалар шахло, бу кўзлар мунчалар маъюс,
Бу кўзлар айласа ҳар неки ошкор-у ниҳон айлар,
Бу кўзлар имтиҳон айлар, бу кўзлар имтиҳон айлар*(1, 245).

Ушбу мухаммасда тараннум этилаётган гоъларнинг ўқувчи қалбидан мустаҳкам ўрин эгаллашида танланган вазн ҳам катта аҳамиятга эга.

Рукнлари “мафъу(в)лу, мафойилу, мафойилу, фау(в)лун” тарзида бўлган **ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф** вазни Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, Зокиржон Фурқат каби Жамол Камолнинг шеърлятидан ҳам мустаҳкам ўрин эгаллаган. Бунинг тасдиғини қуйидаги байт мисолида кўришимиз мумкин :

*Ҳай – ҳай, на гўзал кўзгуда жонона кўринди,
Бай – бай, не малоҳат ила афсона кўринди.*(1, 195)

Мисралардаги ёқмил оҳанг, ўйноқи ритм вазн имкониятларининг рўёбга чиқиши билан бирга унинг жўшқин туйғулар ифодаси учун қулайлигидадир .

Шоир шеърлятида қўлланилган баҳрлардан яна бири ражаз баҳридир. Ундан ҳам шеърлятимизда кенг фойдаланилган. Хусусан, ижодкор ражаз **мусаммани солим** вазнининг имкон доирасини

*Васлинг аро ёнсам фақат, ҳажринг аро куйсам нетай,
Ё муниси жонинг бўлай, ё садқайи жонинг кетай.*(1, 223)

матлаъси билан бошланувчи ғазали орқали кўрсатиб берган. Шунингдек, ғазалнинг тўлиқ матни билан танишганимизда шоир ҳар бир мисрада ички қофияни қўллаш билан бу вазнининг ички имкониятларидан моҳирона фойдаланганининг гувоҳи бўламиз.

Хулоса қилиб айтганда, Жамол Камол лирик ижодида арузга хос вазини оҳанг воситаларидан усталик билан фойдаланиб, муҳим ютуқларга эришиши олган шоирдир. Ижодкорнинг бу муваффақияти, айни чоғда, унинг ўзбек арузи ривожига қўшган муносиб хиссаси ҳамдир.

Фойдаланилган адабиёт

1. Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. 1 жилд. – Т.: Фан, 2007.

**БУГУНГИ АДАБИЁТШУНОСЛИК
МАСАЛАЛАРИ**

АДАБИЁТ ИЛМИ МАНЗАРАЛАРИ

Қурдош КАҲРАМОНОВ
ТДПУ профессори
филология фанлари доктори

Истиклол, барча соҳаларда бўлганидек, адабиётшунослик ва адабий танқид таракқиётида ҳам янги даврни бошлаб берди. Етмиш йилдан зиёдроқ ҳукмбардорлик қилган марксча-ленинча дунёқараш ўрнига хурфиқрлиликка асосланган янгича илмий тафаккур шакллана бошлади. Бадий асар таҳлили ва талқинида умумбашарий мезонлардан келиб чиқиб ёндашиш асосини тамойилга айланди. Асар таҳлилида ижтимоий-мафкуравий ёндашув ўрнига бадий-эстетик мезонлар етакчилик қила бошлади. Ижодкорга муайян ижтимоий соҳанинг вакили деб эмас, балки ўз қалби, орзу-умидлари, маънавий оламига эга бўлган индивид сифатида қараш шаклланди. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги, шўро давридаги каби, бадий асарга «ижтимоий муаммолар», «долзарб мавзулар» нуктаи назаридан ёндашишда бирёқлама қарашлардан воз кечди. Бадий асар талқини масалла ва танқидчилик фаолиятида етакчи аҳамият касб этди.

Президент Ислоҳ Каримовнинг «Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор»(1, 7) рисоласида айтилган теран фикр-мулоҳазаларида «адабий жараёнга, шоир ва адиблар фаолиятига баҳо беришда ўта нозиклик ва эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак»лиги алоҳида таъкидланади. Дарҳақиқат, бу даъват бевосита танқид ва адабиётшунослик олдидаги вазифалар нечоғли масъулиятли эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Шу маънода бугунги кунда адабиётшунослик ва танқидчиликдан ивланишлар, саъй-ҳаракатларнинг самарали кечаётгани нималарда кўринадими? Биринчидан, адабий-бадий нашрларда босилаётган адабий танқиднинг мақолалар, тақризлар мавзулари ранг-баранг, уларда адабий жараённинг долзарб муаммолари қамраб олинган, ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга молик масалалар дадил кўтариб чиқилган. Иккинчидан, буни аксарият муаммолар ҳусусида кечган баҳс-мунозараларнинг ошкоралиги, илмий ва мантикий асосланганида ҳам кузатиш мумкин. Шу жиҳатдан

Н. Каримовнинг “Ўзбек адабиётшунослигининг янги босқичи” (“Ўзбек тили ва адабиёти”, 2011, 3), Н. Раҳимжоновнинг “Адабиётшуносликнинг янги босқичи” (“Шарқ Юлдузи”, 2011, 5) каби мақолалари характерлидир.

Олимлар ўз кузатишларида истиқлол даврида ўзбек адабиётшунослигини эришяётган ютуқлар, вужудга келган янгича тамойиллар ва илмий йўналишлар ҳақида фикр юртишади.

Жумладан, Наим Каримов ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигини шўро даврида вужудга келиб шаклланган бўлса-да, ҳоким мафкура тазйиқи остида турли хил “оғиш”ларга йўл қўйилганини таъкидлар экан, истиқлол йилларига келибгина адабиёт илмида чинакам янгиланиш жараёни бошланганига эътиборни қаратади. Мунаққид фикрича, истиқлол даврида келиб адабиётшунослик марксча-ленинча таълимотдан бутунлай воз кечиб, муаммо ечимига миллий руҳ ва гоё билан суғорилган концепция асосида ёндаша бошлади. Бу ҳол минг йиллик тарихга эга бўлган маданий меросимизни яхлит бир бутун ижтимоий-эстетик ҳодиса сифатида

қоралиниб тортиб то топталган қадриятларни тиклаш, “халқ душмани” дея қоралиниб келинган адабий сиймолар меросини халққа қайтариш ва аксинча, шўро даври адабиётшунослигида сунъий равишда улуғланган, бошқаларга қарши қўйилган (Ҳ.Ҳ.Ниёзий каби) ижодкорлар ижодини қайта ҳолис қилиш ва ўзининг объектив баҳосини олишгача бўлган жараёндаги ўзгаришларга эътиборни қаратади.

II Каримов истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигининг барча бунёдчилари бўйича олиб борилаётган илмий изланишлардаги янгича равиш ва ёндашувларни қатор тадқиқотлар мисолида асослашга ҳаракат қилади.

Мунончи, янги ўзбек адабиётини ўрганишда аввалгидек, фақат шўро даври билан чекланмасдан, бу ҳодиса жадид адабиёти билан бевосита боғлиқ равишда илмий асосланганлигига эътиборни қаратади. Дарҳақиқат, олим қоралинибганидек, истиқлол йилларида жадид адабиётига муносабат тубдан ўзгариб, қодирийшунослик, фитратшунослик ва чўлпоншуносликнинг асосини янги йўналиши вужудга келди.

Олим ўзбек фолклоршунослиги ҳақида фикр юритганда, Тўра Мирзасев раҳбарлигида Маматкул Жўраев, Жаббор Эшонкулов, Шомирза Турдимов каби истеъдодли фолклоршунос олимлар етишиб чиққанлиги ва уларнинг “Аяномиш” ва “Гўрўғли” туркум дostonлари ҳақидаги тадқиқотлари ўзбек фолклоршунослигини янги босқичга олиб чиққанлиги эътироф этилади. Шунингдек, мақолада мустақиллик йилларида адабиёт назариясига оид тадқиқотлар самарали кечаётганлиги таъкидланади.

Профессор Н.Раҳимжонов “Адабиётшуносликнинг янги босқичи” мавзосида адабиётшунослигимиздаги янгиликни жараёнларини энг аввало тундиққараш билан боғлаб талқин қилади. Олим фикрига кўра, “Ижтимоий-филсофий, фалсафий тизимларнинг ўзгариши аввало дунёқарашларнинг ўрни ва аҳамиятини ўзгартирди”(2, 159). Шу нуқтаи назардан бадиий асарга муносабат ҳам тубдан янгиланди. Олим ана шу янгиликни хос хусусиятларни ўн пунктдан таврият тамойиллар асосида кўрсатади ва ўз кузатишларида муайян хулосалар қилади.

Бунда, энг аввало, адабиётшуносликнинг бадиий асарни ғоявий-тематик жиҳатдан баҳолашга чек қўйилиб, уни гўзаллик ҳодисаси сифатида тадқиқ ва таҳлил этишга эътибор кучаяётгани тамойил сифатида кўрсатилади. Шунингдек, олим эътирофича, адабиёт илмининг турли фан соҳалари – фалсафа, фолклор, тарих, фалсафий, тасвирий ва амалий санъат, дин, кино, театр ва ҳоказолар билан алоқаларнинг кучайиши эстетик категориялар ўқишнинг кенгайтишига хизмат қилмоқда. Олим эътибор қаратган яна бир тамойиллардан бири, бу – “ўзбек адабиётининг етук бадиият намуналарини шунон контекстида таҳлил қилишда кўзга ташланмоқда”(2, 61).

Шунингдек, мақолада истиқлол йилларига келиб шўро даврида “халқ душмани” дея қоралиниб келинган жадид адабиёти намоёндаларига, асосдан, Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби ижодкорлар ижодини ўрганишга эътибор қаратилганлиги ва мазкур соҳа бўйича кўплаб адабиётшунос олимлар етишиб чиққани адабиёт илмининг ютуқларидан бири сифатида эътироф этилади.

Мақолада адабиётшуносликнинг адабий жараёндаги асосий изланишларни изчил кузатиб, унинг етакчи тамойилларини тўғри белгилаётгани, турли адабий оқим ва йўналишларга ижобий ҳодиса сифатида ёндашаётганига алоҳида эътибор қаратилади. Адабиётшуносликдаги ушбу илмий-ижодий янгиланишлар мазкур фаннинг ютуқлари сифатида баҳоланади.

Айни пайтда олим адабиётшунослик олдида турган долзарб муаммолар, ечимини кутаётган масалаларга ҳам муносабат билдиради. Бунда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилади:

Биринчидан, XX аср бошларидан бугунги кунгача бўлган адабиётшунослик ва танқидчилик асарларининг муқимда библиографиясини яратиш;

Иккинчидан, таржимашуносликдаги сифат янгиланишини, аслигидан таржима қилиш имкониятлари кенгайганини ҳисобга олиб таржимашуносликнинг мустақил фан сифатидаги концепцияларини яратиш.

Учинчидан, адабиётшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси кенгайиши натижасида кўплаб янги терминлар адабиёт илмидан муҳим ўрин ола бошлади. Бу эса бугунги кунда адабиётшуносликнинг комусий лугатини яратиш масаласини кун тартибига қўймоқда(165).

Шубҳасиз, олимларимизнинг бугунги ўзбек адабиётшунослиги етмаски тамойиллари ҳақидаги кузатишлари адабиёт илмининг манзараларининг ютуқ ва камчиликларини кўрсатишда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Айни пайтда адабиётшуносликнинг галдаги вазифаларини белгилашда ҳам асосий омил бўлиб хизмат қилади.

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, “Жаҳон адабиёти”, “Шарқ юлдузи”, “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Тафаккур”, “Ёшлик” журналларида чоп этилаётган кўплаб тадқиқот ва мақолаларни бунга далил сифатида кўрсатиш бўлади. Хусусан, адабиётшуносликнинг ҳамда замонавий адабиётнинг назарий масалаларини ёритишда бу нашрлар ибратли ишларни амалга оширмоқда. Шу ўринда биргина ўтган йиллари Алишер Навоий ва Бобур таваллуди кунлари муносабати билан берилган давра суҳбати ва мақолаларда бу улуғ сиймолар ижодининг ҳали эътиборга тушмаган қирраларни очилганига гувоҳ бўламиз. Масалан, “Навоийнинг ҳудудсиз олами” (“ЎзАС”, 2010, 5 февраль) номли давра суҳбатида Ёқубжон Исоқов, Иброҳим Ҳаққул, Қодиржон Эргаш, Каромат Муллаҳўжаева ва бошқа олимлар шу кунгача навоийшуносликда эришилган натижаларни таъкидлашган ҳолда галдаги асосий вазифа – навоийшуносликни янги bosқичга кўтариш учун нималарга эътибор қариш, бу борадаги вазифалар нималардан иборат бўлиши керак, деган масалага анча ойдинлик киритишди. Муҳими, улуғ салафларимиз таваллуд кунлари билан боғлиқ чиқишлар улар шаънига шон-шарафлар айтишдан мутлақо холи бўлиб, асосий эътибор уларнинг ижодиётига қаратилди.

Адабиётшунос Узок Жўрақуловнинг “Лисон ут-тайр”да хронотон шакллари” мақоласида Навоий асари илмий-фалсафий йўсинда талқин этилган. Бунда адабий асардаги макон ва замон муаммоси шоир дунёқараши билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилади. Айтиш жоизки, бадий асарда хронотон муаммоси ўзбек адабиётшунослигида энди-энди ўрганилаётган

муаммолардан биридир. Шу боис, мазкур тадқиқот Навоий ижодига, хусусан, “Навоий уг-тайр” асарига муносабатдаги янгича талқин сифатида муносабатга лойиқ.

Матншунослик муаммоларига бағишланган “Матншунослик давр муаммолари даражасидами?” (“Ўз АС”, 2010, 2 июль) сарлавхали давра суҳбати таъинишичи Суйима Ганиева, Нусратулло Жумахўжа, Нурбой Жабборов ва бошқа олимлар мумтоз адабиётимизнинг энг муҳим муаммоларидан бири – матншунослик соҳасининг илмий-назарий ва амалий жиҳатлари ҳақида баҳс қиладиганлар. Суҳбатда бугунги кунда матншуносликда ечимини кутаётган муаммолар, уларни ечишнинг илмий-назарий, ташкилий вазибалари алоҳида таҳлилланган. Давра суҳбатида кўтарилган масалалар бўйича фаол адабиётшунос олимлар Ваҳоб Раҳмонов, Исмоил Бекжон, Юсуф Турмушовнинг мақолаларида бу мавзу бугун кескинлиги билан, мунозарали тарғиб қўйилгани эътиборга лойиқ. Олимларимизнинг чиқишлари бир-икки муҳим шоиримиз асарлари нашридаги айрим қусурларни айтиш билан таъриҳлашиб қолаётгани йўқ. Аксинча, мавзу доираси кенгайиб, энг қадим адабий ёдгорликлар нашрлари ҳам қамраб олинмоқда. Жумладан, Қосимжон Тўлқон ва Қудратулло Омоновнинг “Илмий-танқидий матн яратиш замон талаблари”, “Мангу кумару” (“ЎзАС”, 2010, 20 август), “Элнинг кути–Қутадғу билиг” (“ЎзАС”, 2010, 10 декабрь) мақолаларида ўзбек матншунослиги таъриҳига теран назар ташланган, бу борадаги амалга ошириш лозим бўлган вазибалар қаламга олинган. Чунончи, “Қутадғу билиг” достонида фаол таъриҳладиган “элиг”, “билиг”, “қут” сўзларининг янгича талқини асосида “эли” сўзи “эли бор” маъносини эмас, балки “элтувчи”, “йўл кўрсатувчи” маъносини, “билиг” сўзи “битмоқ”, “битилган сўз”, “матн” маъносини “қут” сўзи “бахт, иқбол” эмас, балки “қуч-қудрат” маъноларини таъинишини, шунга қўра дoston дидактик мазмундан ташқари, “Қуч-қудратга, сиёсий салоҳиятга, давлат бошқарувига, озодликка етакловчи асар” экани ҳам асосланади.

Мумтоз адибларимиз меросига муносабатда, айниқса, Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди борасидаги баҳс қизиқарли бўлди. Шарқшунослик институти ходими Абдусаттор Жуманазар айни мавзуда кўплаб мақолалар таъин қилди ва унинг ҳар бир чиқиши алоҳида эътиборга тушди. Натижада Машраб мероси билан боғлиқ айрим муаммолар адабиётшунослар назаридан ўтганда қолиб келаётгани ойдинлашди. Тадқиқот характеридаги бу мақолаларда улуг шоир ҳаёти ва ижоди, конкрет ғазаллари билан боғлиқ ечимини лозим бўлган муаммолар мавжудлиги далиллар асосида кўрсатилди. Мазкур баҳсда иштирок этган олим ва адибларнинг фикр-парашлари қанчалик қарама-қарши бўлмасин, уларнинг мунозара этикасини амалдагилари, мулоҳаза ва ҳукм-хулосаларини вазминлик билан, далилларга асосланиб баён этишгани ибратлидир.

Бугунги адабий жараёни кузатганда назарий муаммоларга бағишланган мақолаларда ҳам гоёт муҳим масалалар хусусида баҳс юритилаётганига гуноҳ бўламиз. Уларда замонавий адабиётшуносликнинг янгича илмий-назарий мезонлари қандай бўлиш керак, кўп асрлик Шарқ мумтоз адабиёти ва Ғарб адабиётига хос таҳлил усулларини қай тарзда уйғунлаштириш мумкин, бугунги адабиётшунослик ва танқидчиликнинг методологик

муаммоларини қандай яратиш лозим, каби долзарб масалаларда илмий хулосалар, конкрет таклифлар олдинга сурилаётир. Бу масалалар жаҳон адабиётшунослиги контекстида тадқиқ этилишига жиддий эътибор қаратилмоқда. Чунончи, Улуғбек Ҳамдамовнинг “Давр талаби ва янги мезонлар” (“ЎзАС”, 2010, 24 сентябрь) мақоласида бугунги ўзбек адабиётшунослиги тараққиёт тамойилларининг ривожини Шарқ ва Ғарб илмий-фалсафий қарашларининг синтезлашуви асосида амалга ошириш таъкидланган. Профессор Муҳаммаджон Холбеков “Жаҳон адабиётида умуминсоний тамойиллар” (“ЎзАС”, 2010, 29 октябрь) мақоласида жаҳон адабиёти атамани сўнгги даврларда барча миллий ва минтақавий адабиётларни бир-бирига боғлайдиган тушунчага айланиб, умуминсоний адабиётнинг вужудга келишига асос бўлаётгани, иқтисодиётдаги каби адабиётда ҳам глобализация жараёни бошланганини таъкидлайди.

Нўъмон Раҳимжонов эса “Ахлоқ ва идеал— бош мезон” (“ЎзАС”, 2010, 12 ноябрь) мақоласида назарий умумлашмалар амалий тажрибалар асосида курилиши, шу боис ҳам бугунги кунда ижодкорлик салоҳиятига эга бўлган интасодикий шахслар ҳам ёзувчилик даъвоси билан чиқишларига қарши курашиш зарурлиги ҳақида куюнчақлик билан ёзади.

Профессор Абдуғафур Расуловнинг “Концепция зарурати” (“ЎзАС”, 2010, 12 ноябрь), С. Мелининг “Янги танқид” (Ғарб адабиётшунослигидаги бир оқим ҳақида) (“Шарқ юлдузи”, 2010, 4-сон) мақолаларида ҳам янги назарий асосларнинг кашф этилишидаги мураккабликлар, “янги танқид”нинг жаҳон адабиётшунослигидаги ўрни, айни чоғда ўзига хос заиф деб ҳисобланган томонлари кўрсатилган.

Истиклол йилларида бадий асар таҳлили муаммосига ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Олимларимиз бадий асарни баҳолашда шўро даврига хос якрагликдан воз кечиб, турли-туман ёндашув ва таҳлил усулларидан фойдаланишмоқда. Таҳлил ва талқиннинг илмий-назарий асосларини тадқиқ этишга эътибор қаратилмоқда. Натижада сўнгги давр адабиётшунослиги ва танқидчилигида тарихий-биографик, тарихий-маданий, герменевтик, синергетик ёндашув асосида яратилган тадқиқотлар юзага келди. Таҳлил методларига бағишланган дастлабки ўқув қўлланмалари, мақолалар ҳам чоп этила бошлагани кувонарли ҳолдир.

Адабиётшунос олим Баҳодир Каримовнинг “Адабиётшунослик методологияси” ўқув қўлланмаси бу борадаги дастлабки изланишлар маҳсулидир. Филолог-магистрларга мўлжалланган ушбу қўлланма адабиётшунослар томонидан фаол қўлланила бошлаган таҳлил методлари ҳақида дастлабки мухтасар илмий-назарий тушунчалар бериши билан қимматлидир.

Қ.Йўлдошевнинг “Мохиятни англатиш йўли” (“Шарқ юлдузи”, 2010, 1-сон) номи мақоласи ҳам таҳлил турларига бағишлангани билан эътиборга молик. Мақолада бадий асар таҳлили жараёнида нималарга эътибор бериш керак, деган масалага ойдинлик киритишга ҳаракат қилинган. Жумладан, мақолада таҳлил атамасининг маъноси, таҳлил турлари ҳақида маълумот берилиб, илмий, филологик, ўқув -дидактик турларга ажратилади ҳамда ҳар бир турнинг етакчи принципларини белгилашга ҳаракат қилинади. Мақолада таҳлил жараёнида дунёқараш ва миллий мансубликнинг ўрни, энг аввало,

Фазолий асосда дея талқин қилиш эътиборга молик. Муаллиф фикрича, фазолий асосни тўғри белгилаб ололмаса таҳлил қанчалик маҳорат билан қилиб боришмасин, кўзланган мақсадга эришилмайди.

Ушунинг муҳими, сўнги даврда таҳлил ва талқиннинг биографик, структур, усулий таҳлил методларидан самарали фойдаланиб яратилаётган методларнинг сони ортиб бормоқда. Бу типдаги мақолаларда бадий асар таҳлили ҳам илмий, ҳам сифат жиҳатдан янгиланаётганини кузатиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
2. «Шарқ юлдузи», 2011, № 5.

“СЎЗ ЙЎЛИ” МАНЗАРАЛАРИ

Марзуба МИРҚОСИМОВА,

*ТДПУ профессори,
педагогика фанлари доктори*

Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг “Сўз йўли” номли таъинланган асарлари иккинчи жилдини кейинги йилларда ёзган шеърлари таъинланган этган. Тўпламдаги хазрат Абу Ҳамид Ғаззолий ҳикматлари, Шарқ адабиётининг улуг намояндалари Мавлоно Румий, Ҳофиз Шерозий таъинлари, Александр Пушкин, замонавий рус шеърляти даргаларидан Андрей Вознесенский, Александр Файнберг асарларидан қилган таржималари ҳам ўрин олган. Айни дамда, шоирнинг умумтоз адабиётимиз таъинларини давом эттириб, ўзига хос услуб ва оҳангда битган “Яхшилик экинмагай” (“Қирқ ҳадис”), “Шамнома”, “Кўнгил соҳили” каби туркумлари таъинимизни тортади. “Шамнома”нинг ёзилишидаги ҳаётий асосларни шоирнинг ўзи изоҳлайди. Айни кўнгил изҳори шоирнинг куйидаги сўзликларидан янада ёрқин ифодасини топган:

*Менинг Ватан ичра ватанларим бор,
Мангу завол билмас чаманларим бор.
Термизийлар янглиг хазиналарим,
Бухорийлар каби маъданларим бор.*

*Мен бунда ҳар дилдан наволар олдим,
Ҳар гийҳ, ҳар гулдан саболар олдим.
Оқ фотиҳа олдим оппоқ тоғлардан,
Азим чинорлардан дуолар олдим.*

“Райҳонлар баргидан сиёҳ олган” шоир қалби ҳар ҳисдан ўз руҳида бир сиёҳ унгани, “юртнинг турна кўзли булоқларидан” кўнгил кўзи очилгани, сиёҳлари тиниқлашганини ҳис этади. Кимдир умр бўйи қаср қуради, кимдир мол – дунё йиғиш билан овора. Кимдир жабр қилмиш ва топмиш қилди. Бу дунёда ҳатто сўз ҳам сотилди, бегона ҳам, дўст ҳам сотилди... кечирилган умр эса тушларга айланди...

*Ёмғирлар йиғлашиб сел бўлди, она,
Согинчлар бирлашиб йил бўлди, она.*

*Тўпланиб-тўпланиб барча оғриқлар,
Менинг кўкрагимда дил бўлди, она...*

*Айтмангиз, биз узоқ манзилга кетдик,
На дарё ва на ё соҳилга кетдик.
Ўзга манзиллардан изламанг бизни,
Ёронлар, биз дилга, биз дилга кетдик.*

Шоир дил йўли кўнгил томон олис сафарга чоғланар экан, “бу манзилни етгунча гуё минг йил тараддудлангани, талпингани, “минг йил пуч юрганини” эътироф этади. Куй тинглаб, “кўнгил найи” эсаётган манзиллар, гул ҳуснига мафтун кўнгил раъйдан, меҳру муҳаббат йўлидан кетган шоир “бир умрлик кўнгил пайидан кетдик” дея ўз кўнгил йўлига ишора қилиш Барчамизни ўзлигимизни танишга, ўз кўнгил йўлимизни тайин этишимиз ундайди, оғриқли саволлар билан туйғуларимизни, хаёлларимизни силжитади:

*Дунёга келдингиз кетгайсан қачон?
Эзгулик нақшини битгайсан қачон?
Неки бор, етишдингиз елиб-югуриб,
Эй инсон, ўзингизга етгайсан қачон?*

“Румийдан бир коса”, “Хайёмдан бир жом” олиб, тоқат излаб, кўнгил йўли аро кезаётган шоир мудроқликдан кечишга, “шабнамдай бир тоза ғам” дард ила яшашга, кўнгил манзаралари ортидаги ҳикматлар маъносини уқишга интилади:

*Олис юлдузларда қандай хабар бор?
Ойнинг гардишида қандай хатар бор?
Мангу хавотирдай айланар фалак,
Бир кун ҳаммамизга катта сафар бор...*

*Улуғ Ойбеклару Фафур Ғуломлар
Нечун улуғ эрди, улуғ каломлар?
Чунки улуғ эрди бу зотларда қалб,
Қалбда улуғ эрди дарду аламлар.*

Ўз умрини “кўнгил йўлига” бурган шоир соғинчларини ҳам, оғриқларини, камлик, кемтикларини ҳам сўз йўли аро битикларида “Шамнома”-ю “Ғамнома”сида изҳор этар экан, ўтадиган кун-умримизнинг “кўнгил томон бир сафари”, ҳар он – “қунимизнинг бир гавҳари”, ҳар отадиган тонг – Оллоҳнинг бизларга хушхабари” эканини таъкидлайди. Зотан, инсонлик аъмоли, отаётган оппоқ тонг, қаршимиздаги узун кун ва тун барчамиз учун кўнгил томон бурилишга, кўнгил йўлига сафар қилиш, кўнгил манзаралари ортидаги маъноларни уқиш учун яна бир имкон, фурсат демакдир. Кўнгил йўли эса шоир учун сўз йўли, сўз изгирублари-ю қувончларига тўлик, бепоён, олис, машаққатли йўл...

*Уйқашдир бу йўлнинг шому саҳари,
Хабарлари бисёр, кўндур хатари.
Эй дўст, Фаридиддин Аттордин ўрган,
Энг узоқ сафардир кўнгил сафари.*

Шоир гоҳ бу йўлнинг “туфроқ янглиғ сўқмоқларидан, гоҳ тошқин сел, қирғоқ чакмоқларидан” ўтиб, кўнгил йўлида дарбадар кезади, ўзини “қангул шайбонининг хаси”дай, гоҳ шабнам кўнган япроқдай ҳис қилади. Дашту сахро қиссаси, кий бир қирғоқларига бош уриб, “ахтара-ахтара кўнгилни тинчатишти”ни эътироф этади. Шу дам дарахтлар бандида титроқ, япроқлар сира ханотир, қоялар аро жунжикиш, дарёларнинг шиддатга тўлғонишини билдиради. Ҳатто ёмғирлар ҳам “ҳасрат ўчоғидан тўкилган чўғ”дай иссиқ, ёйи яратувчи. Бу манзара қандай маъноларни ифода этади?

Ўзини “ҳасрат ўчоғида ўтинга”, “қисмат қирғоғида тутунга” қиёслаган шоир ишқисизлик қирғоғига етиб келганлигини аён этади. Ишқисизликдан қатъийан, дардсизликдан нураб бораётган “кўнгил йўли”га қараб шоир ўзларига мунг, кўнглига “қиров тўшалди”. Бу манзарага дош беролмаган шоир аҳволни тузатиш илинжида “япроқлардан уй қуради”, майсадан-хона, “кўнглини ва юлдуздан ўрнатди ойна”. “Осмондан зангори дарчалар очиб”, тўнадан эшик қилди, дилдан-остона”. Шу дамда шоир танида япроқ бўлди Дард, “кўнгил жаҳонида тупроқ бўлди Дард”. Зеро, сўз йўли, кўнгил йўли – дардсизлар учун бегона. Кўнгилни дард чекиб излаш, дард ила топиш ва яратиб мумкин. Дард эса бедор, яратувчи, меҳр-муҳаббатга, эзгуликка бағишда кўнгилда яшайди. Бинобарин, сўз йўли-эзгу туйғулар ва мақсадлар йўлидир. Шу боис шоир ўзи танлаган сўз йўлини-дил йўли, “кўнгил соҳили” деб атайди. Сўз йўлларида унган чечакларини эса сизу бизга, шоир оқирларига ҳамдард кўнгил эгаларига тақдим этиб, бу дунё йўллари элтгучи сўзга, ягона манзилга ёруғ юз билан етиб боришга ундайди.

“Яхшилик эскирмагай” (“Қирқ ҳадис”) тўплами аввалги “Кўнгил бағишига жо маъно ва манзараларининг бадий фалсафий жиҳатдан теран рақибий давомийлигини таъминлаган. Саккиз ва ўн иккилик мисралар орқали шоир инсоний бурч ва масъулият, эзгулик, маърифат, яхшилик, она ва ватанга, хотираларимизга садоқат туйғулари моҳиятини, маъно қирраларини фалсафий йўсинда поэтик талқин этишга эришган:

*... Ҳар ким бу дунёда қилганларига
Яраша ажр ила мукофот кўргай.
Оқарган сочларинг маҳшар кунинда
Нур бўлиб йўлларинг ёритиб тургай.*

Шуниси диққатга сазоворки, келтирилган ҳадислар ва ҳикматлар мазмуниси саккизлик ва ўн иккилик мисраларга сингдирилганидан ташқари шоир хилма-хил ташбеҳлар, метафора, метонимия, поэтик кўчимлардан фойдаланиб, гоҳ таъсирчанлигини таъминлашга эришган. Қофия тартиби б-б ёки а-б; а-б тарзида келиб, ўзига хос оҳангни юзага келтирган. “Инсонга бир водий тўла молу дунё берилса, у иккинчи водийнинг ҳам берилишини хоҳлаши” ҳақидаги ҳадис мазмуни “нафс” сарлавҳали ҳар бири тўрт алоҳида мисрадан таркиб топган саккизликда ўз ифодасини топган бўлса, “Худо шайбонининг”, “Бахтсизлик”, “Фойдали ёмғир” каби саккизликлар орқали шоир одамларни инсофга, эзгу ва фойдали амалларга ундайди; “Ўлим”, “Мерос”, “Салдақа”, “Одам танасидаги идиш” каби тўрт ва олтиликдан ташкил топган мисраларга жо маънолар эса умрнинг ғаниматлиги, бефойда сўздан сукут яхшироқ экани, хулқу одобдан улуғроқ мерос йўқлиги, Оллоҳдан фойдали ним сўраш, фурсатни ғанимат билиш, қалб ва ахлоқ гўзаллигига эришишига даъват этади.

*Иморатлар қуринг, солинг қасрлар,
Истанг олам кезиб, бахшилик қилинг.
Неки қилсангиз ҳам қай касб, амалда
Аввал дуо олинг, яхшилик қилинг...*

“Қирк ҳадис”ни ўқир эканмиз, синовлар дунёсидаги ўз ҳаётимизни сарҳисоб этиш, амалларимиз нечоғлик эзгуликка хизмат қилиши ҳақда ўйлаш, меҳр кўрсатиш, гўзалликни қадрлаш, чанқаган инсонга сув тутиш, мунғайган одамларга кўмак бериш, ноумидлар учун умид чироқларини ёқиб, туйғусизларга ҳис-туйғу улашиш истаги туғилади. Зотан, сўз-инсон дилининг кўрки, либосидир. Сўз йўли эса меҳр-муҳаббат, эзгулик, гўзаллик, ростлик, масъуллик, ҳикмат йўлидир. Шоир айтмоқчи:

*Бу олам яшинагай эзгуликлардан
Токи инсонларда қалб ва ҳикмат бор,
Шеър ҳам яралмагай бекорга асли
Шеърда Расулulloҳ айтган ҳикмат бор.*

Сирожиддин Саййиднинг “Сўз йўли” асари сўнгги давр ўзбек шеърятига хос янгича шаклий изланишлар хилма-хил мавзулар ва ғоялар мужассамлигида ўзига хос оҳанглари олиб кираётганидан далолат бериши Жанрлар ранг-баранглиги, анъанавий ва янгича ифода йўлларидаги шаклларидаги маҳорат билан фойдаланиш натижасида ўзига хос фалсафий мушоҳада билан тасвирнинг жозибалилиги, мусикийлик, содда ва ранг ифода тарзи лирик қаҳрамон кечинмаларини, руҳий эврилишларини поэтик талкин ёки ички нутқ воситасида ёритиш имконини бермоқда. Ҳис-туйғу, кечинма ва поэтик фикр уйғунлигидан юзага келган лирик образ у “мен”ини, ўз кўнгил оламига хос манзараларни тасаввур этиб, англашга ундайди. Узини ўз кўнгил орқали танийди. “Сўз йўли” ҳам китобхонни руҳият кенгликларига, кўнгил манзаралари жо бўлган туйғулар оламига олиб киради.

БИР ҚАТРАНИНГ ФАВВОРАСИ

*Зухриддин ИСОМИДДИНОВ,
филология фанлари номзоди*

Тўрт-беш йил аввал Бразилия адиби Пауло Коэльонинг “Алхимик” асарини Озод Шарафиддинов таржимасида қизиқиб ўқиб чиқдик. Бу роман китобхонлар орасида довруқ қозонди, шу боис унинг Аҳмад Отабоев билан Азиз Саид қилган таржималари ҳам илиқ қутиб олинди – икки йил ичида бир романнинг учта таржимаси пайдо бўлди. Бир асарнинг уч бора ўгирилиши адабиётимиз тарихида аввал бўлмаган. Лев Толстойнинг “Тирилиш” романи Японияда қирк марта ўгирилган, Н.Бараташвилининг “Мерани” шеъри рус тилига икки юз эллик бор таржима қилинган, деган гапларни эшитар, бизда ҳам шунақа воқеалар юз берармикин, деб юрар эдик. Мана, насиб ҳам бўлди.

Аслида, бу роман – шарққа қараб юрсангиз ҳам, ғарбга юрсангиз ҳам – географик жиҳатдан биздан энг йироқ бир мамлакат ёзувчисининг асари. Бу олислик асар услубида, тасвирланган ҳаёт тарзининг бегоналигида,

персонажлар характери, қилиқларининг ғирт ўзгача бўлишида, унда олға суратган бадий мазмуннинг бизга унча сингишмаслигида... хуллас, шулар сифати асар биз учун камроқ эстетик мазмун етказадиган хоссага эга бўлиб қолиши, уни ўгириш шарт эмас, деган хулосага келиниши тайинроқ эди.

Аммо бунинг акси бўлди. Тўғри, роман воқеалари Бразилияда эмас, асосан Испанияда, сўнг бош қаҳрамон Сантягонинг Марокашга ўтиб, ундан со Мисргача қилган саёҳати давомида йўлдаги мамлакатларда кечади, аммо бу билан Пауло Коэльо араб адибига айланиб қолмаган, албатта. Хўш, унда бу асарга қизиқиш кучли бўлганининг боиси нимада экан?

Аливалю, асар номи – “Алкимё”дан шарқона рух уфуриб туради. Гарчи “Алкимё” сўзи латинча “химия” сўзидан олинган бўлса-да, алкимё фани (оддий металлларни олтин-кумушга айлантиришга уриниш) Шарқда ривож топган. Алкимё орқали фалсафа, ҳикмат тошини топиши мумкин, деб ишонишган, яъни, қимматбаҳо деган маънода қизларга Кимёхон деган исм ҳам қўйилган. Алкимё тасаввуфий тадриж – омиининг сўфийга айланишини ифодаловчи ташбеҳ сифатида ҳам қўлланган (*шиқ тушса туфрғони кимё қилур*).

“Алхимик”нинг мазмуни ёдингиздадир: Сантяго деган подачи йигит санбагалликда кун кечиради, у ҳам аксар қашшоқ одамлар каби тўсатдан болиб кетишни орзу қилади. Бир кун вайрона бир черковга қўйларни қамаб, ётиб ухлайди. Тушида унга Миср эҳромлари яқинидаги чўлда, бир қирликда бекхисоб бойлик кўмилгани, бу дафина уни кутиб тургани аён бўлади. Бу тушни у икки бор кўради. Хаёлчан Сантяго бу бир башорат, дея таваккал қилибга отланади. Юртидаги ҳар хил жодугару башоратгўйлар, йўлда ҳамроҳ бўлган яхши-ёмон одамлар тасвири асар саргузаштларини янада жозибадор қилиши. Аммо охирида Миср эҳромлари яқинига борган Сантяго ўғри-ворқочилар қўлга тушади, улардан калтак еб, таланади. “Буёққа нега боднинг, нега ер қовляяпсан?” деб сўраган қароқчилар бошлиғига Сантяго тушида кўрганини баён қилади. У Сантягонинг анойилигидан кулиб, мен ҳам бир пайт худди шу сен ётган ерда ухлаб, бир туш кўрган эдим, тушимда гўё Испаниянинг фалон вилоятига бориб, фалон маҳалладаги ташландиқ черков ҳовиссидаги азим чинор тагида ётган катта дафинани қазиб олишим керак экани, бу тушни икки марта кўрдим, аммо мен тушига ишониб қаёқдаги Испанияга борадиган, ўша жойларни кавлаб юрадиган тентаклардан эмасман, дейди. Ажаб, умрида Испанияни кўрмаган бу каззоб Сантягога ғирт таниш маҳаллаларни айтади, у айтган черков эса айнан Сантяго қўй қамаб юрган черков эди! Сантяго яна жазм қилади – ватанига қайтади ва айтилган жойни қазиб, зўр хазина топади.

Бу саргузашт асар бир қадар фалсафий маъно ташигани, бош қаҳрамон охирида муддаосига эришгани, иккиламчи воқеа-ҳодисалар тасвирида ҳам йилувчи ахлоқий-эстетик масалаларни бизнинг руҳимизга мос тарзда баён қилиганидан бўлса керак, “Алхимик”ни ўзбек китобхони жуда яхши қаршилади.

Асар муваффақиятининг сабаби фақат шу эмас. У сюжети билан ҳам Шарқ кишилари руҳиятга мос бўлган тасаввуфий бир маънога эга – солиқ тўловчига етмоқ учун сайр-саёҳатга чиқади, аммо барча машаққатларни бошидан ўтказганидан сўнг маълум бўладикки, унинг излагани олисда, ўзга маъволарда эмас, ватанида, қалбида, ўзида экан... Бу бизга Навоийнинг “Лисонут тайр” асарини – ўтгиз қуш етти водийдан учиб ўтиб, ахийри

Симурғ дийдорига етишиш олдида ногаҳонда Симурғ – бу ўзлари эканини си мурғ (ўттиз куш) бўлганликларини фахмлаб қолишгани воқеасини бўлмаса, Абдуҳолик Ғиждувоний тасаввуф фалсафасига киритган “Сафар дар ватан” рашҳасини... эслатади. Ва яна, Саҳрон Кабир оралаб Мирзо жунаётган карвон (бу карвон ичида Сантяго ҳам бор эди) йўлга тушишидан олдин карвонбоши ҳаммага “йўл азоби оғир, таҳликаси қўп, бунинг устидан молу жонимизга қасд қилган қароқчилар ҳам учраши мумкин, бас шундай экан, кимки шуларга чидай олмаса, бу йўлга тушмасин”, деб айтади. Бу эзотерик маънода, пирнинг солиқ олдига қўядиган биринчи шарт-талаби эди.

Шундан кейин карвонбоши барибир жазм этган одамларни атрофдан жамлаб, орамизда турли дину маҳзаблардаги одамлар бор, сафарини бошланishi олдидан ҳар ким ўз дини йўриғича Оллоҳдаги мадад тилаб ибодат қилсин, деб буюради. Бу ҳукм эса Мавлоно Жалолиддин Румийнинг барча динлар – Оллоҳни англашдаги ўзига хос йўл, ҳамонки шундай экан, ҳар қайси дин ҳам эҳтиромга лойиқ, деган ғоясининг мажозий бир баёнидир.

Асар романтик руҳга эга. Излаш ва изланишдан тўхтамаслик, бир кун келиб орзулар рўёбга чиқишига ишонч, фақат тирикчилик ташвинини ўралашиб қолмаслик, мол-дунё кетидан тушиб, топганига қаноат қиладиган бошроқфуруш каби бўлиб қолмаслик лозимлиги ҳақидаги панд – романининг лейтмотиви. У шу жиҳати билан ҳозирги Ғарб адабиётининг “норасо оламга расо ақл билан назар ташлайдиган” бирталай асарларидан тамом фарқланади.

Шу фазилатлари боис, “Алхимик” романини ўзбек мактаб дастурларига қўйиш, “Адабиёт” дарслигига киритиш учун ҳаракат ҳам қилинди. Бу иш амалга ошса икки жиҳатдан фойдали бўлар эди: болалар жаҳон адабиётининг энг сара намуналаридан бири билан танишар, шу аснода, ахлоқан айниган, маънан бузуқ қандайдир бир модерн ёки абсурд адабиёт “дурдона”сини ўқиб эмас, бизнинг шарқона руҳимизга шоён мос пок ғоялардан баҳра олади.

Аммо қизиқ, Пауло Коэльо – олис Бразилия адиби қандай қилиб ўз асарини бундай шарқона нур-жило билан мунаввар эта олди экан? Тўғри, Кристофер Марло “Буюк Темур” фожиасини ижод қилган, Гёте “Ғарбу Шарк девони” битган, Пушкин “Қуръонга татаббулар” ёзган. Бу санокни узоқ давом эттириш мумкин. “Алхимик” ҳам шундай асарлардан бири. Аммо Ислом Шарқига хос бўлган сўфиёна руҳ-чи, бу романга у қандай инган экан?

Бразилиялик бир адибнинг биргина романи тўғрисида бунча батафсил сўз юритаётганимиз ажабланарли туйилиши мумкин. Аммо гап шундаки...

“Мен ҳаётимнинг ўн йилини алкимёни ўрганишга бағишладим... – деб ёзади асарга ёзган сўзбошида Пауло Коэльо. – Ал-Иксир (обихаёт)ни топини фикру ҳаёлимни бутунлай эгаллаб олган эди... 1981 йили ҳаётимга устозим – Рама кириб келди... мен Ўз Йўлимни ва Тангри Аломатларини кашф этдим...”. Сўнг у устозлари – “Олам Рухини кашф этган ва унга уйғунлашиб кетишга қодир бўлган, Умумбашарий Тилни эгаллаган буюк ёзувчилар: Хемингуэй, Блейк, Борхес, Малба Тагана ва бошқаларнинг улуғ хизматлари”ни эътироф этиб ўтади, аммо адиб Шарк фалсафаси, Шарк алкимёсини тилга олмайди, лоақал Румий ҳазратлари номини ҳам эсламайди. Ҳолбуки, “Алхимик” романининг сюжетигина эмас, ғоялари ҳам улуғ Румийнинг “Маснавийи-маънавий”сидан олинган, тамоман унинг таъсирида битилган, “Маснавий” Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимасида

...и тилигиндан сўнг бу нарса аён бўлди. Устоз Нажмиддин Комилов ҳақли
...да кўйд қилганидек, “фалсафани Ҳегел ва Марксдан, Шопенгауэр ва
...дан, Ницше ва Фрейддан ўрганган кишилар Румий асарларини ўқиб,
...нинг ўзимизда аллақачон бор экану, ҳаммаси айтилган экану, дейишлари
...тэй. Ҳа, Румий ҳали кашф этилмаган тафаккур хазинаси, бизга етиб
...маънолар уммони эди...”

“Маснавийи маънавий” – XIII аср дунё адабиётининг шоҳ асари. Унинг
...нинг таржимаси (олти дафтардан иборат) 2001–2004 йиллари нашр
...ди. Бу асарнинг сўнгги китобидаги кўп ўринларида хазина-дафинага
...нинг учун жидду жаҳд қилмоқ масаласида сўз боради. Аммо 272-
...да конкрет равишда “Бир одам уйқусида туш кўрди, бирови унга
...ўлкасида фалон маҳалла, фалон уйда хазина кўмилган, деди...” деб
...инидиган сарлавҳага дуч келамиз (ёдингизда бўлса, Сантяго тушида ҳам
...ни Мисрдан излаш айтилган).

Шундан сўнг Румийда шеърий матн бошланади – бир киши муҳтож
...иб қолгани, худого муножоти қабул бўлиб, тушида хотифдан овоз келиб,
... Мисрга бориши тайинлангани, “*Хув фалон манзилда мадфун симу зар,
...и ўлғайдир бироқ азми сафар*”, деб тайинлангани баён қилинади.

Хуллас, у одам Мисрга етиб келади, қорни оч, ҳеч вақоси йўқ эди.
...инани қазичдан аввал одамлар ўтиб турган кўчада нон сўраб тиланишга
...бур бўлади. Уни миршаблар тутиб олиб, калтаклашади. Мусофир додлаб,
...и ўри-каззоб эмасман, тўғрисини айтай, Бағдоддан келдим, тушимда
... Мисрга боришим буюрилган, хазина топишим аён бўлган, дея миршаблар
...нига жами саргузаштларини баён қилади (“Алхимик”да – қароқчилар
...нига!). Шунда...

*Деди миршаб: ўғримассен эгри кўл,
Яхши одамсен, вале нодону гўл.
Тушни деб не шунча йўллар босганинг,
Бормидир, ҳой, зарра ақли равшанинг?
Неча қарра мен-да туш кўрдим, жигар,
Дедилар: Бағдоддан изла симу зар.
Ганж кўмилган гўша деб манзил-уйин,
Ул гарибнинг исмини айтди кейин.
Дедиким, кўрдим бу тушни неча бор,
Дедилар: Бағдодга бор, Бағдодга бор.
Туш дедим, бас, бормадим Бағдодга мен,
Сен эсанг шу тушни деб оворасен.
Ул мусофирнинг маҳалла, кўйини.
Айтди миршаб сўнгра мавзе, сўйини,
Бўлгай ул нодон туши нодонга мос
Сийқадир, ҳеч бир балога арзимас...*

Румийнинг қаҳрамони онг-тонг қолади, бу ҳам бир башорат, дея
...додга қайтади ва айтилган ганжинани ўз ҳовлисидан қовлаб олади:

*Уйга қайтди, топди ганж шодон бўлиб,
Турмуши Ҳақ лутфидин бўстон бўлиб...*

Ана энди “Алхимик”дан ўқиймиз:

– Мен хазинани излаяпман, – деб бақирди Сантьяго.

У ёрилиб кетган, қон талашган лабларини зўрга қимирлатиб қароқчиларга Миср эҳромлари ёнида яширилган хазинани икки бор тўғридан кўрганни айтди. Уларнинг кўринишидан тўдабошига ухшагани узоқ жаман қолди...

...Сантьяго қулаб тушиди. Тўдабоши унинг кўзларига қарамоқчи эди, аммо йиғитча нигоҳларини эҳромлардан узмай ётарди.

– Кетдик бу ердан, – деди тўдабоши қолганларга, сўнг Сантьяго ўғирилди:

– Бунчалик аҳмоқ бўлмаслик кераклигини тушуниб олишинг учун сени тирик қолдираман. Мен ҳам икки йил олдин худди мана шу сен турган жойда фақат битта тушни бир неча марта кўрганман. Тушимда гўё мен Испанияга йўл олишим керак эмиш, чўпонлар қўйлари билан кириб ётадиган омбори ўрнида азим чинор қад ростлаган вайрона черковни топишим керак эмиш, лекин мен қандайдир туш кўргани учун саҳрони кесиб ўтадиган аҳмоқлардан эмасман.

Ана шу сўзларни айтиб, қароқчилар жўнаб кетишиди.

Тўғри, адабиётшуносликда “сайёр сюжетлар” деган тушунча манжу Чунончи, “Зумрад ва Қиммат” эртаги кўп элда бор. Бош қахрамоннинг хизматкори билан сафарга чиқиши ва ажойиб-ғаройиб саргузаштларчи бошидан ўтказишидай сайёр сюжет “Дон Кихот”дан аввал ҳам бор эди; шунинг йўналишдаги бизга яхши маълум асарлардан Пушкиннинг “Капитан юнкер киссасини, Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романини ҳам эслаб ўтсак бўлади.

Аммо бошқасига қўйиб қўйгандек ўхшаб қолган ҳар қандай шайх шубҳасиз “сайёр сюжет” меваси бўла бермадими? “Алхимик”да эса, ҳақто шунинг сюжет талқинидан чиқадиغان фалсафий маъно – гоё ҳам бир хил: Румий ҳам Пауло Коэльо ҳам инсон ҳаётда ўрнини топиш учун ўз қалбига сафар қилган ҳамма нарса унинг ўзида мавжуд, дейдилар; дарвоқе, Румий “Фихи мо фикр” асарида бу ҳақда бошқа ҳеч кимга сўз айтишга ҳожат қолдирмай баён қилган.

“Маснавийи маънавий” ёзилганига ҳозир етти ярим аср бўлди. Ким билади дейсиз, бразил адиби Пауло Коэльо Румийнинг бу улуғ асаридан мутлақо беҳабар бўлса эҳтимол. Ва балким шунинг учун ҳам у Румий номини тилга олмайди. Аслида, Е.Э.Бертельс жаҳон адабиётининг Шекспир ва Гёте каби вакиллари билан бир қаторга қўйган Румий бунга сира муҳтоф эмас. Фақат шуниси аниқки, Румийнинг китобида келган мазкур сюжет – ўқилди бу илдиз бўлмаганида, “Алхимик” романи “Бутун Олам Рухи”, “Яратувчи Қудрат”, “Тақдирга элтувчи Аломатлар” сингари бирқанча эзотерик тушунчалар ҳақида муҳам битиклардан иборат бўлиб қолар эди, холос. Башарти, дингар тескари бўлиб, Пауло Коэльо “Алхимик” романини XIII асрда, Румий эса “Маснавийи маънавий”сини XX аср сўнгида битган бўлса, Румийнинг ҳурматини нақадар баланд бўлса-да, мен “Маснавий”даги шу ўринлар бевосита Пауло Коэльонинг “Алхимик” романидан олиб ёзилган, фикри Румийда улуғ куч билан тараннум этилган, деб айтган бўлардим. Аммо Пауло Коэльо бунга эътироф этмайди. Майли. Ҳақиқат шуки, форс, араб ва туркий тилларда ижод қилган, асли ўзбек бўлган улуғ шоир Румийнинг

...дан тушиб қолган” кичкина бир лавҳа – “Маснавийи маънавий” дунёнинг бир қатраси дунёнинг нариги ёғидаги бир адибнинг қалами оқибига озиқ берибди, яхшигина бир асар маъзига айланибди ва бу роман асар дунёнинг 120 мамлақатида севиб мутолаа қилиняпти. Румий шундай асар мутафаккир эди!

Бой Пауло Коэльонинг романи адабиёт дарсларида ўқитилишидан кўнрақ изхор қилган эдик. Ҳозир ҳам шу фикрдамыз.

Аmmo... Румийни қачон ўқийди болаларимиз? Дарслик тайёрловчи олимлар назарига тушармикин бир кун Актору Бедиллар ҳам?

Ҳамма билади, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғуломлар чинакам улў зиёли болалар, чунки улар Шарқнинг улў маънавий ганжиналаридан бахраманд бўлиб ўсишган. Энди-чи? Дунёқараш асосан бульвар газеталарино асосан асарлар орқали шаклланаётган ҳозирги болалар қачон, қай даражада билиб ётишишар экан?

Испаниядан Мисрга йўл олган Сантьяго ўз ватанига (қалбига, ўзлигига) қайтмасе, муродиға етмасе эди – асл мақсад йўққа чиқар эди.

Майли, биз ҳам олис-олис адабий сафарларга чиқайлик. Аммо шундан кўнрақ маънавий ватанларимизга яна қайтишни унутмасак бас. Чунки бу шундағина асл ганжина соҳибига айланамиз.

БЕШАФҚАТ ФОШ ЭТИШ ОДОБИ

Тоҳир ШЕРМУРОДОВ

ТДПУ доценти,

филология фанлари номзоди

Дунё ва ақл-заковатнинг ҳамма холлари, кайфиятлари, манзараларини билан этишга шавқли, журъатли салоҳиятлардан бири адабий истеъдоддир. Аммо инсондағи дил, тил, кўз, кулок, ақл, умуман, барча турдағи фаолият индонлари сирасида адабий ижоднинг ҳам марғуб ва номарғуб бўлмиш икки турда йўллаб кўйилгани бешубҳа ҳақиқатдир. Ҳақиқий сўз санъатининг бош қилиши ижодчисининг жамики ғоявий-эстетик масалалар тадбири, ижроси, индонларида асл ҳақиқатларға, уларнинг мезону одобларига риоятида, индонлиғидадир.

Масалан, Навоий ёки Қодирийда бошдан-охир тўла намоён бўлгани индонлиқ мазкур фазл-мақомнинг таровати ижод маҳсулининг ҳамма индонлиғи, тағмабноу тағмазмунигача таралган бўлади. Ҳақ таълимотға баълом таслим ва унда собит ижодкорлар ўз шахсиятларидағи барча оний ва индоний холларни – ниятни, илҳомни, дардни, эҳтиросни, севги, нафратни индонлиқ нарсасаға энг мақбул муомала-муносабатни оқилона, шаръий тасарруф индонлиғи ҳамда юзаға чиқаришни биладилар.

Уларнинг маҳорат сирлари хазинасига қанчалик чуқур кириб борсангиз, индонлиқ камолни ана шу иймоний асослар таъмин айлаганиға илмий-индонлиқ иншонч ҳосил қиласиз. Уларнинг муайян мадҳу тавсифларида ҳам, индонлиқ бадиий инкор, раддияларида ҳам эътиқодий муомала-муносабат индонлиқларидан зиёда, шу таълимға номувофик бир ёқламалик ёхуд индонлиқлиқ, хусумат ёхуд ўзбилармонлиқ, ботиғиға, ширкка, ғулуввға, исёнға индонлиқ тугёнға кетиш кўрмайсиз. Ижодлари билан бевосита боғлиқ ҳар мавзу, ғоя,

сюжет, маъно, санъат таъминотини ҳақ таълимот кўрсатмалари ҳал этганини муҳофазалаганини, бутун адабий-эстетик ҳаракатларига мўътадилани бағишлаганини ҳис қиласиз.

Ўрни келгани сабабидан таъкидлаш мумкинки, ҳар қандай ижод, бадиий матн ва соҳанинг назарий муаммоси аслида ҳақ таълимот нуқтаи назаридан қаралмас, текширилмас экан, баркамол баҳо, танқид, баркамол мақтоф хулосаларга муфассал эришиш мушкул. Шахсий қарашларга буткул қўйиб, турфа методологик усулларни ўзимизга зийнатлаб олиб, айниқўли ёрқин ижодларни нечоғлик ўрганмайлик, гап-сўзларимиз кемтик, нуқсонлар тарафкаш бўлиб қолаверади, ҳар даврда яна қайта баҳолаш эҳтиёжи барида бўлиб тураверади. Адабиёт илмлари, хусусан, адабий танқиднинг кейинги аср кечмишидаги кўп низоли, хусуматли вазиятларнинг ҳам, айниқўли фикрлардан кейинги давронда қайтишларнинг ҳам, ҳақиқатларга номуноволик мақтову танқидларнинг, ўтган камчилик, бесубутликларнинг барчаси шу гофиликка бориб тақалади. Ушбу мулоҳазаларни тааммул қилмоқ учун биргина мисол: олима З. Мирзаева ўз ишларида хориждаги қатор забардаст олимларнинг ҳам ижодга ўзгача (бу ўринда ғарбона) дунёқараш барида муносабатда бўлишлари оқибатида Фитрат, Қодирий сингари адибларнинг асарларидаги “эстетик залворни назардан қочириш”ларига, уларда “Шарҳи менталитетига хос иттиқорлик, қобиллик ва вазминликнинг пассивлик деб баҳолавиш”ига ҳақли эътирозлар билдиради(1, 31).

Яна адабий ижоднинг ўзига қайтайлик. Бадиий йўсиндаги эътирозлар, эҳтиромлар, табиийки, кўп ҳолларда акс нарсаларнинг инкори, раддияси ва айнан қилинган поэтик қоралов, танбехлар ёмонликдан қайтарув, эзгуликка даъват, яхшиликка чорлов тақдимиدير. Мавзу-масаланинг ушбу иккинчи асосий оғир дард, иллат, қусур, ёмонликни фошламоқ эҳтиёжи янада дақиқроқ эҳтиётталаб. У ижодий журъат, жасоратдан ташқари юксак оқиллик, назокат, ҳолислик каби сифатларни ва буларнинг ҳам юқори даражаларини тақозо этади. Санъатнинг бешафқат реализмига ёхуд беаёв ҳаёлотий рамзий раддияларига тўғри адабий-назарий тафаккурда изн-ижозат борлигига шубҳа йўқ. Ҳатто бу борада оммавий маънавий ҳожатмандликнинг домини мавжудлиги сир эмас. Ижодкорнинг шу йўналишга берилиши ҳам шубҳа бўлмай, матлуб фазл, ҳодисаидир.

Жамиятнинг бўладими, инсон моҳиятининг бўладими, тараққийга топ тўсиқ тарзларини аниқ топиб, баралла фош этиш ишида нишонни бехато олиш, кескинлик маромини тўғри белгилаш, ҳаддан оғишиб кетмаслик мақсадга мувофиқ огоҳлик ва умидбахшлик руҳини китобхонга улашни бунда яна ҳам жиддийроқ адабий-эстетик масъулият пайдо қилади. Буна ҳам ҳақпарасликкина муваффақият гаровидир. Зотан, чинакам солиҳ ижодий амаллар ҳақ қаршисида батамом бош эгиш ила бўлади. Навоний Бобурлар нега ўз шахсияту ҳолатларини-да аямай тафтиш этди, айбу ҳатоларини ўқувчиларидан яширмн қолдирмади? Бехбудий, Қодирий Фитрат, Чўлпонлар ҳаётларини мунтазам хавф остига қўйиб, тузум, сиёсат омма савияси иллатларини нега тинимсиз фошламоқ йўлидан боришди? Ислохлар сари мардона курашди? Бутун жамиятни фавқулдда хушёр тортирган мўъжазгина “Падаркуш” пьесаси бунчалик наъра қувватини қаердан олди? Кўп авлодлар тафаккурини бойитиб келаётган “Ўтқин

“Алломиш”, “Меҳробдан чаён”, “Калвак Махзум”нинг шухрати, пафосини комил баён қўйган омиллар нима эди?

Алчиқ ҳақиқатларни мурасасиз ижодий идроклашдан яралган асарларнинг онглари ва ижтимоий аҳволларни поклашдаги ғоявий-бадиий қимматини зинҳор инкор қилиб бўлмайди. Бироқ ижодчи учун мазкур муаллофнинг яна бир нозик тадбири борки, таълимот бу бобда ҳам ўз тавсия, тавфиқларини беради. Чунончи, ҳақ деб ҳамма нарсани маврид-бемаврид, ўзганини-нетмай айтаверишликни у маъқул топмайди. Негаки, у амаллардан ҳаққонлик, фитна чиқишига, жамиятда парокандалик вужудга келишига асарини Баёнчи мавқеи, нуқтаи назарининг юксак ибратларидан бири “Алломиш” дostonидир. Турли халқларнинг талай кўҳна битик, дostonларида бошқа миллат-элат кўнглини оғритувчи аниқ номлар, аниқ оғайлар, таърифлар учрайди. “Алломиш” бундай адабий қизиққонликдан ҳали. Сюжетни қойилмақом қизгин этган устун кутблардан бири – қалмоқ дистри қаердадир? Қалмоқ хозирги дунё ахли ичидаги қайси халқнинг авлоди? Тойчихон подшо тарихан ким бўлиши мумкин? Буларга ҳеч ким баёнчи билмайди ва излаш бемаънилик туюлади. Буларнинг ноаёнлиги, ўта ширини топишган мавҳум аниқлик дoston руҳига нақадар васатий тароват баён этган.

Замирида эътиқодга манфаати бор ҳар қандай четки таъсир, тажриба, аниқликка таълимот ҳеч монелик кўрсатмайди. Аксинча, айни жараёндаги мурасабатларнинг ҳақ мезонлари ва адолатини ўргатади. Шу маънода баённинг йиллар адабий жараёнидаги бировнинг модернизмни бутунлай қабул қилишмаслиги, бировнинг уни эҳтирос ила олқишлаши, баъзи ижодкорнинг модернистик мотивларга муккасидан кетиши каби ҳолларнинг ҳеч бири мутлоқ тўғрилиқ бўлиб чиқмайди. Шунга ўхшаш масалаларда таълимотга астойдил суянилмасдан қилинаётган баҳс-мунозаралар ҳам кўпинча мақсадга мувофиқ хулосалар билан яқунланади. Ҳар қалай, миллий асослардан ҳали, ҳар ўзгачаликнинг яхши томонларидан ижодий баҳрамандлик қабул йўлдир. Ва, қолаверса, айниқса мурасасиз тасвирга қаҳрамон ботиний қиммати, фожиавий дардлар, синовлар, кўргилик, мусийбатларни бадиий аниқлик этиш учун модернизмнинг баъзи маҳорат сирлари қўл келаётгани сир эмас.

Назар Эшонкулнинг “Тўрўғли” романи адибнинг ўзи мухтасар изоҳида айтиганидек, “инсоннинг ботиний қувватини сўриш эвазига яшаган”, унинг тирикчилиги ва мавжудлигини тан олмаган, инсонийлик шаъни ва ғурурини сўриш ва ҳақоратлаш эвазига яшаган”(2,14) мустабид тузум хусусидаги асардир. Бош қаҳрамон Н. ҳамёни билан бирга ҳужжатларини ўғирлатиб кўчган. Газетадаги хабарга кўра, поезд тагида нобуд бўлган одам С. аниқлотининг Н. исмли ходими экан. Ишхонаси уни “ўлди”га чиқариб, хотим маросимига катта хозирлик кўриб қўйибди: харажат сарфланган, ҳужжатларига “марҳум” тамғаси босилган, ўрнига янги ходим ишга олинган. Уни тирик кўриб ҳам деярли ҳеч ким ажабланмайди. Орқага – тирикликка кўчган йўк.

Шу тарика мустабид муҳит Н.ни турли оғир синовлар гирдобига тикилади, мутлақо тушқун, умидсиз аҳволга келтиради. Бунда ҳамма одам ҳаққоннинг мунтазам бузук авзойига қўл. Бунда инсон адолат талабига

ҳуқуқсиз. Норозилик – жиноятга тайёр турганлик демак. Бунда судлар театрга ўхшашдир. Моҳияти – навбатдаги сансалорлик. Ўзларини маъсулиятдан озод этмоқ учун судларни ўйлаб топишган. Бунда адолатнинг мағлубиятини томоша қилиш учун шу “театр”га келинади. Эҳтимол, “театр дейиш театр шаънига ҳақоратдир.

Фуқаросини ўзи бахтсиз қилувчи, унинг бахт йўлини ўзи тўсгувчи мустабид тузумнинг ўз бахтсизларига муносабати қандай бўлмоғи мумкин! Зулмкорларнинг бир вакили Бурундук тилидан бу шундай ифода этилади: “Бахтсизлик ёмон ҳиссиёт. Бахтсизлик ҳам жиноят ҳисобланади, тўғрироқ жиноят қилишга тайёргарлик ҳисобланади, у ҳар лаҳзада аламзадалик билан жиноятга қўл уриши мумкин, ўзини бахтсиз ҳисоблаган одам жиноятчилик қаторида туради. Бизнинг вазифамиз жиноятнинг олдини олиш. Шу туфайли биз бахтсиз одамлар ҳақида ҳамisha маълумот йиғиб уларни назорат қилиш турамиз”(3,28).

Романда тириклигини, мавжудлигини исботлай олмай ўтган йигитнинг фожиали кечмиши тафсилоти яна зуғумкор тузумга хос бир қанча турдон манфурликлар оқимини ўз сюжет камровига тортади ва тасаввурни мустабидликнинг ваҳшатли рамзий-умумлашма қиёфасини ҳосил қилади. Ўқувчи воқеалар мобайнида оламга машҳур қадимий Гўрўғлига дахлдорлик ришталарини ҳам завқли кидиради. Бу борадаги мушоҳадаларининг тиниклашувига дастлабки боблардаёқ муайян асос солинади. Лекин таснифот билан тўла-тўқис танишилгачгина икки қаҳрамоннинг – қадимий ва замонавий Гўрўғлининг, умуман эса гўрўғлиликнинг нисбатларидиҳи ғайриоддий таққоснинг мантиқ-моҳиятига, тўлақонли фалсафий ҳулосаларига эришилади. Икки хил гўрўғлиликнинг бир-бирига ўзаро шид аломату қисматлари, ироник-эстетик тағмазмун жуда осон ва ёқимли фаҳмланади. Роман ўқувчини бир қадар аниқ макон ва аниқ замон чегараларидан олиб ўтиб, бепоёнлик ва мангулик фониди унга яхши ва ёмонни тафаккурлатувчан, мустабидликнинг ноинсонийликларга гари моҳиятидан огоҳлантирувчан, инсон қадри, унинг муқаррамлигини ҳислатувчан, шукронага даъват этувчан, буларнинг ҳаммасини бешафқат баёндиан жозибали келтириб чиқарувчан асар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. З.Мирзаева. Эстетик идеал ва интеллектуал қаҳрамон талқинлари//Ўзбек тили ва адабиёти, 2011, №5; 31ю Яна қаранг: З.Мирзаева. XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши. – Тошкент: Фан, 2011.
2. Н.Эшонкул. Гўрўғли// Шарқ юлдузи. 2012, №2, 14.
3. Н.Эшонкул. Гўрўғли// Шарқ юлдузи. 2012, №3, 28.

ИШҚ САЛТАНАТИ

*Умида РАСУЛОВА,
ЎзМУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Дунё мўъжизаларга бой. Борликдаги ҳар бир мавжудот ўзига хос олам. Инсон яралишида жисму жонига пок ва муқаддас руҳ жо бўлади. Юракни ширин қўйлаган руҳ бебаҳо гавҳар, уни мусаффо ва мунаввар ҳолда асраш инсонни дунё ва охираат саодагига мушарраф этади. Инсон фитратида муҳаббат, меҳр-оқибат, мурувват каби олий туйғулар мавжуд. Ботиндаги ҳақиқатнинг зоҳирий ифодаси кўп ҳолда бетакрор санъат дурдоналарида тасвир сурини топади. Истеъдодга илҳом бахш этадиган муҳаббат азалий ва баъдий мавзу бўлиб қолаверади. Фузулий, Бедил, Навоий яратган ишқ дилтошлари, Шохжаҳон курдирган Тожмаҳал қасри аслида юрак амри билан қилиб бўлган бокий мўъжизалардир.

Муҳаббатни тараннум этиш, унинг тотли лаззатию, аччиқ азобини ифодалаш мушкул ҳолат, бу дардни туйган, ҳис қилган қалбгина ширинликлардан ривоя эта олади. Адиб Улуғбек Ҳамдам маънавий-ахлоқий, фанатифий-эстетик қарашларини асарларига нозик муҳрлаб боради. У хоҳ мавзу, хоҳ насрда қалам тебратмасин, кўнгил муждаларини турфа ранг, бетакрор оҳангга ёритишга муваффақ бўлади. Муаллифнинг “Сабо ва Саминдар” романида муҳаббат янгича талқинда намоён бўлади. Асарда интимой муҳит, шахс ва жамият муносабати кенг кўламда тасвирланади. Абдалум соҳа кишиларининг тақдири, уларнинг руҳиятида кечаётган турниккаб жараён турли ракурсда баъдий тадқиқ этилади. Романга Шавкат Раҳмоннинг:

*Фақат ишқ ...
Фақат ишқ ...
Бошқаси сароб,
Бошқаси шамолнинг оний сурони*

мисралари эпиграф қилиб танланган. Шеъринг парчадан моҳиятни аниқлашга интиламиз: ишқ тирикликнинг олий сурури, бебаҳо неъматги, яшаш таъини муҳаббатни ҳис қилиш ва қадрлашда, унга садоқатли бўлишда зуҳур бўлади, қолган барчаси ўтқинчи, ҳеч қандай қимматга эга эмас, шамолнинг маъжозлик сурони каби кишига бир оз таскин беради, холос. Шу ўринда хотирамда бир ривоят садо берди. Бир банди мўмин Яратганнинг муҳаббатига сазовор бўлишни умр бўйи орзу қилади. Меҳрибон зот инсонларини мустажоб айлаб, унинг қалбига ишқидан бир зарра ҳадя этади. Шу лаҳзадан этиборан банди дунё лаззатларидан воз кечиб туну кун ибодатга машғул бўлади. Инсонлар орасидаги муҳаббат – ишқ ҳам тотли, лаззатли ширин дамда сирли, тилсимли, уни ҳис қилмоқ, асраб авайламоқ илҳомда бўлган умр поёнига етганини сезмай қоласан. Қўринадик, ишқ илоҳий ё маъжозий бўлишдан қатъи назар, тирикликнинг энг буюк неъматидир. Шу тарикқ асар оламига ташриф буюриб, илк жумлаларни ўқий бошлаймиз: “Тун ... Оламини зулмат қоплаган. Гўё рўйи замин узра қор-қора, қалин торғиб қўйилгандек: кўкда на бирон юлдуз қўринадиди ва ундан инициши мумкин бўлган

қатим нур.” Бу жумлалардан мунгли куйнинг садоси тарала бошлайди, тун зулмат тасвиридан хавотирланиб, ўйга толасиз, бир қатим нур илинжиғи озроқ таскин бериб, мутолаани тезроқ давом эттиришга туртки беради. Леёр бош қахрамони Самандар тақдирига нигоҳ ташлаб, болалиги ўтган Андижоннинг Мингтепа қишлоғи аҳолиси турмуш тарзи, маданияти билан яхшироқ танишасиз. Сўлим қишлоқ табиати, боғ-роғларию зилол сувлари кишига ҳузур бахш этади. Адиб асарида гоҳ майин, гоҳ махзун оҳанг қахрамонлар руҳияти тасвирида, табиатнинг рангин бўёқларда акс этишига лирик чекинишларда яққол сезилади. Моҳиятни теранроқ ёритиш мақсадида бадий матн таркибига севги киссаси сингдириб юборилади. Бу киссани Самандар ҳам тинглаган, икки ёшга куюниб ачинган эди. Қарангки, Нилуфар ва Нодирнинг завоқ топган муҳаббати ўзга кўринишда Самандар тақдирини рўй беради. Сюжет чизиғидан бош қахрамоннинг Шердил, Ҳамид, Анита билан муносабатлари ҳам ўрин олганки, булар воситасида жамиятнинг кишиларнинг ҳаёт маслағи, ўй-фикрларига ойдинлик киритилган. Ошш даргоҳда, ёш авлодга адабиёт фанидан таълим бераётган Самандар вақти келиб Сабо исмли талабани севиб қолади. Қиз ҳам бутун вужуди билан муҳаббатдан маст бўлади. Бироқ улар турли муҳит, шароитда улғайган эдилар. Бойлик, мансаб, шахс манфаатини устун қўйган қизнинг ота-онаси бу муҳаббатни ёқмай, ўзларига муносиб хонадонга Сабони узатадилар. Самандар ҳам айрилик азобига барҳам бериш мақсадида Солиҳа исмли қизни уйланади. Шу тахлит ишқ савдоси пойига етган, иккиси ҳам ўз турмуш ўртоғи билан бахтиёрдек, ўғил-қизнинг тарбияси билан машғул, янни кундалик ташвишлар билан оворадек туюлади. Бироқ улар ботинан бахти зоҳиран ёлғиз ва дардманд эдилар. Адиб қахрамонлар руҳиятидаги ишқ дарди, тафтини ҳақиқатга монанд тасвирлаш мақсадида ички монологлар, лирик чекиниш, туш ҳолатидан самарали фойдаланади. Самандар билан Сабо аслида ҳушида эмас, тушида бир-бирини суюб, алқаб, қалбига ором бериб яшайди. Тушларида бири Самандар, бири Сабо номини такрорлар, турмуш ўртоклари бу ишқ азобидан уларни халос этишга чора тополмай қийналарди. Тонг отгач, улар ўз юмушлари билан банд бўлиб, муҳаббатни унутганига ундан чалғишга ҳаракат қилардилар, бироқ тун кириши билан ишқ яна қалбни тирнар, безовта қилар, таскин ахтарар эди. Адиб инсон руҳияти, қалбидаги тизгинсиз эврилишларни, мураккаб ва зиддиятли ҳолатларни нозик тасвирлар экан, ўқувчини ҳам бу жараёнга ҳамдард, ҳаммасини бўлишга чорлайди. Ўттиз йилдан бери муҳаббат домидан халос бўлолмагани Самандар қилмишларидан хижолат чекиб, оиласи, дўстлари даврасига қайтиб, ҳамма қатори тинч, осуда умргузаронлик қилишга интилади. Руҳиятидаги ишқ туғғени уни яна занжирбанд айлаб, ўз тизгинига соларди. У хотини, фарзандлари, кекса онаси олдида ўзини гуноҳкор ҳисоблар, уни билан ўзи курашар, ҳисларини жиловлашга бел боғлар, ҳаёт зами, моҳиятини англашга чора изларди, ожизлигидан изтироб чекарди. Самандарнинг сирли ва ададсиз ички олами баъзан гумроҳликка бошлар, тақдирдан ёзғирар, ўлимини орзу қиларди. Бесамар ишқ савдоси уни Мажнун ҳолатига солганди. Самандар умрининг сўнгги нафасида ҳам Сабоннома битиб, автохалокатда вафот этади. Хўш, Сабо-чи? Унга тақдир қандий тухфалар инъом этди? Дабдабаю асъасада яшаган аёл юрагидаги дарди

ишқам топдими? Қалбдаги ишқ сўнмас, тиним бермас, гирдобига тортиб борилади. Аёл киши оиласи шаъни, фарзандлари келажagini ўйлаб, бу дардни инсон қилишга интилса-да, бунинг уддасидан чиқолмасди. Унинг иродаси қаттиқ қилиб кўп ҳолда тўғри йўлни топа олмайди. Бой, ақли, ҳар нарсани қўлда муҳайё қиладиган хўжайини хархаша-ю эркатойлигини кўтаради, автоларини кечириб кўз юмиб кетади. Шундай бўлса-да, Сабо юрагидаги ишқ қасри калитини топа олмас илк муҳаббат достони эса тугамас эди. Эроннинг моддий жиҳатдан бир-бирига мос бўлса-да, маънавий жиҳатдан ўзга олам эди. Шердил муҳаббатга ишонмас, туйғуларга эрк бермас, фақат ақлни устун биларди. Сабо эса, аксинча, ишқ суруридан маст, юрак асираси эди. Шу боис Самандарнинг сўзлари, дил изҳори, шеърий битиклари қалбига муҳрланиб бораверарди. Буларнинг барчасидан халос бўлиш учун ўзга юртга кўчиб кетса-да, хотираси пучмоқларидаги ширин дамлар қайта жонланар эди. Муҳаббат хижронига юрак ҳам дош беролмай оғир хасталанади. Касалхонада Сабои даволаш мақсадида унга донор топадилар. Бироқ у қатъий қаршилиқ кўрсатади. Аслида, у юраги, Самандарга бўлган ишқидан айрилишдан қўрқиб, шу боис ўлимни муҳаббатга содиқ ҳолда кутиб олишдан бичинмайди. Икки севишган бир кунда, бир вақтда жон таслим қилади. Фоний дунё изтиробларидан халос бўлган руҳлар боқий дунёга эркин парвоз топадилар. Романда бедор қалб нолалари жилваланган теран мазмунли, санмоқли сатрлар келтирилган:

Сени кутиб умрим ўтсайди....

Висолингга етмасам майли

Ўлим қучган аснода ҳам сен

Юрагимда бўлсайдинг Лайли....

Сени кутиб умрим ўтсайди....

Бадий матн контекстини синчиклаб кузатсангиз, шеърий парчадаги ҳар бир сатр севишганлар тақдирини тўлиқ ифодалашга, яъни қисмнинг мазмуни орқали асар моҳиятининг реал ҳолатини, аниқ, изчил намоён этишга йўлнингирилгани маълум бўлади. Асар таркибидаги маъно нуқталарининг таъминмаси асос негизини теран англаш имконини беради. Қаҳрамонларга таъинланган исмлардаги рамзийликка ҳам аҳамият берайлик: Сабо – тонги ҳувурбахш шамол, кайфиятни кўтариб, қалбга мусаффолик олиб киради (чеккин у ўткинчи, доим ҳам уни ҳис қилиш қийин, масалан, баҳорда, ёмғирдан сўнг қор ёққанда тафти ўзгача бўлади); Самандар – қуш, дардини ўйлаб, фиғон чекиб, ўз куйи оҳангида ҳалок бўлади, кейин яна ўз ҳоқидан яшилади. Шердил – тошбағир, бемехр, шер каби такаббур, асов; Солиҳа – поккиза, юмшоқ табиатли, итоатли, сабрли маъноларини англатади. Адиб Шердил образи орқали инсон тафаккуридаги мураккаб жараёни ўта назик тасвирлайди: совуққон, фақат ақли қадрлаб, юракдаги ҳолатни, ҳиссиётни англашдан Мосуво инсон. Бироқ Шердил хоҳ ақл, хоҳ юракка бўйсуниб ҳаёт кечирса ҳам ота-она олдидаги бурчни унутмаслиги даркор. Ота-она таъзиясида қатнашмаслик манқуртга хос ҳолат. Ақли, билагон Шердил ўзи яратиро қилган роботгагина ихлос қўяди, аммо умри сўнгида бор ҳақиқатни яшган – роботу гибридлари одам бўлолмаслигини англаб, Самандар қабри таназида ночор аҳволини ошкор этади. Самандар ҳиссиётга берилувчан,

юрак амрига бўйсунувчан, Шердил эса ақлу заковатга таяниб, совуққонлиги билан ҳаёт кечирувчи инсон. Бу шахслар орасидаги зиддият ҳам кўнине мазкур туйғуларни англамасликдан келиб чиқади. Аслида, киши жисмидаги ақл ва юрак мувозанатини сақлаш, асраш муҳим. Қаҳрамонлар тақдирини кўринадики, фақат юрак амри билан ёхуд ақл йўриги билан яшаш уш мураккаб. Ҳар нарсада меъёр бўлганидек, мувозанат мавжуд жисмига ҳаёт гаштини туйиб, хотиржам, осуда яшайди, бахтли умр кечиради.

БОТИН ОЛАМИГА ШОҲЛИК МАТЛАБИ ПОЭТИК ТАДҚИҚИ

Исломжон ЁҚУБОВ

ТДПУ доценти

филология фаълари номиди

Саломат Вафо қаламга мансуб “Оворанинг кўрган-кечирганлари” романи бош қаҳрамони Салтанат Маҳмудова барча ҳаётий қийинчиликларни сабр-қаноат-ла бардош беради. У ҳар қанча ёлғиз бўлмасин, барибир кучли рух кишиси сифатида намоён бўлади. Қаҳрамон умумахлоқ нормаларига қарши боришдан чўчимай, оқимга қарши сузишга куч ва ирода топаверсади. Чунки, рух эркинлигига тўсиқ бўлувчи кишанларни парчалашига ишонди. Одатий ҳаётнинг жўн оқимига мослашмайди, мослашолмайди. Зоҳирини қаралса, С.Вафо ижодий концепцияси позитивизм ва индивидуализмни яқинлашгандай туюлади. Аммо, аслида ўша ғарбона қарашларга зиддият Роман қаҳрамонлари Салтанат ва Омонгул суҳбатини кузатамиз:

– Ўзингиз ўқиган “Мартин Иден”даги қаҳрамонни эсланг, яшаш учун қандай курашади. Биласиз-ку, бир тийинга зор бўлиб, оч қолган пайтларни бўлган.

Кутубхоначи Омонгулда аламим бордай:

– Барибир енгилган-да! – дейман қатъий.

У ҳам бўш келмасдан:

– Лекин барибир мақсадига етган, ҳамма уни тан олади.

– Жуда қизиқ?! – дейман аламли кулиб. – Уни одам деб билишмаганда ҳаёти мазмуни бор эди. Ҳамма тан олганида эса ўзини ўлдиради. Нилми истаган эди, ўзи, у? Ўзи шундай, одам истаган нарчасига эришгач, яна янги зоялар ўйлаб топади. Унга етгунча балки умри зое бўлар?! (1, 70).

Роман қаҳрамонларининг ҳаёт учун кураш ҳақидаги қарашлари турлича. Омонгул кураш замирида иқтисодий тўқисликка эришишни кўради. Салтанат бундай қарашдан қаноатланмайди. Унинг Омонгулга зарда қилиши бежиз эмас. Чунки, Омонгул масалага умумнинг бири сифатида қарайди. Салтанат эса, умр мазмуни, инсон интилишларининг моҳияти, тафаккурнинг умумоқимга қарши курашидан кўзланган бош мақсад ҳақида ўйлайди. Уш муҳими, у рух исёнкорлигини маъқулламайди. Чунки умр мазмунини жамият эътирофида эмас, балки қалб сокинлигида кўради.

Салтанат Жек Лондон асари қаҳрамони каби қобилиятли ижодкор. Бон устига, у ҳам ижтимоий ларзаларга куч ва матонат билан бардош бериб келади. Албатта, аёлда Мартиннинг жисмоний қудрати йўқ. Аммо, маънавий

булар ундан баланд туради. Бу фикр курук иддао эмас. Дикқат қилинса, Салтанат ва Мартин юксак маданият ва ахлоқ соҳиби деб тасаввур қилган кўпгина битта-битта қулайди. Жумладан, сиғинган тангриси бойлик бўлган Бетлар Морз ва унинг кизи Руф муҳити учун Мартин мансуб йўқсил тарбиялар кўпол, тарбиясиз, ҳатто фикри бузуқ кимсалардир. Морзнинг қизини бу камбағал йигит қиёфасида дастлаб: *ялангоёқ, муттаҳам, ковбой, кантирбабондачи* матросни кўради. Бинобарин, уни ўзининг “нозик дидли” қизи Руфга мос кўрмайди. Қиз ҳам ўзига порлоқ келажак яратишни бадавлат ариқ билан ришталар боғлашда кўради. Тўғри, Руф Мартин характерида қўлтирийдиган ғайрат-шижоат, қобилият, билимдонликни ёқтиради. Ҳатто унга “мешчан” одатларини сингдириб, ўз муҳитига мос тарбиялашни ёқтиради. Аммо, оғир дамларда яқин ҳамдам бўлиш ўрнига йигитдан воз кўришдики, бу ҳол қиз маънавий олами ижтимоий нормаларни ёриб чиқишга ёришгани намоён этади.

Мартин машҳур ёзувчи бўлиб етишади. Муҳими, у энди мўмайгина асарлар соҳиби ҳам. Натижада, вазият тубдан ўзгаради. Муомала асносида ақдорлик ва хушомадгўйлик ёрқин бўй кўрсата бошлайди. Руф шўҳрат шайхоналаридан илгариларга Мартин қошига шошади. Қизини шундаки, бу ҳаракат энди унинг ота-онаси ва акаси учун ғоятда табиий туюлади ва қўллаб-қувватланади. Гурур ва ҳаёни йиғиштирган гўзалнинг муҳаббати шайхоннинг моддий аҳволи ва жамиятдаги мавқеи билан боғлиқ тарзда ёрилади. Морзлар оиласи билан яқинлашишни истамаган Мартин ўша ёрқин муҳитдан нафратланувчи ижод кишисидир. Романнинг Мария Силва, Жо, Жим, Лиззи Конолли сингари персонажлари ётакчи қаҳрамон сиймосини ўқиради. Чунки, уларнинг бош матлаби чин ахлоқ, севги, дўстлик, ақдорлик, самимият эди.

Шубҳасиз, Жек Лондон адолатли ҳаёт ҳақидаги ғояларини сохталиклар билан олган жамият ахлоқининг реалистик бадий тадқиқи асносида кўрсатади. Морз ва Бетлар муҳитига сиғмаган, ундан нафратланган Мартин руҳан ғоятда ёрқин эди. Ғарб индивидуализми таъсиридаги адиб ўз қаҳрамонини индиялардан омон чиқара олмайди. Йўқсизлик гирдобидидаги қаҳрамон ўз тадқиқи қарши исён қилади ва ҳалок бўлади. Чунки Ж.Лондон учун одам – макссад эмас.

Демак, Г. Спенсер ва Ф.Ницше индивидуализми таъсирида ёзилган “Мартин Иден” да ғарбча “баркамол инсон” назарияси акс этади. “Оворанинг кўрган-кечирганлари” романи бош қаҳрамони эса паймонаси тўлган чоғларда ҳам яшашга бўлган иштиёқини сўндирмайди. Адиба ахлоқ инсон эркин руҳини сўндириши ҳақидаги ғарбона қарашларга эргашмайди. У диний ақдорларни инкор этмайди. Банданинг Яратувчи қошидаги мусалламлик ақдорини эътироф этишади. Бинобарин, унинг ирода эркинлиги, қалб ақдорлиги ҳақидаги қарашлари Шарқона асосларга таянади. Шунинг учун ҳам роман қаҳрамони Салтанат Оллоҳ иродасига итоат этади.

Романда биз бот-бот “Сахро ибодати” асаридан келтирилган ушундиларга дуч келамиз. Китобхонни сахро ниманинг рамзи экан, – деган ушунлар қийнайдди. Саломат Вафо Хоразм кенгликлариди, даштда унгайган. Роман қаҳрамони Салтанат ҳам иложсиз қолган дамларида ўша мизилларга, кадрдон отамаконга отланади. Лекин хамиша ҳам излаганини

топмайди, тополмайди. Демак, сахронинг бундан теранроқ ўзга маъноси ҳам бор. Бизнингча, бу қахрамон руҳи ўзини эркан сезадиган манзил – кўннинг сахроси. Романни ўқир эканмиз, зоҳиран шердек қудратли кўрнинг чидамкор руҳ бу манзил-маъвода гўдакдек беғубор, покиза хилқатга эврилганлигининг гувоҳи бўламиз. Не ажабки, энди у илгаригидек ёни эмас. Чунки қахрамон ички оламида очилган Аллоҳ эҳроми покиза руҳ учун илоҳий шодлик улашади. Бошқачароқ айтганда, Салтанат комилнинг самовий ва заминий хислатлар уйғунлашувидан юзага келади.

Хўш, у нега шод ва хотиржам. Назаримизда, Салтанат руҳидан изтироблар ариб, ички сокинлик пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам, эндиликда ҳаёт чигалликларини турфа ташқи тўфонлар бу олам тинчлигига раҳим сололмайди. Илло, Салтанат ички оламидан зиёраниб, илоҳий муҳаббат билан зирҳланган қалб хуррамликдан ўзга манзилни билмагай. Зотан, чексиз даражада кенгайиб, илоҳий борлиқ билан бирлашган онгда самовий муҳаббат эҳтиросигина ҳоким. Кўринадики, С.Вафонинг дунёни қандай бундан шундайлигича қабул қилиши ва ҳис этиши мулақо тасодифий эмас. Адибанинг ифода йўсини янгича дунёқараш мезонлари асосида изоҳланган талаб қиладиган поэтик ҳодисадир.

“Овора”нинг муҳим хусусиятларидан бири – С.Вафо Ж.Лондон, кен маънода эса унинг устозлари Г.Спенсер позитивизми ва Ф.Ницше индивидуализмини тўла қўллаб-қувватламаслигида намоён бўлади. Чунки позитивист Г.Спенсер руҳий жараёнлар ва илоҳий қудратни етарлича изоҳлай олмайди. Демакки, инсон маънавий-руҳий ҳаётининг тереги пучмоқларига кириб бора олмайди. Тарихий даврни инсон қалби орқали кашф этиш, алоҳида одам ахлоқий маърифати билан жамиятнинг тушунтиришга ожизлик қилади.

Инсон ва ахлоқ масаласига айрича диққат қаратган Ницше эса, нафис ботқоғига ботаётган одам боласини бу балодан кутқармоққа интилади. Заминий ва самовий ибтидо (*зулмат ва нур*)ларни ўзаро муроасага келмайдиган деб билади. Шарқ фалсафий қарашларидан таъсирланганида эса, қалб мутлиқ хотиржамлиги ва фикр сокинлиги (*нирвана ҳолати*), алоҳида инсон кўнгидаги илоҳий руҳ хусусида сўзлайди. Инсон қалбини Яратганнинг эҳроми деб билади. Ҳақиқатни одам боласи қалбидан топишга интилади олим фикрича, *аъло одамнинг* матлаби ботиндаги озодлик, ўзликни яратилганларга жо этмоқдир. Чин ҳақиқатни англаш йўлида тўсиқ бўладиган ақидапарастлик, кўникилган ижтимоий ахлоқ, шунингдек инсон тийнатида кузатилувчи кибр, иккиюзламачилик, лаганбардорлик, бемаъни ғурур, худбинлик каби хислатларни буткул бузиб ташлайди.

Маънавий қашшоқликни қоралаган файласуф ақл ички моҳиятига ҳокимикланувчанликни кўрсатиб, янги инсон тугилишига умид назари билан қарайди. Олим бахт-иқбол тушунчаларини яратувчи инсон (*яъни ўз-ўзини биринчиси галда ахлоқини ўзгартирувчи*) борлиги билан боғлайди. Қобигида ўралиб қолиб тобора майдалашаётган қавмга бўлган нафратини эса яширмайди. Унинг янги ахлоқ меъёрида энг олий ҳакам – қалб ва виждон. Чунки инсон ҳатти-ҳаракатлари айнан қалб назоратидадир.

Демак, Саломат Вафо романида ирода эркинлиги ахлоққа зид қўйилмаган. Аксинча, инсон руҳининг ичкин ҳолатлари поэтик тадқиқ

тотган. Зотан, ёзувчи агар ботин оламига шохлик таъминланса, дунё ҳам ўзгача мазмун касб этади, деб билади. Демакки, заминнинг мазмуни, олам арвоғини моҳияти Ярагувчи измидаги одамдир. Унинг зиммасидаги бурч Ярагувчиси билан зиддиятга киришиш эмас, балки рух поклиги орқали ҳақиқий хотиржамлигига эришмоқликдан иборат.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Саломат Вафо. Оворанинг кўрган-кечирганлари. –Тошкент, 2008.
2. Жек Лондон. Мартин Иден. – Тошкент, 1988.
3. Г'арб фалсафаси. – Тошкент, 2004.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҚИССАЛАРИ УСЛУБИ

*Дилмурод ХОЛДОРОВ,
ЎЗМУ катта ўқитувчиси*

Ўзбек қиссанавислиги жаҳон адабиётшунослигининг қисса назариясига доир тўхтамларига ҳамоҳанглик касб этиши билан бирга бу жараёнга интилик бўлиб қўшиладиган жиҳатларига ҳам эга. Шу нуқтаи назардан унинг катор поэтик омиллари ва жаҳон қиссачилигида учрамайдиган янги услубий хусусиятлари борлигига амин бўламиз. Ўзбек қиссачилигининг бугунги варажаси, ўзбек қиссаси услубига хос етакчи жиҳатлар, унинг шаклланиши, тарққиёт тамойилларини белгилаш учун қиссачилигимиз тарихига назар ташлаш лозим. Ўзбек қиссалари услубининг шаклланишида тўрт асосий омил муҳим аҳамият касб этган. Булар: а) фолклор таъсиридаги қиссалар; б) ёзма мумтоз қиссачилик; в) шўро қиссачилиги; г) жаҳон реалистик ва модерн қиссаларидир.

Ўзбек фолклори таъсиридаги қиссалар дейилганда биз, асосан, адабиётшуносликда “халқ китоблари” номи билан юритиладиган, оғиздан-оғизга кўчиб, кейинчалик уларни сақлаб қолиш мақсадида китобат қилинган қиссаларни назарда тутамиз.

Ёзма мумтоз қиссачилик, асосан, ислом дини ва у билан боғлиқ шахслар ҳаётига доир бир ёки бир нечта воқеани талқин этишга қаратилган. Бундай қиссаларда кўпроқ пайғамбарлар, саҳобалар, авлиёлар тарихига доир воқеалар акс эттирилган.

XX аср биринчи чорага ўзбек қиссачилигида, хусусан, Абдулла Қодирий ва Гафур Ғулом ижодида халқ қиссачилигига хос баён услуби, фолклор ҳақида мумтоз қиссанависликка хос киноявий услуб, сўзлар, иборалар, бадийий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилгани кўзга ташланади. Бундай услуб шаклидан фойдаланиш муаллифларнинг ўз асарларидан кўзлаган бадийий ниятлари, дунёқараш ва маслаклари, индивидуал табиатларидан келиб чиқади. Услубнинг айни тарзда шакллантирилиши ўша даврларда ўқувчининг бадийий асарни қабул қилиш жараёнини қулайлаштиришга хизмат қилганлигини англаш қийин эмас.

Шўро даври ўзбек қиссачилиги рус қиссачилиги негизда шаклланди. Бунда рус қиссаларига хос сюжет, образлар тизими, композицион шакл, баён услуби устуворлиги кўзга яққол ташланади. Л.Толстой, Ф.Достоевский қиссалари, М.Горький, М.Шолохов ва бошқа кўплаб рус шўро ёзувчилари асарлари ўзбек шўро қиссачилигининг шаклланишига жиддий таъсир кўрсатди. Шўро адабий сиёсатининг ижтимоий талабларига бўйсунган ўзбек қиссаси синфийлик, партиявийлик тамойилларини акс эттирди. Натижада, бу

давр киссалари сюжети, композицияси, образ ва характерлари шўроний партиявий кийфа касб этди. Бунда шўроча гояларни ифодаланган йўналтирилган услуб асосий вазифани бажарди. Халқона ёки анъанавий мумтоз киссачилик баён услубидан четлашиш, бадий тасвирда замон талаб қилган сўз ва иборалар, жумла қурилишига ружу қўйиш урфга кирди.

60-йиллар ўзбек киссалари замоннинг нисбатан “иликлашуви” бония партиявий идеаллардан инсон шахси, унинг руҳий дунёси тасвири томон юз бурди. Бу жиҳат шахс орзу ва интилишлари, эҳтиёжи, тақдири ва фожевий ҳолатининг бадий тасвирида намоён бўлди. Бир шахс ҳаётига доир мураккаб воқеликни қаҳрамон қалб призмасидан ўтказиб тасвирлан, образлар исмига катта бадий маъно юклаш, қиссада қатнашувчи барча персонажлар нутқини дунёқарashi, маслағи, миллати ва жинсига қўра индивидуаллаштириш бундай киссалар услубининг етакчи хусусияти сифатида кўринади. Бу давр ўзбек киссачилиги жаҳон реалистик киссаи томон чин маънода юз бурди. Эндиликда рус ёзувчилари билан бир қаторда Европа адиблари анъаналарига мурожаат кучайди. Ўзбек киссанавислари инсон шахсияти ва ҳаёт муаммосини реал воқелик негизда талқин эти бошладилар. Соф реалистик адабиёт билан ёнма-ён У.Фолкнер, Ж.Жолд, Г.Маркес, А.Камю, Ф.Кафка ва М.Пруст каби ёзувчиларнинг модерни услубига мурожаат ҳам кучайди. Хусусан, Тоғай Муроднинг “Ойдини юрган одамлар”, “От кишнаган оқшом”, Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Мустафо”, “Истеъфо”, “Талатепага қайтиш” Хайридин Султоннинг “Кўнгил озодадур”, “Саодат соҳили”, Эркин Аъзамнинг “Жавоб”, “Отонининг туғилган йили” киссаларида лирика ва эпик талқин синтезлашди, қаҳрамон ҳамда воқелик, сюжет ва композиция структур семантик жаҳатдан ўзгаришга учради, аммо бундай янгиланишлар модернистик ёки экспериментал шаклда эмас, балки соф миллий ўзакна намоён бўлди.

80-йилларнинг иккинчи ярмидан бугунга қадар ёзилган киссаларда эса реалистик анъаналар негизда модернлашув тамойили кузатилади. Яъни кейинги давр киссачилигига хос услуб оригиналлиги реалистик, натуралистик ва модерн услуб синтезида намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан уларни иккиланмасдан “янги киссалар” деб атаса бўлади. Бундай киссаларда миф, онг оқими, инсон ботиний олами тасвири, экзистенциал талқин, ички монолог, хронотоп мавҳумоти, қаҳрамонларнинг исмсизлиги каби қатор хусусиятлар кўзга ташланади. Кейинги давр ўзбек киссанавислигининг пешқадам вакиллари ҳисобланган Назар Эшонқулнинг “Қора китоб”, “Тун панжаралари”, Шодикул Ҳамронинг “Қора кун”, Улуғбек Абдуваҳобнинг “Ёлғизлик” киссаларида индивидуал услуб билан бир қаторда давр услуби ў мухрини қолдирган. Чунки ёш ёзувчилар ижтимоийликдан кўра рамзний ифода йўсинларига, жаҳон адабиётидаги етакчи услубларга, хусусан, Ф.Кафка, А.Камю сингари экзистенциалист ғарб ёзувчиларининг ижодига кўпроқ қизиқдилар. Янгича услуб, услубий изланишлар ҳам бевосита ана шу мутолаанинг синтези сифатида майдонга келди.

Шу тариқа ўзбек фолклор киссачилиги, Шарқ мумтоз киссачилиги, шўро киссачилиги ва жаҳон реалистик ҳамда модернистик киссачилиги анъаналарини ўзида мужассам этган бугунги ўзбек киссаси шаклланди, деб хулоса қилишга асосимиз бор.

ШЕЪРИЯТДА ИЖТИМОЙ МАВЗУ ТАДРИЖИ

*Раъно МУЛЛАХУЖАЕВА,
ЎзРФА Тил ва адабиёт
институтининг илмий ходими*

XIX асрнинг сўнги – XX асрнинг аввали халқимиз ижтимоий-маданий ҳаётининг янги бир босқични бошлаб берди. Ушбу жараён XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб яқиндагина изчил давом этди. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, қарийб минг йилдан ортиқ ислом маданияти билан уйғун ҳолда шаклланиб, ривожланиб, ютуқларга эришган санъат ва адабиёт янги воқелик талаби билан ўзига хос шакл ва ифода воситаларини излади, топди. Бу ҳолат эса ушбу улкан даврда бадий тафаккурнинг ҳам янгиланишини таъминлади.

XX аср шеъриятида ҳар бир даврга хос хусусий жиҳатлар аниқ кўринса-да, Ватан мавзусидаги асарлар – шеърларнинг мазмун ва моҳиятида ички бир қатъийлик, яхлитлик сезилиб туради. Бу моҳият – Ватаним қарийб бир юз йилдан буён йил давом этган мустамлакачилик занжирларидан қутқариш, миллатни ҳур, озод кўриш истагининг гоҳ очиқ-ошкор, гоҳида эса яширин тарзда ўзига хос ифода топганлигида билинади. Ушбу катта даврнинг ёрқин намунадалари Чўлпон, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон каби шоирларнинг ватан мавзусидаги шеърларини қиёсан ўрганиб, бадий тафаккурнинг ижтимоий йўналишдаги тадрижийлигини гоё, мазмун, шакл ва оҳанг мисолида яқиндан кузатиш мумкин. Ушбу мақолада Абдулҳамид Чўлпон ва Хуршид Даврон ижодида бир-бирига яқин икки шеър мисолида ўз кўринишларимизни баён этиш билан чекландик.

Чўлпоннинг ижтимоий мавзу бўртиб кўринган асарларидан бири шифатида 1922 йили ёзилган “Юпанмоқ истаги” (1, 18–19) шеърини келтириш мумкин. Шеърда ижтимоий маъно инсоний кечинмалар тасвирига асосланганлиги, ўта маҳорат билан берилганки, ўқувчи бу мазмунни илғаб, широк этиши талаб этилади. Шартли равишда олинса, шеърининг матнда сиртки ички маъно мавжуд. Матнда акс этган сиртки маъно ошиқ кўнглининг дил изҳори баённи ифодаласа, ички – навбатдаги семантик сатҳ – рамзий ижтимоий мазмунни юзага чиқаради. Яъни лирик қаҳрамоннинг ушалмай қўнган орзулари – маҳбуба тимсолида ботинан халқнинг бой берилган эрки, озодлиги, мустақиллиги маъноларини ифодалайди. Шеър оҳанги, мазмуни, маъно жиҳатдан “Билмадим, кўнглимни юпатгай қимлар” мисраси асосига қурилган. Шеърда қўйилган саволнинг жавоби эса сўнги:

*Ўйланган ўйлар-ла кўнгли юпанмас,
Кўнглининг истаги ўй билан қонмас,
Айтлар бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чақмаса гугуртни асл ўғуллар... (1, 19)*

–тўртлигида акс этади. Шоир ўз орзусининг ушалиши – юртни озодликка олиб чиқиш унинг асл ўғлонлари саъй-ҳаракатига боглиқ эканлигига очиқ ишора қилади. Чўлпон шеъриятида бир қанча образлар шеърдан-шеърга ўтиб, ягона рамзий мазмун касб этади. Жумладан:

*Чарчаган йўловчи йўлдан адашса,
Текис йўл қолса-да, тоғларни ошса,
Йўлни кўрсатқучи юлдуз-да қочса,
Шундай юпатгайми яланғоч чўллар?(1, 18)*

–тўртлигидаги йўл кўрсатувчи ёруғ юлдуз образининг ибтидоси шoirнинг “Гўзал” шеъридаги “энг ёруғ юлдуз”га кўп жиҳатдан боғлангани
Унда шoir:

*Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдуздан сени сўраймен,(1, 4)*

–деб, гўзал тимсолидаги мақсадига мурожаат қилади. Аслида, “Гўш” ботиний ифодаланган Ватан ҳақидаги шеърдир. “Юпанмоқ истаги”нинг “Йўлни кўрсатувчи юлдуз-да қочса” мисраси мазмунини “Гўзал”даги “ёруғ юлдуз” образининг маъно кўлами янада ойдинлаштиради. Яъни шoir “ёруғ кўрсатувчи”нинг йўқлигидан шикоят қилади, “Шундай юпатгайми яланғоч чўллар?” дея ёғийларнинг юпанч топишини ўйлаб ўксинади.

Х. Даврон орадан олтмиш олти йил ўтиб, Чўлпон шеърига назира (1988) битар экан, уни “Билмадим, кўнглимни юпатгай кимлар”(2, 115) мисраси билан бошлайди. Ҳар икки шеърнинг ўхшаш-уйғунлиги улардаги ягона оҳанг, туюқ ва ғоя билангина чегараланмайди. Шеърлардаги образларга ҳам муштарак рамзий маънолар юкланган.

Х. Даврон шеърида Чўлпон қўллаган образлар такрор келади ва ушбу янгича маъно эгаллай бошлайди. Масалан, дастлабки тўртликдаги “Ва ёки қалбимнинг дўсти – юлдузлар?” мисраси ҳамда:

*Йўлдан адаштирган маёқлар сўнса,
Балки юпатгуси эркин юлдузлар?(2, 116)*

– мисраларидаги юлдуз образига сифатлаш бўлиб келаётган сўзлар Х.Даврон бу образга юклаган поэтик маънога аниқлик киритади. Агар Чўлпон шеърида йўл кўрсатувчи юлдуз “қочса”, “уялиб бошини букиб”, “Мен уни тушда кўрамен, Тушимда кўрамен, шунчалар гўзал, Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал!..”, деб армон қилса, Х.Даврон мисраларида юлдузлар унинг “қалб дўстлари”, “юпатгуси эркин юлдузлар”га айланган. Чўлпондаги ёғий “яланғоч чўл” образи Х.Даврон талқинида халқнинг “адаштирган маёқ”қа эврилади, шoir унинг сўнишидан юпанч топади, гўё Ушбу киёсларнинг ўзиёқ ўзбек шеъриятидаги олтмиш олти йиллик давр мобайнида бадий тафаккурнинг замон, ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ тадрижий ривожини аниқ намоян этади. Чўлпон “қизил империя” кучга тўлиб, қатағон қиличини яланғочлаб, юҳодек ўзга халқларни ютиб юборишга киришган ҳолатдаги Ватан ва халқ тақдирини шеърга кўчирган бўлса, Хуршид Даврон унинг кучдан кетиб, эрк бўсағасида турган халқларни қўйиб юбормасликка тиш-тирноғи билан ёпишган, сўнгги кучига таяниб, халқ озодлиги йўлига ўтган авлоднинг орзу-интилишларини бадий ифодалайди.

Ҳар қандай шеър муайян объектга йўналтирилади. Мабодо, шеърдаги маъно биргина объект қамровида қолса, фақат шу кечинма ҳосиласи сифатида юзага чиқади. Аксинча, шеърнинг қамрови кенгайса, унда маъно

мувапиртилган объектлар ҳам ортиб боради. Чўлпон шеърида биз иллаган объект ҳозирча иккита: бири – муҳаббат кечинмаларига сабабчи маҳбуба бўлса, иккинчиси – асоратда қолган Ватан тақдири. Шеърда поэтик мазмун бир объект чегарасига сиғмайди, шунинг учун кечинмалар қамрови кенгайди.

Х. Даврон шеърида маъшуқа образи йўқ, ижтимоий объект асосий ўринга эъланди. Ҳар қандай асарда ифодаланган ижтимоий маъно муаммо барҳам топиши баробарида ўз долзарблигини йўқотиб умумий адабий фактлар каторига ўтади. Инсоний кечинмаларга йўғрилган ижтимоий мазмуни шеърлар тақдири аксинча, уларни асарда қуйланган бирламчи маъно адабиёт миллионида тутиб туради.

ФОЙДАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994.
2. Даврон Х. Баҳордан бир кун олдин. – Тошкент: Шарқ, 1997.

ДРАМАТИК ХАРАКТЕР ЯРАТИШ МАҲОРАТИ

Абдурахим СОЛИЕВ,

СамДУ доценти,

филология фанлари доктори

«Кундузсиз кечалар» – тарихий драма. Чўлпон – асарнинг бош қаҳрамони. Бутун воқелик унинг тақдири билан боғлиқ ҳолда рўёбга чиқади. Шунингдек, асарда Чўлпон билан бир даврда яшаган Фитрат, Файзулла Абдуяев, Акмал Икромов, Солиҳа, Ойбек ва Боту каби тарихий шахслар ҳам ҳуна ташланади. Бугина эмас, ўша давр ҳақида тўғри тасаввур уйғотиш мақсадида Раис, Сезгир, Наганли одам, Замонкул, Кўзойнак, Дўст, Тенгдош, Хофиз, Машшоқ, Кўринмас одам, Галдир, Чекистлар каби тўқима образлар ҳам киритилган. Асар муқаддимаси қисқа ва содда:

Парда очилмаган. Саҳнада қўлида шам тутган Чўлпон пайдо бўлади. У томоннабинларга қараб сўз бошлайди.

Чўлпон. *Адабиёт яшаса, миллат яшар, адабиёти гулламаган ва адабиётнинг тараққийсига чалишмаган ва адиблар етиштирмаган миллат учун бир кун ҳиссиётдан, ўйдан фикрлар маҳрум қолиб, секин-секин шўкроз бўлур.*

Чўлпон хонадониди дўсту ёрлар жамулжам. Чўлпон томонидан зиёфат уюштирилган эди. Ҳамманинг унга нисбатан дўстона хурмати умумий шайтандан сезилиб турибди. Шундай пайтда Чўлпон шеъри «Галдир»нинг шунга қилиб айтилиши барчани хушнуд этади. Бу шунчаки шеър эмас, унда Чўлпоннинг дил истаги, қалб тугёнлари мужассам этилган эди.

*Мен дутор бирлан туғишган кўҳна бир девонаман,
Ул туғушигоним билан бир ўтда доим ёнаман.*

*Дилларига ҳам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ҳам кўрмаганлардан тамом бегонаман.*

Бунинг устига, халқ куйи ўз шеъри билан омухта келиб, унинг дилини дутор тилига қўшиб юборганлигидан мамнун шоир: «*Икки торни қақиштиб,*

бармоқлар ўтса тўхтамай, Ғамли ўт чиқмас ўшал торларда «Галдир»
йиғламай», дейди.

Бу ўринда «Галдир» сўзи уч маънода ишлатилмоқда. Галдир – халқ
куйи. Галдир – «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да таъкидланганича
«Бошига ишк савдоси тушган одам; телба, девона». Галдир – тили сўзи
келмай, ғулдураб гапирадиган инсон. Ҳа, дутор ғамли ошикка ҳамроҳ. Дутор
ва ошик дарди эл дардидир. Шундан шоир Чўлпон шеърни:

*Аҳли ғамлар мен каби мажнунсифат галдир бўлар,
Шу сабабдан банданинг номини галдир қўйдилар...*

*Йўқ ишим ҳоким, амалдор, шоху ҳоқонлар билан,
Биргадурман доимо ҳамдард бўлгонлар билан!..*

деб ниҳоясига етказди.

Чўлпон шеърдаги дард йиғилганларнинг барчасига мантур
бўлганлиги турган гап, лекин Чўлпон бу билан қаноатланмайди, бу дардин
дунё билишини, санъат ва маданиятимиз, адабиётимиз дунё бўйлаб
таралишини истайди. Чўлпон: «...халқимизнинг маданияти ва маърифати
қанча баланд бўлса, шунча Ватан озодлигига яқин келамиз», деб, маданият ва
маърифатнинг юксалиши халқ учун озодлик учун кураш йўлини
яқинлаштириши ҳақида баралла фикр билдирса, йиғилганлардан бири
Замонкул маданиятнинг синфийлиги ҳақидаги янги ҳукумат томонидан
сингдирила бошлаган ақидани қўзғайди ва «Миллийлик бир шакл бўлган...»
деб Чўлпонга эътироз билдирмоқчи бўлади. Чўлпон эса, «Миллийлик
ўзликдир!» деган фикрни билдиради. Фақат Москва таълимини олиш
Замонкул, жаҳон маданиятини ўрганишга шубҳа билан қарайди, Кўзойнак
эса дунё маданиятин ўзлаштириш ўзликни йўқотиш ҳисобига бўлмаганини
лозимлигини уқтиради. Ўтирганлардан бири Ҳофиз ҳам Замонқулнинг
фикрини йўққа чиқариб, Чўлпон фикрини маъқуллайди.

*Ҳофиз. Мусиқада қандай синфийлик бор? Агар танбур йиғласа, дара
борнинг ҳаммаси қўшилиб йиғлайди! Бедард эса, бойлар орасида ҳам
камбагал орасида ҳам топилади...*

Газетада Чўлпон ҳақида чиққан мақола хабари давра хушнудлигини
нўқта қўяди. Мақола бошида Чўлпоннинг халқ тилига яқин санъаткорлигини
тўғри таъкидланади ва сўнгра: «...Чўлпон, минг афсуски, бойлар, миллиятчи
зиёлиларнинг мафкурачиси, шуларнинг шоиридир...» деб айблайди. Буидан
танқиддан ҳамма лол қолади. Чўлпон кишилар эътиборини чалғитиш учун
ошни олиб келишга чиқиб кетади. Шунда биринчи бўлиб Чўлпонга мадҳия
айтиб турган Сизгир иши борлигини айтиб, жуфтакни ростлайди. Унинг
кетидан Кўзойнакли менинг ҳам мажлисим бор эди деган баҳона билан
хонани тарк этади. Колганлар ҳам бирин-кетин чиқиб кетишади. Ёлғиз Ойбек
қолади.

Ошга тўпланган дўстларнинг Чўлпон ҳақида газетадан нохуш хабар
эшитгач, барчаси жуфтакни ростлаб қолганлиги уларнинг дўстлиги юзаки
эканлигини кўрсатиб беради. Уларнинг бу юзаки дўстлиги кейинги
кўринишларда ҳам тасдиқлана боради.

Кейинги кўриниш Ойбек ва Ботунинг Чўлпон ҳақидаги баҳсидан бошланади. Боту гарчи Чўлпон устози бўлса-да, у ҳақдаги газетадаги илҳомлардан сўнг Чўлпондан юз ўғирганлиги, янги жамиятни, партияни қўллаб-қувватловчи шоирлиги англашиб туради. Илк ижодида Чўлпонга қарши шеърлар ёзган, уни устоз деб билган ёш шоир Ботунинг бундай қарши ўзгариб кетганлигини ўша давр мафқураси тезкорлик билан кишилар қалбини забт этаётгани натижаси деб билмоқ керак. У янги мафкура таъсири остида ҳам тан олмадлиги, ҳатто яратганга ҳам шак келтириш даражасига эришгани бунинг исботидир. Буни устоз юзига кўр-кўрона оёқ босиш деса бўлади, албатта бундай беҳуда чираниш, ҳалоқатга олиб келиши турган гап.

Асардаги Акмал Икромов нутқи бор бўйича Чўлпон ижодини қаршига йўналтирилган. Бу таникли бир ижодкорни ер билан тенг қилиш эди. Бу фақат Чўлпон эмас, эндигина адабиётга қадам қўяётганларни ҳам ўз измига юритишга эришишнинг бирдан-бир йўли эди. Чўлпонни яккаю юзи бир ўзи ҳимоя қилиб чиққан Ойбекдек бир ёш ижодкорнинг ҳам қаршига завқ-шавқ билан ташлаган ижодий қадамини йўққа чиқариш эди. Шундай қақшатқич зарба еган Чўлпон барибир ўзини тутиб олади ва ҳимояга боғланади. Сўз олишга оладию, Сезгир унинг нутқини бўлиб, «Ҳеч нарсага қарши йўқ. Алдаяпти. Чўлпон ўзининг аксилиққилобий фаолиятини давом эттирапти... Мана... Масалан... *(Папирос қутисини чўнтагидан олиб)*, «Папирос «Эпоха» папирос қутисига ёзган тўртлигида ўзининг душманлигини яқин намойиш этган!» дейди.

Чўлпон *(бирдан елкасидан тоғ ағдарилгандек жаранглашиб ўқийди. У қўлини қайтгандай – овозида масхаралаш оҳанглари...)*.

*Бундай «Эпоха»ни чекиб тугатинг,
Куллари кўкларга соврилиб кетсин!
Бу тутқин эзилган ўзбек боласи
Оловсиз, тутунсиз кунларга етсин!..*

(Ҳамма қотиб қолган, Чўлпон уларга бир разм солғач, ҳеч нарса айтмагандай давом этади). Хўш, бунинг нимаси ёмон? Нимаси қаршичилик? Мен бой-феодаллар даврининг кули кўкларга соврилсин ёмонман! Ўзбек ёруғ, тутунсиз кунларга етсин деяшман! Бунинг устига, ўртоқ Раис, папиросларга ҳам шунақа ном қўйиладими? Мен папирослар бундай ном сўзлар билан аталишига қаршиман. Бу норозилигим туфайли ҳам бу тўртликни папирос қутисига ёздим. Мана, Файзулла Хўжаев ва Охунбобоев номини ва суратлари туширилган папиросларни «Файзулла Хўжаев – беш тийин», «Охунбобоев – тўрт тийин», деб қўчаю кўйда бақириб-чақириб қўрибдилар. *(Раис ва Коммунистга)* Сизларнинг номингиз эса... Кечирасиз, номларингиз битилган папирослар эса бир тийин-икки тийин бўлиб қолган... Шунда, мен бу аҳволга қарши чиқсам, миллатчи бўлиб қоламаними?.. *(Яна қўластик. Кимдир кулади. Сўнг оғир сукунат чўқади.)*

Ўзгарувчан характер эгаси Сезгир томонидан буни Чўлпонга айбнома шифатида тиркаганлиги, Сезгирнинг иккиозлаамачилигига бўлган нафратни шунда оширса, Чўлпоннинг шундай таҳликали пайтда ҳам ўзини ҳимоя қила олиши қобилиятини кўриб, китобхон ҳам, томошабин ҳам тасанно айтади. Шунки дўст ва шогирдларнинг сотқинлигидан ғазаби ошади. Кейинги

кўринишида Чўлпон уйига хафахон келиб, бошига тушган фалокатни гарангсиган ҳолда қўлёмаларини йиғиштира бошлайди. Хотини Солиҳа ҳамдамдрддлигини сезгач, энди Солиҳанинг тинчлигини ўйлаб, уни Андижонга уйига жўнатиш йўлини ахтаради. Солиҳа кўнавермагач, фарзандсизлигини баҳона килиб, ажралиши лозимлигини уқтиради ва Солиҳанинг жўнатишга кетишига эришади. Унинг ҳузурига аввал Фитрат, кейин Файзулла Хўжаев кириб келади. Улар Ботунинг қамокқа олинганлигини айтишади. Шундай ўзини замонга сафарбар қилган инсон тақдири фожиасидан Чўлпон лол бўлади. Фитрат ҳам Файзулла Хўжаев ҳам Чўлпоннинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида уни 2-3 йилга Москвага жўнатишга муваффақ бўладилар. Хатто Файзулла Хўжаев унга моддий ёрдам ҳам кўрсатади.

Чўлпон Москвадан қайтиб келган. Тахликали ҳаёт давом этмоқда. Ховлида ҳамма вақт кузатувчи шарпаси сезилиб туради. Ҳаётда умидсизлана бошлаган Чўлпон энди ижодини ҳам ўтга ташлаш даражасига етиб, таъсирланган кияфада кўзга ташланади. Ойбек кириб келади. Ойбек қўлёмалар ёнаётганлигини кўриб ташвишланади ва «Бекор ёқяпсиз!» деяди.

Чўлпон. *Ука, гулдай юртимиз ёнганда, бу қўлёмалар ёнса тизиб бўпти! (Оҳиста). Сендан бир штимосим бор... Ўзингни эҳтиёт қил! Булар ишубҳа қилганларни омон қолдирмайди. Агар керак бўлса, «қайта тарбияланган»га ўхшаб юр.*

Ҳаёти тахликада турган Чўлпон, шу дамда ҳам ўзи ҳақида эман шогирди ҳақида қайғуради. Устоз ва содиқ шогирд мулоқоти пайти Сенди кириб келади ва ўзининг ноҳақлиги, бутун кирдикорлари учун Чўлпонни узр сўрайди. Ўзининг ҳам ҳаёти тахликада эканлигини айтиб, йиғишади. Кайта-кайта кечирим сўрагач, Чўлпон уни кечирган бўлади. Сезгир кетган Ойбек ҳам кетади. Чўлпон бир ўзи бошига тушиши мумкин бўлган қисматни кутаётгандек, шердил бўлиб, шеър ўкйиди:

Тириксан! Ўлмагансан!

Сен-да одам, сен-да инсонсан!

Кишан кийма! Бўйин эзма!

Ки, сен ҳам ҳур тугилгонсан!

Шундан сўнг чекистлар пайдо бўлади, уйда тингув бошланади. Шундай тахликали пайтда Солиҳа ҳам кириб келади. Бу аҳволдан ҳайратга тушади. Чўлпон ва Солиҳа бир-бирлари билан зор-интизор хайр-хўшланишди.

Умуман, асар XX асрнинг 20-30 йиллари катагонини ҳақида бўлган Усмон Азим бу тарихий драмада Чўлпоннинг тахликали ҳаёти ва характерини таъсирчан акс эттиришга муваффақ бўлган.

“ТАВАЖЖУХ” ПОЭМАСИДА МАКТУБ-МОНОЛОГ

*Дилрабо ҚУВВАТОВНА,
БухДУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Мактуб орқали ҳис-кечинмаларни ифода этиш ўзбек мумтоз адабиётида, инверса, дунё адабиётида анъанавийлашган.

XX аср иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида мактуб битиш усулидан фойдаланиш асосида монологнинг яна бир янги кўриниши вужудга келди. Лирик қаҳрамоннинг кўнгил кечинмаларини мактублар орқали ифода қилган Асқар Маҳамматнинг “Таважжух” поэмасида ёрқин кузатилади.

Асардаги мактубларда мурожаат руҳи устувор. Шоир Бобур ҳаётининг оқибати ва Ватан тақдирларида ғоят муҳим нуқталарини, руҳий ҳолатларини қаламга олади. Мирзо Бобур мактублари орасида Алишер Навоийга ёзилган хат муҳим ўрин тутди. Мазкур мактубда Бобур ўзининг пиру бўлган Алишер Навоийга дардларини, аламли кечинмаларини тўқиб солади. Унинг шоирнинг миллат, Ватан олдидаги хизматларини эътироф этган ҳолда ватоннинг фожиаларини ҳам қаламга олган:

*Ҳазратим, саҳроий турк лисонини
Самумдан самога элтди табъингиз.*

Хатда дастлаб Алишер Навоийнинг ўзбек тилини юксалтиришдаги ҳисиллигига эътибор берилган.

*Ҳазратим, Сиз илк бор саргашта туркнинг
Тўзонларин аста юздан артингиз
Саҳроий гўрларда ётган ўликнинг
Томирига кириб борди байтингиз.*

Алишер Навоий туркий тилнинг бой тил эканлигини исботлаб, ўз кечинмаларини шу тилда битганлиги маълум. Шоир шунга асосланиб, ўзбек тилини “саргашта турк” дейди. Алишер Навоий эса пароканда халқнинг тилини юксакликка кўтариш орқали унинг юзидаги тўзонларни артди. Шу ҳолда гафлатда ётганларнинг томирига Навоий байтлари синга борди:

*Пирим, Сиз якқалам қилган бу юртлар
якка-якка бўлиб сўйди бир-бирин.
қонга ботди девон ичра сурудлар
оёқ ости бўлди Кошгарий тили.*

Бу мисралар тарих саҳифаларидан сўзлайди. Навоий яшаган даврда Паро тахт талашишлар авж олди. Шоир “қонга ботди девон ичра сурудлар” деган экинчи, туркий тилда яратилган назм дурдоналарини назарда тутди. Шайхмуд Кошгарий ўзбек тили луғатини тузиб, халққа тақдим этган. Шунинг учун шоир “Кошгарий тили” – туркий тилнинг оёқ ости бўлганлигидан гапирди.

Ўхшаш “Мирзо Бобурнинг Шайбонийхонга мактуби”да Бобур Шайбонийга мурожаат қилади. Унда оддий инсоннинг ҳаёт ҳақидаги фикрлари тажассум топган:

*Шоҳона жисмимиз тугаса чириб,
На Шайбон, на Бобур – бир сиқим ермиз.*

Бинобарин, инсоннинг бу дунёдаги хаёти сарҳадли. Унинг бу ҳаёт амаллари ёруғ дунёда қадр, у дунёда эса абадиёт топади. Шу маънода абадиёт абадий эмас. Бу мисраларда Яссавий руҳи сезилиб туради. Яъни Бобур айтмоқчи, шоҳ айни замонда оддий инсон ҳамдир. Демак, Бобур ҳам Шайбоний ҳам бу дунёни тарк этгач, бир сиқим тупроққа айланиб кетди. А.Маҳкам ана шундан бугуннинг инсонларини огоҳлантиряпти.

Маълумки, Бобур ва Шайбоний бир даврда шоҳликка эришган эди. Бобурнинг Шайбонийга нафрати баланд. Шоҳ бўлгани учун унинг шоҳликдаги номақбул йўли, ишлари учун:

*Сиз учун, эгарда йўргакланган хон,
Андижон хокидан урвоқ бермасман.*

“Эгарда йўргакланган хон” – Шайбонийхондир. Бунда Шайбонийнинг характериға хос такаббурлик, худбинлик акс этган. Бобур неча қонини воқеалар, адолатсизликларға гувоҳ бўлгани учун шоирона қалб ва юксак инсон билан уларнинг олдини олишға, халқпарвар бўлишға ҳаракат қилган. Шайбонийнинг жихатта кўра, у ўзини Шайбоний билан бир қаторда кўрмайди.

Умуман олганда, А.Маҳкам мактуб усули орқали Бобурнинг миллатпарвар, ватанпарвар сифатидаги сиймосини ва унинг бу замондошларига муносабатини ифода этади. Бобурнинг ўқинч ва аламлироқ тўла мактубларида тарихий шахсларға муурожаат этиш орқали миллатнинг фожиаларға тўла мураккаб даврларини қаламға олади.

БАДИИЙ ИФОДА ВА РУҲИЯТ ТАСВИРИ СИНТЕЗИ

*Шоира ИСАЕВА,
ТДПУ доценти,
филология фанлари номзади*

Умумдунё бадий адабиёти хазинасига ўз хиссасини қўшиб келаётган ўзбек адабиётида тарихий мавзудаги асарлар сони тобора ортмоқда. Кейинги давр ўзбек насри реал воқеликни бутун мураккаблиги билан камраб олиш ва уни ўз тароватида, ўз йўналиши ва зиддиятларида акс эттириши билан характерини ўзгартирди. Энг муҳими, унда эпик воқелик тасвири билан характерлар руҳияти тасвири синтезлашди. Эпик ривояда руҳият тасвирининг кучайиши, бошқача айтганда, воқеликнинг характерлар руҳиятидаги таҳлилий тасвири орқали акс эттирилиши хозирги ўзбек насрида психологизмнинг тобора ривожланиб бораётганидан дарак беради. Таъкидлаш жоизки, бу жараёнда эпик, лирик ва драматик тасвир усулларининг табиий, бетакрор уйғунлашиб келиши характерлар руҳиятини янада чуқурроқ, янада асослироқ ва ишончлироқ очиб беришнинг усули ва воситалари бойиганлиги туфайли амалга ошди.

Ёзувчи Асад Дилмуроднинг асардан-асарға руҳият тасвири борасида ўсиб бориши унинг ҳам ёзувчи, ҳам шахс сифатида инсон руҳий олами

қуқурроқ таҳлил ва талқин қилиши туфайли юз бермоқда. Шахс ҳақиқатида ҳамма вақт муайян ҳолат, муайян ҳатти-ҳаракат ва муайян ҳарфат бир хил такрорланмаслиги муқаррар. Ижодкор мана шу муайянлик ҳолатида, олдиндан башорат қилиб бўлмайдиган ҳолат ва ҳатти-ҳаракатлар билан алмашиб кетишини ўзининг бир қанча асарларида аниқлаб берди. Юзаки қаралса, инсон руҳиятидаги бундай кескин фарқлар характерлар мантиғига зиддек туюлади, аммо уларнинг ички ҳақиқати, руҳиятидаги барча зиддиятларни асосли бадий таҳлил қилиш ҳақиқати қайд этилган парадоксга ўрин қолдирмайди, чунки руҳият тасвири ҳақиқати ҳар бир ўзгаришни бадий изохлаш, далиллаш учун хизмат қилади.

Мисолумки, тарихий асар ёзишнинг ўзига хос мураккаб томонлари ҳақиқатда Лйниқса, Абу Райҳон Беруний, Паҳлавон Муҳаммад, Амир Темур, Ҳусайн Ҳусайн Бойқаро сингари машҳур олимлар, саркардаларнинг ҳаёти ва ҳақиқатини ёритиш ижодкордан катта масъулият, улар яшаган тарихий-маданий муҳит ва умумий тарзда бўлса ҳам, улар яратган илмий асарлар ҳақиқатида ҳам тўғри тасаввур беришни талаб этади. Асад Дилмуроднинг "Паҳлавон Муҳаммад" асари конфликт серқирралиги, унинг бир нечта характерлар орасидаги зиддиятлар билан боғлиқ ҳолда марказланганлиги сабабли композиция жиҳатидан бироз номукамалдек тасаввур уйғотади. Ҳаёт танқиди билан қаралса, ундаги характерларда зиддиятлар турли-туман руҳий тасвир усуллари орқали ифодаланганлигини аниқлаб олиш қийин бўлади. Характерлар руҳиятини ўзаро муайян зиддиятларда қиёслаш, яъни ҳақиқат параллелизми ёрдамида улар ўртасидаги курашларни тасвирилаш ҳақиқатдан борган адиб Паҳлавон Муҳаммад ва бир неча асар қаҳрамонларини аниқлаш, ишонарли очишга кенг ўрин беради. Табиийки, бу каби тасвирда қаҳрамон характерлари етакчи ўрин тутади ва асар воқеалари, кўпинча қаҳрамонларнинг нигоҳи орқали баҳоланади. Асар қаҳрамони мураккаб характерга эга, у ҳар бир воқеа ёки шахсни ўзининг ўй-кечинмаси орали, руҳий таҳлили орқали баҳолайди. Шу сабабли асарнинг илк саҳифаларидаёқ адиб ўзининг руҳият тасвирида сеvimли усули даражасига кўтарилган эслаш ҳақиқати мурожаат этади. Ушбу қаҳрамон ўтмиши, ҳар бир босган қадами ва ўн билган, таниган, мулоқотда бўлган шахсларни таҳлилдан ўтказиши. Айни ҳақиқатда, руҳий жараённинг кенг тарқалган бу усули асар персонажларини аниқлаш-кетин сюжет воқеаларига кириб келишларига йўл очади.

ПЕЙЗАЖ ВА ПОЭТИК ОБРАЗ

Тозагул МАТЁҚУБОВА,

ТДПУ доценти,

филология фанлари номзоди

Ғафур Ғулумнинг шоирлик салоҳияти XX аср ўзбек поэзияси тарихида муҳим пойни ишғол қилади. Унинг турли жанрларга мансуб шеърлий асарларида олам, одам, макон ва замон билан боғлиқ долзарб масалалар бадий инъикосини топган. Шоир ижодида табиатнинг рангин манзаралари, инсон ҳаёти ва руҳий олами билан боғлиқ жиҳатлари поэтик маҳорат билан аниқ ёттирилади.

Ғафур Ғулом фасллар васфига алоҳида шеърлар бағишлар билан уларнинг ҳар бирини бетакрор сифатлари билан ифода этади. Бундай ашторларида шоир ўз замондошларини гўзалликдан бахраманд бўлиши уни эъозлашга чакиради. Ғанимат умрни кадрлаш зарурлигини ташкил қилган баробарида, табиат кўйидаги эркинлик ва табиийлик ҳақидаги қарангиларни ҳам илгари суради. Шоирнинг «*Боз*», «*Чаман*», «*Кўклам шамоли*», «*Баҳор баҳор эди, ер эрди сабзағиш*», «*Куз келди*», «*Кўчат*», «*Қор*», «*Ёз*», «*Кўк кўчатлар*», «*Қиш*» сингари пейзаж лирикасида табиат манзаралари шундай руҳий кечинмаларининг турфа товланишлари билан уйғунликда ташкил этилади. Бундай битиклар лирик қаҳрамон туйғуларига хос самимияти ва поэтик жозибаси билан алоҳида ажралиб туради.

Ғафур Ғулом поэзияси таркибида кўклам мавзуси ўз салмоғи ва кўлини жиҳатидан муҳим ўрин тугади. Уларга хос кўтаринки пафосни таъминлаш омил Ғ.Ғулом туйган мислсиз ғурур ва ифтихор туйғусидир. Баҳор кўкларини униб ўсиш, мавсуми. Бинобарин, санъаткорнинг уни тириклик ва яшашнинг бунёд этиш ҳамда оламни яшнатиш фасли сифатида талқин қилиниши умиллий-эътиқодий асосларидан ажралмаган.

Академик шоир шеърларида ҳаёт завқи ва яшаш сурури борлиқини зарралар нимсолида жонли ва таъсирчан акс этади. «*Зарраларнинг томиридан Яшамоқ намойиши*» («*Биринчи шеър*»), «*Яшамоққа шошилади урвоқ ирвоқ ҳам*» («*Тинчлик кўклами*») сингари ўринларда фақат унинг ўзига хос широк урвоқкина заррадаги ҳаётга, яшашга иштиёқнинг бадиий жозибасини кўриш тасвир эта билади. Бу тасвирлар ҳаётнинг нечоғлик гўзаллигини англаш ва ардоқлашга ундайди. «*Кўёш томон чўзилар гул япроғи*» («*Баҳор тўйи, меҳмон тўйи бошланди*») мисрасида ҳам ҳаётсеварлик руҳи бетакрор тарзда ифода этилган. Зотан, ўтган аср соҳир сўз усталари ичида фақат Ғ.Ғуломнинг «*заррадан то Юпитергача*» бўлган кенгликларни оний лаҳзада қамраб салохиятига эга эди.

Шоирнинг кўплаб шеърларида соҳир табиат манзаралари, кўриш жамоли, таровати самимий ва оҳангдор тарзда жилолантирилади. Табиатнинг ҳар бир кўринишидан туйилган ҳайрат, кўнгилга юккан ҳис-ҳаяжон туйилмаган оҳорли ташбеҳлар бўлиб сатрларга кўчади. «*Ўрик гулларини элар болари, Настарин япроғида титрайди шабнам, Ипак қурт тухмида ҳаёт асари, Олам никоҳ оқишом бир зебо санам*» («*Баҳор оҳанглари*»). Поэтик нигоҳи ўткир шоир баҳорий сокинликда рўй бераётган табиий ҳодиса ҳаракатларини нафис титроғу жилвалари-ла яхлит идрок этади. Настарини шабнам, ипак қурти ва унинг тухуми шунчаки табиат неъматлари эмас. Илло, уларнинг ҳар бир ҳаракати меҳвариди титроқ кўнгил, омонат жон, абадий ҳаёт низоми ошкор. Чунки, никоҳ оқшомидидаги зебо санамга киёслашиб, ягона фокусга жамланган образли тасвир поэтик манзараларга ҳаёт нафаси тириклик ҳикматини жойлайди. Демак, соҳир табиатнинг ҳамма ҳам аҳамини беравермайдиған жўн ҳаракат-ҳолатлари тириклик ва абадийдан роз айтган ҳаёт нашъасидан мужда беради. Кўринадика, жонли тасвир оламу одамга ўзгача зеб ва чирой бағишлайди. Китобхон кўнгли ва шуурини мувозанатдан чиқаради.

«*Майсаларнинг сочига Қиров кўниб қолибдир, Булоқнинг ҳоври кетиб, Лаби тўнғиб қолибдир*» («*Тошкент*») байтидаги майсалар сочига кўнгли

Тонг, лаблари тўнғиган булоқ поэтик ташбеҳлари (“*майсалар сочи*”, “*бозорнинг лаби*”) образли ифода кўлами, ҳис қилиниш миқёси жиҳатидан тўнғи ширинлигини нафис ҳис қилдира олишга қодир. “*Шабнам оёғига илиниб қолган Ғулларнинг ҳиди бу, занжирлари бу, Қиров парчаларга боғланиб олган кўёш рангларининг шамширлари бу*” (“Янги йил шеъри”) мисраларидаги “*шабнам оёғи*”га илинган нарса моддий эмас. Аммо субҳидам манзаралари фақат гул хиди, майин ифорларини бу қадар назик ва бетакрор рангларда тўнғи, гул атри, шабнам тиниқлиги, қуёш ҳарорати аро узвий боғлиқлик тўнғи ширинлигини ҳис этмоқ чин шоир аъмоли. Бу ўринда, бадиий тасвир гўзал ва бетакрорлигидан ташқари, Ғ.Ғулумнинг она заминни қуёш системасининг ҳар қачмас узви сифатида идрок этиш эстетик концепцияси ҳам бўй кўрсатади. Тонг, шоир одаму оламга шоирона нигоҳ, мутафаккирона идрок билан сарфиди. Кузатган, англаган ҳақиқатларига поэтик маъно юклайди, бадиий ҳис бағишлайди. Англашиладики, шеър бўлиб тўқилган сатрлар меҳваридан шоирона қалб титроғи, кенг тафаккур миқёси зарбланган.

Тафур Ғулумнинг аксарият шеърларида тонг тасвирига дуч келамиз. Тонг биринчидан, мусаффо борлиқ, иккинчидан, нури эртанинг даракчиси. Умид ва нафосат рамзи. Илло, яшаш шавқи нафис ва умидвор кўнгилдагина барқадёт. Бундай кўнгил соҳиби ҳаёт гўзалликларидан баҳра олишга ошиқади, танинади. Тириклик аталмиш улуғ неъматни қадрлайди, эъзозлайди. Демак, шоир ва унинг лирик қахрамони ҳаётсевар, гўзалликка ошно дил, бутунги дил шукронасини айтишдан чарчамайдиган, истиқболдан умидвор банда. У ўзини писанд қилмайди. Чунки, зулмат кечасидан нури тонгга етганидан танинади. Олам самовий нурлардан нурафшон бўлиб, борликда ҳаёт ширинлигини авж пардаларида янграётган лаҳзаларда шоир дили тошиши, вақт ниюшиши, янги ашъор кўз очиши табиий.

*Тонг отиб, ўлим билмас қуёш ҳужми юрийди,
Эриб оққан нур аро ҳаётга тўлди олам,
Ям-яшил боғчаларнинг кўзидан нам қурийди,
Япроқлар қад кўтарди, буғланиб учди шабнам(2, 278).*

Тонг, қуёш, нур, боғча, япроқ, шабнам сингари жонлантириш ва шифатлашга асосланган бетакрор поэтик топилма – рамзий образлар бадиий ширинлигига мутаносиб кайфият-мақсад ифодаловчи манзара-ҳолатлар чизишга эриш беради. Бинобарин, ҳаётсеварлик, яшашдан завқ туймоқ шоир лирик қахрамонининг етакчи сифатлари. Шунга қарамасдан, Ғ.Ғулум ўз даврининг фирзанди сифатида давр интилишларини маъқулловчи мисра ва бандлар кўпинча мажбур. Бундай кезларда, мадҳия руҳи шоир дилининг олис нуҷмоқларидан силкиб оқмагани боис ифода ялонғоч, даъватлар риторик чорлов тусини олади. Шубҳасиз, айна ҳол шеър умумий руҳи, тасвир ва ифода қатламига таъсир этмай қолмайди.

Шоирнинг “*Кўчат*” шеърида баҳор пайтида табиатда рўй берадиган у паршилар образли ёритилади:

*Кеча тўқсон чиқди, наврўзи олам
Кўчат келинларнинг тўйи бошланди.
Эй кўнгил қуёви, сен ҳам жисга тақ,
Чаман чимилдиқлар муборак энди(2, 71).*

Танишганимиздай, (*кўчатлар – келин; кўнгилдаги ҳислар – кўнрақ чаманзорлар – чимилдиқ*.) тасвир ташхис санъати восити билан шахслантирилган. Баҳорий илиқликдан баҳра олиб, нур билан қонунга кўчатлар куртак отиб барг чиқарса, одам боласи кўнгли нурафшон бўлмагани? Тўй тўйлаётган майсаю ниҳол унинг кайфиятига таъсир, руҳиятига ўнгира тафт ва ҳарорат бахш этиши табиий. Илло, наврўзий яшиллик ҳижрон билан кўнгиллар интиқлик билан қутган палла. Кўнглининг айна ҳоли “*маҳаббат таққан кув*”га, чаманзор эса, “*чимилдиқ*”қа ўхшатилса, ғоятда табиий ва нафис ташхис юзага келмайдими? Ҳа, шеър – шоир инжа кузатувчанлиги, поэтик маҳорати маҳсули.

Ғ.Ғулом баҳор елларини худди куй янглиғ ҳис қилади ва тасвирини Унинг қалби: “*...шаббода чолган оҳангдан, рақс этган*” гулшанга шеър ўқишдан қувнайди. “*Толу теракларни аста эркалар Баҳорнинг тинимсиз ҳаётбахш сози*” (3, 228), дея насимлар сози ва моддий бўюмлар овозига ҳаёт оҳанглари узвий тарзда туташтиради. Ажиб уйғунлик тинимсиз оқибатда ҳаёт ритмини ифода этади.

Кўринадикки, Ғафур Ғулом шеърлятида пейзаж билан боғлиқ поэтик образлар кенг қўлланилган. Чунки, она табиатда рўй берадиган ҳар бир ўзгариш ва янгилинишлар шоир қалбига кучли таъсир этиб, бетакрор образни ифодалар яратиш, ҳаётий манзара, лавҳа ва руҳий ҳолатни маҳорат билан намо эттиришга туртки берган. Шоирнинг оламу одам, макон ва замон, умр қадри хамда инсон эрки ҳақидаги қарашларини поэтик маҳорат билан намо эттиришига кенг йўл очган. Унинг пейзаж лирикасида табиат манзараларини инсон руҳий товланишлари билан уйғунликда талқин этилган. Демак, бадиий асар пафоси, ритми, тасвир хамда ифода воситалари, фалсафий мазмун, лирик қаҳрамон самимиятию жозибасини таъминлашда Ғ.Ғулом эстетик концепцияси, тафаккур микёслари қамрови, қалбидаги туйғулар ҳароратни муҳим ўрин тутди.

ҒОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1983.
2. Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. –Т.: Фан, 1984

ЎЗБЕК НАСРИДА ҲАЁТ-МАМОТ МУАММОСИ ТАЛҚИНИ

*Хуршида ҲАМРОКУЛОВА,
ТДПУ доценти,
филология фаилари номзоди*

XX аср ўзбек адабиёти қаҳрамоннинг ҳаёт ва ўлимга қарашни жиҳатидан турли эврилишларга дуч келди. Инсон ҳаёти, уни қамраб олган дунё, борлиққа муносабати янгилик эмас, аммо инсоннинг ўлимининг муносабати масаласи ҳамма даврда ҳам баҳссталаб бўлган. Шўро даври ўзбек адабиётида қаҳрамон ўлими тасвири ҳақида гапирганда, умумшўро адабиётидаги ҳолга назар ташламоқ керак бўлади. Чунки шўро даври ўзбек адабиёти умумшўро даври адабиётининг қисми сифатида улар билан муштарак жиҳатларга эга эди.

Иброҳим Ҳаққул “Аттор кашф этган асрор” мақоласида “... XX аср адабиётининг аввалги деярли барча юз йилликлардан фаркланади. Тараққиёт ва тараққиланиш нечоғлик юқори бўлса, таназул ва каттоллиги шунчалик чексиз-чексиздир” (1, 15), – деб ёзар экан, Оврупада илгари сурилган “инсонни таълимдан ангириш” ғояси айти шу асрда чуққисига кўтарилганлигини қайд қилади. (Бу хил сиёсат Ғарб таъсирида Шарқ минтақаларида ҳам авж олганлигини ўзбек адабиётининг айрим намуналарида, хусусан, Ғ.Ғуломнинг “Афанди ўлмайдиган бўлди”, А.Қаҳҳорнинг “Қабрдан товуш” ҳикояларида кўришни мумкин). Аммо XX аср адабиётида руҳий емирилиш ва катаклизма (жисмоний ҳаётдаги кескин ўзгариш, ҳалоқат)ларнинг натижаси ўлароқ инсон эҳтиёж пайдо бўлди. Бу ҳолат, биринчи галда, бадий адабиётда кўришни берди.

Ижодкор бадий оламида динга эҳтиёжнинг юксалиб бориши қардош адабиётлар адабиётида, хусусан, Ч.Айтматов ижодида бўртиб кўринди. Деярли ҳар бир асарида қаҳрамон у ёки бу маънода ўлимга юз тутиши ёзувчи нуқтаи назарнинг асосини ташкил қилади. Гарчи персонажлар ўлими жисмоний ҳолатга эга бўлса ҳам, моҳиятан, ёзувчи уларнинг ўлимида бошқа нарсани кўради. Яъни қалби ўзгалар муҳаббати билан тўлик бўлган инсонни жисмоний ўлим маъх эга олмайди. Балки у ўз муҳаббати билан абадий ҳаётга кўриш босади. Д.Алиеванинг таъкидлашича, ўлимдан кўрқиниш Л.Толстойнинг “мен”лик деб ҳисоблайди. Унинг назарида илоҳий муҳаббат билан бўлган одам учун ўлим кўрқинчи йўқ. Л.Толстой ёмонликка ҳам яхшилиқ билан жавоб қайтариш зарур деб билган.

Ҳаёт ва ўлим муаммоси тасвирида рус адабиётига хос долғали давр ўзбек шўро адабиётига ҳам хос бўлди. Оқибатда собиқ совет мафқураси ўстуворлигида кечган XX аср ўзбек адабиёти намуналарининг айримларида ўлимнинг оптимистик трагедияга хизмат қилиш ҳоллари учрайди. Бу давр адабиётида ўлимга нисбатан инсон ҳаётининг жисмоний якуни деб қаралди ва шундай талқин қилинди. Шу боис унинг руҳоний жиҳатлари, хусусан, ўлимнинг якуни эмас, абадий дунёга робита эканлиги эътибордан четда қолди. Айрим ҳолларда, ҳатто, қаҳрамон ўлими ҳам халқ манфаати йўлида хизмат қилиши лозим бўлди. Чунки адабиётнинг ижтимоийлашуви даврида алоҳида шахслар руҳиятидаги эврилишларга эътибор қаратилмади. Адабиёт ижтимоий ҳаётнинг инъикоси сифатида давр ойнаси бўлиб хизмат қилди. Адабиётни ёппасига оммалаштириш натижасида алоҳида одамлар қисмати деярли назардан четда қолди. Адабиёт ва адабий қаҳрамонга бундай вульгар муносабат XX асрнинг 60-йилларига қадар ҳукмрон бўлди. Табиийки, адабиётшунослиқдаги бирёқлама қарашлар инсоннинг табиий қисмати бўлган ўлим мавзусини эркин ёритишга имкон бермас эди. Бу ҳақда яна А.Расулов: “Жаҳон адабиётининг мангу барҳаёт сиймолари ўлим ҳақида жуда ҳам кўп ёзганлар: ўйлаб кўринг, ўлим тушунчасига шаклан миллий, мазмунан социалистик қондасини татбиқ этиб бўладими? (2, 81)” – дейди соңреализм асоратлари ҳақида ёзар экан.

XX асрнинг 20-йиллари насрида Қодирий ижоди алоҳида ажралиб туради. Бу давр адабиётига ҳукмрон мафқура тўла эғалик қилиб улгурмагани учун ижодкор дилидагини ёзиш имкони мавжуд эди. Шунинг натижаси ўлароқ, Қодирий романларида муаммо адиб эътиқодидаги миллий-исломий

руҳ устуворлигида талқин қилинди. Айниқса, ўткинчи дунёда шахснинг ўзлигини топишга интилиши, руҳан юксалиши, бу йўлда ўлимга тик боқилиши, ундан маъно излаши адиб тарихий романларининг ўзак масаласини танишига қилди. Бадиий адабиётда инсоннинг ўлимга муносабати янгилик эмас, мумтоз адабиётимизда ҳам ўлим тасвири, бош қаҳрамон ўлими билан боғлиқ воқеалар қаламга олинган. Янги ўзбек адабиётининг халқчилланиши, муаммолар қўламининг ижтимоий ҳаёт талаблари асосида кенгайгани, давр эпикларининг бадиий адабиётда ифодасини топаётган бир даврда Қодирий қаҳрамонларининг ижтимоий муаммолардан фитратидоғи исломий эътиқотга тўғайли балан қўтарилганлиги тасвири алоҳида ҳодиса эди. Чунонچин, “Ўткан кунлар” романида Отабекка “мужассам ишқ” тимсоли бўлиб кўринган Уста Алимнинг “юзни ёруқ қилиб Саодат кучоғига кириш” ортунда амалда ўлимни саодат каби қабул қилиши эди. Уста Алим мухаббат бобида жисмоний майллардан қўтарила олган, унинг мухаббат ҳақидаги қарашини ҳақиқий илоҳий тус олган эди. Шу боис ўзини “мен дунёдан ўткан киши, бу кун бўлмаса эртага ёр қабри устида ёнган шамъда ўзини ҳалок қилгучи бир парвона (3, 209)”, деб атайдики, мазкур ҳолдан Отабек “Устанинг мозини эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди, аммо унинг истикболида бир бўшлиқдан ўзга ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўрганлар бўлар эди”(3, 209). Ўлимни саодат каби қабул қилиш масаласи қарийб бир аср ўтгач, Хуршид Дўстмуҳаммад ижодида қайта жонланди. Бу ҳолати ворисийлик масаласининг бадииятдаги зуҳуридир.

XX асрнинг 30-йиллари насрига кўз ташлар эканмиз, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”, А.Қаҳҳорнинг “Сароб”, Ойбекнинг “Қутлуг қон” романиларини қаҳрамон онгу шуурида кечган воқеликни психологик талқин қилувчи қаҳрамон ўлим олди ҳолатларини теран ёритувчи вазиятлар мавжудлигини диққатни тортади. Бу асарлар билан бир даврда яратилган қаҳрамон ўлими халқ хизматиغا сафарбар қилинмоғи талаб қилинган бир қатор асарлар ҳам мавжуд. Масалан, Ҳ.Шамснинг “Душман” романида худди ана шу ҳолга дуч келамиз. Ёппасига колхозлаштириш тарғиб қилинган мазкур асарда персонажлар ижтимоий мавқеи жиҳатидан баҳоланди ва асар қаҳрамони Норбувининг ўлими мафқуранинг талабига кўра талқин қилинди. Ёки С.Айнийнинг “Дохунда” (1932), “Қуллар” (1936) романида қаҳрамонларининг ўлими мафқура талаби билан оптимистик трагедияга хизмат қилганлиги энди сир эмас.

XX аср 20–30- йиллари адабиётининг сара асарларида ўлимдан поэтик восита сифатида фойдаланиш ўз-ўзидан юзага келмаган. Асар кульминациясини белгилаш, ижтимоий муаммоларни бўрттириб тасвирлаш зарурати етакчи қаҳрамонлар ҳаётини аксар ҳолларда ўлим билан ниҳоялашга олиб келган. Бу давр адабиётида, хусусан, “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари”да Марямхон, “Кеча ва кундуз”да Акбарали мингбонни, “Қутлуг қон”да Гулнор қисмати билан боғлиқ заҳарли кульминациялар учрайди. Асар қаҳрамонларининг ўлим олди ҳолатини яққол кўрсатишда, қўтилмаган вазиятни юзага келтиришда ёзувчи учун энг яхши восита эди. Ўлим талвасасида персонажлар қиёфаси, улар ҳолатини кузатиш имконияти вужудга келади. Бу ёзувчининг нуқтаи назари ва тутган позициясини аниқлашга ёрдам беради.

Уруш йиллари адабиётдан эса алоҳида одамларнинг кечинмаларини қўлаб қилиб бўлмас эди. Негаки, жанговорлик психологияси одамларнинг онгу шуурини қўлаб олган эди. Уша йиллар адабиётида асар жанрларини икки фронтда – бевосита жангдаги жасоратини ва уруш арбоблигида, меҳнат жаҳҳасида тасвирлаш, улар шижоатини улуглаш тенденцияси бошланди. Урушдан кейинги давр насрида конфликтсизлик тенденциясининг етакчилигига қарамай, ҳаёт ва ўлимга нисбатан субъектив таърифлар тасвири кучайиб борди. Бу борада Саид Аҳмаднинг “Уфқ” психологияси қаҳрамони Икромжон ва унинг ўгли Турсунбой билан боғлиқ асарларни мисол келтириш мумкин. Одатда жамият ҳам, давлат ҳам оптимистик кайфиятга муҳтож бўлади. Бу улар кайфиятидаги туғма сифатидир. Шу маънода қўлаб ижодкорлар жамият учун зарур бўлган мана шу хусусиятдан келиб чиқиб, оптимистик кайфиятни тарғиб қиладилар. Улар персонаж бадий оламини очишда ҳам объектив реалликка тўла бўйсунмадилар. Шунга қарамай, ёзувчи хилма-хил инсоний характерларни таъриф қилиш ва жонлаштиришга теран бадий тасвир ва руҳий таҳлиллар қўлашга эриша олади. Афсуски, шўро адабиётининг ижодий методи – оптимистик реализмда ҳаётни ҳаққоний акс эттириш қондаси ёзиб қўйилган бундан қарамай, ҳаётни ҳаққоний акс эттириш борлиққа ижтимоий муносабатда бўлиш билан алмаштирилди. Нағижанда, монофикрли асарлар жанри пайдо бўлдики, замон ўтиши билан бундай асарларнинг таърифчиларга тоб беролмай қолганини даврнинг ўзи кўрсатиб турибди. Бу эса адабиёт ва адабий қаҳрамоннинг халқ ҳаётидан ва инсон руҳиятидан ажралишга, алал-оқибат, янги бир адабиётнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Демак, ҳар бир воқелик адабий давр ёки жараён учун ўзи шароит, инқилоб яратди.

70-80-йиллар насрида ҳаёт ва ўлим масаласини ёритишда психологик тасвир етакчилик қилди. Бунинг натижаси ўлароқ муаммо ижтимоийликдан объективликка томон эврила борди.

Умуман, XX аср ўзбек адабиёти биз учун ҳаёт ва ўлим масаласининг ёритилиши борасида катта манба беради. Чунки инсон ҳаётига оид ранг-баранг талқинлар тириклик ва ўлим муаммосининг XX аср ўзбек адабиётида туғган ўрни ҳақида муайян ва қатъий хулосалар чиқаришимизга асос бўлдики, бу илмий тадқиқотларда бадий адабиётдаги шахс билан боғлиқ руҳоний масалалар алоҳида эстетик ҳодиса сифатида ўрганилишини тақозо қилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ҳаққул И. Агтор кашф этган асрор. – Тошкент, 2008.
2. Расулов А. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси (XX асрнинг 80-90-йиллари асосида). Филол.фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... – Тошкент, 2002.
3. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Т.: Шарк, 2009.

ЛИРИК ҚАҲРАМОН ВА ШОИР ШАХСИ МУАММОСИ

Шахноза ЭРГАШИВА
ТДПУ доценти
филология фанлари номзади

Шеърятдаги лирик қаҳрамон табиатини ўрганиш муайян ижтимоий шахсиятини ўрганишда ҳам, унинг асарларига хос услубий жиҳатларини илгашда ҳам муҳим илмий аҳамият касб этади. Қолаверса, шоир ижодига баҳо беришда лирик қаҳрамоннинг нечоғлик ёрқинлиги, инсоний сифатларини ва ҳис-туйғуларни, руҳий пўртаналарни қай даражада ўзида мужассам ва асосий мезонлардан саналади. Ўзбек адабиётшунослигида лирик қаҳрамон муаммоси ва шоир шахсияти масаласи О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, И.Ғафуров, Н.Раҳимжонов, Д.Қуроно, Б.Норбоев каби олимлар томонидан ўрганилган бўлиб, бу борада турлича фикрлар билдирилган. Адабиётшунос О.Шарафиддинов шеърда қаҳрамон табиатини ёрқин гавдалантиришда шоир шахсининг аҳамияти хусусида тўхталар экан: “Энг муҳими – шоир шахсининг бой ва қўп қиррали бўлишида, токи у орқали биз дунёни, ҳаётни муаммо қадар қўпроқ ва чуқурроқ кўрайлик” (1, 137), деб ёзади. С.Мамажонов эса ҳар бир шеърда биттадан лирик қаҳрамон бўлади, деган фикрни илгари сурган бирок “лирик қаҳрамонда шоирнинг дунёқарashi, кечинмаси ва ўзига оид қиёфаси акс этади” (2, 140) деган хулосалари орқали лирик қаҳрамон битта шоир шахси ўртасидаги узвий боғлиқлик борлигини эътироф этади. Б.Норбоев “ҳар бир шоир шеърятда шахсияти ва “биографик” шоирликка айнан ўхшашмаган, яъни унинг иделадаги “мен”дан дунё шахсиятидан ҳам бир қатор хусусиятларни ўзлаштирган, ҳаёт ва мисл фарзанди сифатида намоён бўлган поэтик образни лирик қаҳрамон” (3, 216) деб атайди. Бизнингча ҳам, лирик қаҳрамон шоир шахсиятидан озикданан Лирик қаҳрамон маънавий оламининг кенглиги, дунёқарашининг бойлиги аслида шоир шахсининг сифатларидир.

Хўш, шоирларнинг бу хусусдаги фикрлари қандай? Э.Воҳидов қаламни мансуб “Лирик қаҳрамон” шеърига мурожаат қиламиз:

*Шеърхон, мени тутдинг саволга,
Тушунман, ўқувчим, сени.
Ҳеч таажжуб қилма бу ҳолга,
Сен ўзингсан шоирнинг “мен”и.
Сени сездим доим ўзимда,
Менда фикринг, ўйинг, тилагинг.
Ҳар нафасда ёниқ кўксимда
Уриб турар сенинг юрагинг.
Етар, нечун таърифу тавсиф,
Биз иккимиз асли битта эсон.
Фақат олим мени муаллиф,
Сени атар лирик қаҳрамон. (4, 205)*

Юқоридagi сатрлардан шоир лирик қаҳрамонга бир қанча инсонларнинг феъл-атворини, ўй-қарашларини, ҳис-туйғуларини, орзу-умидларини

индивидуаллаштирган умумлашма образ сифатида қарашли англашиляпти. Фақатдан, ўзини ҳам шу образ билан бир тан, бир жон дея эътироф қилгандаки, бу ўринда шоир шахси ва лирик қаҳрамон бутунлай бошқа-бошқа шунчалар эмаслигини тан олмоқда. Азиз Саид эса лирик қаҳрамон деган шунча аслида йўқ эканилигини таъкидлаб: *"Шоир шеърда ўзини ва фақат ўзини изҳор қилади"* (5, 19), деб ёзади.

Адабиётшунос Я.Қосимов *"Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг табиатиниш жараёни"* мавзусидаги номзодлик ишида лирикада шоир шахси вақоғасига алоҳида эътибор қаратади ва унинг аҳамияти ҳақида тўхталиб: *"Лирик асарнинг эстетик қиммати биринчи галда унда ифодаланган ижодкор шахсиятининг оригиналлиги, ёрқинлиги, лирик "мен" муносабати, вақоғи ва таассуротларнинг қай даражада ўзига хослиги, бетакрорлиги билан таъкидланади"* (6, 19), деган хулосага келади.

Ижодкор ҳам инсон. Фақат у истеъдоди туфайли воқеа-ҳодисаларнинг бошқалар илғамаган томонларини кўра олади, гўзалликни теранроқ идрок қилиб, кечинмаларни чуқурроқ ҳис қилади, қалб призмасининг мишг бир шиприғидан ўтказиб, бадий асар ҳолига келтиради. Китобхон асар орқали шунчалик, воқелик ёки кечинмаларни тайёр ҳолда қабул қилади. Санъаткор ижод жараёнида қаламга олаётган воқеа-ҳодисаларнинг ўзига кўпроқ таъсир этган томонларини, зарур деб ҳисоблаган ўринларинигина саралаб олади. Танлиб, саралаб олишда эса ижодкор "мен"и, дунёни қабул этишдаги шахсий таъонлари, табиати, эстетик диди биринчи даражали аҳамият касб этади. Ҳар қандай ижодкор ўз маҳсулида озми-кўпми даражада шахсияти қирраларини ифода эттиради; яратаётган қаҳрамонларига табиатидаги яхши-ёмон томонларини сингдириб юборади. Ғарб адабиётшунослари шоир ёки ёзувчи биографияси ижодини тушуниш учун қалит вазифасини ўтайди, деб сарлаганлари туфайли уларнинг таржимаи ҳолларини, ижодий лабораторияларини чуқур ўрганишга интиланлар.

Ижодкорнинг ҳаёти, кўрган-кечирганлари яратган асарларига муайян даражада асос бўлиб хизмат қилади. Бу насрий асарларда персонажлар табиатида, воқеалар оқидами, шеърятда эса тур спецификасига кўра ўнчароқ кўринишда намоён бўлади. Модомики, шеърятда кўпроқ ҳис-туйғулар, кечинмалар, руҳий ҳолатлар ижодкор диққат марказида бўлар экан, шу парсаларни аввало ўзи туймоғи, кечирмоғи, улардан илҳомланиб, руҳланиб қўлига қалам олмоғи лозим. Шоир бутунлай бошқа бир инсон ҳақида ёзганда ҳам ўша кишининг ҳолатини қачондир ўз бошидан кечирганига, ҳис қилгани ёки шундай ҳолатдан таъсирланганига, уни бошқаларга ҳам юктириш мақсадида қўлига қалам олганига шубҳа йўқ. Шундай бўлмас экан, у яратган асар жонсиз ва ишонарсиз чиқади, китобхон дунидан жой топа олмайди. Зеро, Ватан ҳақида зўр ва таъсирли шеър ёзмоқчи бўлган шоирнинг ўзи чинакам ватанпарвар бўлмоғи лозим.

Шеърнинг яратилишига туртки бўлган сабаблар, мавзу бадий асар учун – хомашё, шоир уни қалби, онги орқали қайта ишлайди, туйғуларини, шахсий ҳаяжон ва таассуротларини сингдиради. Ўта мураккаб ва ҳар бир ижодкорда ўзгача кечадиган бу жараёнда шоир бор маҳоратини, ижодкорлик қобилиятини, иқтидори ва сезимларини ишга солади. Демак, лирик қаҳрамон табиатини кузатганда уни шоир шахсиятидан бутунлай ажратиб талқин

қилиб бўлмайди. Фақат баъзи шоирлар шахсияти билан лирик қаҳрамон аксар ҳолларда мос ёки яқин бўлса (масалан, Зулфия ва Саида Зулфия ижодида. Бундай хусусият кўпроқ аёллар шеърятининг ўзига хослиги билан ҳам белгиланади), айрим ижодкорларда эса бу муносабат биров мураккаб ва яъни уларнинг шеърларидаги лирик қаҳрамонга ҳаёт ва ундаги турли-туман инсонларнинг тақдирини прототип бўлиб хизмат қилади (Ғафур Ғулом Миртемир, Шайхзода ижодида бўлгани каби).

Адабиётшунос Д.Қуროнов шоир ва лирик қаҳрамон муносабатига кўра лирик асарларни автопсихологик ва ижровий лирикага ажратади. Унинг *“Автопсихологик лирика деганда, лирик қаҳрамон билан шоир шахсияти мушунча яқин бўлган шеърлар тушунилади”* (7. 171) Ижровий лирика қаҳрамонини эса шоир шахсига тенглаштириб бўлмайди. Лирик қаҳрамоннинг тафаккур йўсини, ўй-кечинмалари ёки воқелик муносабати кайфият маҳсули бўлган шеърларда кўпроқ аксланади.

Француз тадқиқотчиси Сент-Бёв ижодкор биографиясини ўрганиш ушбу мураккаб иш эмаслигини таъкидлар экан: *“Уларнинг ўзлари сизга ушбу ҳақидаги барча гапни айтиб беришади, ўзлари сизнинг тасаввурингизда намоён бўладилар. Бунга шубҳа қилманг! Ҳеч бир ёзувчи, айниқса, шоир сиздан ҳеч нарса ни яширмайди”* (8. 40), деб ёзади.

Бизнингча, лирик қаҳрамон – шоир идели асосида яратилган образ ижодкор “мен”и эса унга нисбатан анча кенг тушунча. Чунки лирик қаҳрамон шеърнинг мавзу ва ғояси, унда тилга олинаётган вазият, ҳолат тақозосини келиб чиқиб шоир шахсининг маълум бир пайтдаги ҳолатини, муайян киррасини намоён этади. Абадий мавзуларда яратилган шеърлардаги лирик қаҳрамонни реал тарихий шахс ёки прототипга эга бўлмаса, аксарини ҳолларда ижодкорнинг ўз шахси асосида яратган идеал образи сифатида қабул қилиш мумкин. Бироқ шоир ҳар қачон ҳам ўз бошидан кечирганларини, кўрган-билганини шеърга солавермайди. Ўзгалар дарди ҳаяжони, кувончу ташвишлари ҳам унга илҳом бериши, кўлига қилиш тутқизиши мумкин. Албатта, бундай шеърларнинг лирик қаҳрамонини лирик “мен”га тенглаштириш нотўғри. Лирик қаҳрамон бир вақтнинг ўзида “сен”, “у” бўлиб келиши, ўзгалар дардини, ички олами ва кечинмаларини акс эттириши ҳам мумкин.

ҲОЛДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Шарафиддинов О. Замон – қалб – поэзия // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1962. – 5-сон.
2. Мамажонов С. Поэзияда лирик қаҳрамон масаласи // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1961. 9-сон.
3. Норбоев Б. Истеъдод, эътиқод, замон. – Тошкент, 1981.
4. Воҳидов Э. Муҳаббатнома. – I жилд. – Тошкент, 1986.
5. Азиз Саид. Ғойибдан дўст билан суҳбатлар. Т.: – Янги аср авлоди, 2001.
6. Қосимов Я. Ўзбек шеърятини поэтик фикрнинг янгилиши жараёни. Филон фанлари номзоди дисс. – Т.: – 1993.
7. Қуროнов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Андижон: Ҳаёт, 2002.
8. Сент Бёв Ш.О. Литературные портреты. – М.: Художественная литература, 1970.

БАДИЙ МАТНДА ФАЛСАФИЙЛИК ВА ИЖОДИЙ ИНДИВИДУАЛЛИК

Азимиддин НАСИРОВ,

СамДУ доценти,

филология фанлари номзоди

Бадий матн инсон, табиат ва жамият сарҳадларига тарқалиб кетган уйғунлиқни кашф этади. Ички моҳият ва ташқи шамоийил орасидаги алоқа бадий яхлитлик кафолати, унда субъект ва объект оҳангдошлиги, шакл ва мазмун вобасталиги, тасаввур ва ғоя муштараклиги, талқин ва таҳлил индиги ўз ифодасини топади. Аслида «ҳар бир санъат асари дунёнинг аҳамиятини тасдиқловчи манифест»(1,127) ҳисобланади. Адабий санъатнинг реал воқелик ҳамда ижодий ғоя ўртасида шаклланадиган муносабат тизими тажрибасини марказлаштиради. Адабиёт фалсафаси инсоний идрок воситасида ўзаро боғлиқни асослашдан иборат. Шу ўринда объектидаш жоиз, моҳият ҳамиша мавҳумлик қадар ҳаракатланади. Тасвирдан ифодага, ифодадан ғояга муттасил ўтиб туриш алоқалантирилган муносабатни таҳлилга юзлантиради. Таҳлил ва талқин инсоният фикрлаш маданияти икки босқичи-имконият ҳамда мантиқ муштараклиги поэтик бутунлиқни тайин этади. «Диёнат» романида тасвир руҳияти интенсивлиги ифода мустақиллигига олиб келади. Муаллиф романий тафаккурда тафсилот, тасвирот ва муҳокамага кенг ўрин ажратади. Гоҳ ошқор, гоҳ яширин тарзда намоён бадий мақсад мунтазам туртки ҳамда натижа алоқдорлигини ташлаш вазифасини бажаради. Ички уйғунлик, нисбий шартлилик ва ҳаётий-инсоний талқин асар мундарижасини белгилаб беради. Ижтимоий-маданий воқелик билан матнни туташтирган поэтик онг таклид, таҳлил, тасвир ҳамда ифодани муайян эстетик марказга йиғади.

«Диёнат» романи О.Ёқубов адабий гулдастасида ўзига хос халқани ташкил этади. Психологик мақсад ҳамда ижтимоий моҳият уйғунлигини ташкиллаштирадиган асарда муҳим маънавий-ахлоқий мезонлар кун тартибига кўйилган. Отақўзи – мавжуд жамият ақидалари воситасида шаклланган ва муҳит вояга етказган раҳбар тимсолини ифодалайди. Аслида, у ишнинг вучини билладиган, тadbиркор ва ишбилармон кишилардан бири. Қаҳрамон табиатининг мураккаб сажияси ижтимоий вазият сувратидан озикланади. Ёш образ, даставвал, виждонли ва оққўнғил инсон сифатида китобхон онгига турғунлашади. Аста-секин мансаб иззатталаблилигига ўрганган раис тинимсиз меҳнат қилади. Шунга қарамасдан, ҳукмрон мафкура унинг вадрига етмайди. Ўз ҳақлигига тобора ишончи ортаётган раҳбарда кескин ҳукм чиқаришга мойиллик пайдо бўлади. Айнан шу нуктадан миллионер раис фожеаси бошланади. Жамият турфа бўғинларида кузатилаётган ноҳақ ривис-русумлар унинг таъбини мураккаблаштириб юборади. Тоғаси билан ўзаро муносабатлар ҳам дарз кетган. Нормурод Шомуродов характерида мужассам ҳақиқатпарастлик ва диёнат туйғуси жиян эътирозларига олиб келади. Кексаларга хос дея идрок этилган тийнат аслида маслак ва эътиқод бутунлигини тасдиқлайди. Муаллиф қаҳрамон шахсияти қирраларини деталлаштириш воситасида тасвир тўлақонлилигига эришади. Тор манфаат ни иззатталаблик иллатига дучор бўлган Отақўзи «юзингда кўзинг борми?» дея аямай ҳақиқат кўзига тик бокадиган, ижтимоий муносабатларни сергак кузатиб борадиган домла фель-атворини ҳазм қилолмайди. Енгил ҳаёт

узулини мақбул билган инсон учун айнан бу ҳолат табиий ҳодиса, албатта. Шунга қарамасдан, Отақўзилар фожеаси ҳукмрон мафкура катидан савиб чиқади. Адиб муҳитнинг одамзод ҳаётига раҳна солишини машҳур раис фаолияти тимсолида бадий умуллаштиришга интилади. Адиб маҳорати қаҳрамон характерида шаклланаётган иллат-нуқсонлар туб илдизларини аниқ фалсафий-ижтимоий-руҳий яхлитликда белгилаши орқали намоён бўлади.

Матн лавҳаси бош қаҳрамонда бир-бирига зид руҳий кечинмаларни уйғотади. Бир томондан, хогирада қайта тикланган «Фазилат» қисмати унинг урушдан аввалги турмуш манзараларини идрокда жонлантиришига таъмин ҳозирласа, иккинчи томондан, «ҳаёсизларча гўзал, тиниқ чехра» фожеаси дилига ғашлик солади. Бунинг сабаби оддий: Латофат онасига ўхшаш лобар энг асосийси, у машҳур раиснинг «бўлғуси келини!». Зеро, инсон тутуми қилмишлари унинг ҳаётини позицияси, руҳий дунёсидан келиб чиқади. Айни пайтда, манфий ва мусбат ҳислатлар беқарорлиги одамзод моҳиятини янада мураккаблаштириб юборади. Шуни яхши билган қаҳрамон шахсиятида руҳий парчаланиш содир бўлади. Муаллиф қиз қиёфасига батафсил чизгичлар бериш воситасида манзара кескинлигини оширади. Онанинг аянчли тақдирини қизда такрорланиши мумкинлиги Отақўзи кўнглида ҳосил бўлган ҳадикдан изоҳланади. Бу ҳадик иззат-нафс, кибр-ҳаво, одамийлик ҳислариаро ихтилоф шаклланишига тўртки беради. Миллионер раис, энг аввало, манфаат туйғуси топталишидан кўрқади. Зотан, бунга қисман уни шу даражага етказган ишонтирган муҳит ҳам бевосита айбдор. Адиб маҳорати кичик, аҳамиятсиз туюлган кирралардан ҳам «энг олий даражада маънодорлик» (А.Генис) кашф этади. Фалсафий-ижтимоий-руҳий умуллашма теранлиги талқинни лавҳани идрок этишга имкон бермайди, таҳлил мантиғини тадқиқ саҳнига кўтаради.

Одиль Ёкубов ижодида *акс эттириляётган қатламларнинг чуқурлиги унда ҳаракат қилаётган одамларнинг жонлилиги, характер табиати ва шахсий миқёсларига боғлиқ бўлади. Ёзувчи воқеаларнинг ҳаракатчанлигини қанча кўп эътибор берса, қаҳрамонларининг жонли ва ҳаётини чиқиши учун шунча кўп жон куйдиради. У ҳар бир қаҳрамонни, ҳатто энг кичик персонажгача ишонarli гавдалантиришига жиддий эътибор беради* (2, 252). Инсон, табиат ҳамда жамият муносабатларининг гоят зиддиятларга эврилган моҳиятини танилаш, кескин муҳокамага қўйиш ва юксак ахлоқий-маърифий дастурда ҳал қилиш адиб ижодий изланишлари мағзини тайин этади. Тасвирни характерли белгилари, жонли чизиклари воситасида ифодалаш, сукуват ва тасаввур салмоғини уйғунлаштириш, муаммо залворининг гоёвий нутқларни бойитиб бориши шундан далолат беради. Аслида, реалистнинг талқин ва романий тафаккур бир-бирини тақозолайдиган эстетик тамойиллар жамулжамидан иборат. Тўғрироғи, ифода миқёси маданияти ижодкор фитрати ҳамда давр руҳиятидан ўсиб чиқади. Моҳиятан муаллиф жиддий янгиланган, ўзгарган ижодий мақсади таҳлил қонунийлиги теранлигини жипслаштиришга замин ҳозирлайди. Мазкур ҳолат эса, ўз навбатида, фалсафий кўламини оширади:

«Диёнат» романида муаллиф табиат манзарасини таҳлил марказини кўтаради. Лавҳалар ўзига хос мазмун касб этиб, унда қаҳрамон ички дунёси, яшаш майдони ва фалсафий ақидалари умуллашади. Ҳайдар образи тадрижга назар ташласак, унинг ҳаёт йўли ўзгачилиги кўзга ташланади. Булажак олим тўқ оилада вояга етади. Унинг отаси Отақўзи миллионер раислардан бири. Қалби фахр ва ғурурга тўла йигитча тоғаси Нормурод

Шоҳмуродовни даставвал унча тушунмайди. Кўнглига ишқ олови тушган инсоннинг турмуш моҳиятига кириб борган сайин домлани англай бошлайди. Асарида қаҳрамонда юзага келган эврилишлар ташқи воқеликка муносабат равишида реаллашади. Теварак-атрофда рўй бераётган ҳодисалар уни ўзлашга, фикрлашга мажбур этади. Энди у илгари фахрланиб юрган отаси билан берк кўчага кириб қолганлигини англаётди. Бироқ энди тавба ва таварруға ўрин йўқ! Муаллиф қабарик тасвир қоришигида инсон идрокини йўқ қилган ижтимоий-руҳий муаммоларни кўндаланг қўяди. Хотиралар динамикасида қайта тикланган имконият асар йўналишини тайинлайди. Адиб ифодат динамикасида йўл қўйилган камчилик-нуқсонлар ҳажмини мантикий ҳаққатдан босқичма-босқич аниқ тасвирда тўлиқ далолатлашга интилади.

Сўз санъати мунтазам фикр, ҳодиса, ғоя ва руҳий кечинма характерицини ўқувчиларга таърифлашга мойил. Аниқроғи, муаммо энг муҳим қиррасини ургулаш унинг моҳиятини таърифлайди. Бу дахлдорлик инсон, миллат ва башарият қиёфатларини бирлаштирса, поэтик кашфиёт ҳосил бўлади.

Хотира узви инсон фаолияти узлуксизлигини жилвалантиради. Одамзод инсон йўналиши ўз-ўзидан шаклланмайди. Унинг фожесини англаш учун асар солномаси қирраларини муайян нуқтага йиғиш лозим. Отақўзи ёшлик асарини идроклашга ҳаракат қилади. Элас-элас уйғонган руҳий кечинма қаҳрамоннинг ўзлугидан нақадар узоқлашганлигини тасдиқлайди. Кучли психологик босим ҳатто шаҳе тафаккур маърифатини ҳам издан чиқаради. Аниқчи жиҳати, образ динамикасида кузатиладиган интизом қаттиқ репрессив ҳолатда ўз изчиллигини йўқотади. Буни илғанган адиб тасвирда аниқ истеъфодани қўллайди. Ғайришуурий тарзда болалик дунёсига қайтган характер жувзи мусаффо ҳаётга ташналик сезади. Гуноҳлар исқанжасида юқорилаётган раис ундан халос бўлиш имконсиз эканлигини ҳис қилади. Персонаж ички дунёси мураккаблиги ҳамда зиддияти тафсилот тарқоклигини сўзги марказий чизикка йўналтиради. Маиший деталларнинг ижтимоий-маърифий умумлашмага йўғрилган ифодаси раҳбар характерици узлуксиз қиёвлантиради. Романда характер психологияси икки йўналиши – ички кечинмалар ҳамда ташқи фаолият тасвири қоришиб кетади. Аслида асарда қаҳрамон фикрламайди, балки таҳлил этади. Асосий жиҳат, шахсий ҳислат ижтимоий ҳодисотга яқинлашади, ундан ўсиб чиқадиган моҳият борлиқнинг умумий окимига сингади. Зотан, руҳий кечинма турли таъсирлар воситасида пиланади. Ана шундай жиҳатлари билан «Диёнат» романи ХХ аср ўзбек адабиётинида ўзига хос ўрин тутади. Муаллиф аралашуви воситасида қаҳрамон ўнча вазиатга тушади. Тасвир марказида турадиган таассурот образ руҳий дунёсини таҳлилга тортади. Отақўзи ўз-ўзини, кенг жамоатчиликни қалбан сўроққа тутади. Болалиқдан бошланган хотиралар унинг бутун фаолияти солномасини бирма-бир ипга тизади, бироқ қаҳрамон эришган мавқеи ижтимоий-сиёсий жиҳатдан мустаҳкам пойдеворга эга эмаслиги, маслағи омонат эканлиги, умуман, ҳамма нарса муваққатлигини теран англаб этади. Тасвирда асосий эътибор идрок ва тасаввур, таассурот ва кечинмаларни уйғунлаштиришга қаратилади.

ҒОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. – Т.: Маънавият, 2010.
2. Ғафуров И. Мангу латофат. – Т.: Шарқ, 2008.
3. Ёқубов О. Диёнат. Роман. – Т.: Шарқ, 1998.

В.ЧЕРЕВАНСКИЙ АСАРЛАРИДА СОҲИБҚИРОН ҚИЁФАСИ

Акрамжон УЗОҚОВ

ТДПУ катта ўқитувчиси

XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида яшаб ижод этган рус тарихчиси ва исломшуноси В.Череванский қаламга мансуб “Икки тўлғиқ тарихий эпопеясининг иккинчи қисми Амир Темур ҳаёти ва фаолияти бағишланган. Асар илк бор 1898 йилда Санкт-Петербургда эълон қилинган.

Муаллиф эпопеяни яратиш жараёнида соҳибқироннинг “Темур тузуклари”, Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ал-мақдир фи Теймур”, европа олимлар Ҳаммер, Шлоссер, Гибон, Вебер, Мюллер, рус тадқиқотчилари М.Иванин, В.Грановский асарларидан фойдаланган.

Асарда муаллиф Амир Темурнинг ички дунёсини, рухиятини, эво-заковатини, характери, умуман, соҳибқирон характериға хусусиятларни турли кутблардан туриб ёритишға ҳаракат қилган. Айниқв Амир Темурнинг ўсмирлик даври зўр иштиқ билан тасвирланган. “*Суҳбатларни зўр ихлос билан тинглашда ёши Темурға тенг келадиган инк эди. Унинг Қуръоннинг улугвор ҳақиқатларини ниҳоятда диққат ва шиддатла ўзлаштиришидан хабар топган кешликлар Темурнинг сиймосида булғиш уламои-замон етилиб келаетганини кўрадилар*”. Ёки “*Олий маъҳадда уламои фозиллар боланинг истейдодига тап бердилар. Темур бу ерда унча-мунча талабалар узоқ ўйға чўмиб муҳокама қиладиган масалаларға зумда ечимини топар эди*”.

Ёш амир, саркарда сифатида шаклланиб бораётган Темурнинг у атрофида жасоратли ва содик навкарлар, қўркмас ва истейдоддор лашкарбошиллар тўплаш, улар ўртасида ҳурмат-эътибор қозониш жараёнини куйидагича акс эттиради: “*...қўйма кумуш тангалар тўла қоплар Темурнинг оёқ остига келиб тушаверди. У тобора уюлиб бораётган бойликларға кўҳам ўрмайди, балки уларни йигитлар ўртасида тенг тақсимланишнинг юзбошиларига буюради*”.

Ёзувчи Амир Темурнинг Мовароуннаҳр тахтиға чиққандан сун мамлакатни ободонлаштириш, ривожлантириш, марказлаштириш йўлида олиб борган ижтимоий-сиёсий, ҳарбий ислохотларини холисона позициядан тасвирлашға ҳаракат қилади. Хусусан, Амир Темурнинг тинчликпарварлиги ва бунёдкорлик сиёсатини ҳайрат кўзи билан тасвирлайди.

В.Череванский тарихчи сифатида соҳибқирон шахси ва фаолиятиға она ҳолатларни баъзан кўкларға кўтариб мақтайди, баъзида эса танқид тигини аямай санчади: “*...бир неча жанглардан сўнг Хоразмни таг-туги билан кунпаякун қилди ва бу жанглар жойларға арпа экин ниҳояланди. Бу дунёни ларзаға солувчи соҳибқироннинг биринчи улкан шафқатсизлиги эди*”.

Муаллиф Амир Темурнинг Рус ерларига қилган ҳарбий юришини рус тарихчиларининг нуктаи-назари билан эмас, балки мустақил умумлашмалари, манتيкий хулосалари асосида тасвирлашға, ёритишға ҳаракат қилган.

В.Череванский асарнинг “Темурнинг ислом учун олиб борган жанглари” бобида соҳибқирон нима учун Рус ерларини ўзига тобе қилиб олмади, деган саволни кўяди ва бу саволға худди Н.Карамзин сингари холис жавоб беради:

Ҳасан Темурга манзур бўлмади. Ўлжа ва манфаатлар нуқтаи назаридан Бакидонни, Табризни, Исфажонни талон-тароҷ этган кишида Ўрусия ҳеч бир ҳақиқини уйғотолмас эди. Бутазор ўрмонлари, интиҳосиз ботқоқликлари ҳақиниб ётган табиати отларини емишдан жудо этса, иккинчи томондан, Ҳасанда яшаётган аҳолининг яшаш шароити ҳеч нарсага арзимас эди...”

Умуман олганда, асарда Амир Темур яшаган давр, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ҳаёт ҳақида кўплаб маълумотлар жой олган. Асарнинг сўнгги қисми соҳибқироннинг сифатлари, унга замондош тарихий шахслар тасвирига бағишланган. Унда соҳибқирон улкан ақл-идрок соҳиби, узоқни кўра олган истеъдодли сиёсатчи ва моҳир лашкарбоши, илм-фан ҳомийси, адолат ва ҳақиқат учун курашувчи давлат арбоби сифатида гавдаланади.

Бироқ асарнинг баъзи эпизодларида ёзувчи Ибн Арабшоҳнинг “Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари” асарида қайд этилган, хусусан, Амир Темур шахсига тегишли миш-мишлар оқибатида пайдо бўлган афсоналарни тарихий ҳақиқат сифатида қайд этади. Шунингдек, рус таъриқотчилари М.Иванин, В.Грановский каби олимлар тадқиқотларида йўл кўрсатган айрим хато ва камчиликларни тақрорлайди.

В.Череванскийнинг “Икки тўлқин” асари ҳам бадиий, ҳам тарихий ҳақиқатдан камчиликлардан холи эмас. Шунга қарамай, у буюк аждодимиз ҳақидаги тасаввурларимизни янада бойитишга хизмат қилади.

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИ

*Вазира АҲМЕДОВА,
ТДПУ ўқитувчиси*

Ўзбек адабиёти тарихида драма жанри XX асрнинг бошларида шаклланиб бўлса-да, бу жанрнинг илдизлари ўзбек адабиёти тарихининг узоқ даврларига бориб тақалади: ўзбек халқ оғзаки драмалари, лапарлар, ёр-ёрлар, ёзма адабиётдаги драматик вазиятлар унинг шаклланишида асос қатнашганини бажарган. Бироқ, Европадагидек чинакам драма XX аср бошларида пайдо бўлган. Драма жанрини яратишга интилиш, жадид адабиёти вакиллари ижодида юз берган. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Надаркуш” (1911-1913) драмаси бу соҳадаги биринчи асарлардан ҳисоблана, ундан сўнг Ҳамзанинг “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари”, “Нил хидояти”, “Паранжи сирлари ёхуд яллагилар иши”, Авлонийнинг “Пинак”, “Адвокатлик осонми?”, “Биз ва сиз”, Қодирийнинг “Бахтсиз қувъ”, Фигратнинг “Абулфайзхон” ва бошқа кўплаб драмалар ўзбек адабиётида ушбу жанрнинг пайдо бўлиши ва кейинги ривожига замин яратди.

Йиллар ўтган сайин драматургия жанри ривожланиб берди ва унда давр, мифкура, шахс фожиасини турли кўринишларда тасвирлаш тенденцияси юз берди. Замон билан ҳамнафаслик, давр талотўпларини бадиий талкин этиш, халқимизнинг маънавий талабларини қондириш драматургия инммасига алоҳида гоъвий-эстетик вазифалар юкледи. Ўтган асрнинг 80–90-йиллар драматургияси ўзбек адабиётида ёрқин саҳифани ташкил этди. Бу даврда яратилган кўплаб драмалар ҳаётни, ундаги шахс фожиасини у ёки бу жиҳатдан ҳаёт ҳақиқатига асосланиб гавдалантириб берди. XX асрнинг 80–

90-йилларига келиб ижодкорлар драматургия имкониятларидан янада кенгайиб фойдаланишга уриндилар. Улар ўз асарларида давр ва жамиятнинг иллатларни, инсониятни фожиага етакловчи омилларни фош қилиб, ушбу оқибатларини қисматлар тимсолида очиб беришга интилдилар.

90-йиллар драматургиясида акс этган қаҳрамонларнинг маънавий-руҳий изланишлари, ўзлиқни англаш йўлидаги изтироблари, эвристиклари силсиласи айнан шу даврда мустабид тузум ноҳақликларига қарши норозилик кайфияти зўрайганини ва бу ҳол миллий истиқлол учун маънавий замин тайёрлаганини билдиради. Жумладан, Одил Ёқубовнинг “Бир қопчи сирлари”, “Авлодларга васиятим”, Усмон Азимнинг “Бир қадам йўл”, “Адибнинг умри”, “Алпомишнинг қайтиши”, “Кундузсиз кечалар”, Дониш Аъзамнинг “Жаннат ўзи қайдадир?”, Илҳом Ҳасаннинг “Бири кам дуно”, Абдулла Аъзамнинг “Дугоҳи Ҳусайний”, Э.Самандарнинг “Арабмуҳаммад Баҳодирхон”, драмаларида янгича талқинни кузатиш мумкин. Лекин бу асарларнинг барчаси бадий жихатдан мукамал дея олмаймиз.

Шундай бўлса-да, бу даврларда яратилган сахна асарларининг ғоявий мавзуй жихатдан қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- драмаларда шахс фожияси давр фожияси билан уйғунлашган ҳолда талқин этилди;

- истиқлол йилларида яратилган драмаларда инсон “мен”и биринчи планга қўтарилди;

- тарихий ҳақиқатни асл ҳолича тасвирлаш имкони яратилди;

- инсон ва унинг кўнгил олами, руҳият манзаралари драмаларда ўз аксини топди;

- драмада наср ва назм элементларининг уйғунлашуви кузатилди.

XX асрнинг 90-йиллари бошидан эътиборан ўзбек халқи ўз тарихининг тамомила янги босқичига қадам қўйди. Миллат ҳаётининг эстетик ифодаси ўлароқ истиқлол адабиёти деб аталмиш бадий ҳодиса юзага келди. Истиқлол даври ўзбек адабиёти кўп асрлик миллий адабиётнинг мантқий давоми эди. Истиқлол йилларига келиб драматургиянинг жанр кўлами яна кенгайди. Асосий эътибор инсонга ва унинг кўнгил оламига, руҳий манзараларини тасвирлашга қаратилди. Драманинг асосий хусусияти шундаки, унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар қайси даврда бўлиб ўтганлигига қарамай, худди шу кунда, ҳозирнинг ўзида бўлаётгандек тасаввур туғдиради. Асарда иштирок этаётган шахслар эса бизнинг замондошларимиз кифасини намоён этади. Томошабинлар ўзларини тўғ воқеалар жараёнида иштирок этаётгандек, образларда ўзларининг шахсий ҳаётларидан лавҳаларни, муайян ҳолатлар ва қисматларни қайта ҳис қиладилар. Оқибатда, персонажлар томошабинлар кўз ўнгида ҳаётдан кишиларга, воқеа-ҳодисалар эса ҳаёт ҳодисаларига айлангандай тасаввур уйғотади. Бу ҳол адабиётнинг бошқа турларига нисбатан драматик асарлар ўқувчи ва томошабин онгига кучлироқ таъсир кўрсатиш имконига эришкани яна бир бор ёдга солади. Драматургия ижодкордан ихчам тасвирлашни, персонажларнинг характерини сўз ва юмуш билан эластик ҳолда, аниқ ва тўлиқ очишни; тушунтириш, баён этиш, изоҳ беришни эмас, воқеа ва қаҳрамонни гавдалантиришни, кераксиз тафсилотлардан қочиб, тасвирни ҳаракатга “кўчириш” санъатини талаб этади. Драматик асарда

широқ этувчи образлар, шу асарнинг умумий ғоясига хизмат қилувчи шакллардир. Адабий турларнинг ҳар бирида қаҳрамон ўзига хос талқин қилади. “Драма қаҳрамони одамдир, драмада одам устидан воқеа кўзқоронлик қилмайди. Балки воқеа устидан инсон ҳукмронлик қилади, инсон ўз иродаси билан воқеани истаганча яқунлайди, истаганча хотима берилди” (1, 144-145).

Истиқлол йилларида яратилган қатор сахна асарларида драматургларимиз жамиятимиздаги иллатларни, ҳаётдаги камчиликларни, инсон халқни изтиробга солаётган “дард”ларни қаламга олганликларини аниқ билишимиз мумкин. “Ўзбек миллий тафаккури, эстетик қарашлари ва таъбирида жиддий эврилишлар содир бўлганлиги драматургия тараққиётига аниқ жиддий таъсир кўрсатди. Бу вақтда яратилган асарлар орасида У.Азимнинг “Бир қадам йўл”, Илҳом Ҳасаннинг “Бири кам дунё”, Абдулла Аҳмаднинг “Дугоҳи Хусайний” кабилар драмачилигимиз эришган ўзига хос натижалар бўлди. Драматургия гарчи сахна талабаларига боғлиқлик нуктаи назардан консерватив тур бўлишга маҳкум эса-да, шаклий изланишлар ва ижодий тажрибалар ўтказиш йўналишидаги изланишлар тўхтаган эмас. У.Азим ва А.Аъзам қаламига мансуб драмалар сахна асарлари тарихидаги дадил тажрибалар маҳсулидир. Драматургияда ҳаётний ҳолатлар ва саноксиз бўлиши мумкинлигини ва беҳад хилма-хил вазиятлар унда ҳаракат қилаётган қаҳрамонлар табиатида ҳам жиддий эврилишлар ясалиши мумкинлиги нозик ҳис этган холда драма-версия, драма-вазият сингари форма шакллари йўлаб топганларки, бу ҳол асарларнинг бир қадар муваффақиятли чиқишини таъминлаган” (2, 194).

Хулоса қилиб айтганда, истиқлол даври драмалари нафақат ўзи мансуб шаклини тасвирлайди, балки даврга хос тафаккур драма тафаккури сифатида шаклланади. Турли-туман ўзгаришлар, ижодий муаммолар инсон онгида юз берилган ўзликни англаш йўлидаги силсилалар қаҳрамон “мен”и бўлиб, драма тилига кўчар экан, куз ҳавосига ўхшаш ўзгарувчан инсон табиатини тасвирлаш бугунги кун драмаларининг тасвир рамкасига сиғмаганлиги учун ҳам, драманинг мураккаб кўринишлари яратилмоқда.

ФОЙЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Т.: 1953.
2. Қўйулдошев. Ёник сўз. –Т.: Янги аср авлоди, 2006.

БАРДАВОМ ТУЙГУЛАР ТАЛҚИНИ

*Гулбахор АШУРОВА,
ТДПУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Абдулла Орипов шеърятга ўзбек адабиёти учун ўзига хос ходисадир. У ўзбек шеърятининг узоқ асрлик ғоявий-бадиий анъаналарини ижодий ўнлаштириб, янги тарихий шароитда ривожлантирди, ўзи яшаб турган давр ва инсон ижтимоий-маънавий муаммоларини теран идрок этган холда адабиётимиз тараққиётига муносиб ҳисса қўша олди ва ҳозирги адабий ғоядаги етакчи ижодкорлардан бирига айланди. Абдулла Орипов ижоди

фақат ўзбек адабиётида эмас, умумтуркий адабиёт контекстида ҳам, жасоли адабиёти микёсида ҳам ўзига хос мавқега эга.

Шоирнинг кейинги тўрт-беш йиллик ижод маҳсули, шунингдек, олдинги шеърӣ китоблари ва жилдларга кирмай қолган шеър ва таржималари ўрни олган. Одатда Абдулла Орипов шеърӣяти ҳақида гап кетганда тереф фалсафӣ мазмун, юксак образлилик ва инсон қалби пўртанасининг кучли драматизми алоҳида тилга олинади. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, шоир шеърларини фавкулудда топқирлик билан ифодаланган ва ҳикмат даражасини кўтарилган фалсафӣлик, лирик “мен” руҳиятининг қалб кечинмалари драматизмининг гўзал поэтик тасвири безаб турибди. Абдулла Орипов шеърларида тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар шоир қўллаётган поэтик образ ва тимсоллар зоҳирӣ мазмундан ташқари тағмаёно-ботинӣ мазмун моҳиятини очиши, китобхонни олам ва одам, ҳаёт ва мамот, эзгулик ва ёвузлик, гўзаллик ва фожеавийлик, тириклик ҳамда ўлим ҳақида ўйланган мажбур қилади.

Катта ҳаётга қадам кўяётган шогирд дунёнинг азалий ишлари олдинда хайрон ва лол: одамзод бу дунёда ўтганларни доимо ёд айлаб, руҳини шод қилиб барча одату удумларни адо этишади, қабрларига ёдгорлик тоши ўрнатишади, элни чорлаб эҳсон оши беришади, руҳига тиловат қилинади. Бирок:

*Нечун туйғу ўлса очилмас аза,
Нечун ўқилмайди унга жаноза?*

Шогирд назмида виждон аллақачон марҳум, меҳр ҳалок бўлган кўриқхонада, инсоф пора сўровчи таъмагир, ҳаё ўзини дорга ослан. Шогирднинг ушбу ададсиз саволларига устознинг жавоби оддий ва пурмаёно:

*Аза очилмайди ҳеч кимга агар,
Тирикликдан бўлса заррача асар.
Сен бунга ваҳима қилма, болажон,
Умрнинг қўплиги ҳали чалажон.*

“Туйғулар” деб номланувчи ушбу шеърнинг ботинида тобора манқуртлашиб, туйғулари ўлиб, роботга айланиб бораётган Қалб поэтик тимсол даражасида талқин этилади. Шоир одамларнинг азалий фаолиятидан катта фалсафӣ маъно чиқара олган. Энг муҳими, ҳали туйғулар батамом ўлиб битмаган, чалажон бўлса-да, мавжуд. Шу боис уни “сўровчилар” шоирлар бор!

Шоирнинг “Талош палласи” шеъри ҳам зоҳиран кунботар пайт кун билан туннинг алмашиш жараёни манзаралари тасвирига бағишланган деб туюлади. Бироқ шеърнинг ботиний сарҳадларига чизилган кун ва тун тимсолларида ҳаёт ва мамот масаласи ҳал этилаётганига гувоҳ бўламиз. Зеро, шеърда акс этганидек,

*Шамол ҳам қайгадир беркинган бу он,
Ғужгон қушларнинг ҳам тинган нафаси.
Сафарга чиқилмас, ўқилмас Қуръон,
Талош палласи бу, талош палласи.*

Шоирнинг ҳар қандай драматик шеърлари якунида ҳам қандайдир ҳаётбахш умидворлик, юпанч бор. Мазкур шеър якунида куёш ва юлдуз шеърлари орқали шундай хулосани туямиз. “Соддалик” шеъри якунида шоир бундан янада очикроқ ва киноялироқ ифодалайди.

*Инсон болалари барибир содда,
Гарчанд дунё мушкул – буни билади.
Яшагиси келмас йиғлаб фарёдда,
Шўх-шўх қўшиқларини талаб қилади.*

“Менга хушхабар айт...” шеърида “ менга хушхабар айт , ёлғон бўлса ҳам...” мисраларининг бутун шеър мазмунидан қизил ип бўлиб ўтиши инсон ҳаётининг нақадар ожизу-нотавон, айни пайтда умидворлик хислари билан эмом-лим эканлиги гоятда моҳирлик билан кашф қилинганидан далолатдир.

Бир вақтлар оломонга “Қачон ҳалқ бўласан , эй сен оломон!” –дея хитоб қилиб шеър битган шоир оломонлик унинг қисмати эканлигини “ Этиқдўз” шеърида ҳаққоний тасвирлайди. Қадим замонда қози бир аёлни қопга солиб, бигизлашга фармон берибди. Қутурган оломон уни бигизлашга тушибди.Бир кунни этиқдўз ҳам оломонга қўшилиб қолибди. Ва у ҳам бигизини қопга бир қилиб олибди. Ушбу шеърда шоир маҳорат билан инсоннинг оломонлик ҳолатини тасвирлаб бера олган. Дўконга қайтгач, қўшнисининг сўровига:

*Чол жавоб қилибди секин, бепарво:
Ҳамма санчаверди, санчдим-да мен ҳам.*

Тўпламдаги тўртликларда ҳам одатдаги катта фалсафий мазмун мавжуддир. Биз буни “Мезбон йўк” , “Дўст”, “Умр”, “Ҳимоя” каби шеърларида яққол ҳис қиламиз. “Мезбон йўк” шеърида бу дунёда барча ўтқинчи эканлиги “Бу дунёда мезбон йўк, меҳмон меҳмонга борур” каби шеърларда ифода этса, “Дўст” шеърида дўстни куёшга менгаш орқали уни аниқлайди.

*Гоҳо ёш болага ўхшайди Ватан,
Содда, норасида, пок ва бегубор.
То озор етмасин унга дафъатан,
Бегона кўзлардан асрамоқ даркор.*

Шоир мазкур мисраларда Ватанни ноанъанавий суръатини чизади. Ҳақиқатимизда “ Ёш бола пок ва беғуборлиги боис унга кўз тегади” деган қараш бор. Ватан - она Ўзбекистонимиз ҳам шунчалар пок ва бегуборки, уни ёмон бегона кўзлардан асрамоқ даркор”. Ватан шоир нигоҳида гоҳида “ёш бола” бўлса, гоҳида “ улуғ пирга ўхшайди”.

*Ким унинг ҳизматиин этолса адо,
Икки дунёда ҳам бўлмагайдир кам.
Ўзини таъмасиз қилдимми фидо,
Ўша зот Ватанга фарзанд чинакам.*

Умуман, шоирнинг Ватан мавзусидаги шеърларида қадим тарихимиз шифаси, боболаримиздан мерос қолган диний ва миллий қадриятлар,

ҳалқнинг курашувчанлиги, мардлик ва қаҳрамонлик фазилатлари, юртининг ҳар бир гиёҳини эъзозлаш, маърифатни улуғлаш каби фазилатлар мужассамлаштирилган. Ватан ва шахс орасидаги муносабат ҳамма боғланишларини шижоат ила янғидан идрок этиб, уларнинг бадиий таъкиди ва тасвирларини яратди.

Шоирнинг ушбу шеърий тўпламига кирган кўпгина шеърларида ҳаёт ва мангулик, имон, диёнат, эзулик сингари абадий мавзулардаги шеърлар жой олган. Абдулла Ориповнинг адабий-эстетик қарашлари унинг ижодининг бебаҳо бир қиррасидир. Тўпلامдан шоирнинг кўпгина мақола ва суҳбатлари ҳам ўрин олган. Шунингдек, Қ.Қулиев, Н.Тихонов, А.Файнберг ва бошқа кўплаб ижодкорларининг таржималари берилган. Абдулла Орипов ижодининг жонкуяр тарғиботчиси, мухлиси Дониёр Бегимкуловнинг “Шоир қалб изтироби” мақоласида “Абдулла Орипов феномени”нинг ўзига тўлиқ очилмаган қирралари ҳақида кенг мушоҳада юритилади.

ШЕЪРИЯТДА БОЛАЛАР РУҲИЯТИ ТАСВИРИ

*Гулноза Жўраева
ТДПУ доценти
филология факультети*

Болалар поэзиясида жозибали, курашчан характерлар яратиш борасида ҳам, сатирик ва юмористик тимсоллар яратиш борасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилди. Бундай қаҳрамонлар образи болаларда она-Ватанга муҳаббат, душманга нафрат, имон-этикодга даъват, илмга меҳнат, интиқ, лоқайдлик ва ялқовликка қарши кураш каби эзгу ҳис-туйғуларни тарбиялашга хизмат қилмоқда.

Кичикинтойларнинг катта дунёсини бадиий «кашф» этиш, умуман шуҳрат кувноқ, билимдон ва топқир, ҳозиржавоб ва меҳнатсевар интеллектуал лирик қаҳрамон яратишда ҳар бир шоирнинг ўзига хос индивидуал услуби бор. Шунга мувофиқ, қаҳрамонлар бир томондан ўзаро фаркланса, иккинчи томондан, муштарак хусусиятларга ҳам эга.

Айниқса, бу ўзига хосликлар сатирик шеърларда ҳам, юмористик шеърларда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунончи, Сафар Бариев шеърларининг қаҳрамони-курашчан инсон образи – ўқишда аълочилиги жамоат ишларида илғорлиги, табиат сирларига қизиқувчанлиги, ҳаётда жасурлиги билан садоқатли дўст ва кадрдон ўрток сифатида алоҳида ажралиб туради. Унинг ҳаёт ҳақида ўз фалсафаси бор. Бизни қуршаган олам қаҳрамон назарида сирли бир жумбоқ бўлиб гавдаланади. Лекин жумбоқ жумбоқлигича қолиб кетавермайди.

Шоир унинг сирини ва сабабини болалар дунёқарашига мос равишда бадиий психологик таҳлил қилиш орқали очиб боради. Лирик қаҳрамон бугунги фаровон турмушимизнинг туб моҳиятини ўйлар экан, унинг оёқлари билан қўлга киритилмаганлигини қалбдан ҳис этади. Оталар ишидан фахрланиш унинг қалбидан ифтихор туйғуларини уйғотади:

*Дадамнинг қўллари милтиқ ҳам ушлаган,
Гулни ҳам эккандир дадамнинг қўллари.*

Оталар яратган тотли хаёт нашъаси, ўз навбатида, уни севишга, ардоқлашга бурчли қилиб қўяди. Шоирнинг лирик қаҳрамони тор хаёт обонига ўралиб қолган эмас, аксинча, эртанги кунга жиддий боқади. Ундан шунча маъно, егуклик излайди:

*Умрнинг йўли-ю, мазмуни,
Кафтимда саноқсиз чизиклар.
Кафтимнинг сўқмоғи, йўллари.
Бекорчи дамларга қизикмай,
Қуёшга чўзганман қўлларим.*

Шуниси диққатга сазоворки, қаҳрамон ўз бахтини, тақдирини халқ ва Ватан тақдирини билан боғлайди. Унинг учун она ва Ватан муштарак тунунчалар бўлиб, улар олдида ўзини қарздор ҳис этади. Чунки она унга жон боқиб отган бўлса, Ватан ўз қучоғида авайлаб ўстирмоқда. «Шу туфайли она, ерт, бизга доим суюксиз», дейди у. Шу тариқа аниқликдан умумийликка кариб борилади, муҳим ижтимоий хулосалар чиқарилади, хаёт ҳақиқатини баъшӣ тасдиқлайдиган ёркин образлар қиёфаси гавдалантирилади.

Буни шоирнинг «Юз дона лола», «Тинчлик қўшиғи», «Она мадҳи», «Самарқанд билан куёш», «Дадамнинг қўллари», «Деди-деди фош бўлди» шеърларида кўра бўлади.

Яхши шеър шеърхонлар қалбига ҳеч қандай воситасиз ўзи оқиб киради, тиллардан тушмай қолади.

Болаларнинг сеvimли шоири Рауф Толиб шеърларининг қаҳрамони ҳам шоирнинг ўзи эътироф этгандек, кўзичоқ, кўнғироқ ва кўғирчоқ доирасидаги тор муҳитда ўралашиб юрмайди. У хаётни, табиатни, она-Ватанини жон-жонидан севувчи ўспирин бўлиб, илмга чанқоқ, олам сирларининг мағзини таққинга ҳаракат қилади. Борликни диалектик бирликда кузатади:

*Бири-бирига монанд,
Бири-бирига пайванд.
Бирлашган бутун олам
Қучоқлашган тоғлар ҳам.*

Бу бирлик шунчаки қайд қилинмайди, балки унинг замирида дўстлик шилари бор, деган юксак ижтимоий маъно чиқарилади:

*Қуёш бобо ҳиммати,
Дарёларнинг қудрати,
Шамолнинг ҳаракати,
Она ернинг меҳнати
Улкан дўстлик ҳурмати.*

Қаҳрамон хаёт ва тараққиёт хақида фалсафий фикр юритиб, бутун олам ижодкори инсондир, деган ҳаққоний хулосага келади:

*Инсон қўли – беш бармоқ,
Беш қитъани забт этган.
Муз-тоғларни эритган.
Олам инсон кафтида.*

Одам ва олам, замин ва замон ўртасидаги доимий алоқа, инсоннинг хукмронлик роли Қамбар Ўтаевнинг «Тоғ бошидаги лола», «Соат», Манраб Бобоевнинг «Қалдирғоч нима дейди?» каби жажжи китобхонни ўйланган мажбур этадиган шеърларида ўзининг яхшигина ифодасини топган.

Турсунбой Адашбоев ижодида қишлоқ ёшлари ҳаёти бадий талқин қилинади. Шеърларининг лирик қаҳрамони оддийгина қишлоқ боласи. У қаерда бўлмасин, тугилиб ўсган қишлоғини, сеvimли диёрини қўмсайди, унга муҳаббати жўш уради. Қишлоқнинг ҳар бир қарич ери унга тўтиё. Чунки олам жамолига илк бор ўша ердан боққан. Инсон меҳрини ўша ерда туйиб «Дўнгликлардан мис лаганда сирпаниб» болалик завқини сурган. Бу ҳолни шоирнинг «Қишлоғим», «Яйловда», «Зира» каби шеърлари мисолида кўриш мумкин. «Ҳисоб дарсида», «Қаттиқ», «Ой», «Дазмол» сингари қатор шеърларида эса асосий ғояни енгил юмор воситасида ифодалайди. Асарларнинг тематик доираси мавзу улғуворлиги ҳамда ғоявий муңдарижининг унинг эстетик-тарбиявий қимматини тайин қилолмаганидек, маълум тоғ атрофида ортиқча такрор жимжимадорлик, тақлидчилик, қуруқ дидактик ҳам фикрнинг ўқувчига тўлиқ етиб боришига монелик қилиши сир эмас. Бундай қусурлар М.Аъзамнинг «Онам ишга кетганда», С.Барноевнинг «Ширилик», Р.Толиповнинг «Дерлар: бахтинг қўлингда» сингари шеърларида кўзга ташланади.

Кичкинтойларнинг маънавий дунёси ижодкордан ғоятда нозиклик ва эҳтиёткорлик билан ёндашишни талаб этади. Ҳаёт – мураккаб. Табиат ва жамият воқеа-ҳодисаларга бой бўлиб, ижодкорга истаганча материал бериши мумкин. Аммо уларни танламасдан қаламга олавериш кўзланган натижани беравермайди.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР НАСРИДАГИ ЭВРИЛИШЛАР

Наргиза ТЎХТАЕВА,

ТДПУ ўқитувчиси

Истиқлол даври болалар адабиётининг бадий-эстетик қимматини тараққиёт тамойилларини, китобхонлик ва мутолаа маданиятини, маърифий-тарбиявий аҳамиятини ўрганиш жуда муҳимдир. Чунки бу даврга келиб, бир томондан, ижтимоий-маънавий ҳаётда янгиланиш рўй бериб, ижод эркинлиги таъминланаётган бўлса, иккинчи томондан, кўплаб истеъдодли шоир ва ёзувчилар ранг-баранг мавзуларда самарали ижод қила бошлашди. Улар ўз ижодлари билан бадий тафаккурни у ёки бу йўсинда янгилашга киришдилар. Шу жиҳатдан, айниқса, Т.Адашбоев, Қ.Ўтаев, А.Обиджон, А.Қўчимов, Ҳ.Имонбердиев, Р.Назар, А.Акбар, З.Исомиддинов ва бошқа кўплаб ижодкорлар ижоди эътиборга молик.

Хусусан, таникли болалар ёзувчилари Фарход Мусажоннинг «Текин томоша», Латиф Маҳмудовнинг «Дангасалар саргузаштлари», Эркин Маликовнинг «Найрангвоз шайтонвачча», Абдураззоқ Қўшшанин «Қўшларга айтилган туш», Сафар Барноевнинг «Кичкина Хўжа Насриддин» ва Мирза Каримнинг «Нўхатполвоннинг саргузаштлари», Мурод Хидирнинг «Сиз эшитмаган қўшиқлар» каби ҳикоя, қисса ва эртақ китоблари истиқлол даври ўзбек болалар насридаги изланишлар изчил ва муваффақиятли

кечаётганидан далолат беради. Бу китобларга киритилган ҳикоя ва воқеаларнинг барчасига хос бўлган умумий хусусият – уларда болалар наъмига четдан қаралмайди, балки алоҳида-алоҳида олинган воқирмонларнинг ботинида – кўнглида, онгида, идрокида кечаётган ўзгаришлар, уларга катталарнинг, турмуш ва жамиятдаги янгилаштирилган ўзгаришга таъсири воситасида очиб берилади. Бу асарларнинг сюжет тартибини мураккаб эмас, воқеалар баёни боланинг ёши, ақлий навоҳиялари, ҳис-туйғуларига уйғун, тили ҳам раван ва ўқувчининг матний қўлуқ қилиши осон ва тушунарли бўлишига мослаштирилган. Энг муҳими, уларда муаллифлар қандайдир ғояни сингдириш учун китобхонга босим ўқитмайди, аксар асарларда муайян хулосага келишни ўқувчининг ўзига қолдиради. Умуман, ҳар қандай бадиий асарга қўйиладиган бундай талабларнинг қай тарзда юзга чиққанини қуйида Фарҳод Мусажоновнинг «Текни томоша» ҳикоялар тўпламидаги айрим асарларда кўришимиз мумкин.

Китоб структурасидаги ўзига хослик ҳам эътиборга молик. Тўпلام уч қисмдан иборат. Биринчи қисм «Энди ҳеч ким зерикмайди», деб номланиб, унга кичкинтой китобхонларга мўлжалланган ҳикоялар жамланган. Иккинчи қисм «Чеварниса» ўрта ёшдаги болаларга аталган. Ниҳоят, учинчи «Умидбахш кун» қисми ўсмир ёшдаги болаларга бағишлаб ёзилган ҳикоялардан иборат. Муаллиф китоб мундарижасига бу тарзда тартиб тартибда бутунги болалар қизиқишлари, идроки, мушоҳада малакаси, психологияси ва бошқа жиҳатларни инобатга олгани ҳикояларнинг ўқинишлилиги ва қизиқарлилигини таъминлайди. Тўпلامнинг биринчи қисмидаги асарлар мактабгача бўлган давр болалар адабиёти намуналари ҳисобланади. «Экканингни ўрасан» ва «Баҳслашув» номли ҳикоялари содда, раво тили, оддий турмуш воқеасига асосланган ихчам сюжети билан жажжи болажонларда қизиқиш уйғотади. «Экканингни ўрасан» ҳикоясида кундалик турмушдаги воқеа таъсирида 5 ёшли Висоланинг бола қалби кашф этилади. Болалардаги бегуборлик ва соддалик катталар эътиборидан четда қолаётганлиги ҳаётий ва жонли тарзда ифодаланади. Онаси томонидан айтылган “Эшикни очма”, “бирова бир нарса сўраб чиқса, берма” деган гап бола учун қатъий амал қилиш лозим бўлган қоида ҳисобланади. Болага хос ўқувчанлик билан Висола кетма-кет савол беради, оёқига эътирозларини билдиради: “Бирова ким?” “Бизлар нарса сўрасак, улар бериб туради-ку?” «Оқат сўраб чиқса-чи?» “Дори керак бўлиб қолса-чи?” Инобат она ширасининг ҳамма саволига: «Берма!» дея қатъий жавоб қилади. «Мени мисқадим, ўзингни ишингга пишиқ бўлгин, нарсаларингни эҳтиёт қилишни ўргангин», дея таъкидлайди (2, 5-6). Ҳикояда болага ўқитилган ҳар бир сўзнинг салмоғи ва оқибати табиий ва ҳаётий тарзда фош этилади. Она тўйдан бир бегона аёл билан бирга қайтади. Аёлнинг қизчаси Нигора Висоланинг қўғирчоғини ўйнамоқчи бўлади. Висола ўз тенгқуридан қўғирчоғини қизғанади. Мехмон аёл олдида ноқулай аҳволда қолган Инобат она қизалоғини четга олиб чиқиб, «Одамни номусга ўлдирдинг-ку... шунақа ким қизғанчиқ бўласанми?» (2, 7), деб даққи беради. Висола эса она «тарбияси»га амал қилган эди. Ёзувчи ушбу ҳикояда болани қандай «тарбия» қилиш ҳақида кўрсатма бермайди, воқеликни табиий ва ҳаётий тарзда

тасвирлайди, холос. Кичкинтойлар оламининг ўзига хос ишонувчанлиги ва беғуборлик каби жиҳатлари Висола образида намоён бўлади.

Китобнинг «ўртакчаларга»—ўрта ёшдаги ўқувчиларга мўлжалланган хикояларида юқорида таъкидланган маҳорат кирралари бир қадар бўрига кўринади. Жумладан, «Чеварниса» хикояси қаҳрамони Анвар исми билан боланинг «тиккан каштаси мактаб ҳаваскор чеварлари конкурсидан биринчи ўринни» олади-ю, синфдоши тегажок, манман Турди унга «Чеварниса» деб лақаб қўяди, масхаралаб, устидан кулади... Ёзувчи болалар ўртасида тегилиб содир бўладиган бундай ҳаётий конфликт ечимини оригинал усулда амаёни оширган: хикоянинг сўзамол, кизиқувчан, юморга мойил, зийрак, эри муҳими, қалби эзгуликка, ҳамдардликка иштиёқманд синфдош бола тилидан хикоя қилиниши китобхонга ўз тенгқурининг хикояси-ҳангомасини мароф билан, таъсирланиб эшитиш имконини яратади.

Ф.Мусаҷоновнинг тўпламидаги «ўсмирларга» бағишлаб болалар ҳаётидан олиб ёзилган хикояларда инсон умрининг бу палласи эҳтирос ва ун ҳаёллارга, тасавурларга бениҳоя бойлиги, қутилмаган воқеа- ҳодисаларга тўлалиги билан ҳаққоний акс эттирилади. Китобдан жой олган «Умидбахш кун» хикояси қаҳрамони «Илёсга курсида ўтириб тенгқурларининг ўйинини тамоша қилиш йилига икки-уч марта насиб қиларди ва унга шу дамлардан ортиқроқ лаззат йўқ эди, чунки қолган умри касалхонада ўтарди»(2, 105). Жисмонан хаста йигитча ҳовлида Турсуной пайдо бўлганда сергақламан Жўрабоши, тиксўз, ғайратли бу қизни кўрганда ҳовлидаги болалар ҳам типирчилаб қолади. Ҳовлида Илёсга: «Ҳой, қилтирик, анграймасдан туниб тепиб юбор!» деб бақирган Баконинг овози, Илёснинг курсидан туриб туниб тепгач, ҳолсизланиб қолгани Турсунойнинг эътиборини тортади. У Илёснинг ёнига келиб исмини, нега ҳовлига кам чиқишини, қандай касал эканлигини сўрайди... Ёзувчи йигитча билан қизнинг атиги икки саҳифага чўзилган суҳбатини шундай маҳорат билан баён этганки, қиска-лўнда сановат жавобларда, улар орасида ёзувчи келтирган шарҳ-изоҳларда қаҳрамонларнинг айна вазиятлардаги ҳолатлари, ўзгарувчан қиёфалари яхши характерларни китобхон кўз ўнгида жонлантиради. Шаддод, чўрткесар Турсунойнинг қалбида нимжон, касалманд Илёсга нисбатан уйғонган меҳр-шафқат ҳислари муаллиф томонидан жуда ҳолис тасвирланади: бунда ортиқча ақл ўргатиш, панд-насихат, ибрат кўрсатишдек нотабини аралашувлар мутлақо йўқ. Турсуной Илёсни туғилган кунига, уйга тақолиб қилганда бемор йигитчанинг кўнгли тоғдай ўсади. Бирок ўша кун оқини «Тунга яқин алаҳсираб ҳушидан кетади». «Тез ёрдам» келгач, Илёсни кўтариб замбилга олишмоқчи бўлганда у ҳушига келиб, отасига «касалхонага бормаيمان. Олиб қолинг», деб ялинади. Ота савқи табиий туйғу билан «Бу ерда бир гап бор»лигини пайқайди. Докторга узрини айтиб, ўғлини уйида олиб қолади.

Бола қалбига теран назар ташлаган ёзувчи унда миллий менталитетнинг отамерос кадриятларининг, урф-одатларнинг чуқур сингганини кўради. Бу эси, шўро даврига хос аллақандай баландпарвоз мафкуравий ғоялардан, сохта идеаллардан тамоман холи, булоқ сувидай соф ва табиий туйғуларини тажассумидир. Чунончи, ўсмир ёшидаги болага бегона бўлмаган муҳаббат

Узининг жозибаси билан бирга, куч-қудрати, ҳаётбахшлиги оркали ўқувчи пайдо қилишга қодир эканлиги образларда реал аксини топади.

Умуман, Фарҳод Мусажоновнинг «Текин томоша» китобига бағишланган, турли ёшдаги болаларга мўлжалланган ҳикоялар бугунги ўзбек болалар насридаги янгиланиш жараёнлари, болалар адибларининг шакл ва тарзида жиддий ижодий изланишлар олиб боришаётганидан далолат бериши.

«Текин томоша» ҳикоялар тўпламининг структураси янгича. Ундаги ҳикоялар йирик уч туркумга ажратилган. Туркумлар алоҳида-алоҳида танланган. Уларнинг ҳар бири ўзининг аниқ ўйлаб тузилган мундарижасига эга. Ҳар бир туркум кичик китобхонларнинг, ўрта ёшдаги ва ўсмир ўқувчиларнинг ақл-идроки, малакаси, бадиий матнни қабул қила олиш қобилияти ва бошқа имкониятларига мос тарздаги ҳикоялардан таркиб топилган. Бу ҳол болалар учун мўлжалланган бадиий асарларнинг ўқимишлиги тартибда нашрга тайёрлаш ва чоп этишда ҳам маълум янгиланган тартибда амалга оширилганлигини кўрсатади.

Фарҳод Мусажоновнинг «Текин томоша» номли ҳикоялар тўпламига бағишланган асарлар истиқлол даври болалар насридаги янгиланиш жараёнининг бир талай хусусиятларини ўзида жамлагани билан аҳамиятлидир. Китоб структурасининг ўзига хослиги ва ҳар бир бўлимдан танлов оlingan ҳикояларнинг ғояси ва бадиий-эстетик жиҳатдан мукамаллиги алоҳида эътиборга моликдир.

ҲОСИЛ ОЛДИРИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И. Каримов. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор.—Тошкент, Ўзбекистон, 2009 йил.
2. Ф. Мусажон. Текин томоша. —Т.: Чўлпон, 1997 йил.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК НАСРИДА ИНСОН МАЪНАВИЯТИ МУАММОЛАРИ

*Шоҳсанам ДАВРОНОВА,
БухДУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Мустақиллик даври ўзбек насри қаҳрамонлар тасвирида ўзига хос пўлдан бормокда. Асарларимизда инсон тақдирига, унинг кечмиши, оддий кундалик турмуш тарзининг бадиий ифодасига кенг ўрин ажратилган. Бугунги адабиётнинг ғоявий мағзи айрим қаҳрамонларнинг эътиборни улардан жалб этмайдиган хатти-ҳаракатлари, фавқулодда шов-шувга сабаб бўлидиган ишлар қилмаганликлари ёки жамиятнинг кўз илғамас жабҳаларида фикрига ҳаёт кечирганликларининг ўзи ҳам қаҳрамонликнинг бир кўриниши эканлигига ишонтириш йўлидан бораётганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Ўз моҳият-эътибори билан қаҳрамон даражасига кўтарилган киши характери тадқиқ этар экан, ижодкорлар оддий бир одам тақдири халқ тақдирининг ажралмас бир бўлаги эканлигини, ундаги инсонийлик шакли намойиши миқдори кўпчилигининг бир зарраси эканлигини исботлаб беришга интилишди.

Давримиз ёзувчилари қандайдир бир мароқли воқеага нисбатан қаҳрамон ҳаётидаги мураккаб ҳолатни кўрсатишга кўпроқ ҳариф ва қилмокдалар. Ҳозирги Ўзбек насрида алоҳида ўрин тутган бундай қаҳрамонлар оғир ва зиддиятли ҳаёт йўлини босиб ўтган, кўнгилсин ва мудҳиш кечмиш руҳан мағлуб этолмаган, эътиқодидан мосуво қилолмаган, бу борада ғолиб, аммо жисман заиф, зоҳиран мажруҳ ва мағлуб бир киффани намоён бўлувчи кишилар тимсолида кўринади. Улар узлуксиз ва тўхтовсиз таъқиб, шафқатсизлик, рухий, маънавий ва ҳаттоки, баъзан жисмоний зўравонлик, зарбалар натижасида жонсиз ҳайкал киффасини эслатувчи кўринишга эга, ҳаёт, яшаш ва курашиш бахтини онгли равишда рад этувчи инсонлар характери гавдалантирувчи типик образлар сифатида кўна ташланади.

Бугунги ўзбек ёзувчиларининг новаторлиги айнан ана шундай характер тасвири масаласида янада яққолроқ намоён бўлмоқда. Энг аввало, бадий образ ифодасида схематизмдан қутулишга интилиш ҳолатларини сезини мумкин. Замонавий насримизда одамларга ижобий ёки салбий, типик ёки нотипик сингари қолиплар орқали эмас, балки уларнинг индивидуал ҳолатлари, сиру асорлари, тирик инсон сифатидаги хатти-ҳаракатларини қараб ёндашилмоқда. Мана шу ҳодисанинг ўзиёқ асарларимизда тор қолиплардан воз кечиш, жўнликдан қочиш, воқелик баёнида ҳам турли туманликка эришиш орқали қатор янгича тамойилларни юзага келтирмоқда.

Миллий тафаккуримиздаги янгиланиш, бадий ижод жараёнига ҳам ўзининг самарали таъсирини ўтказди. Образлар фақат жамиятнинг олд қатлами орасидан танланмади, балки энг эътибордан четда қолган одамларнинг назари ҳадеганда ҳам тушавермайдиган инсон ҳам ўзича бир олам сифатида ижодкорларнинг кизиқишини жалб этди. Бугунги адабиёт улар ички дунёсидаги поёнсизлик жамиятнинг олд одами, муҳим бир фаолият билан банд, атрофини кўплаб шериклари ўраб олган одамникига нисбатан кенг ва беҳудудлигини исботлаб берди. Айрим ҳолларда, четдан қараганда оддий, ҳатто одамнинг энсасини қотириш даражасидаги одамони шахснинг ҳам ботинида улкан изтиробу рухий пўртаналар мавжудлигини кўрсатишга эришди. Насримиз қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари, ташқи киффаси, жимлик фалсафасининг бадий ифодаси орқали назарда тутилган кутилажак фожиадан вазиятнинг бениҳоя қалтис, жиддий ва мураккаб эканлиги англашилади. Бундай асарларда қулларча эрксизлик, мутелик, баъзан оддийлик ва онгсизликка ўхшаш ҳолатлар, шунингдек, инсоннинг мана шундай тубанликка қараб бораётганлигидан қайғуриш руҳи устувор бўлди. Хуршид Дўстмуҳаммад, Зулфия Қуролбой қизи, Эркин Аъзам, Хайриддин Султонов, Шойим Бўтаев, Саломат Вафо каби ижодкорлар асарларида юқорида билдирилган фикрларга қайсидир жиҳатлари билан мос тушувчи тимсоллар кўплаб учрайди. Назар Эшонқулнинг «Маймун етаклаган одам», «Шамолни тутиб бўлмайди», «Тобут», «Қуюн», Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Беозор қушнинг қарғиши», «Жажман», «Қорачикдан ўй», Лукмон Бўрихоннинг «Сўнгги икром», «Синов муддати», «Бекатдаги киз», «Қутилган кун», Эркин Аъзамнинг «Ёзувчи», «Аралашқўргон» ҳикоялари бугунги ҳикоячилигимиз тараққиётида ўзига хос ҳодиса бўлди.

Замонавий ҳикояларни бойитган бетақрор характерлар жамиятда яшаш

юрган, шахсий ҳаётини одатдагидек кечираётган одамлардан фарқ қилувчи, кўтилмаган хатти-ҳаракатлари, шахсий туйғуларини асосий ақида деб билиувчилиги билан ўқувчини хайратда қолдиради. Масалан, жимликни ўзига одат қилиб олиб, бир умр билгани ичида ҳаёт кечирган, бошига келиши мумкин бўлган қиличдан эҳтиётланиб ўз-ўзини ҳамиша тилини тишлаб, кўчини кўр, қулогини қар қилиб яшашга маҳқум қилиб келаётган ва бир кун қилиб, виждони терговидан сергақланган (Хуришд Дўстмухаммад «Жим тирган одам»), кўриш, эшитиш, юришдан маҳрум бўлиш даражасига бориб, тинилари тўкилиб, ўзи қоксуяк бўлиб қолган бўлса-да, «Мен энди ҳақиқий ҳаётимни яшаяпман», дея телбаларча ҳайқиргиси келаётган (Зулфия Қуролбой кизи «О, ҳаёт»), кичкина, тотув оиласини, қизининг туғилган кўнини, ҳаётнинг бошқа хилдаги қувончларини, ҳатто ўзининг навқирон, сўркам 27 ёшини ҳам унутиб, истак – майлининг метърдан чиқиб кетган ҳолатида нафс балосига дучор бўлган (Эшқобил Шукур «Пул санаётган ошим»), ҳаётнинг бешафқат адолатсизлиги, зулмини мардонавор енгиб, бутун қирғини аламли кечмиш – эри ва ўғлининг ноҳақ ўлими, ёлғизлик азобининг ўзини, ноҳақлик ва зулмга қарши исён учун бағишлаган (Назар Эшонқул «Шамолни тутиб бўлмайти») одамлар мустақиллик даври ўзбек шикояларидаги ўзига хос характерлардир. Улар одамийлик ва диёнат, сабр-бардош ва қатъият, ҳақиқат ва қураш, теран идрок ва буюклик илмидан сабоқ берувчи ибрат бўлиб гавдаланиб, янги давр адабиёти саҳифаларини ўтқир маънавий сабоқ билан бойитди.

Давримиз адабиётида ёлғизлик, жимжитлик ва одамовилик фалсафасини шундай томир отган илдизлари билан теран таҳлил этилувчи, исботлаб берувчи ҳикоялар кўпайди ва шунга мос китобхоннинг ёдида муҳрланиб қолдиган янги, ёрқин миллий характерлар яратилди.

БАҲС-МАҚОЛАДА МУНАҚҚИД КОНЦЕПЦИЯСИ

Мархабо ХУДОЙҚУЛОВА,

БухДУ тадқиқотчиси

Адабий-танқидий мақола илмий муаммони кенг ва ишонарли ёритиши, оғимнинг субъектив қараши ва услуби, адабиётшунослик илмидаги янги қирғинлардан хабардорлиги жиҳатидан муҳим. Ҳар бир мақолада танқидчининг ўзига хос фазилати: аниқ концепция, ижодий дадиллик, пухта илмий билим, мустақил нуқтаи назари яққол сезилиб туриши лозим.

Лирика муаммоларига бағишланган мақолаларнинг кўпайиши ҳам танқиднинг тараққиётидан далолат беради. Масалан, И.Ғафуров мақолаларида танқиднинг услуби, бадиий асарга ёндашувидаги ўзига хос нигоҳи яққол кўзга кўринади. Уларда адабий асар ҳақида мустақил, ўзига хос фикрлаш қобилияти ва муайян концепцияга эга танқидчи қиёфаси кўринади. “Замонни танқидлаш, замон туйғуси” муаммоли мақоласида ёшлар шеърятини таҳлил қилиш баҳонасида янгича қарашлар ўртага ташланади. Обзорга хос ҳусусиятлар ҳам мавжудлиги унда синтезлашиш ҳодисаси мавжудлигини кўрсатади. “Жозибат”, “Ёнар сўз”, “Ям-яшил дарахт” китобларига кирган мақолалари унинг нафақат фикр доираси кенг, балки ўзбек мумтоз адабиёти,

рус ва жаҳон адабиётининг зукко билимдони, етук мунаққид эканлигини, оқибат билан бирга, шаклий ранг-барангликка жиддий эътибор бераётганлигини кўрсатади.

Баҳс характеридаги адабий-танқидий мақолани “баҳс-мақола” тарғиб ва инфодалаш анъанага айланган. Баҳс-мақола тадқиқот, илмий муаммоларни мақолаларга нисбатан матбуотда нофаол, уларнинг кўпайиши натижасида муаммоларни мақолалар сифатини янада орттиради. Баҳс-мақола XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб таракқий этди. Баҳс-мақолада адабиётдаги бирор муаммо ёки адабиётшуносликда ҳали счилмаган, ечимини топмаётган масала ўртага ташланади. Одатда, долзарб муаммо ўртага ташланар экан, матбуотда саҳифаларида унга муносабат билдирилади. Уша муаммога ҳар қайси олим ўз нуқтаи назарини, ўз концепциясидан келиб чиқиб баҳо беради.

Баҳс-мақоланинг тадқиқот-мақоладан фарқи шундаки, унда кўтарилаётган муаммога бирдан ортик ёки бир неча ўнлаб адабиётшунос, олимлар фикр билдириши мумкин. Уларнинг баъзи бирлари, табиийки, бир позицияда бўлиб, бир фикрни, бошқалари ундан фарқли фикрни ҳимоя қилиши мумкин. Ш.Холмирзаевнинг “Адабиёт ўладими?” мақоласи баҳс характерида бўлиши унга кўпчилик ўз муносабатини билдирди. Турлича қараш, нуқтаи назарларга бой бу баҳс бир қанча вақт давом этди. Китобхонда қандайдир дарҷидаги мулоҳаза уйғотишининг ўзи баҳс характеридаги мақоланинг маълум аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Кейинги йилларда турли мавзудаги баҳс-мақолаларнинг кўпайиши бу жанрга эътиборнинг ошаётгани ва олимларнинг адабиётнинг тадқиқот этилмаган ёки баҳсли муаммоларини очишга интилаётганларининг белгисидир. “Адабиёт бозорга мослашади...ми?” деб номланган баҳс-мақола “Адабиёт ўладими” мақоласининг узвий давоми сифатида намоён бўлади. Унга Б.Пастернакнинг “Буюк китобхонлар пайдо бўлгандагина буюк адабиёт яратилади” деган сўзлари эпиграф сифатида танланган ва у баҳс-мақола моҳиятини ўзида мужассам этган калит вазифасини бажара олган.

Баҳс-мақола муаллиф Ш.Отабекнинг бир ижодкор билан мунозарасидан бошланади. Аслида, “бозор иқтисодига мослашиб, детектив асарлар ёзишга ўтган ижодкорнинг “ҳозир адабиётга муносабат ҳам, унинг моҳияти ҳам ўзгарди. Ҳозир харидорнинг асар ёзиш керак. Яъни қизиқ воқеани янама кизиқроқ ҳикоя қилиш керак. Менимча, ҳақиқий адабиёт шундай бўлади”, деган сўзлари мақоланинг ёзилишига туртки бўлганлиги кўринади.

Мақола муаллифи бугунги кунда адабиётимиздаги энг оғриқли нуқтага эътибор қаратади. Адабиётнинг ўзак масаласи: гап нимани ёзишда эмас. Ушунга “нимани” қандай ёзишда, бугун ҳам бу муаммо долзарб. Лекин барча ижодкорлар шу масалага масъулият билан қараяптиларми? Муаллиф шу жиҳатдан бугунги адабий жараёнга баҳо беради: *Бизнинг шовқон “детективчи”ларимиз эса, назаримда, жуда осон йўлдан боршимоқда. Бу жанрнинг ўз қонуниятлари борлигини ҳисобга олишмаяпти. Худди каминир пайпоқ тўққандек қисқа фурсатда саргузашт асарларни тўқиб ташлашмоқда.* Бозорга мослашиш баҳонасида юзакилик, саёзлик санъатининг бошқа турларида ҳам кузатилаётганлиги мақола муаллифини ташвишлани солади. Шу ўринда яна бир масала ўртага ташланади: “халтура экани шундоқ кўриниб турган, танқиддан тубан “асар”ларни очикдан очик қўллаб, уларни

“Ўзбеки” ёзаётган номдор ижодкорлар танқид остига олинади.

Китобхоннинг яхши асар билан ёмон асарнинг фарқига бормаслиги ҳам, бу жараёни сариқ нашрлар давом эттираётганлиги, китобхоннинг шиддатлироқ асар ўқишга тоби йўқлиги жамоатчиликни безовта қилиётганлиги ташвишланарли. Муаллиф адабиёт илми, адабий танқид ва таърифни унутганга ўхшайди. Бу эса адабиётни бозорга мослаштиришга қарай борувчи воситага айланмоқда деган мулоҳазаларни ҳам ўртага қўйиши мумкин. Аммо муаллифни “адабиётнинг муқаддас мақомини баланд қўйиш” ёзувчиларнинг бу жараёнга қўшилмаётганлиги бироз ташвишлангандир.

Баҳс-мақолада А.Қаҳҳорнинг адабиётнинг софлиги учун кураши эсга олинган, унинг ибратли ўғитларидан бири мисол сифатида келтирилади. Буни муаллиф бугунги кун адабий жараёнига боғлайди. Н.Эшонқулнинг “Адабиёт ёмон қалби учун кураш” деб номланган суҳбатига диққатини қаратади. *Адабиёт миллат кўнглидир. У ана шу катта кўнглида содир бўлаётган ҳолатларни билиши, англаши, оғриши, завқланиши, қуюниши, талвасага тушириши шарт.* Бу мулоҳазалар баҳс-мақолада кўтарилган муаммоларнинг ҳал қилини топишга йўналтирилганлиги билан асосий ғояни тўлдиришга қўшилган.

Демак, баҳс-мақола ҳам адабий танқиддаги адабий-танқидий мақоланинг сўрашларидан биридир. Унда муаллиф муносабати, турли мулоқотлардан фойдаланиш, қўчирмалар келтириш унинг ўқишлилигини оширади, Шу билан бирга, у илмий-бадиий тафаккур намунаси эканлигини ҳам унутмаслик керак. Шу жihatдан қараганда, баҳс-мақола композицияси унсурлари тўғри танланган.

Ҳақиқий адабиётни ҳамма даврларда ҳам улкан истиснод эгалари яратган. “Улар замоннинг ўткинчи эврилишларидан йироқ бўлишган, адабиётни қисмат деб билишган”. Ҳозир ҳам ана шундай ижодкорлар бор экан, адабиёт бозорга ҳеч қачон мослашмайди, деган хулоса келиб чиқади мақола моҳиятидан. Бундай мақолалар ижодкорларни, китобхонни, адабиётни севадиган ҳар бир инсонни бефарқ қолдирмайди.

ОЙБЕКШУНОС МУНАҚҚИД

*Зарина ОЛИМОВА,
БухДУ тадқиқотчиси*

XX аср ўзбек танқиди ва адабиётшунослиги тарихида Ҳомид Ёқубов катта ўрин тутди. Забардаст олим XX асрнинг 2-чорагидан бошлаб, адабий жараёнга фаол қатнаша бошлади. Олим илмий фаолиятининг қиммати ўша даврнинг кўпгина машҳур сўз санъаткорларининг маҳоратига берган баҳоси ва адабий танқиддаги жанрлар такомиллига қўшган бекиёс хиссаси билан белгиланади. Танқидчи бутун илмий фаолияти давомида ўттизга яқин шоир ва ёзувчиларнинг ижодини теран таҳлил ва тадқиқ этди.

“Олим ўзининг илк тақриз ва мақолалари билан ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчиларининг биринчи авлоди орасида истиқболли порлоқ навқирон талант соҳиби сифатида танила борди ва эрга эътироф этилди. Ўзи мансуб

авлод вакиллари эса унга катта давранинг энг тўрларидан жой берадилар. Айтайлик, Ойбек ўзи мансуб авлод-тенгдош санъаткорлар орасида қандайдир мавқени ишғол этган бўлса, Ҳомил Ёқубов ҳам ўз тенгдошлари адабиётшунослар ва танқидчилар орасида худди шундай фахрли ўрinni эгаллаб келяпти"(1, 67). Ҳақиқатдан ҳам олим Ғафур Ғулом ва Ойбек ижодий меросига қайта-қайта мурожаат қилиб, улар ижодини яхлит адабиёт ҳодиса сифатида таҳлил этишни бошлаб берди. Ойбек ва унинг шеърлари номи остидаги илк тақризи шоирнинг дастлабки шеърый тўпламларидан бири – "Кўнгил найлари"га бағишланди.

Мунаққиднинг XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб, Ойбек ижоди таҳлилига бағишланган қатор йирик тадқиқотлари майдонга кела бошлади. Ҳ. Ёқубов улкан адиб Ойбек ижодини кенг йўсинда тадқиқ этиш ишига киришди. 20-йиллар охирида бу борада айрим мақола, тақризлар ёзиб бошлаган олим ижодида 30-йиллардан бу йўналиш тизимли тус олди. 40-йиллар охирларига келиб Ойбек ижодига доир жиддий ишларга киришди. "Ёзувчи Ойбек", "Ойбек", "Ойбек прозасида бадиий тасвир" каби ушбу мақолалари шунинг натижаси сифатида юзга келди. Узок йиллик изланишлар якуни сифатида монографик кўринишдаги тадқиқотлар ойбекшунослик деб аталган фаннинг ривожланишини бошлаб берди, деса муболага бўлмас. Бу тадқиқотлар етук сўз санъаткори Ойбекнинг бадиий маҳорати масаласига бағишланган бўлиб, ўзидан кейинги танқидчилар учун намуна мактаби, китобхон учун эса ойбекшуносликдаги қимматли манбадир.

Маълумки танқидий-биографик очерк жанри ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ва ижоди, ижодий меросининг моҳияти, асарларининг яратилиш тарихи, мазмун-моҳияти, вазибалари, асарларнинг адабий-тарихий жараёндаги ўрни ҳақида китобхонга маълумот беради(2, 88). Ҳомил Ёқубов ҳам дастлаб "Ёшлик йиллари ва хотиралари" деб номланган мақола билан очарчилик бошлайди. Унда Ойбекнинг ҳаёти, оиласи ва адабиёт майдонига кириб келишини тавсилотлари билан берадики, гўё Ойбекнинг болалиги китобхон кўз ўнгида жонлангандек бўлади.

"Илк ижодининг қарама-қаршиликлари" деб номланган мақоласини "Гўл кимники" (1924) шеъри таҳлили билан бошлайди, сўнг "Туйғулар" ва "Кўнгил найлари" тўпламидаги қатор шеърларга диққатини қараганда Шоирнинг илк поэмаларини таҳлил қилар экан, "Дилбар давр қизи" "Ўч", "Темирчи жўра", "Бахтигул ва Соғиндик" асарлари хусусида фикр юритади ва уларни Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжоннинг бу асарларга ҳамоҳанг поэмалари билан солиштиради. "Дилбар давр қизи" поэмасига алоҳида тўхталиб, ундаги асосий масала: конфликт хусусида фикр юритиб Ойбек маҳоратининг қирраларини очиб беради. "Севги ва қаҳрамонлик ҳақида поэмалар" мақоласида эса юқоридаги асарларни тилга олиб, бу ўринда лирик қаҳрамонлар таҳлилига батафсил тўхталлади.

Китобдан ўрин олган "Танқидчи, адабиётшунос ва таржимон" мақоласида Ойбекнинг адабиётшунослик ва адабий танқид соҳасидаги тирак тадқиқотларини чуқур таҳлил этади. Бу талқинларнинг муҳим аҳамиятини самимий эътироф этади. "Евгений Онегин" асари таржимасига ижобий баҳо беради. Ҳомил Ёқубовнинг Ойбекка олим сифатида берган бу баҳолари мунаққиднинг мунаққидга берган самимий, холис ва объектив баҳосидир.

Адабиётшунос “Навоий” романини теран таҳлил қилиб, романи тарихий-биографик деб баҳолар экан, адабнинг романнавислик маҳоратини асосий эътироф этади. “Навоий” романи “Қутлуг қон”дан тубдан фарқианиши, муаллиф ўтмишда муҳим роль ўйнаган тарихий шахсларнинг ҳаёти ва бошидан кечирган кунларини кўрсатишга алоҳида урғу берганини кўрсатади. Олим Навоий образини таҳлил этганда, ёзувчи бу тарих шахсни тўлиқ – ютуқ ва камчиликлари билан кўрсата олганини алоҳида таъкидлайди. Айрим танқидчиларнинг Навоий ва Биноий муносабатларига бўлган салбий қарашларини унча маъқул деб топмайди. Романининг умумий ғоясини таҳлил этганда, Хусайн Бойқаро образи ҳам Навоийдан кам аҳамиятга эга эмаслигини айтиб ўтади. Романининг тили хусусида тўхталганда, Ойбекнинг XV аср тилидаги сўзлашув воситаларини ўзини ишлатганлигига юксак маҳорат деб баҳо беради.

Ёзувчининг “Олтин водийдан шабадалар” романи хусусида мулоҳаза беришганда, ҳолис баҳо беришга интилади. Асар мавзуси замонавий инсонни таъкидлаб, ижодкор қаҳрамонларни бир мақсад ва ғоя атрофида бириктира олган, аммо романдаги драматик воқеа ва драматик конфликт ёнқизлиги туфайли асардаги конфликтсизлик назарияси юзага келганини салбий баҳолайди, бу роман “Қутлуг қон” ва “Навоий” га нисбатан анча бўш қолганини ҳам таъкидлаб ўтади.

Очерк сўнггида Ойбекнинг бадиий маҳорати борасидаги қарашларини умумлаштириб, қуйидаги хулосага келади: “Ишонамизки, бадиий маҳорати билан танилган Ойбек янги-янги асарлари, илҳомкор сўзи ва образлари билан ишонамизнинг ҳозирги босқичдаги руҳини ҳам ифодалаб беради. Ўзбек адабиёти ва санъатини янада юксалтириш ишига бундан сўнг ҳам ўз муносиб ҳиссасини қўшади»(3, 239).

Юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики, Ҳомил Ёқубов “Ойбек” салбий-танқидий очеркида китобхонга Ойбекнинг ҳаёт йўли, ижод оламига кириб келиши ва ижодининг такомиллашув жараёни, бадиий, илмий меросининг аҳамиятли томонлари хусусида зарур маълумотлар беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қулжонов А. Илм ва ижод оламида., 1960.
2. Аҳмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги жанрлари. – Т.: Фан, 2008.
3. Ёқубов Ҳ. Ойбек. Адабий-танқидий очерк, 1959.

МИЛЛИЙ АДАБИЙ АНЪАНА ВА ОМОН МУХТОР РОМАНЛАРИ

*Гузал АТАБОВЕВА,
ТДПУ магистранти*

Адабиётшунос Д.Қуруновнинг таъкидлашича, ижодкорнинг китобхон билан мулоқоти амалга ошишида ҳикоя қилинаётган нарсага муаллиф муносабати, дунёқараши, айна пайтдаги руҳий ҳолати муҳим аҳамиятга эгадир. У эса кўпроқ услубда намоён бўлади(1, 331). Дарҳақиқат, ҳар бир асарда ёзувчи ўзлиги: ўй-тушунча, ҳис-ғуйгулари намоён бўлади. О.Мухтор бастакор истеъдодининг табиати, ижодий қиёфасини акс эттирувчи услубий таймийлар мавжуд бўлиб, шу асосда муайян романи ташкил этувчи унсурлар тизими бир-бирига туташади.

Омон Мухтор таянган адабий йўналиш услубига хос тамойилар ижодининг муайян босқичи(даври)га хос умумлашмалар чиқариш имконини берса-да, индивидуал шаклий-услубий изланишлар: алоҳида олинган услуб ва адиб маҳоратини етарлича инкишоф эта олмайди. Ҳатто индивидуал услуб ҳар бир асар ботиний қатларига теран кириб бориши билан кашф этилади. Унинг ёрқинлиги миллий адабиёт тажрибаси, халқ ижоди ва ўтмиш адабиёти анъаналари, миллий рух, урф-одат, тил хусусиятларини эътибор орқали таъминланади. Услубий изланишлар самарасини эса у бу адиб истеъдодининг табиати, ҳиссий тафаккур тарзи ва уларни ифодалаш йўсини белгилайди.

Демак, услубий индивидуаллик ёзувчининг поэтик фикрлаши ва ҳаётини ифодалаш хусусиятлари мажмуидир. У бадий асарнинг барча қатламлари (бадий матннинг тузилиши, риторика, бадий воқеликни яратиш принциплари—поэтика)да намоён бўлади.

Бинобарин, бадиият қонуниятларидан келиб чиқишига услуб табиатини тўғри тушуниш имконини беради. Услубий изланишлар самарасини, хусусан О.Мухтор услубини ижодий, ижтимоий-психологик шароитнинг етилиши ва ёзувчи маънавий-руҳий оламидаги тебранишлардан, жаҳон адабиёти тажрибаларига ҳамоҳангликдан излаш лозим. Шу маънода ёзувчи асарларини ёрқин бўй кўрсатувчи ўзбек модернизми миллат руҳидаги ахлоқий-маърифий кадриятларга яқинлик жиҳатидан ўзига хослик касб этади.

Ўзбек насридаги миллий услуб тадрижий тарзда узлуксиз ривожланган. Бугунги ўзбек романчилигидаги услубий изланишлар мавжуд тажрибани заманида туғилиб, шаклланмоқда. У давр талаби, янгиланаётган тафаккур, китобхон маънавий-руҳий эҳтиёжи, алоҳида ёзувчининг иқтидорини, салоҳиятини, изланишдаги фаоллиги, қизиқиш доираси каби кўплаб омилларга боғлиқдир. Жумладан, “Мувозанат”, “Исён ва итоат”, “Сабо ва Самандир” каби романилар муаллифи У.Ҳамдам романларида ўтмиш ва ҳозирги замон адабиётидаги ёзиш усулларида ўрганиш, ижтимоий мазмундорлик, публицистик талқинга мойиллик кузатилади. Айни пайтда, адиб замон ва давр ҳаётининг аччиқ ҳақиқатини фалсафий талқин этиш услубидан ҳам баракали фойдаланмоқда. Чунки тарихий-адабий жараён динамикаси роман жанри семантикасининг кенгайишига имкон бермоқда.

Замонавий романнинг поэтик структураси нисбатан такомиллашган. Унинг воқеликни ифодалаш имконияти бой. Шунинг учун ҳам латифа, эртак, дoston ва бошқа жанрларга хос хусусиятларни ўз таркибига сингдира олади. Бу ҳол О.Мухтор романларида айниқса, бўртиб кўринади. Адибнинг “Мини бир қиёфа” романи услуби муаллиф истеъдодининг умумий йўналишидан келиб чиқади. Бадийий идрок қилиш ва ифода тарзига кўра роман учун танланган услуб унинг умумнасрига хос услуб тараққиётида ўзига хос халқани ташкил этади.

Романда халқ латифа ва эртаклари, эпосларимиздаги афсонавий яқин қаҳрамонга хос инсон табиатида турфа туйғу-хислатлар умумлаштирилиши, киноявий ишоралар ҳамда умуминсоний мавзулар қамраб олинishi, халқ идеалини ифодалаш йўллари, серкатлам рамзийлик ва теран фалсафийликдан баракали фойдаланиш кузатилади. Бундай кўламли ва сертармоқ тасвирий ифода усуллари бадийий мақсад моҳиятини ўзига хос тарзда ёритиш

инсонини беради. О.Мухтор ўз фикр мулохазаларини эртак мазмуни, таърифлар мантигидаги халқчилликдан фойдаланиб реал қаҳрамонлар ҳиссияти, руҳий олами ва интилишлари моҳияти билан узвий тарзда тўнганга олади.

О.Мухторнинг “Минг бир қиёфа” романида концептуал бутунлик таъминланган. Асар композицион қисмлари тегишли тартибда тайинланган. Адиб ўрни билан лирик чекинлишлар қилиб, китобхонни ўзининг ғоявий-ҳиссий баҳоларига қўшилишга ундайди. Маълум маънода, таъсир предмети ҳам гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона муносабатини ифода қилиб, китобхон билан бевосита мулоқотга киришади.

Бироқ, айрим ҳолларда адиб бизга қуруқ ахборот тарзидаги тафсилотларни ҳам баён қилади. Баёнчилик тамойили устувор бўлган бу каби ҳолларда О.Мухтор ҳис-туйғулари тўлиғича ўқувчи қалбига етиб бормаيدди. Таъсир услубида пайдо бўлган баёнчилик тафсилотлар эркин жонланишига имкон бермайдди. Ёзувчи қаҳрамонларига тўла “эврилган” ҳолда эмас, балки ўз ўзи билан танҳо қолиб, ҳисларини қувватлантира олмайди. Натижада эмоционал таъсирнинг бир қадар сусайиши ҳам келиб чиқади. Демак, бугунги ўзбек романи ўзига хослигини таъминлаш, ундаги шарқона руҳни кўрсатириш, фалсафий фикр салмоғи ва таъсирчанликни ошириш, ифода шайосини янгилашда миллий-адабий анъаналар билан бир қаторда Ғарб ва Шарқ адабиёти муайян синтезлашувидан юзага келувчи услуб салмоқли ўрин тутади. Бу жараёнда О.Мухторнинг янги шаклий-услубий тамойилларга мурожаат қилиш йўлидаги тинимсиз изланишлари ҳам муҳим рол ўйнайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Т., 2004.
2. Омон Мухтор. Тўрт томон қибла. – Т., 2000.
3. Омон Мухтор. Узун йўлакдаги икки киши. – Т., 2011.
4. Ёқубов И. Бадиий-эстетик сўз сехри. – Т., 2011.

ДЕТАЛ – МУҲИМ БАДИИЙ ВОСИТА

*Обид ШОФИЕВ,
ТермизДУ ўқитувчиси*

Бадиий образ табиати, кечинма ва ҳолатини кўрсатишда тасвирий воситалар, детал катта аҳамият касб этади. Эркин Аъзамнинг “Анойининг жайдарни олмаси” ҳикоясида ундан ўринли фойдаланилган.

Ҳикоянинг кўп ўринларида олма билан боғлиқ тасвирларга дуч келамиз. Биринчи лавҳага эътибор қаратайлик: *Уйга қирилгач, эгасидек бетайин — қулфланса очилмайдиган, очилса қулфланмайдиган антиқа чамадон минг бир амал-тақал билан очилади. Хона кузаки олмаларнинг ҳидига бурканади. Бир ёғи қирмизи, бир ёғи хол-хол, бандининг туби қизил қумга тўлган олмалар; қўримсиз жайдарни олмалар. Болалигингиз олмалари, болалингиз ҳидлари, кўп нарса бирдан эсингизга тушади, энтикасиз(1,62).* Кўринадики, бу ўринда олма олис хотираларни, болаликни, у билан боғлиқ ширин туйғуларни ёдга солади. Инсон умрининг энг гўзал, беғубор фасли олма воситасида акс эттирилади. Кейинги ўринда Рамазоннинг олма кўтариб

Барнаулга жўнаши, поездда бир инсонга ёрдам қўлини чўзаман
камалиши тасвирига дуч келамиз. Судья ва Рамазон ўртасидаги диалогди
олма ҳақида сўз боради:

—... *Олмани қаердан олдингиз?*

— *Қаерингиз нимаси: Чорбогдан-да. Қўзда боринг, Чорбогимизда тўғри
ётади, ерга тўкилиб.*

— *Ўша ёқдан олма кўтариб келиш шартмиди? Совгага жан
Тошикентдан олақолсангиз бўларди-ку?*

— *Бу ернинг олмаси бўлмайди-да, тахир, дорининг таъми келади. Ёшдан
шундай бир олма бор, Бойсуннинг олмаси, "жайдари олма" деймиз. Бошига
жойларда битмайди унақаси. Ўзи кўримсизроғ-у, лекин шундай ширин
шундай ширин, есангиз...*

— *Майли, майли, Ҳайдаров, кейин еймиз олмани...*

— *Зўр олма-да лекин. Бу, ҳозирги олмаларингизнинг бари бузилиб кетди.
Ҳар балони пайванд қилавериб айнитиб юборишган-да. Фақат бизларга
қолган унақаси. Мен ўзим олмани унча яхши кўрмайман. Есам кунини
айнийдим(1, 72).*

Бу билан Рамазон нима демоқчи? Унинг даъвоси нимада? Бу даъвоси
табиат инъом этган неъматнинг инсон томонидан ўзгартиришга уриниши,
асл нарсаларнинг камайиб кетиши, ўз чорбоғида қолган жайларни
олмаларнинг бошқаларга, ҳатто олис Барнаулдагиларга ҳам улашини
истаганида рамзий маъно йўқми? Агар бу тасвирларга синчковлик билан
разм солсак, олма тимсоли орқали меҳр-оқибат, самимийлик, саҳийлик каби
инсоний туйғулар ҳақида бораётганлигини билиб олиш мумкин. Ёзувчинини
маҳорати шундаки, инсоний туйғулар, муносабатларга дарз кетаётганини шу
тимсол орқали кўрсатиб бера олган. "Анойининг жайдари олмаси"даги яна
бир лавҳа эътиборимиздан четда қолмайди. Ҳикоя сўнггида бозорда олма
сотаётган Рамазон кўз олдимизда гавдаланади: *Олдидан бир чой қўти, бозорни
бошига кўтариб, енг шимарганча олма сотаяпти(1, 79).*

Бу сатрларни ўқиб, Рамазоннинг олма сотишига ишонмайми?
Кўнглимизда ҳикоячи сингари шубҳа уйғонади. Лекин кейинги жумланар
шубҳангизни буткул тарқатиб юборади, енгил тин оласиз.

*У ҳай-ҳайлаб ўтган-кетганни чақирар, идишини бўлса идишини, бўлмаси
қўйни-кўнжсини олмага тўлатиб жўнатар эди.*

— *Пулини нимага олмаяпсан?*

— *Э, отамга қавм бўлади, ноқулай.*

— *Буниси-чи?*

— *Э, эна жамоатимиздан қариндош...*

— *Олманг кўп бўлса, давлатга топширвормайсанми, бундай қилиб
ўтиргунча?*

— *Қарзим борми? Арзон олади!*

— *Ахир, ҳаммага текин улашаяпсан-ку?*

— *Э, бари хеи, бари табор.*

— *Сенга бегонаси бормикан Бойсунда?*

— *Бор, — деди Рамазон тиржайиб.— Мана — сен! Мусофир, сотқин,
шаҳарлик!*

— *У кечкурун бир тўрхалта сара олма кўтариб уйимизга келди.*

— *Яхшими, ёмоими, шоир номинг бор, кўчада олма кўтариб юрсанг
дўстнинг бузилади, дедим...*

"Обруйинг бузилади", "тўкилади" эмас, "бузилади"!

*Рамазоннинг гапи, Рамазонгина шундай дейиши мумкин! Ана сизга — Ра-
мазон-он!..(1,79—80)*

Ўз ҳамюртини эъзозлаш, улар билан фахрланиш туйғуси Рамазоннинг
эканлигидаги яна бир хислати эканлигини кўриб турибмиз. Юқоридаги
нақилларни ўқир эканмиз, Рамазон гўё олма эмас, балки одамларга меҳрни,
эҳтиботни улашаётгандек, пулдан-да, бойликдан-да юксакроқ нарсалар
қўригини кўрсатаётгандек тасаввур уйғотади.

"Анойининг жайдари олмаси"да яна бир детал келтирилади. Рамазон ва
ҳикоячи бир-бири билан "Чантриморе" — "Каламакаторе" деган сўзлар билан
ўринишади. Бу сўзлар қандай маънони англатишини иккаласи ҳам билмайди.
Бу жумлалар болалигидан, бепарзанд қишлоқдоши Шоди гарангдан мерос
қолган. Ҳикоячи айтгандай: *Бу нима дегани, Рамазон? Қайси тилдан бу
маънони сўзлар, маъноси нима? Мен билмайман, сен ҳам билмайсан. Шоди
гарангдан сўрайлик десак, у энди йўқ — узоқ йили ўлган... Ундан тирноқ —
бепарзанд қолмади, мол-дунё қолмади — "чантриморе" қолди, "каламакаторе"
қолди, бизга: сенга, менга... Нима дегани бу?*

*Ўйлашимча, буни фақат икки киши — иккаламизгина тушунадиганга
қўлаймиз: сену мен(1, 81).*

Ҳикоядаги бу икки жумла дўстлик, оқибат рамзи. Болаликдан бирга
ўлғайган, ҳамсинф бўлган икки дўстнинг кўнглидаги соф туйғуларни
"Чантриморе" — "Каламакаторе"ларда акс эттирилиши ёзувчининг детал
топишги маҳорати, десак хато бўлмайди.

Ҳикоянинг тили равон, ширали, халқона. Рамазон образи ўз-ўзингизни
тафтиш қилишга, ширин хотираларингизни ёдга олишга ундайди. Йўқ-йўқ! У
сизга ақл ўргатмайди, йўл кўрсатмайди, фақатгина ўз "мен"ингизга кулоқ
туттишга восита бўла олади, холос. Ёзувчи Эркин Аъзам "Анойининг жайдари
олмаси" ҳикоясида ўзига хос, такрорланмас янги образ, миллий характер
шумунасини яратди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ

1. Эркин Аъзам. Анойининг жайдари олмаси / Эртак билан хайрлашув. — Т, 1988.

"ЗИЁРАТ" ПОЭМАСИДА ЛИРИК КЕЧИНМА ТАСВИРИ

Дилором ТОШЕВА,

БухДУ қошидаги

АЛ ўқитувчиси

Ойдин Ҳожиеванинг "Зиёрат" поэмаси урушда мардларча ҳалок бўлган
шакси хотирасига бағишланган. Унда лирик кечинмалар тасвири муҳим ўрин
тутади. Шоира бутунги кунларимиздан туриб уруш йиллари воқеаларига
назар ташлайди:

Буюк зиёратга ошиққан элим,

Мангуликка битмиш эҳтиромини.

Зарҳал ёзувларда титрайди қўлим,

Ўқийман акамнинг қутлуг номини(1, 76).

Хотира майдонида уруш йиллари жон фидо этган халқ фарзандларининг номлари зарҳал ҳарфлар битилган. Лирик қаҳрамон ерда акасининг номини ўқир экан, кўз ўнгига уруш йиллари воқеалари жонланади:

*Пулат саҳифалар очилиб жим-жим,
Чимилдиқ кўрмаган йиғитлар чиқар.
Ҳайкал пойидаги гуллар тирилиб,
Қирқин парилардай гурунг бошлайди (1, 76).*

Бошдан-оёқ метафорик мазмунга эга бу сатрларда уруш йиллари йиғитлари ёдга олинади. Пулат саҳифа қатларида мард жангчиларининг номлари битилган. Ёки аскар ҳайкали пойига қўйилган гуллар эрта қаҳрамонларига – қирқин париларга қиёс этилади. Гулларнинг тирилиши гурунг бошлаши ташхисни вужудга келтирган.

Адабиётимизда уруш мавзусида битилган дostonлар бисёр. Миртемирнинг “Сурат”, С.Зуннунованинги “Руҳ билан суҳбат”, Э.Воҳидовнинг “Нидо”, “Истанбул фожиаси”, Ж.Камолнинг “Армон”, “Эшиқда ой тўлкини”, “Қуёш чашмаси” сингарилар шулар жумласидандир. “Зиёрат” поэмасидаги бадий усул “Қуёш чашмаси”ни, баъзи лавҳаларда “Армон”ни ёдга солади. Чунки О.Ҳожиёва асарда кейинги йиллар поэмачилиги анъанавийлаша борган хотира усулини қўллайди. Бу усулни 70 йиллар ўзбек поэмачилигининг бетақрор намуналаридан бири – “Қуёш чашмаси”да ёрқин кузатамиз. Шоир Жамол Камол Булғория юртини кезиб экан, у ердаги гуллар билан хаёлан суҳбат куради ва шу асосда ватан тинчлиги ва осойишталиги йўлида жон берган ўзбек ўғлонларини эслайди. “Зиёрат”да уруш қурбонларини шоира акаси Неъматжон тимсолида хотирлайди.

“Армон” дostonида нафақат ўзбек онасининг, балки бутун оналарнинг бетақрор тимсоли яратилган. Ундаги бир эпизод ниҳоятда таъсирчан. Ширин буви урушга кетган уч ўғлини кута-кута остонада жон беради:

*Онани топшиди, тонгда остонада,
Сўнган кўзларида муз қотган ҳасрат.
Шўрлик жон бермишиди ўша остонада.
Совуқ чапғалида – учта “қорахат!..”(2, 29)*

Ширин буви ўғилларидан келган қорахатларга ишонмайди. У тўшакки миҳланиб, ҳаётининг сўнгги лаҳзаларини кечираётган бўлса ҳам, ўғилларини кутишдан тўхтамайди. Жамол Камол ҳаётини воқеликни ниҳоятда табиий ва китобхоннинг қалб торларини чертадиган даражада тасвир этган. Шоир лирик дostonнинг бадий имкониятларидан самарали фойдаланиб, Ширин кампирнинг изтироб, ўкинч, армонларга тўла қалб дунёсини ҳассослик билан ифодалай олган. “Зиёрат”да ҳам худди шунга яқин лавҳа бор:

*Бедарак нишон, деб очолмай аза
Умидин узмади она меҳрибон.
Энг сўнгги нафас ҳам очиб дарвоза
Йўлда қараб туриб Она берди жон (1, 82).*

Ҳар икки асардаги тасвирда мазмуний муштараклик бор. Уларнинг шрифт қаҳрамони ўғиллари йўлига кўз тикиб, ёруғ дунёни тарқ этадилар. Демак, фақат оналаргагина хос бўлган фарзандга чексиз меҳр туйғуси иккала шрифт томонидан маромига етказиб ифода этилган. Мазкур ҳолатнинг ўқинишлиги ҳам аслида айнан мана шу жиҳат билан белгиланади.

Адабиётшунос М.Мирқосимова истиқлол даври поэмалари ҳақида фикр юритган экан, “Зиёрат”ни бадиий жиҳатдан бўш асарлар қаторига киритади(3, 50). Бизнингча, “Зиёрат” поэмаси хотира характеридаги лирик поэма шифатида истиқлол даври поэмачилигининг бадиий уфқларини кенгайтирди.

Фойланилган адабиётлар

1. Ҳожиева О.Назokat. – Т., 2007.
2. Жамол Камол. Достонлар. – Т., 1978.
3. Мирқосимова М. Суз изтироблари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ ОБРАЗ ЯРАТИШ МАҲОРАТИ

*Нодира ДАВЛАТМУРАТОВА,
Нукус ДПИ магистранти*

Абдулла Қаҳҳор XX аср ўзбек адабиёти хазинасига реалистик ҳикоя, кнса, роман, драматик асарлари ва бадиий таржималари билан муносиб кнса қўшган буюк сиймолардан биридир.

Абдулла Қаҳҳорнинг серкирра ижоди адабиётшуносликда атрофлича тадқиқ қилинди ва ўрганилмоқда. Озод Шарафиддинов, Матёкуб Қўшжонов, Бахтиёр Назаров, Умарали Норматов, Иброҳим Ҳаққул сингари адабиётшунос олимларнинг тадқиқотларида Абдулла Қаҳҳор ижодига хос фазилатлар очиб берилган. Айниқса, бугун – эркин ва холис мезонлар несида адабиётни ўрганиш ва тадқиқ қилиш даврида адиб ижодининг ҳали очилмаган янги қирраларини кашф этишда муносиб ишлар амалга оширилмоқда.

Шу маънода, А.Қаҳҳорнинг образ яратишдаги маҳоратини бугунги кун нуқтаи назардан таҳлил қилиб, асарлари мисолида асослаб бериш ўринлидир.

Адибнинг «Сароб» асари нотинч йиллар руҳига ҳамоҳанг асар бўлиб, у давр воқелиги тасвирига бағишланган биринчи романдир. Унда жамиятдаги мафкуравий кураш тасвирланган.

Асарда сюжет линияси, асосан, ёш ёзувчи Раҳимжон Саидийнинг образи орқали шаклланади. Романда батафсил тасвирланиши жиҳатидан унга тенг келадиган бирорта образ йўқ. Саидий билан қарийб баробар асарга киритилган Мунисхон ҳам асарнинг кўпгина қисмларида иштирок этмайди. Ўчимга етмасдан асардан чиқиб кетади. Асардаги муҳим ўрин тутадиган бошқа образлар ўрни-ўрни билан пайдо бўлади ва керак бўлмаган вақтда асардан чиқарилади. Бу Абдулла Қаҳҳорнинг образлардан ўз нуқталарида самарали фойдаланиш маҳоратини кўрсатади.

«Саробда» Абдулла Қаҳҳор Саидий тақдирини батафсил тасвирлайди, Муродхўжа домла, шаҳар маориф бўлимнинг мудири Салимхон,

адабиётшунос Аббосхон, терговчи Мирза Муҳиддин, Мунисхон, Сорасхон журналист Ёқубжон, савдогар Мухторхон каби бир қатор образларнинг унинг хос характери, ички дунёси, рухияти, мақсаду ниятларини ёрқин акс эттиради. Айниқса, Муродхўжа домла характери жонли ва тўлақонли гавдаланади.

Ёзувчи образ яратишда турли тасвирий воситалардан, психологик таҳлил санъати имкониятларидан маҳорат билан фойдаланган. Масалан Саидий ва Мунисхоннинг рухий ҳолатини адиб усталик билан тасвирлайди.

«Сароб» романида ортиқча воқеа ва кераксиз образнинг ўзи йўқ. Шунинг билан бирга, асар драматизми кучайтирилиб, конфликт кескинлаштирилган.

Абдулла Қаҳҳор ажойиб ҳикоя, қисса ва романлар яратиш билан бирга адабиётнинг энг қийин жанри бўлган драматургия соҳасида ҳам ўз истеъдодини намойиш этди. Адибнинг драматургияда кўтарган мавзулари ҳанузгача долзарб бўлиб турибди. Унинг «Янги ер», «Оғрик тишлар», «Тобутдан товуш» («Сўнги нусхалар») каби комедиялари ўзбек драматургияси тараққиётида янги босқич бўлди.

«Янги ер» асарида адиб замондошлари образи, ёрқин характери яратишда катта ютуқларни қўлга киритган. Комедияда Дехқонбой, Ҳафиз ва Кўзиев каби софдил, виждонли ёшларнинг умумлашма образлари, Маннон ака сингари меҳнатсевар, содда, ҳалол, бироқ манманликка берилган ўжар киши образи, шунингдек, Ҳамробуви ва Холнисога ўхшаган самимий ва меҳрибон она образлари иштирок этади. Драматург бу образларни яратинда миллий хусусиятлардан, миллий характер белгиларидан синчковлик билан фойдаланган. Асарда бу образларга кам ўрин ажратилган бўлишига қарамай, драматург уларни жонли ва ҳаққоний акс эттиришга муваффақ бўлган.

Пьесада комик ҳолатлар тасвири анча, юмор кучли. Асар тили ширин ва образли. Ҳар хил ибора ва ифодалар воситасида сўз ўйинлари, кўчма маънолар усталик билан ифодаланади. Асар қаҳрамонларидан бири Одиловнинг теран фикри эса халқона содда ва образли қилиб баён этилади.

«Оғрик тишлар» комедиясида жамият тараққиётини идрок этадиган кишилар эмас, балки келажак йўлига тўсиқ бўлаётган шахслар тасвирланганининг гувоҳи бўламиз. Бу, албатта, асарнинг жанр хусусияти билан боғлиқ. Комедияда заҳарханда кулги — ҳажв устун туради. Драматург маҳорати шундаки, у асарнинг марказий образларидан бири Заргаров сингари нопок иллатларни акс эттирувчи кимсаларни фош этиш асосида ҳалолликни, инсонийликни, адолатни тарғиб этади. Заргаровнинг шармандаю шармисор бўлишини кўрсатишда сатирадан усталик билан фойдаланади. Натижада, Заргаров образини жонли ва жуда ишонарли кўрсатишга эришади.

Хулоса қилиб айтганда, ўтган асрнинг мураккаб муҳитида яшаб, ижод қилган, адолатни ўзига байроқ деб билган сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиётини бетакрор бадиий образлар ҳисобига бойитди ва адибнинг бу борадаги тажрибаси ҳар бир ўзбек ёзувчиси учун бугун маҳорат мактабидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. А.Қаҳҳор. Беш жыллик. Биринчи жилд. Сароб. Ҳикоялар. – Тошкент, 1987.
2. М.Қўшжонов. А. Қаҳҳор маҳорати. – Тошкент, 1988.
3. О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. – Т., 1988.
4. У.Норматов. Ҳақиқат ва сароб// Ёшлик, 1987. № 10.

ЖАДИДЧИЛИКНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИЛДИЗЛАРИ

*Эшназар ЖАББОРОВ, ТермизДУ ўқитувчиси,
Мақсуда ХУДОЙБЕРДИЕВА, ТермизДУ талабаси*

XIX асрнинг 90-йилларида бошланган маърифатпарварлик-жадидчилик ҳаракатининг илдизлари, шубҳасиз, Волга бўйлари (Идил-Урал)га бориб ташланади. Бу ерда пайдо бўлган кучли маърифатпарварлик ҳаракати вилоҳчилик интилишлари билан қўшилган татар жадидчилик ҳаракатини янги келтирди. Бошқа минтақаларда кўзга ташланганидек, жадидчилик бу ерда ҳам дастлаб мактаб таълим тизимини ислоҳ этишдан бошланди. Мазкур таълимбўсуни XIX асрнинг 2 ярмида Хусайн Файзхонов (“Мактаб ислоҳоти” дастури), Шаҳобиддин Маржоний (шоғирдларнинг ўзи тузган амалий дастур) билан бошлаб берди. Аммо уларнинг илғор ғоялари ўз вақтида ҳаётга сиёмангина тадбиқ этилди. Шаҳобиддин Маржоний ғоялари мадраса тизимининг янгиланишига ёрдам берди, ҳолос.

Шунга қарамай, таълим тизимининг ислоҳ этилиши XX аср бошларида татар руҳий ва маънавий маданиятида руй берган уйғонишнинг бош омилдир. Татаристонда жадидлар билан қадимгилар ўртасида бошланган ҳаёт-мамот кураши, ёш татар маърифатпарварларнинг Ўрта Осиё, хусусан, ўзбеклар кўп яшайдиган ҳудудларга келишига сабабчи бўлган бўлса, иккинчидан, жадидларган матбуот, адабиёт ва театр ёрдами билан халқни ўнган оғдириш улардан мадад олиш ва айни пайтда улар ўртасида ўзларининг илғор ғояларини тарқатиш инқонини берди. Қозондаги “Муҳаммадия”, Уфадаги “Олия” ва “Усмония”, Оренбургдаги “Хусайния” мадрасалари тарқали ҳам жадидчилик ғоялари кенг халқ оммаси ўртасида тарқалди.

XIX аср ўрталарида – XX аср бошларида Русия, Туркистон, Кавказ (Озарбойжон), Идил-Урал ва Қримда янгиланишга интилиш жараёни оммавий тус олганини кузатиш мумкин. Шу ўринда ўз даврининг энг кўзга кўринган сиймоси, назарий ва амалий фаолияти билан жадидчилик ҳаракатининг шаклланиши ва ривожига бекиёс ҳисса қўшган Исмоилбей Ғаспирали ҳақида гапирмаслик мумкин эмас.

Дастлаб, бу улуғ инсон дунёқарашини шакллантиришга хизмат қилган омилларга назар ташлаш лозим. Исмоилбей Ғаспирали устози Шаҳобиддин Маржоний ижодидан руҳлангани ҳақида кўп ёзади. Дарҳақиқат, Шаҳобиддин Маржоний (1818–1889) ўз даврининг жасоратли кишилардан бири эди. У Бухородаги “Мир Араб” ва Самарқанддаги “Шердор” мадрасаларида таҳсил олиб, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рашид, Ал-Мааррий, Ибн Халдун каби олимлар, Саъдий, Фирдавсий, Румий, Ҳайём, Низомий, Навоий каби шоирларнинг асарлари билан яқиндан танишади. 1849 йили ватанига қайтган Шаҳобиддин Маржоний “Муҳаммадия” мадрасасида имом-хатиб ва мударрис бўлиб ишлайди. Йигирма икки йил мобайнида юзга яқин шоғирд етиштиради, 24та асар ёзади. Бундан ташқари, 1876 йил 12 сентябрда очилган рус-татар ўқитувчилар мактабида тўккиз йил муаллимлик қилади. “Мустафод ул-ахбор фи ахбоби қозон ва булғор” номли асари унга катта шухрат келтиради(4).

Шаҳобиддин Маржонийдан аввал яшаб ижод қилган ва маърифатпарвар-жадидчилик ғоялари туғилишига замин яратган яна бир

унутилмас сиймо Абуносир Курсавий эди. Абуносир Курсавий (1771–1819) Миллий уйғониш ҳаракатининг йирик вакили сифатида майдонга чиқди. Бухоро ва Самарқанд кутубхоналарида мумтоз ислом олимлари ва файласуфларининг асарларини ўрганиб, уларга ўз муносабатини билдириб, ўз фикрларини “Ал-иршодуд ил-ибод” номли асарида баён қилади ва мунозазибонлар қаршилигига учрайди(1).

Қозон татарлари ўртасида миллий уйғониш ҳаракати вужудга келишига катта ҳисса қўшганлардан яна бири Иброғим Халфиндир (1778–1879). У 1819 йили ёзган “Аҳволи Чингизхон ва Темур” номли китоби билан донорлик қозонади. 1812 йили Қозон университетига татар ва араб тиллари ўқитувчиси этиб тайинланган бу олим 1823 йили Шарқ адабиёти профессори даражасига эришади.

Маржоний изидан борган зиёлилардан ташқари, 1789 йили Уфада Екатерина II фармони билан ташкил этилган “Руҳоний мажлис” (“Духовное собрание”) аъзоси бўлган баъзи қозилар – қози Абдурашид Иброҳим, қози Ризаиддин Фаҳриддин ҳам маърифатпарвар-жадидлардан эдилар.

Ризаиддин Фаҳриддин (1858–1936) йирик исломий файласуф, тарихчи ва маърифатпарвар сифатида нафақат татар ва бошқа халқлар ўртасида, балки бутун мусулмонлар оламида машҳурдир. У 1906 йили “Руҳоний мажлис” қошидаги қозилик лавозимини тарк этиб, Оренбургда “Шўра” журналнинг нашр эта бошлайди. 1922 йили марҳум Олимжон Барудийнинг ўрнига муфтий этиб тайинлангач, диний, педагогик ва тарихий асарлар ёзишига қаратилган фаолиятини янги куч билан давом эттиради.

Диний билим соҳибларидан Олимжон Барудий, Хайрулло Усмонов, Ҳоди Мақсудий, Қозондаги Рус-татар мактаби ўқитувчиси Шоқиржон Тоҳирий, шу мактабдан етишиб чиққан Айёз Исҳоқий ҳам янгилашни ҳаракатининг фаол ташвиқотчилари сифатида таниладилар.

Татар маърифатпарварлар-жадидчилик ҳаракати ҳақида сўз борганда, 1908 йил 10 январдан Оренбургда чоп этила бошлаган “Шўра” ижтимоий-маърифий адабий-публицистик журнални тилга олиш жоиз. Олтин санъати билан шуғулланган таниқли татар шоири Зоқир Ромиев (Дардманд) бу журналнинг ношири, Р.Фаҳриддин эса бош муҳаррири эди. Журналнинг таҳрир ҳайъатида ўзбек зиёлиларига ҳам яхши таниш Фотиҳ Каримов, Кабир Бақир, Шариф Камол каби таниқли татар жадидлари бўлишган. Журналда нафақат татар ва бошқирд ёзувчиларининг асарларигина босилмай, унинг саҳифаларида Ҳофиз, Умар Хайём, Саъдий, абу ал-Мааррий, Навоий, Низомий, Мирза Фатали Охундов, Фузулий, Махтумқули, Номик Камол ҳаёти ва ижодига бағишланган мақолаларга ҳам ўрин берилган. Ўзбек журналистлари ва ёзувчилари ҳам журнал фаолиятида иштирок этганлар.

Журнал 14та доимий рўқнага эга бўлиб, уларга бутун мусулмон оламини қизиқтирган масалалар ёритилган. Журналнинг ғоявий ва маърифий йўналиши ҳақида “Буюк кишиларнинг сўзлари” рўқнида берилган куйидаги ҳикматли сўзлар орқали ҳам тасаввур ҳосил қилиш мумкин:

“Орзу нажот бермайди, фақат ҳаракат нажоткордир” (Г.Ибсен).

“Ҳаёт доимий ҳаракатдадир” (Л.Н.Толстой).

Журнал ўз фаолияти билан маърифатпарвар-жадидчилик ҳаракатининг Миллий уйғониш ҳаракатига айланишига катта ҳисса қўшди. Татар

бошлари “Шўра” журналининг туркий халқлар орасида катта муваффақият қозонишидан рағбатланиб, “Вақт” газетасини ҳам нашр этдилар.

Элгиборлиси, юқорида номлари зикр этилган зиёлиларнинг аксарияти Бухоро, Самарқанд ёки Хива мадрасаларида таҳсил кўриб, Марказий Осиё муассисларида дунёга келган у ёки бу тариқат йўлини тутган эдилар. Уларга ўрни асарларда яшаб ўтган мутафаккирларимиз асарлари қанчалик маънавий бадиий берган бўлса, Исмоилбей Ғаспирали ва унинг ҳамфикрлари илгари турган гоёлар ҳам шунчалик катта таъсир кўрсатади. Демокчимизки, XIX аср фикрлари XX аср бошларида Туркистонда вужудга келган маърифат-таълимчилик ҳаракатининг илдизлари тупроғимизда ниш урган эди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ

1. Рустам Шарипов. Тарих ва замон / Ҳаёт ва қону. – Т., 2001, №6.

НАЗАР ЭШОНҚУЛНИНГ “ҚОРА КИТОБ” ҚИССАСИДА РАМЗИЙЛИК

*Дилшод ХУРСАНОВ,
СамДУ магистранти*

Инсон тафаккури, фикрлари билан бир қаторда ижтимоий ҳаёт ҳам ўзгаради. Ҳаёт ва дунёқараш ўзгардимми, ўз-ўзидан адабиёт мазмуни ҳам ўзгара боради. Назар Эшонқулнинг “Қора китоб” қиссаси фикримизни маълум даражада тасдиқлайди.

Асарнинг сюжет линияси ретроспектив сюжетга асосланган бўлиб, ноқасалар ривожини давомиди қаҳрамон характеридаги ички курашлар, руҳий бир исён жараёнида унинг ҳаётида туб бурилиш бўлган ҳолатни кўради. Бу таъсир хусусияти маълум маънода қаҳрамон ирода йўналишини белгилаб беради. Адиб кўпроқ рамзий маъно касб этувчи детал ва образлар орқали китобхонни жалб қилишга ҳаракат қилади, тасвир воқелигини аниқ бир гоёмчий йўналишга бўйсундиради.

Бироқ асардаги бош масала худбинликка, такаббурликка берилган, аммо буни кеч англаган зиёли инсонни тўғри йўлга қайтиш масаласидир. Жамиятимиз ўз табиати, мохияти билан руҳан соғлом кишилар жамиятидир. Қиссанинг бош қаҳрамони ҳам аслини олганда худбин эмас. У шундай бир шароитга тушиб қолган, ўзида худбинлик пайдо бўлганлигини онгли равишда сезмай қолади. Бошқача қилиб айтганда, ундаги бу хусусиятга маълум бир шароитнинг маҳсули деб қараш мумкин. Уни ўша биқик шароит, ижтимоий муҳит “ғижимлаб ташланган қоғоз”га айлантиради. У янаб ўтган умрининг маънисизлигини жуда кеч англайди.

Бу хусусиятни асардаги туш тасвирида теранроқ англаймиз: *Биласизми, тақсирим, ўша олис тушимда бир кун узоқларда қизғин туман қоплаган оқшом пайти сел гирдобига чўкиб кетган бир одамни кўриб қолдим, чўқаркан, у жсон ҳолатда қичқирди – унинг қичқиргидан тушимнинг деворлари зириллаб кетди, сўнг у кўпириб оқаяётган тим қора лойқа остида кўринмай қолди. Мен уни абадий чўкиб кетганини англадим – ўша чўкиб кетган одам мен эдим, тақсирим, сиз кўриб турган ва ҳар кун гуноҳкор,*

қуёшни олқишлаб уйғонадиган шунчаки жасад, ўша чўкиб кетган одамнинг қичқириси, холос(1, 194).

Тасвирдан кўринадики, у ўзининг таҳқирланганлигини, бир сўз билан айтганда, ҳақоратланганлигини бутун вужуди билан ҳис қилади. Унинг кайфи шу даҳшатли ҳиснинг даҳшатли масканига, рухий олами эса мисолан драмалар ўчоғига айланди. Асар қаҳрамони боши узра трагик ҳислар қанча қоқа бошлади. У бу қанот шарпаларини баралла сездди. Шунинг учун ҳам унинг руҳиятида кечаётган ҳислар туғёни ўз кизини ўлдириш даражасига етди. Чинакам галлюцинациянинг бошланиши ундаги кўркув, ваҳима, даҳшат, ўлим ҳисси билан боғлиқ. Бу туйғу кун сайин кучайиб борар, унинг бутун хаёли ёлғиз шу ўй билан банд эди. Зотан, худди шу ҳиснинг кучайиши унинг ички дунёсидаги трагик динамика эди. Ушбу динамика туфайли бу ҳис янги, ёвузлик туйғусига айланади.

Асар қаҳрамони ёшлигида бир китоб ўғирлаб, сўнг ўша китоб таъсирида тушиб қолади. Унинг кейинги ҳаёти ўта драматик тарзда кечади. Унинг рухий изтироблари, огир кечинмалари, ўша китоб таъсирида вужудга келиши Китоб таъсирида дунёни қайтадан ўзгартирмоқчи, янгидан кўрмоқчи бўлади. Ўша йўлда иккала ўғлини қурбон қилади. Ўша китоб “иблис” китоби бўлиб, асар қаҳрамонининг қисмати ва тақдирига айланади. У ўзини англаб етган чоғида бу тақдирдан, қисматдан қочиб кетолмайди. Китобни улоқтиришни кўчага ташлаб келади, ҳатто ёқиб юборади. Бироқ китоб унинг жавонидини ёстиғи тагидан, столи устидан чиқаверади, пайдо бўлаверади. Ёзувчи қиссада қаҳрамоннинг ўғил ва кизини ҳам рамзий образлар воситасида гавдалантиради. Бу орқали ижодкор тириклик, ҳаёт, ёвуз мақсадлар ва қандай оқибатларга олиб келиши ҳақида фикр юритади. Унинг кичик ўғли “кўркув мусикаси”ни яратади. Бу мусикада “пақ-пуқ”, гумбирлаш, ўқ овозлари ялангоч елкага тушаётгандай қамчининг шарап этган товуқнинг эшитиларди... Ора-сира гумбирлаш эшитилар, сўнг яна кимларнинг эди чинқириқлари келарди. Катта ўғли чизган суратда эса ...кенг ва бийдай дала қайдандир кўнгир рангли тоққа бориб туташар, кун шафақ пайти, тоғ чўққилари ортида сўнаётган ярим қуёшнинг атрофга хира нур сочиб тургани тасвирланганди. Далада одамларнинг суюклари қалашиб ётар, улар қоп-қора эдилар. Тогда қалашиб ётган суюклар ва қовжираган майсалар, минглаб саждага бош қўйган одамлар бошида қўлларини кўкка пайи қилганча қоп-қора кийимда улугвор ва голиб қиёфада чўққисоқол турар, у ўзига сажда қилаётганларга кибр ва музаффар нигоҳини қалаб, гўё кўзи билан кўкни парчаламоқчидай турарди(1, 226). Қиссадаги ушбу тасвирларда “Кўркув мусикаси”да ҳам “Исён” суратида ҳам ўзига ҳам рамзийлик бор. Бу, бир жиҳатдан, ҳар иккала ўғил характери ва руҳиятини очишга қарагинин бўлса-да, қиссанинг моҳиятини, тўғрироғи, асар ғоясини очишга ҳам имкон беради. Иккинчидан, аниқ салбий муносабат, инкор руҳи кучли, ходисанинг даҳшатли манзараси кескинлаштирилганлиги қабариқ ҳолда чизилади. Воқеликнинг фожиавий моҳиятини бутун зиддиятлари билан китобхонга етказишга ҳаракат қилади. Ҳатто бу суратни “дунёни тозалаш ва ўзгартирини” дея баҳолаши ҳам бежиз эмасди.

Маълум давр ижтимоий муҳити абсурд адабиётнинг, абсурд инсон образининг туғилиши учун замин тайёрлади. Етмиш йиллик ваъда, орзу

умидларнинг пучга чиқиши, жаҳонда энг адолатли, бахтли боқий деб жар солинган тузумнинг истиқболсиз, энг илғор, бирдан-бир тўғри қараш солинган марксча-ленинча таълимотнинг ярқисиз бўлиб чиқиши қўлларни сирасимага солиб қўйди. Бу ҳол ҳаётини, бор заковатини шу маънисиз таълимот йўлига тиккан, адашган, эндиликда ақлини таниб мудроқ вужуди ўнгонган одамлар учун мислсиз фожиа бўлганлигини ҳис этамиз. Турғунлик йилларида ҳам собиқ шўро даври ҳаётининг салбий томонларини, адолатсизлик ва шафқасизликларини оз бўлса-да, кўрсатувчи асарлар яратилган эди. Бироқ бутун бошли ижтимоий тузумнинг, шу тузум учун ҳаётини тиккан шахс фожияси, унинг бемаънилигини изчил тасвирлаган асарларнинг пайдо бўлиши учун кейинчалик шароит вужудга келди. Зеро, шайх қахрамони таъкидлаганидек: *Мен қизим бошида турганча ҳаммамиз, қаним, ўғилларим, ўзим-бутун инсоният шу пайтгача бўшлиқ ичида яшаб келганимизни, шу пайтгача орзу қилиб, интилиб, етишиб келган нарсаларимиз ҳам зим-зиё номсиз бўшлиқдан иборат эканлигини англадим* (1, 214).

Зеро, ёзувчи ушбу муҳит орқали қаҳрамон руҳиятида кечаётган турли қийноқлар натижасида, инсон тафаккури ва характеридаги туб бурилиш моҳияти учун замин тайёрлайди. Қаҳрамон характери муҳитга, вазиятга, шароитга, қараб ўзгариб боришини ва қачондир ўзлигини танишига интилишини кузатади. Бу алоқа ва муносабат унинг хислат ва хусусиятларини аниқ намоён қилади. Ана энди у ўз вужудидаги иккинчи "мен"ни енгиб, очикдан-очик унга қарши курашиш жараёнига ўтади. Чўққи соқолни уйдан ҳайдаб чиқаради. Унинг китобини йўқ қилишга тушади. Бироқ бунинг иложсиз эканлигини англаб етгач, шайтонваччалар ва ёвуз қабиҳ ниятларни дунёга келтирувчи (рамзий образ сифатида ифодаланган)-"она" қизини бўғишга тушади. У ўз ҳаёти ва тақдирининг маъно моҳиятини чуқур англаб етади. У яратган "ўтов қурилмасдан туриб вайрон" бўлганини ҳис қилади. Унинг ҳаёти "йўқ нарсани излашга мубтало қилинган инсон" ҳаёти эканлигини билади. Унинг ичида "улкан тошқин бошланган"лиги, шубҳа ва гумонлар бир шахс фожевий қисматини ҳал қилиб, тўғрироғи, уни "адои тамом" қилади.

Англашиладики, қисса табиатида тасвир хусусияти миллий адабий анъаналар, эпик наср тажрибалари, миллий эстетик тафаккурга мурожаат қилиш, жаҳон адабиёти услубий изланишларидан ўрганиб бадий талқиннинг янги имкониятларини кашф этиш билан уйғунлашиб кетади. Ижодкорнинг айна пайтдаги туйғулари, кайфияти ўзига хос шакл ва услубни тақозо этади. Бадий диднинг турфа хиллиги услубий ранг-баранглик ҳамда тафовутланишини таъмин этади. Шу ўринда, тасвир предмети ички ва ташқи омиллар ижодкор иктидори жамият идеали ҳамда ижтимоий тарихий шароит биригидан озикланишини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Н. Эшонкул. Ялпиз хиди. – Т., 2008.
2. Қ. Йўлдошев. Англашнинг азобли йўли // Гулистон, 2005. – 1-сон.
3. А. Улуғов. Ўзгараётган адабиёт манзаралари // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1998. – 6-сон.
4. У.Норматов. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000.

САФАР БАРНОЕВ ШЕЪРИЯТИДА ИСТИҚЛОЛ ТАЛҚИНИ

Ҳамида НУСРАТОВА

БухДУ тадқиқотчиси

Истеъдодли болалар шоири Сафар Барноев мустақиллик йилларида айниқса, баракали ижод қилган эди. Энг сара асарлари билан мустақиллик даври болалар адабиётини мазмун ва шакл жиҳатидан янгиланишига ҳисса қўшди. Унинг бу даврда ёзилган шеърлари, публицистик асарлари, хотира ва эсселари истиқлол фарзандлари – баркамол авлод дунёқаранини маънавиятини бойитишга қаратилганлиги билан эътиборлидир. Бу жиҳатдан айниқса, “Бобом ўғитлари” туркумига кирган шеърлари муҳим аҳамиятга эга. Туркумдан ўрин олган шеърларда бобо образи етакчи ўринда турган Шуниси аёнки, ўзбеклар, умуман, туркий халқларда бобо-бувилар жуда ардоқланади. Уларнинг сўзларини, насиҳатларини қулоққа илган фарзандлар доим камол топиб боради. “Қариси бор уйнинг париси бор” деган мисоли бежиз айтилмаган. Шоир ҳам ўз ўғитларини боболар тилидан баён этади:

Бобом дерлар:

– Мустақиллик сўзин,

Магзин чақиб ол.

Ҳар бир ҳарфин нишон қилиб,

Кўкрагингга тақиб ол.

Нега “ҳар бир ҳарфин”? Бу саволга шоирнинг ўзи юқорида эслатганимиз сўхбатида шундай жавоб берган: “Мустақиллик туфайли бугунги болалар эркин фикрлашга ўрганди. Тарихни билди. Ота-боболарини таниди... Шоир мустақиллик сўзини шунчаки эрмакка айтиб бўлмаслигини, бу сўзни айтиш ва бу кунларни кўриш учун қанчадан-қанча мардлар зорикиб жонларини фидо этганларини бобо тилидан алқов шаклида (Алпомишюрма бўлсин!) баён этади. Бобо болаларни ақли, жасур, ўз сўзига эга бўлишига ундайди, бўш, баёв, ношуд болаларни “мустақиллик хуш кўрмаслигини” уқтиради. Ватан, халқ унга кўз тикиб, умид билан қараётганини эслатаркан, шоир истиқлол боласи қалбида уни асраш, Ватанга муносиб бўлиши туйғуларини тарбиялашни кўзлайди.

“Ўзбекнинг болалари” шеърда шу гоё янги тароват касб этган Шеърда “Ўзбекнинг боласи қандай бўлиши керак?” деган саволга жавоб топасиз. Шоир мустақиллик болалари Алпомишга ўхшашини орзу қилади, уларни бургутдай юксакликни кўзлаб учишга ундайди. Ўзбек болалари ёш йўлини тўсолмаса, “кундуз бизга кеча”га айланишидан огоҳлантиради. Бундай йигитлардан Барчинлар ҳам кечишларини уқтиради.

С.Барноевнинг маҳорати шундаки, у қиска мисраларга катта мазмунни жойлай олган. Шеърда лирик чекинишга ўрин берилиб, ўтмишдаги қори, совуқ кунларни эслаш орқали бугуннинг қадрига етиш зарурлигини уқтирилади. Шоир шеърда халқ мақолини ўзгартириб: *Оққан дарё тинмади, Иродамиз синмади* шаклида қўллаб, халқ иродасининг буюклигига таҳсиллар айтиди. Шеър ниҳоясида эса **Ўзбек** болалари жаҳонга чиқишини, миллиан номини дунёга танитишини истаб, бу эзгу ниятни образли тарзда: *Дунё бугун Сизларга Йўлламоқда Ассалом!* сатрларида ифодалайди. Шоир мустақиллик болаларига ҳавас қилади, уларни олқишлайди:

*Мустақиллик болалари, умрингиз тўлиқ бўлсин,
Улуғ юртда яшайсиз, ризқингиз бўлуғ бўлсин!*

Бу мисралар шеър охирида яна такрорланади. Лирик чекиниш қилиб, бундай контраст усули орқали истиқлолнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнига аниқ урғу беради. Шоир мустақиллик болаларини *Эрк богининг гулларига* танитади. Улар учун дунё дарвозалари – зиё дарвозалари бўлиб очилганини таъкидлайди. Яқин ўтмишда *минг йилликка пойидор* Ўзбекистон деган юрт борлигини билмай армонда ўтганлар қанча, энг аламлиси шуки, *Айтолмасди мисраларда Мен деб ўзбек боласи...* Кўпчилик шеърларда, юқорида айтиб ўтганимиздек, контраст усулидан фойдаланиш, бугун билан ўтмишни муқолаш орқали ғоявий талқин тиниқлашувига эришилган. Мустақиллик болалари умри гўзал ва фаровон бўлиши истаги билан шеър интиҳосига етти.

Шоир шеърларида образлиликка алоҳида эътибор беради, айниқса, мустақиллик даврида ёзилган асарларида бу хусусият бўртиб кўринади. Биргина *Ўзбекистон ўз номини кундан олган* сатрида юртнинг кундай ривожлиги, серкуёшлиги, чирой очиб бораётганлиги, келажаги ойдинлигига бўлиб истиора воситасида ишора қилинган. Шу боис шоир: *Ўзбекларсиз, Ўшнинг, олам тамом гариб,* деб ёзади. Мустақиллик иморатини кураётганларни эса *Омонликнинг қўргонини кураётир, Энди кўзин очаетган Атомишлар...* дея таърифлайди.

Шоир кўп шеърларида бугуннинг, мустақилликнинг кадрига етиш учун кўпроқ ўтмишга, тарихга назар солади. Бундай ретроспектив усул шоир таъкидламоқчи бўлган ғояни янада бўрттириш ва таъкидлашга хизмат қилади.

Шоирнинг болаларни эркин асрашга, юртни ҳимоя қилишга даъват қилувчи бундай асарлари китобхон маънавий оламини бойитиб, мустақилликни асрашга ундаб бораверади.

«ҚУТЛУҒ ҚОН»ДА МИЛЛИЙ АНЪАНАЛАРИМИЗ

*Гулноза ОРИПОВА,
Қўқон ДПИ ўқитувчиси*

1916 йилги миллий озодлик ҳаракатларига бағишланган «Қутлуғ қон» романи адабиётимиз тарихида ўзига хос ўринга эга. Ўзининг эпик қўлами, бундай етуклиги ва тасвирнинг тиниқлиги билан бу асар ўзбек насри тираққийида алоҳида аҳамиятлидир. Мақолада «Қутлуғ қон»даги давр ноқсалари ва ижтимоий зиддиятлар ҳақида эмас, балки бу асарда тасвирланган миллий урф-одатлар ва миллий анъаналар хусусида сўз юритмоқчимиз.

Ўзбек асарнинг бошидаёқ Йўлчининг тасвирида: “Қаҳратон кишида яшаг оёқ муз босиб, саратонда қизғин қум кечиб, иссиқда, совуқда обдон яшган... очик ёқали кўйлаги, устидаги олача тўнли бизнинг йигит”(2, 3), деб олдиди қишлоқ йигитининг миллий тасвирини беради.

Асарда меҳмоннавозлик сингари урфларимиз ҳам акс этган. Шу билан бирга миллий қадриятларимиздан бўлмиш кўплаб касб-хунарлар ҳақида ҳам ўз ўрнида айтиб ўтади. Жумладан, романдаги Ёрматнинг ўз аёли хусусида:

«хўжайиннинг қизи учун палак, дорпеч, кийик тикади», Мирзакаримовнинг тилидан «хайит кунлари Кўмирсаройда кўғирчоқбозлик, «Чодир хай! Булар эди» сингари сўзларидан ҳамда «Мирзакаримбойнинг ... чит растаси базозликка, шохифурушлик растасига туташар эди» каби парчаларда ҳам буни англашимиз мумкин.

Халқимизнинг улоқ, чавандозлик ва кураш сингари ажойиб анъаналари борки, улар ҳақидаги лавҳалар асарнинг миллий руҳини янада бойитган.

Асарда бола тарбиясида муҳим аҳамият касб этадиган халқ оғзаки шеърлари ва уни энг биринчи тарқатувчилари аёллар ҳақида ҳам сўз борган. Романида Нурининг овсини Ойсара ҳам «ҳар окшом ўз болалари билан танча атрофида тўлдириб, китоб – «Маликаи Дилором», «Бўз йигит», «Санобар»ни ўқиб эди» ва фарзандлари қалбида миллий меросимизга бўлган меъриё шакллантирарди.

Андиша, ор каби улуғ бир фазилат борки, бу айниқса, ўзбек характери учун хос. Шокосимнинг «...мардикорликка тушмаган. Гадоилиқдан ўзини яхши, минг марта яхши»², деганида тиламчилик қилиб кун кўришдан оқ қилган йигитни кўрсак, бошқа бир ўринда,, «чол қайнога... Марямхонини ғариблиги, ҳам айниқса, кофир қизини дини исломга мушарраф қилиш тонгла савоби тегади» деган андиша билан севишида халқимизга хос мусофир ва ғариб кўнгилларга нисбатан бағрикенгликнинг гувоҳи бўламиз.

«Қутлуғ қон»да миллий анъаналаримизнинг гултожи ҳисобланадиган тўйлар ҳақида бир неча тасвирлар жой олган. Уларда адибнинг минини бўёқлардан фойдаланиши таҳсинга сазовор: миллий чолғу асбобларинини навоси-ю давранинг ўзбекларча шавқи, миллий либосларгача усталик билан мужассам этилган. Нурининг тўйи тасвирида қиз узатиб боришнинг қизини удуми акс этган: «Кувёнинг ҳовлиси ўртасида катта гулхан ёнарди. Қизларни чирмандалар хавони янгратади. Тошкентнинг донг чиқарган яллачилари шўх, жонли кўшиқ...ни куйлаб, гулхан атрофида рақс этадилар. Нури наҳа, остида... Маҳалласининг шумтака эркак болалари «келин чимчилаш» деган эски одатга жуда риоя қилишар эди. Бир қарич тирранчалар хотинлар орасида секингина сукуладиларда, келинни чимчилаб қочадилар. Нури ... «химм» деб тишини-тишига босади».

Асарда болалар ўйинлари билан бирга халқ мақоллари, маталларидан ҳам унумли фойдаланилган. «Бир терининг ичида қўй неча озиб, неча марта семиради», «илоннинг ёғини ялаган одам эди», «олтин олма дуо оли» «ўлмаган кул ҳар нимани кўраверар экан» сингари мақол ва маталлар ҳам асарнинг миллийлигини ва бадиийлигини очишга яқиндан хизмат қилган. Айниқса, Мирзакаримбой томонидан айтилган «...Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди» мақолида ўзбек халқи учун ернинг қадри ниҳоят даражада баландлигини, шу билан бирга бир даврлар хасис, текинхўр деб таърифланган Мирзакаримбойнинг ишбилармон, ернинг «тили»ни ва баҳосини билган тadbиркор кишилигини англатади.

Умуман олганда, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи ўзининг ҳар жиҳати билан ҳам, акс этган миллийликнинг устунлиги билан ҳам бошқа асарлари орасида ажралиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
2. Ойбек. Қутлуғ қон. – Т.: 1969.

АХЛОҚИЙ МУАММОЛАРНИНГ МАЖОЗ ОРҚАЛИ ЁРИТИЛИШИ

*Феруза КУРБОНОВА,
Кўқон ДПИ ўқитувчиси*

Ёзувчи Нормурод Норқобилонинг қисса ва ҳикояларида ҳайвонот ва наботот, қисман жамодот оламининг турфа “вакил”лари тимсоллари ёритилиб, улар воситасида инсон маънавиятидаги ижобий ва салбий ҳолатлар тасвирланади ҳамда улар инсон ҳаётида юз бериши табиий бўлган ҳолатлар ҳақида мушоҳадалар қилишга ундайди. Таниқли адабиётшунос А. Рауфов ёзувчи Н.Норқобилон қисса ва ҳикояларидаги ана шу хусусиятлар ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: “Унинг асарларида ҳайвонот ва инсон аро мураккаб муносабатлар тасвирланади. Ёзувчи гоҳо наботот (яшил табиат), гоҳо жамодот (тоғ-у тошлар, қир-адирлар) оламига назар ташлайди. Унинг “Қишлоқ ҳам йиғлайди” қиссасида инсон ва тош, тоғ ва одам боғлиқлиги муҳорат билан очилган. Ҳайвонот оламини яшил дунё – набототдан ажратиш мумкин эмас. “Пахмок” қиссасидаги айиқ ўзини дўлана, зирк, олма сингари меваларга уради. “Тоғ одами” қиссасининг қаҳрамони Жондош жарликка ачинади. Қояда ўсган даракнинг чайир шохи Жондошни “тутиб” қолади. Ёзувчи ҳайвонот, наботот, жамодот аро алоқаларнинг ўша табиий тасвирига эриша олади. Бу аслида табиий ҳол: ҳайвонот, наботот, жамодот бир ота-она фирзанди; улар одамдай туғилганлар”(1, 4).

Н.Норқобилонинг “Чангалзор ити” қиссасидаги Қоровой худди одам инсон ўсиб-улғаяди. Атрофидаги итларга нисбатан одамлардай “муомала” қилади, яхшисини дўст тутади, ёмонини жазолайди. Одамлар билан алоқада тен ўзини худди одамдай тутади. Уларнинг яхшиликларига яхшилиқ, ёмонликларига ёмонлик билан жавоб беради. “Ғанимлар” қиссасида эса Сифар исмли ўсмир вафот этганида, Толмас бобога кўшилиб Ёлдор бўри ҳам фиғон чекади, ўзини кўйгани жой топа олмайди. Чўнгалла бўри хатти-ҳаракатларида ўз жуфтига садоқат, вафо улуғланган ва бу орқали айрим одамларга ўрнатилган бўларли феъл-атвори намоён қилган. Дарҳақиқат, Чўнгалла бўри эрка, тантик жуфти Оқёлнинг дардида ўзини ўқдан чўкка уради, ҳаётини хавф остида қолдириб, Оқёл жасади ётган омборга ҳам киради.

Бадий асарда қаҳрамон яратиш ва уни характер даражасига кўтариш ёзувчидан катта маҳорат талаб қилади. Характер бадий асар концепциясини ўқувчига аниқ етказиб беради. Ёзувчи яратган ҳар бир қаҳрамон муаллиф бадий ниятини рўёбга чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳар қандай адиб ўз асари қаҳрамонларини ҳаётий тип даражасига олиб чиқишга ҳаракат қилади. Шу қаҳрамон хатти-ҳаракатлари орқали ҳаётий ҳақиқатни бадий ҳақиқат даражасига кўтаришга эришади. Бунда асар қаҳрамони инсон ёки мажоз бўлиши муҳим эмас. Адиб ҳар икки турдаги қаҳрамонда ҳам бир мақсадни – инсонни тасвирлашни кўзда тутади. Шу боис мажозий тимсолларни ўқувчи томонидан инсон тимсоли даражасида

тушунишини таъминлашга эришиш ҳар қандай адибдан катта маҳорат талаб этади.

Н.Норқобиловнинг “Чангалзор ити” қиссасидаги ҳайвонот олами вакиллари бўлмиш итлар ва асосий фигура ҳисобланган Қоровой (ит) адиб яратган энг сара қаҳрамонлардан саналади. Қоровойнинг бошқа итлар ҳайвонот ва наботот оламининг бошқа вакиллари, хатто энг мукаммал жонзот бўлмиш одамлар билан “муомала-муносабатлари”нинг таъзимини ҳам бир инсоннинг ҳаёт йўли тасвирланаётганга ўхшаш мушоҳада туғилган. Қиссани ўқиб, Қоровой саргузаштлари, унинг туғилишидан бошлаб, оқибатлари билан илакишиб кетгунча бўлган воқеа-ҳодисалар тасвири мажознинг ҳақиқат билан чамбарчас боғлиқлиги, яъни маълум бир мажозий қаҳрамон ҳаётдаги маълум бир инсон кечмишини тасвирлаганига ишонч ҳосил қилишига олиб келади. Бу, айниқса, мажознинг “маънавий олами”нинг тасвиридаги ҳолатда аниқ-тиниқ кўринади. Мажознинг ана шу олами инсоннинг маънавий олами сифатида гавдаланади.

Мухит одам боласининг қай йўсинда тарбия топишида муҳим ўрнни эгаллайди, деган гап бор. Бу фикр нечоғлик тўғри эканлигини ҳаётнинг ҳар жабҳасидан топиш мумкин. Бола тарбияси, унинг яхши ёки ёмон инсон бўлиб вояга етишида оиланинг роли, оила ва маҳалланинг ўзаро таъсиридан ҳеч вақт кўз юмиб бўлмайди. Маънавий жиҳатдан баркамол бўлган оиладан ахлоқсиз одам чиқмайди. Ва аксинча, ахлоқ мезонларига риоя қилмайдиган оилалардан дуруст инсон етишиб чиқишига ҳам ишониш қийин. Масаланнинг бошқа томони ҳам бор. Дуруст оилада тарбияланиб вояга етиб бораётган фарзанд ноҳўя муҳитга тушиб қолса, ёмон томонга кетиб қолиши ҳам мумкин. “Чангалзор ити”даги Қоровойнинг кучуклик даври бунинг тасдиқлайди. Чунки Қоровой катта қирнинг этагидаги одам қадами етмаган бир чакалакзорда туғилиб ўсади. Қоровойнинг кўз очиб, илк кўрғини новдалари бир-бирига чирмашган девордай қалин буталар бўлган. Она ит Олапар уни ана шу чакалакзорда дунёга келтирган. Олапар аслида хонаки ит бўлган. Фақат кечроқ ёввойиликни касб қилган. Қоровой шу ёввойилик даврининг ёдгори. Олапар нафсининг кўйига кириб, илик гўшт илинжида эгаси Ҳайдар кўсанинг товукларига қирон келтиради. Бунинг сезиб қолган Ҳайдар кўса уни ўлимга ҳукм этади. Олапар Ҳайдар кўсанинг билагини ғирчча тишлаб, чакалакзорга қочади ва шу ердан қўним топади. Ана шу отасининг тайини йўқ оила зурриёди бўлган Қоровойдан нимани кутиш мумкин! Қиссадаги кейинги воқеалар бунинг нечоғлик ҳақиқат эканлигини далиллайди. Бир оз чекиниш жоиз бўлса, айтиш мумкинки, оилада она ахлоқсиз чиқса, унинг касри фарзандга уради. Бунга мисолни ҳаётнинг воқеалардан ҳам, бадиий асарлардан ҳам истаганча топиш мумкин. Айниқса, ёлғиз аёлларнинг айримлари ҳаёт қийинчиликларига сабр қилмасдан, ёмон йўлларга кириб кетишади. Агар унинг бирорта ўғли ёки қизи бўлса, уларнинг комил инсон бўлиб етишишига ҳеч ким қафолаб бера олмайди. Қоровойнинг тақдири ҳам шундай. Олапар ўз эгасига хиёнат қилган. Қоровойни қандай орттиргани ҳам маълум. Қоровой чакалакзорда яшаб, у ердаги қайноқ ҳаётни кўради. Онаси унга емиш олиб келмагани учун очликдан ҳар нарсага суқ

қилин қарайди, уларни “меники” деб ўйлаб, ташланади, ғашланади: гоҳ боқиниқ нарсаларга етишади, гоҳ қарши зарбага учрайди. Вақт ўтгач, кучга кўчи бориб, онаси ўзи учун олиб келган суякка ёпишади. Онасини ириллаб ишнайди. Олапар илк бора ўз кучукваччасига кучи етмаслигини ҳис қилади. Ўйинчилик бир мушукваччанинг ўлжаси ва ўйинчоғига айланган чалажон ичкини тирналишу тахдидларга чидаб тортиб олгач, илк бор иссиқ кон қилини туяди. Шундан эътиборан унда ов қилмоқ ҳисси уйғонади. Аввал ичкиларга ўрганади, кейин юмронқозикни пойлайди. Сурувдаги қўйларга кўчум қилиб, чўпоннинг итларига таланади. Уч кун ёмон азоб тортиб ётади. Қиссадаги бу тасвирлар ўқилганда, ўқувчи кўз ўнгида Қоровой лақабли ит қилиб, балки бир бебош оиланинг бир бебош фарзанди кечмишлари келтирилгандай туюлаверади. Бунга, шубҳасиз, адиб маҳоратининг меваси, деб қарши лозим. Чунки адибнинг ишонтириш санъати мажозий қахрамонни қилди ҳаётий инсондек тасвирлашга эриша олгани сабаб бўлган. Қоровойнинг бундан кейинги “ҳаёт йўли” бундан ҳам ғаройиб. У шохли қондорларга тахдид қилиб икки оёқли махлуқлардан каттик зарба ейди, қонки итлар билан олишиб гоҳ мағлуб бўлади, гоҳ ғолиб чиқади. Бир ерда қоним топмайди, ҳаёти азобу укубатга айланади. Гоҳ худ, гоҳ бехуд бўлади. Охири-оқибат ёввойилиги ғолиб келиб, бўриларга қўшилиб кетади. Энди, қонинг кейинги тақдири маълум.

Назаримизда, Н.Норқобилов қиссада бир жонзот хатти-ҳаракати, кечмишларини шундай дақиқлик билан кузатиб, ҳис қилиб, Қоровойдек мукамал ит тимсолини ярата олган. Унинг феъл-атворидаги манфий ва оғир-сонда учраб қоладиган мусбат хислатларни кузатиб, беихтиёр бу қонзотнинг итлигига ўқувчининг ишонгиси келмай қолади. Китобхон қиссани ўқиб тугатгач, чуқур ўйга толади, мажоз ҳақиқат билан чамбарчас боғлиқ эканини ҳис қилади ва буларнинг барчаси юксак маҳорат меваси бўлиганига ишонч ҳосил қилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ

1. Расулов А. Шайдолик(сўзбоши). Н.Норқобилов. Бўрон қўпган кун. – Т.: Шарқ, 2007.

РУҲИЙ ОЛАМ ТАЛҚИНИ

Феруза БУРХОНОВА,

ТДПУ магистранти

XIX асрнинг охирида ғарб ва рус адабиёти, санъатида инсон қалбининг ботиний олами, руҳият қирраларини бутун зиддияти ва драматик жиҳатлари билан тасвир этишга эътибор кучайди. Натижада, адабиёт илмида ҳам психологик таҳлил методидан самарали фойдаланила бошланди. Э.Эннекен, В.Вундт, И.Фолкелт, Э.Эльстер, Э.Бертран, Э.Гроссе, А.А.Потебня, Д.Н.Овсянко-Куликовский каби жаҳон олимлари руҳий таҳлилнинг адабиётшунослиқдаги ўрни ва аҳамиятини илмий-назарий жиҳатдан асослаб беришди.

Сўнги даврларда ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида ҳам бу таҳлил усулига эътибор кучаймоқда. Таҳлил ва талқин муаммоларини бағишланган тадқиқотларда руҳий таҳлил методига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Буни модернизмга оид баҳс-мунозараларда ҳам, алоҳида илмий изланишларда ҳам кузатишимиз мумкин. Жумладан, У.Норматов, Б.Каримов, Т.Жўраев, У.Жўрақулов ва бошқа олимларнинг бу бордони изланишлари характерлидир. Б.Каримовнинг “Адабиётшунослик методологияси” номли таҳлил методларига бағишланган ўқув қўлланмасида ҳам психологик таҳлилнинг асосий хусусиятлари ҳақида фикр юритилган.

Психологик таҳлилда ижодкорнинг индивидуал ботиний олами маънавий дунёси, иррационал онг ости ҳолатлари бадий образ ва рамзлар қатида бўй кўрсатади. Зеро, санъат, бадий адабиёт учун инсоннинг тафаккур эврилишлари, руҳий дунёси, индивидуал ўзлиги, ҳис-туйғулари, бир сўз билан айтганда “Моҳият” сари интилиш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг кўра ҳаёт ҳақиқатини фақат рационал тарзда эмас, балки иррационал аниқлаш ҳам муҳим экани ўз исботини топди. Иррационал, яъни англашмас кечинмаларни юзага чиқаради. Руҳий таҳлилда асар қаҳрамони характери, онг ости қатламларига хос кечинмалар талқинига қаратилгани боис унинг руҳияти теранроқ очилади. Бу жараён З.Фрейд ва К.Г.Юнглининг қарашларида ҳам ўз исботини топди. Жумладан, “З.Фрейд инсон психикасида даставвал нисбатан автоном, лекин доимий ўзаро фаолиятда бўлувчи иккита структура – онгсиз “У” (“Оно”, “Ид”) ва онгли “Мен” (“Я”, “Эго”)ни ажратди, кейинчалик уларга “Юқори Мен” (Супер Эго) ни қўшиб юқори “Мен”га жойлашиб олади ва махсус таҳлилсиз “Мен” унинг англамайди”(1, 12). Шунга кўра, “Юқори мен” ҳам инсон психикасининг ажралмас қисмидир. Оламдаги барча нарса ва ҳодисалар ўзаро ҳаракатда ўзгариш ва боғлиқликда бўлгани сингари инсон ички оламидаги “Мен”лари, айтиш жоиз бўлса, минглаб “Мен”лар бир-бири билан ўзаро алоқада ва бу алоқадорлик “Юқори мен”, яъни “Супер Эго”ни ташкил этади. “Юқори мен ҳамма ижтимоий муносабатлар тўпламидан иборат”(2, 5-18). Дарҳақиқат, инсон руҳий олами шунчалик мураккаб, ундаги хаос ҳолатлар, минглаб “мен”ларнинг бетизгин эврилишлари моҳиятини билиш мушкулдир.

Ўзбек модерн ҳикоянавислари ижодини кузатар эканмиз, улардаги олим ва одам тасвирига бўлган янгича ёндошувларнинг гувоҳи бўламиз. Жумладан, Зулфия Қуролбой қизининг “Қадимий кўшиқ” ҳикоясида ҳам инсон кўнгли кечинмалари, руҳий тўлғонишлари, қалб тугўни юксак маҳорат билан тасвирланган. Асарда азалий ва абадий мавзу муҳаббат ва унинг фожеавий қисмати қаламга олинган. Инсон қалбининг гултожи саналгани муҳаббат қаҳрамонлар руҳияти ва қисматига катта таъсир кўрсатади. Ёзувчи ўз севгилисидан айрилган қаҳрамон юрак дардларини, руҳий азобларини ифодалашда турли поэтик воситалардан, жумладан, табиат тасвиридан унумли фойдаланган. “Момақалди роқ ҳамон гулдирар, тинимсиз чакмоқ чақар, олам олов ичида қолгандек эди”(3, 48). Одатда, момақалди роқ ўзининг ваҳимали овози, чакмоқ куйдирувчи учқунлари билан инсонда кўркун туйғусини уйғотади. Бу хол руҳията кўчса-чи? Қалб фожеавий ноласи, юрак

шон бўлиб ёнаётган ошиқ кўзига олам қоронғу, очун дўзах каби кўриниши тибий. Асар қахрамони Султонмурод руҳиятидаги тушқунлик, орзу-хобиларнинг армонли якуни, руҳий зўриқиш парокандаликни келтириб чиқариши З.Фрейд таъбири билан айтганда, “У”, “Мен” ва “Юқори мен” ўртасидаги ўзаро зиддият, психик зўриқишга, яъни неврозга сабаб бўлади. Бу ҳолат Султонмурод руҳиятида ўз аксини топади:

“Султонмурод аста ортига қайтди. Беш-олти одим юргач, қаршисидаги муюлиш четида улкан тош қорайиб туради. Йигит шу тош устига чўкди. Қорғинлик билан нам тошни силаркан: “Қара-я, бир бечора ўтиб кетди-ю, кекки сен билан мен ҳамон бормиз яшаяпмиз... деб қўйди секин.

Шу ерда ўтириб у нималарнидир ўйлаб олмоқчи бўлди. Ўйлаб олиши учун бундан ортиқ қулай ва холи ер йўқдай эди. Аммо ... йигит уч-тўрт қадам нарида шу томонга қараб келаётган Ҳолик амаки билан тегирмончи чолни кўриб асаби бўзилди. Шу ердаям тинчлик йўғ-а. Алламаҳалда кўчада нима бор экан бу чолларга?!”(3, 54-55)

Аслида, Султонмурод кўзига кўринган қора тош бу оламда мавжуд эмас, алламаҳалда уч-тўрт қадам нарида кезиб юрган чоллар эса бу дунёдан кўз юмган кишилардир. Қахрамон ботинидаги қайғу, исёнкор “Мен”лар “Юқори мен” назоратини ёриб ўтган. Султонмуродда руҳий мувозанатнинг бузилиши натижасида шизофреник хасталик, яъни йўқ нарсани бордек кўриш, руҳлар билан мулоқотда бўлиш, васвасага учраш ҳолати содир бўлмоқда. Ҳикояни ўқир экан, китобхонда “Қора тош” бадий деталига қандай маъно-мазмун юклаган? Нега тош қора? каби саволлар пайдо бўлади. Асарни таҳлил қилиш жараёнида бу саволларга жавоб топгандек бўламиз. Одатда, қахрамон ички “Мен”и ёлғизликка интилиш, дарду-дунёси қоронғу бўлган кезларда муюлишдаги қора тошнинг устига чўқар ва адоқсиз хаёл осмонида кезарди. Тошнинг қоралиги–қахрамон руҳиятидаги тушқунлик, армон. Тошнинг муюлишда туриши эса икки олам – фоний ва боқий дунё ўртасидаги оралик. Ёежизга тошнинг нариги тарафида қахрамон кўзига руҳлар кўринмаган.

Ёзувчи асарда тасвирлаган момақалдироқ ва чакмоқ чақишига ҳам ўзига хос поэтик маъно юклаган. Даставвал, асарнинг бошланғич қисмида момақалдироқ қахрамон руҳиятидаги ғалаённи очиб беришга хизмат қилган бўлса, воқеалар ривожиди Шохсанамнинг руҳиятидаги қўрқув, ваҳима туйғусини акс эттиради. У мана шу ваҳима туфайли Эшон хузурига нажот сўраб боради ва бир умрга, ҳаётдан кўз юмгунича бу даргоҳдан кета олмайди. Шохсанам руҳиятидаги бундай ғайритабiiй ҳолат, ички туғён асарда маҳорат билан ифодаланган. “Билмайман, ҳатто тушуна олмайман ўзимга ўзим... Менга нима бўлган? Худди ҳушим ўзимда эмасдай... Мана ҳозир ҳам. Баъзида нимадандир жуда безовта бўламан. Хаёлимга нималар келмайди? Мана ҳозир яна... Мендан нафратлансангиз ҳам арзийди. Мен шунга лойикман... О, йўқ, йўқ”(3, 57).

Инсондаги қалб яраси, руҳий қийноқ, тушқунликни дори-дармон билан даволаш мушкуллиги образ тилидан қуйидагича баён этилган: “Дори-дармонга деб... Ўлсин, қанча дорини ичиб юбордим. Барибир фойдаси

бўлмайди”(3, 58). Демак, инсон рухияти шундай биллурдирки, агар у лар кетса, қайта тиклаш иложсиз, мушкулдир.

Асар поёнида момақалдиروق овози Султонмуродни ўзини осини ундайди. Рухни вужуддан озод қилишга даъват этади. “Тасаввур қил, вужуд улкан чиганоқ, рух шу чиганоқ ичида димиқиб ётган жонивор. Мана энди у озод!” Демак, момақалдиروق – ўлим ваҳдати, Эшон рухини исёнкор қасоси рамзи ҳамдир. Зотан, икки қалбнинг покиза муҳаббат заволига сабаб бўлган ҳам шу момақалдиروقдир.

Ҳикоя китобхонни инсон қалбининг ботиний оламига сайр қилдириш, гуноҳ ва савоб, иймон ва эътиқод каби илоҳий тушунчалар ҳақида ўйланган муайян хулосалар чиқаришга ундайди. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, инсон қалби тилсимли бир дунёдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Б.Каримов. Адабиётшунослик методологияси. – Т.: Мухаррир, 2011.
2. Психоанализ асослари-ўқув-услубий қўлланма. – Т.: 2004.
3. Зулфия Қуролбой кизи. Ўлим ҳеч нарса эмас. – Т.: Янги аср авлоди, 2011.

МАЪРИФИЙ НАСР ТАМОЙИЛЛАРИ

*Умида МАНСУРОВА,
ТДПУ магистранти*

Ўрта асрларнинг машҳур тилшунос олими Маҳмуд Замахшарий тафсири ҳадис, наҳв, луғатшунослик, илоҳиёт ва тил соҳаларини мукаммал билан беназир олимдир. У жаҳон илм-фани тарихида “Жоруллох” (Аллоҳнинг кўшниси), “Устод ад-дунё” (Бутун дунё устози), “Устод ул араб ва-л-ажам” (Араблар ва ғайриараблар устози), “Фахри Хваразм” (Хоразм фаҳри), “Қаъбат ул-адаб” (Адаб аҳли учун бамисоли Қаъба) каби унвонлар билан шарафланган. Пирмат Шермуҳаммедовнинг “Яхшилар баҳори ёхуд Маҳмуд Замахшарий даҳоси” китобида мана шундай улуг олим, адиб, буюк алломанинг шахсий ҳаёти қандай кечганлиги, у яшаган замонда мусулмон оламида қандай сиёсий, ижтимоий, маънавий аҳамиятга эга бўлган воқеалар рўй берганлиги билан танишамиз.

Қомусий олим Маҳмуд Замахшарий ҳақидаги ушбу асар бутун дунё эътироф ётган аллома тўғрисида ўзбек тилида ёзилган биринчи илмий маърифий йирик китобдир. Муаллифнинг Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб бўлган “Ал-Кашшоф”, “Ал-муфассал”, “Муқаддимату-л-адаб”, “Ал-Унмузаж”, “Атвоқ уз-заҳоб” каби асарларини ўрганиб чиққанлиги асарнинг эътиборли жиҳатларидан биридир.

Китобнинг биринчи фасли 1143 йил Гурганж шаҳри воқеалари билан бошланади. Кенг ва баҳаво меҳмонхонага Марв гиламлари тўшалган. Баҳман ёстиқларга суяниб ўтирган Маҳмуд Замахшарий мутолаа билан банд. Толиққанида мутолаадан бош қўтариб олис-олисларга тикилади, болагини хотирлайди. Куз фаслининг ўрталари. Куз фаслининг ўзига хос таровати, гўзаллиги ўқувчи кўз ўнгида жонлантирилади: “Уфқларга туташиб кетган далаларда яна дехқонлар ғимирлаб қолишди. Улар югуриб елиб, экин-тикин ҳосилини йигиб олишга киришишди. Ўт-ўланлар қовжираб, дов-дарахлар

инчолари сарғайиб, дув-дув тўкила бошлади. Яланғочланиб қолган оточиларга илинган мезонлар енгил шабада билан ўйнайди...(1, 9)

Асардан келтирилган бу парча ҳаётни, теварак-атрофни, одамларнинг руҳий ҳолатини тасаввур қилишга ёрдам беради. Ёзувчи Маҳмуд Замахшарийнинг ўй-фикрлари, шогирди Тохирга қилган насихатлари орқали унинг руҳиятидаги муҳим жиҳатларни акс эттиради. Аллома шогирдига узок насихат қилди. Илм ҳақида олимлик мақомини, унинг масъулияти, захмати ҳақида гапирди.

“Олимлик мақоми ҳар ким ҳам эришавермайдиган мартабадур. Мартаба яна синовдир. Олимнинг одамийлик сийрати синалади. Ошкор бўлади. Демак, аввало одамийлик илмини мукаммал эгаллаш лозим бўлади, – деди у” (1,9).

Ёзувчи китобхонни аллома Маҳмуд Замахшарийнинг хислат ва физилатлари билан таништирар экан, уларнинг шаклланишида ота-онасининг, оиладан муҳитнинг таъсирини алоҳида таъкидлайди: “Маҳмуд иккинчи билади, онаси узок йиллар халфалик билан шуғулланиб, кишлоқ ишларини ўқитган. Масжид имоми бўлган Умар эса ҳар куни тонг саҳарда туриб, тоат-ибодат қилади, сўнгра бир неча муддат китоб мутолааси билан банд бўлади.

... Шундай суҳбатлар таъсири бўлса, керак, Маҳмуд ёшига нисбатан шийрақроқ, мулоҳазалироқ бўлиб ўсиб борар, тез-тез, наинки, ёзғиз қолган кезлари, ҳатто тенгқурлари билан ўйнаб юрган дамларида ҳам ноғохон тўхтаб қолар, ҳаёлларга берилар, орзу-умидлар уфқида гира-шира пайдо бўлаётган қандайдир нурли шарпаларни илғаб ошишга интилар эди” (1,12).

Романнинг сўнгги фасллари ҳам Маҳмуд Замахшарий ҳаёти, илмий салоҳиятининг ана шундай жаҳоншумул, улкан қирралари ҳақидаги маълумотларга жуда бой. Унда тасвирланишича, аллома Хоразмшоҳнинг фармониغا кўра маълум муддат (олти ой) қозилик лавозимида фаолият юритади, адолатли ҳукмлар чиқаришнинг чинакам намунасини кўрсатади. Сўнгра яна хонанишин яшай бошлайди. Хоразмшоҳ уни бош мударрислик лавозимига тайинлайди. Табиийки, аллома илм риёзатидан бир зум ҳам чекинмаган ва яна талай асарлар битган.

П.Шермухаммедов турли муносабатларни ҳаётий-бадиий талқин қилиш орқали алломанинг навбатдаги асарлари мазмун-моҳияти, мундарижасини ёритиш йўлини асар охиригача давом қилдиради. Бу ҳол, айти чоқда, зийрак китобхонга илмий-маърифий насрнинг ана шундай ўзига хос жиҳатларини ҳам идрок эттиради.

Кўринадики, фақат илмийлик ҳам ва ёки фақат бадиийлик ҳам илмий-маърифий руҳни, пафосни, талқинни ҳосил қила олмайди. Уларнинг уйғунлигида кечадиган воқелик, қаҳрамонлар ҳаракати, ёзувчи баёни, шарҳ, изохларигина илмийлик-маърифийликни таъмин эта олади. Айни пайтда, бундай талқин ўзига хос оғир, мураккаб тарихий воқеликни, илмий, адабий мероси китобхонга анчайин нотаниш бўлган сиймоси, унинг асарлари мазмуни, кадр-қимматини ўқувчига осон, раван етказишнинг адабий ижоддаги ёрқин усулдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ

1. Пирмат Шермухаммедов. Яхшилар баҳори ёхуд Замахшарий даҳоси. Илмий-маърифий роман. – Т., 2009.

БИР ШЕЪР ТАҲЛИЛИ

Дилноза ЖҶРАИНА
ТДПУ магистранти

Инсон тафаккурида, дунёкарашида ўзгариш бўлмас экан, жамият тараккий этмайди. Жамиятни покламоқ учун даставвал унинг ҳар бир аъзосини – инсон қалбини покламоқ, эзгуликка сафарбар этмоқ керак. Шароиталломаларининг фикрига кўра, инсон аъмоли билан гўзал, унинг натижаси эса эзгуликдир. Эзгулик қалбга қониқиш ва таскин беради, бахт-саломат йўлини кўрсатади. Инсон табиатан камчилик ва иллатлардан холи эмас. Уларга қарши курашиш эса комиллик йўлидир. Усмон Азим шеърияти ўз ўзимизни тафтиш этишга, дунё ҳақида мулоҳаза юритишга мажбур этиди. Шоир қаламига мансуб турфа мавзудаги шеърлар юрагимиз тубида мудраб ётган ҳис-туйғуларни уйғотади, ўй-фикрларимизга озиқ беради, сергакинлик, оғохликка даъват этиб, бепарқлик ва лоқайдликдан йироқ бўлишга чорлайди. Бир сўз билан айтганда, шоирнинг қалб амри китобхон қалбида акс-саноқ беради. Усмон Азимнинг “Уйғониш азоби” китобидан ўрин олган “Бу ёлгон чакқондир” шеъри бадиий адабиётда кўп марта мурожаат этилган кўхив мавзунини янгича поэтик ифодада берилгани билан аҳамиятлидир.

Ёлгон – инсон табиатидаги энг ярамас иллат. Ҳадиси шарифларда ҳам “Мунофиқлик белгиси учтадир: ёлгон сўзлаш, ваъдасининг устидан чиқмаслик ва омонатга хиёнат қилиш”(1, 12), дейилади. Бир ёлгон кўннинг ортидан “издош”ларини ҳам етаклаб келади, инсонни таъкиб этишда давом этади:

*Бу ёлгон чакқондир,
Бу ёлгон – чапдаст.
Қочдингми – қувониб
Қувининг кўймас.
Бу ёлгон – фитначи,
Қочдингми – ёмон –
Ўзини ботир деб
Қилади эълон (2, 230).*

Ёлгон домига илинган инсон, қочишга ҳар қанча уринмасин, у таъкиб этишини қўймайди. Одатда, сўз санъати намуналарида ёвуз кучлар маккор ва фавқулодда куч-қудрат эгаси сифатида тасвирланади. Ёлгон ҳам худди шундай: у ҳам ақлли, ҳам маккор. У ҳам яшаб қолиш илинжида ўзини курашчи деб эълон қилишни, атрофдагиларда шундай таассурот қолдиришини истайди. Кўнгилчанлик ва андиша – ёлгоннинг рақиби. Лекин улар жуда ожиз ва заиф рақиб. Шу боис шоир сурбет ёлгондан қочиб бораётган уятчан ва кўнгилчан одамга қарата шундай мурожаат этади:

*Тўхта! Раҳминг келсин
Ўзинг ўзингга.
Ғижиниб бир қара
Ёлгон кўзига.
Ғарчи у фитначи,
Ғарчи у чапдаст,*

*Ҳали ҳақиқатни
Енголган эмас.*

Манфурлик олдида тиз чўкиш, унга ён бериш мураса эмас, балки фожиадир. Инсон аввало ўзини ҳурмат қилиши, ўз кадр-қимматини юқори қўйиши лозим. Шунда у бошқаларга ҳам худди шундай муносабатда бўлади. Шоир бу ўринда ёлғондан қочиб бораётган одамга ўзининг ўзига раҳми келишини таъкидлаётгани бежиз эмас.

Дунё яратилибдики, эзгулик ва ёвузлик ўртасида кураш боради. Қадимий ёдгорлик “Авесто”да улар ўртасидаги кураш ўн икки минг йил лавом этади ва охир-оқибат эзгулик – Ахура Мазданинг ғалабаси билан тугаши қайд этилади. Ёки халқимизда “Ҳақиқат эгилади, букилади, аммо оғинмайди”, деган нурмаъно нақл бор. Юқоридаги мисраларда шоир ёлғон ҳар қачинга чапдаст ва айёр бўлмасин, барибир у ҳақиқатни енга олмаслигини шеърнинг хулосаси тарзида тақдим этган.

Шеър бадий жиҳатдан етук. Ёлғон сўзнинг етти ўринда такрорланиши ўқувчининг диққат марказини шу тушунчада ушлаб туришга хизмат қилган. Ёлғонга нисбатан ишлатилган чаққон, чапдаст, фитначи, ақлли, айёр, сурбет ситғари сифатлашлар шеърнинг таъсирчанлигини оширган. 6+5 бўғинли бирмоқ вазни асар ғоясини тўлақонли очишга хизмат қилади. Мисраларнинг ихчамлиги шеърдаги фикрни ўқувчига бор шиддати билан етказиб беришга, узок муддат хотирада муҳрланиб қолишига ёрдам беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. – Т.: Фан, 1990.
2. Усмон Азим. Уйғониш азоби. – Тошкент, 1991.
3. Т.Шермурод, И.Исмоил. Усмон Азим ижодиёти. – Тошкент: Фан ва технология, 2011.

*АДАБИЙ МАТН ТАҲЛИЛИ
ВА ТАЪЛИМ*

БАДИЙ АСАР ТАҲЛИЛИ ВА ТАЛҚИНИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Боқижон ТҶХЛИЕВ,

филология фанлари доктори, профессор (ТДПУ)

Бадий асар таҳлили ва талқини адабиётшуносликнинг мангу муммоларидан бири. Ҳатто энг машҳур адиблар, доврукли адабиётшунослар ҳам бу борадаги объектив ва субъектив нуқтаи назарларни эътироф этишади. Шунга қарамай, мутахассис иштирокидаги таҳлилнинг тан олинishi тасодифий эмас. Гап бўлажак мутахассислар устида борадиган бўлса, масаланинг моҳиятин нечоғли долзарб ва муҳимлигини тасаввур этиш қийин бўлмайди. Таҳлил деганда инсоннинг билиш фаолиятига оид жараёнида бадий матнни тегишли қисмларга ажратиш ҳамда улар орасидаги боғланишларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаши тушунилади.

Маълумки, ҳар қандай бадий матн (албатта, гап фақат юксак бадийлик синбаларига жавоб бера оладиган матнлар устида боради) муайян ахборотни қамлаган бўлади. Бу ахборотлар замирида фақат хабар, билдириш маъмунигина эмас, балки инсон руҳиятига таъсир кўрсатадиган жиҳатлари ҳам мавжуддир. Шунинг учун ҳам ижодкорлар ҳар бир асарни яратаётганида (демакки, бадий матнни тузаётганида) ҳар бир сўз устида ниҳоятда жиддий бўлмайди. Бунинг натижасида эса китобхон (тингловчи)да муайян эмоционал-эстетик кўзғалишлар содир бўлади.

Шунга қарамай, бадий асарни қандай таҳлил қилиш керак? –деган саволга бир хилдаги жавобни бериб бўлмайди. Бунга таҳлилнинг мақсад ва интифалари, уни ким таҳлил қилаётгани ва ким учун таҳлил қилаётгани, бадий матннинг яратилган даври, муаллифи, мақсади, жанри, услуби, шакли сингари кўплаб омиллар таъсир ўтказиб туради.

Одатда, мукамал бадий асарда бирорта ҳам ортиқча унсур бўлмайди. Ҳатто ҳар бир товуш ҳам тегишли бадий-эстетик вазифаларни адо этиши билан ажралиб туради. Биз мумтоз асарлар мутолааси жараёнида бу тезисга тегишли далилларни истаганча топишимиз мумкин.

Менгизлари гул-гул, мисалари хор,

Қабоқлари кенг-кенг, оғизлари тор.

Мазкур байтда шеърнинг умумий маъносидан ташқари, унда иштирок этаётган ҳар бир сўзнинг (ҳатто айрим олинган товушларнинг ҳам) алоҳида эътиборга молик экалиги кўриниб турибди. Шеър (шоир – Алишер Навоий)нинг мақсади ёр гўзаллигини таъриф ва тавсиф этишдан иборат. Бунинг учун унинг ташқи кўриниши танлаб олинган. Бунда, асосан, *юз (менгиз), киприк (мижа), кўз ва қошлар ораси (қабоқ)* ва оғиз қаламга олинган. Мақсадни амалга ошириш учун эса тегишли сўзари қўллашнинг ўзи шоир учун камлик қилган, у айрим сўзлар (*гул-гул, кенг-кенг*)ни такрорлаб ишлатишга ҳам эҳтиёж сезган. Бугина эмас, унда айрим товушларнинг ҳам мақсадли равишда такрорланишига урғу берилган. –лар кўплик қўшимчасининг тўрт марта такрорланиши ҳам бежиз эмас. Натижада, шеърнинг оҳангдорлик даражаси жуда юкорилашган.

Оҳангдорликнинг ортишини таъминлаб турган унсурлардан яна бири гап қурилиши билан боғлиқ. Ундаги тўртта ритмик бўлакни ажратиш

мумкин. Буни мисраларни тенг қисмларга бўлган ҳолда кетма-кет қўйиш янада яққолроқ тасаввур қилишиизга имокон туғилади:

*Менгизлари гул-гул,
мижсалари хор,
Қабоқлари кенг-кенг,
огизлари тор.*

Бунда тоқ ва жуфт қаторлардаги сўзларнинг ўзаро муносиб ритми позицияларга эгаллигини кўриш мумкин.

Биз мисралардаги бошқа тасвир воситаларининг ўрни ва аҳамияти ҳақида гапирганимиз йўқ. Ваҳоланки, унда қўлланган ташбиҳ (*менгизлари гул-гул; мижсалари – хор*), *эпитет (кенг-кенг; тор)* ўзларининг янги ё ёқимлилиги билан ҳам ажралиб туради.

Буларнинг барчаси бирлашган ҳолда шеърнинг китобхон (ўқувчини) кўрсатиши мумкин бўлган бадиий-эстетик таъсирини юзага келтиради.

Демак, бадиий асар таҳлилида унга яхлит бир ҳодиса сифатида ёнданиш бади матн кўзда тутган маърифий-эстетик жиҳатларнинг барчасини нисбатан кенгроқ даражада қамраб олиш имконини беради. Бунинг асосий натижаларидан бирини эса, биз китобхон бадиий-эстетик дидини шакллантиришга оид кўникма ва малакаларнинг камол топишига кузатишимиз мумкин бўлади. Зеро, “матннинг яхлит таҳлили – шундай интуридирки, унда тилни ўрганишга функционал ва системали ёндашув амал ошади ҳамда предметлараро алоқалар ёрқин тарзда намоён бўлади”¹. Бунга қўшимча тарзда айтиш мумкинки, бадиий матннинг бундай таҳлили унинг адабий ҳодиса сифатидаги моҳиятини янада теранроқ илгашга олиб келади.

Биз тажриба сифатида бир ғазал таҳлилин кузатишимиз мумкин:

Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим.
Жон баче килдим фидо, ороми жоне топмадим.

Ғам била жонимға еттим ғамгусоре кўрмадим,
Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилситоне топмадим.

Ишк аро юз минг маломат ўқиға бўлдим нишон,
Бир камонабрўда тузлуқдин нишоне топмадим.

Кўнглум ичра сарв ўқдур, ғунча пайкон, гул тикан,
Даҳр боғи ичра мундоғ гулситоне топмадим.

Хусн мулки ичра сендек, шоҳи золим кўрмадим,
Ишк кўйида ўзумдек нотавоне топмадим.

¹ <http://otvet.mail.ru/question/48046808>

Кўп ўқудим Вомику Фарходу Мажнун киссасин,
Ўз ишимдин бул'ажаброқ достоне топмадим.

Ул амон ичинда бўлсун, эу Навойи, гарчи мен,
Бир замон ишқида меҳнатдин амоне топмадим.

Таб' ганжидин маоний хурдасин юз қатла хайф,
Ким, нисор этмакка шоҳи хурдадоне топмадим.

Ғазалда ишқ мавзуси асосий ўринда туришига қарамай, унда ижтимоий-философий мазмун ҳам салмоқли ўрин тутлади. Лирик қаҳрамон тирфдагиларга ўз меҳрини беради, меҳр кўрсатиш жараёнининг узун ва ушуксиз эканлигини («кўп») таъкидлайди. Ҳатто у ўз жонини фидо қилишга ҳам тайёр. Бунинг эвазига эса у фақат меҳрсизлик кўради, бирорта меҳрибон, жонига ором бўла оладиган кишини топмайди. Ғазалдаги бу «кириш» умумлашма хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради. Бу ердаги «меҳр» ҳамда «жон» сўзларининг иштирокида янги сўзлар ясалади, улар ўз янги маънолари билан эътиборни тортади.

Кейинги байтда мана шу умумийликнинг айрим жиҳатлари очилгандай бўлади:

Ғам била жонимға еттим ғамгусоре кўрмадим,
Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилситоне топмадим.

Энди лирик қаҳрамон ғам чекаётганлигини, қийналиб, азоб тортаётганини (“жонимға еттим”) таъкидлайди, бироқ бирорта «ғамгусор», яъни ғамхўр, ғамни кетказувчи одамни тополмайди. Ҳажрда, яъни айриликда унинг дили «хаста» – касал бўлади («дилхаста» – кўнгли эзилган, дили айрон деган маънони англатади). Бу хасталикка малҳам бўладиган киши эса ҳеч қаерда йўқ («дилситон» - дилни олувчи, кўнглини ўзига асир этувчи, дилбар маъноларига эга). Биринчи байтдаги ўзақдош сўзлардан фойдаланиш орқали янги маъноларни кашф этиш бу байтда ҳам давом этади: «ғам», «ғамгусор»; «дилхаста», «дилситон» шу вазифани адо этади.

Ҳар икки байтда ҳам икки қарама қарши кутбдаги ҳолат тасвири асосий ўрин тутлади. Биринчи кутбда меҳр кўрсатадиган, жонини фидо қиладиган, ғам ва қайғунинг ичида яшайдиган, ҳажрдан дили озурда бўлган инсон шимоён бўлса, иккинчи кутбда ана шу изтироблар ичида яшаётганларга нисбатан беларво ва лоқайд, ғамга шерик бўла олмайдиган, кўнглини олашга ярамайдиганларнинг ўзига хос чизгилари туради.

Учинчи байтда дастлабки умумий тарзда берилган изтиробларнинг энг кичик қиёфаси кўзга ташлана боради:

Ишқ аро юз минг маломат ўқиға бўлдим нишон,
Бир камонабрўда тузлуқдин нишоне топмадим.

Энди бу изтиробларнинг сабаби ишқ эканлиги ошкор бўлади. Юқоридаги мантиқий зиддият бу ерда ҳам давом этади. Биринчи мисрадаги «юз минг» (уни юз, минг тарзида ҳам ўқиш мумкин) кўчма маънода «кўп», «кўпдан-кўп» деган маъноларга эга. Шу маънода, у кейинги мисрадаги «бир» сўзига тазод бўла олади. Чунки бу ўринда «бир» «биттагина» маъносидан тинчари, «оз», «кам», «ҳеч» маъноларига ҳам эга. «Камонабрў» билан

«тузлук» ҳам маъносига кўра бир-бирига зиддиятлидир. Биринчи сўз «воҳи камонга ўхшаган» деган маънони англатади. Камоннинг эгри ва қийишиклари «тузлук», яъни «тўғрилиқ» сўзига зид маъноли сифатида танланганини ушбу ўзича аён бўлади.

Гулистон ўз дарахтлари (сарв), гул (ғунча) ва тиканлари билан мансур Шоир эса ўз кўнглини ана шу гулистонга ўхшатади:

*Кўнглум ичра сарв ўқдур, ғунча пайкон, гул тикан,
Даҳр боғи ичра мундоғ гулситоне топмадим.*

Фақат бундаги сарвнинг ўрнига ўқ, ғунчанинг ўрнига шу ўқнинг пайкони, яъни ўқ учигаги металл бошок, гулнинг ўрнига эса тикангина бор холос. «Гул», «гулситон» сўзлари намунасида ўзақдош сўзлардан фойдаланиш бу ерда ҳам давом этган.

Агар эътибор берилса, ғазалнинг дастлабки мисрасиданок «мен» сўзловчи билан бошқалар ўртасига бир зиддият қўйилапти. Мен ва бошқалар орасидаги карама-қаршиликка эътибор тортиляпти. Бу дастлабки байтда меҳр кўргазган биринчи шахс ва унга номехрибон бўлганлар, иккинчи байтда ҳам чекаётган лирик қахрамон ва унга бепарволар, учинчи байтда шундай гирифтор бўлган ошиқ ва унга тўғри муносабатда бўлмаган «камондор» орасида кечмоқда. Тўртинчи мисрадаги ана шундай зиддиятни ошиқ кўнгли ва «даҳр боғи» орасида кўриш мумкин.

Мантикий қарши қўйиш навбатдаги байтда ҳам давом этмоқда. Бу ерда «шоҳи золим» (сен) ва «нотавон» (мен) орасида амалга ошган. «Шоҳи золим» ҳусн мулкида, «нотавон» эса «ишқ кўйида». Агар «қўй» сўзининг «маҳалла» «қишлоқ» маъносига ҳам эғалигини назарда тутсақ, жой маънолари орасидаги зиддиятни ҳам илғашимиз қийин бўлмайди.

Кейинги байтдаги маъновий зиддиятни топиш бир оз мураккаброқ. Бу ерда зиддият маъносини англатадиган луғавий бирликлар очик берилган эмас:

*Кўп ўқудум Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин бул 'ажаброқ достоне топмадим.*

Аслида байт маъносидан «кўп» ва «йўқ» сўзлари англатадиган мазмун қутилиши керак эди. Шу мазмун мавжуд. Фақат унинг луғавий ифодасида ўзига хослик кузатилади. Кўп ўқудим билан (бирортасида ҳам) топмадим сўзлари шу вазифани бажаради. Мен ва бошқалар тарзидаги зиддият ҳам давом этган. Бу ерда Вомиқу Фарҳоду Мажнун сўзлари «улар» кутбини, «у» эса «мен» кутбини ташкил этмоқда.

Навбатдаги байтда мантикий карама-қаршилик очик ҳолда: *ул ва мен* шаклида келган. Олдинги икки байтда узилиб қолган ўзақдош сўзлардан фойдаланиш санъати (*амон, амоне*) бу ерда яна давом эттирилган. Навоийнинг бошқа ғазалларидан фарқли равишда мазкур ғазалда таҳаллуқ охирги байтда эмас, балки ундан битта олдинги байтда келтирилган.

Ғазалнинг охирги байтида мазмун яна ижтимоий оҳангларга қариб бурилади. Алоҳида таъкидлаш ўринлики, ғазалчиликда фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлокий-таълимий масалаларни тилга олиш, тасвирлаш Навоий ижодида мутлақо янги босқичга кўтарилди.

Ушбу ғазал арузнинг рамали мусаммани махзуф вазнида ёзилган. Уни кўнидагича тасвирлашимиз мумкин:

Ма	р	кўп	кўр	гуз	ду	мам	мо	меҳ	ри	бо	не	топ	ма	ди
бо	и	ло	тун	фо	и	ло	тун	фо	и	ло	тун	фо	и	лун
	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
ши	а	сэ	қил	дум	фи	до	о	ро	ми	жсо	нэ	топ	ма	ди
	и	ло	тун	фо	и	ло	тун	фо	и	ло	тун	фо	и	лун
	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-

Бобур «Мухтасар» асарида рамални энг кенг тарқалган вазн сифатида таснифлайди ҳамда Навоийнинг бошқа барча вазнларда ёзган шеърларига қариганда рамалда ёзган шеърларининг салмоғи кўплигини айтиб ўтади. Шунингдек, Хусайн Бойқаронинг барча ғазаллари фақат шу вазнда ёзилганлигини ҳам қайд этади.

Энди биз яхлит бадий матннинг лингвопоэтик таҳлилини амалга оширишда кўпроқ нималарга эътибор бериш лозим? деган саволга амалий жикатдан айрим тавсияларга эга бўлишимиз мумкин. Назаримизда, бунда кўнидаги унсурларга кўпроқ эътибор бериш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Матнни ўқиш.
2. Матнни ифодали ўқиш.
3. Ундаги ҳар бир сўзнинг маъно ва мазмунини муайянлаштириш.
4. Матн (ҳатто ҳар бир байт ёки банд, абзац)даги таянч сўзлар тизимини аниқлаб олиш.
5. Матннинг муаллифнинг бевоисита шахсиятига дахлдор бўлган жиҳатларини топишга уриниш.
6. Матннинг нутқ типлари (тавсиф, таъриф, ҳикоя, мулоҳаза)дан қай бирига дахлдорлигини белгилаш.
7. Унинг қайси жанрга оидлигини аниқлаш, жанр белгилари (яхлит матн, эпозд, ғазал, рубоий)ни матн материаллари асосида далиллаш.
8. Матннинг тузилиши, композициясини муайянлаштириш.
9. Унинг мавзу доирасини аниқлаш.
10. Агар матннинг сарлавҳаси бўлмаса, унга муносиб сарлавҳа топиш (бу ишни ғазалнинг ҳар бир байти учун ҳам қўллаш мумкин) ва уни изоҳлаш.
11. Матнни тегишли мантиқий қисмларга ажратиш, унинг ихчам режасини тузиш.
12. Мантиқий қисмлар орасидаги боғланишларни аниқлаш, бу боғланишларнинг шаклий кўрсаткичларига эътибор бериш.
13. Матннинг боғланиши ва яқунидаги ўзига хосликларга, улар орасидаги боғланишларга эътибор қаратиш.
14. Матндаги тасвир воситаларининг турлари, уларнинг бадий-эстетик вазифаларини ўрганиш.
15. Матннинг қурилишидаги устувор усулларнинг ўзига хосликларини аниқлаш (қиёслаш, қаршилантириш, ҳис-туйғуларнинг тадрижий тақомили ёки тезроқ алмашинуви ва б.).

16. Шеъррий асарнинг қофия тизими, вазни, банд тузилишига хусусиятларини ойдинлаштириш.
17. Матндаги асосий образ (масалан, лирик қаҳрамон, ошиқ, маънуқ, ракиб, муаллиф ...) ларнинг тавсифини бериш.
18. Матннинг тил хусусиятлари (маъноси нотаниш ёки изоҳталаб сўзлар, матндаги контекстуал синонимлар, мантиқий зиддиятни аниқлаётган сўзлар, кўпмаъноли сўзлар, кўчма маънода қўлланилган сўзлар, янги сўзлар, халқона ифода ва иборалар, уларнинг қўлланишидан кўзда тутилган мақсад ва вазифалар)ни аниқлаш.
19. Матннинг фонетик қурилишини кузатиш ва унинг ўзига хосликларини белгилаш. Бунда муаллиф маҳоратининг намоён бўлишига эътибор бериш.
20. Матндаги морфологик (сўз ва қўшимчаларнинг қўлланишига, янги сўзларнинг ясалишидаги) ўзига хосликларнинг табиатини аниқлаш.
21. Поэтик синтаксиснинг (инверсия, озгаки нутққа хос унсурлар, қаҳрамон ва муаллиф нутқининг) ўзига хосликларини муайянлаштириш.
22. Матндаги шакл ва маъно муносабаталарининг уйғунлик даражасини баҳо бериш.
23. Унинг шунга ўхшаш матнлар билан қиёсий тарзда ўрганиш имкониятларидан фойдаланиш.
24. Муаллифнинг маҳоратини белгилаш.
25. Матнга нисбатан шахсий муносабат ва баҳони ифодалаш.

Албатта, буларнинг барчасини бирданига бир асар таҳлил доирасида амалга ошириш қийин. Шунга қарамай, уларга эътибор бериш бадиий асарнинг мазмун ва моҳиятини, унинг ички имкониятларни тасаввур қилишда дастлабки йўлни кенгрок очишга ёрдам беришига шубҳа йўқ.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА СИНОВ МОТИВИ

Зиёда МАШАРИПОВА,

ТДПУ доценти

Ўзбек халқ достонларининг сюжет қурилишини анъанавий мотивларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шундай мотивлар борки, улар достондан-достонга кўчиб юради, бу ҳол асарнинг бадииятига путур етказмайди, аксинча, ҳар бир достоннинг сюжет хусусиятидан келиб чиқиб унга мослашади, шаклан ва мазмунан бойитади.

Фолклор асарлари тадқиқотчиси Б.Н.Путилов мотивни шундай таърифлайди: “Мотив эпик сюжетнинг таркибий қисми бўлиб, у эпик сюжет системасининг элементиدير” (1, 1450). Бинобарин, мотив сюжет соҳасининг бир бўлаги экан, у мана шу халқда маълум тугал маъно ташувчи қичин эпизоддир. Эпик мотивларнинг анъанавий барқарорлиги фольклорнинг ўзини хос хусусиятларидан биридир.

Ўзбек халқ достонларида фарзандсизлик мотиви, қаҳрамоннинг ғайритабиий туғилиши мотиви ёки бўлажак умр йўлдошини тушида кўриб уни

оник бўлиши мотиви, сафар мотиви, сафар давомида бош қахрамоннинг дев, қадар, ялмоғиз кампир каби ёвуз кучларга дуч келиши мотиви, бош қахрамонга илоҳий ҳомийларнинг руҳий мадади каби хилма-хил мотивлар орқали асарнинг мазмуни, моҳияти очилади.

Ўзбек халқ дostonларида, айниқса, синов мотиви ўзининг тасирчанлиги ва ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Синов мотиви ҳар бир дostonнинг сюжет чизигида муҳим ўрин эгаллаб, воқеалар ривожини, нуъминация ва ечимни белгилашда алоҳида аҳамият касб этади.

Дostonларда синов мотиви хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Мисалан, дoston қахрамонининг илоҳий ҳомийлар (Ҳазрати Хизр, чилтонлар, пирлар) томонидан синовдан ўтказилиши; қахрамоннинг маъшуқа томонидан танқилиши ёки синов шартларини бажариши; қахрамоннинг ўз отаси ёки афсoslари томонидан синаб кўрилиши...

“Гўрўғлининг болалиги” дostonида бўлажак қахрамон илоҳий ҳомийлар – Хизр ва чилтонлар томонидан Ғирот воситасида синовдан ўтказилади. Қаландарлар қиёфасида келган чилтонлар тақдир ҳукмини адо этиб ёш Гўрўғлига султонлик кўйлагини кийдириб кетишади, аммо шу билан бирга унинг севимли оти – Ғиротни ҳам ўғирлаб кетишади. Бу эзгулик пўлидаги “ўғирлик”дан мақсад бўлажак юрт султонини синовдан ўтказиш эди. Гўрўғли ҳозирча бола, бутун меҳру муҳаббати Ғиротга қаратилган. Қанақадки бу муҳаббат элу юртига қаратилиши лозим. У оти учун қанчалик курашса, ўз юрти учун ҳам шунчалик кураша олади. Дostonнинг концептуал асосини ана шу масала ташкил этади. Шундай қилиб, қахрамон от воситасида уни билмаган ҳолда ғойиб-эранлар синовидан муваффақиятли ўтади. Гўрўғли бирсон-саргардон кезиб отини бир йил қидиради. Ғиротни унутиб юбормайди. Ва ниҳоят, уни Хизр даргоҳидан топади. Лекин Хизр бобо Ғиротни осонликча Гўрўғлига бериб юбормайди. Қахрамоннинг сабот ва митонатини синашда давом этади. Гўрўғли Ғирот учун қайта-қайта курашга киради. Қайта-қайта Ҳазрати Хизрдан енгилишига қарамай, мақсадидан кечмайди. Шу тариқа ёш баҳодирнинг отига бўлган садоқати баробарида, мақсад йўлида собитлиги, қатъияти ҳам намоён бўлади. Ғойиб эранлар изгарига тушган қахрамон Ҳазрати Хизр томонидан тақдирланади. Унга ўз оти Ғирот билан бирга Чамбил юрти, Юнус, Мисқол парилар инъом қилинганлиги ҳақидаги қисмат аён қилинади.

Қахрамоннинг бошқаларда учрамайдиган алоҳида хусусиятларга, отлар руҳи ва ҳомий эран-пирларнинг мададига эришуви, улар томонидан синовдан ўтиши, синовдан сўнг тақдирланиши мотиви ўзбек халқ дostonларида эпик анъанага айланган. Бу мотив бир томондан моддий борлиқ билан бирга руҳий олам ҳам мавжудлиги ҳақидаги халқ қарашларини юзга чиқарса, иккинчи томондан, инсоннинг ҳар бир ҳаракати – яхши ёки ёмон амаллари жавобсиз қолмаслиги ҳақидаги гоъвий-эстетик нуқтаи назарни асослайди.

Ўзбек халқ дostonларида қахрамоннинг бўлажак умр йўлдошига эришгунга қадар турли синовларга дуч келиши ёки синов шартларини бажариши ҳам энг қадимий мотивлардан биридир. Дostonларда барқарор эпик анъанага айланган бу мотивнинг асосини гоъвий вазифаси қахрамоннинг мардлик, жасурлик ва ақли расоликда беқиёс эканлигини

намойиш этишдан иборатдир. Асар воқеалари давомида қаҳрамон ўт ойна турсан хилма-хил тўсиқларни фавқуллода жасорат билан бартараф этар экан у жисмоний ва маънавий жиҳатдан юксалиб идеал инсонга айланиб боради. Бунинг ёрқин намунаси сифатида Алпомишнинг Барчин шартларини бажариши билан боғлиқ эпизодларни кўрсатиши мумкин. Қаҳрамоннинг дostonларида паҳлавонларга хос зўр куч-қудратни намойиш этувчи турон туман мусобақалар синови тасвири орқали бош қаҳрамоннинг бошқаларни ажралиб турадиган хусусияти – назаркардалиги, мўъжизавий тундони афсонавий ўсиши каби белгилари асосланади. Синов мотиви кўпинча ўта муболага билан тасвирланиб, дostonнинг кульминацион нуқтасини ташкил этади. Чунончи, “Алпомиш” дostonида пойга, ёйандозлик, минг қадамни танга пулни беҳато уриш ва кураш каби синов шартларининг ҳар бири шиддатли драматик вазиятларга бой бўлган алоҳида эпизодларни иборатдир.

Қаҳрамонлик типидagi дostonларда қаҳрамоннинг тўсиқ-синовларни енгиб ўтишда беқиёс куч-қудрати ва жасоратига урғу берилса, романтик типдаги дostonларда қаҳрамоннинг маънавий фазилатларига, топқирини, уддабуронлиги ва баъзан санъаткорлигига алоҳида эътибор қаратилади. “Гўрўғли” туркумидаги баъзи дostonлар бунинг ёрқин намунаси бўла олади. Масалан, “Хирмондали” дostonида Хирмондали ўзига харидор бундан йигитларни иккита шарт орқали синовдан ўтказди. Бу шартлардан бири курашда ғолиб чиқиш бўлса, иккинчиси сўз ва сзда ғолиб келиш. Ашш ҳолатни “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам”, “Ошиқ Маҳмуд” дostonларида ҳам кўрамиз, яъни қаҳрамонлар тўсиқ ва синовлардан ўтишда соз чалиб кўни айта билиши асосий восита бўлиб хизмат қилади. Халқ тафаккури махсуси сифатида юзага келган ранг-баранг дostonларда воқеалар гарчи ўта муболага чексиз фантазия қобигида берилса-да, асар замирига сингдирилган масалалар ниҳоятда жиддий ва оламшумул. Мана шу масалаларни беқиёс таъсирчанликда ифодалаш учун хизмат қилувчи хилма-хил мотивлар эса чуқур ҳаётий илдизга эга. Шу жумладан синов мотиви ҳам. “Ибтидоий маданият тарихидан очерклар” китобида М.О.Косвен шундай маълумот беради: “Ибтидоий қабилалар орасида ўғил ва қиз болалар балогатга етиши билан қабилаларнинг катта ёшдаги аъзолари қаторига ўтиш вақтида керак бўладиган билимларни бериш, уларни иш иш жараёнида синаб кўриш хавфга қарши кураша билиши ва бошқалар билан таништириш макссадида қатор машқларни бажарганлар ва синовлардан ўтганлар. Бир қанча тадбирлар синалувчини чиништириш ва муваффақиятсизликнигина эмас, азобни ҳам мардлик билан ўтказишга қаратилгандир”(2, 155–156).

Шубҳасиз, тарихий ҳаётимиздаги мана шундай синовларнинг баддин ифодаси фольклор асарларида янада ёрқинроқ намоён бўлган

“Ҳасанхон”, “Равшан”, “Говдароз дев”, “Шоқаландар” каби кўпилаб дostonларда оталар ўз фарзандларини синовдан ўтказадилар. Қаҳрамонлар ҳаёт-мамот ҳангларига оғир синовлардан ўтиб, ўз оталарига муносиб фарзанд эканлигини кўрсатадилар. “Говдароз дев” дostonида Гўрўғли даҳшатли дев билан курашиб, Чамбилни бало-қазодан халос қилган баҳодир ўғли Авазхон билан фахрланиб, йигитларига қарата шундай дейди:

*Шу мартада қирқ йигитим,
Авазимни билмоқ бўлдим,
Говдарозга тўғри қилиб
Бир имтиҳон қилмоқ бўлдим.*

Аслини олганда ҳам, инсон ҳаётининг ўзи турли-туман синовлар гирдобиди кечиши айна ҳақиқатдир. Мана шу ҳақиқат халқ ижодкорларининг кўп асрлик ҳаётий тажрибалари асосида яратилган достонларда юксак бадийликда тараннум этилган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Путилов Б.Н. Мотив как сюжето образующий элемент. Типологические исследования по фольклору. – М., 1975.
2. Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент, 1960.

РАҲМАТУЛЛА ЮСУФ ЎҒЛИ ДОСТОНЛАРИДА ЭПИТЕТ

*Дилрабо ЭШҚУВВАТОВА,
ЎзРФА Тил ва адабиёт
институтини тадқиқотчиси*

Достон бадийиётида энг кўп қўлланилган бадий тасвирлардан бири эпитетлардир. Жаҳон адабиётшунослигида эпитетлар жуда кўп ўрганилган. Ўзбек фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида ҳам эпитетлар бўйича тадқиқотлар олиб боришган. Адабиётшунослик атамалари ҳақидаги махсус асарлардан ташқари комусий луғатларда ҳам бу поэтик ҳодиса ҳақида тандиборга лойиқ изоҳлар учрайди. Адабиётларда эпитетлар бадий-тасвирий воситалардан бири сифатида олиб қаралади.

Ҳар қандай сўз ўз-ўзича бадий маъно касб этмайди. Алоҳида олинган ҳар бир сўз бадий маъно англатишдан кўра номинатив (аташ) вазифасини ўтайди. Аммо бадий контекста бирор аниқловчи билан қўлланганда ўзининг номинатив маъносидан ташқари предметнинг бирор белги ёки хусусиятини ажратиб ҳам кўрсатади. Бадий матнда муайян белги ёки хусусияти ажратилган нарса образга айланади. Дарҳақиқат, “кескир қилич”, “илон тили қилич” дейилганда предмет олдида аниқлаб келатган сифат нафақат оддий аниқловчи, балки нарсани ё истиоравий ё рамзий, маънода образ қиражасига кўтарувчи бадий унсурга айлана олади.

Халқ достонларида қўлланилган анъанавий эпитетларнинг семантик табиғатиға аҳамият берсак, эпитет ва у аниқлаган нарса ўртасида халқ шунининг эстетик талабларига мос келувчи муҳим шартлар мавжудлигини инолаб олиш мумкин. Чунки, бахшиларнинг эпик хотирасида мустаҳкам ўрин олган ва жонли ижро жараёнида кўплаб сифатловчилардан энг муҳими ва характерлисини танилаб олишға мажбур этадиган аниқловчигина эпитет саналишға лойиқ.

Маълумки, бадий матнга жалб этилган ҳар қандай тасвирий ва инфодавий восита усул ёки поэтик фигуралар композицион марказ талаби билан изчил вазибаларни адо этадилар. Шу жиҳатдан достонларнинг нарий